TURAN KIT..

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر

ئىز

(تارىخىي رومان)

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئابدۇۋەلى خەلپەتوپ

TURAN KİTAPLIĞI

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر

ئىز

(تارىخىي رومان)

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئابدۇۋەلى خەلپەتوپ
مەسئۇل كوررېكتورى: ئادالەت مۇتەللىپ

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھەر ئازاتلىق كوچا 306 №)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 13,25 قىستۇرما ۋارىقى: 7
1985 - يىل 1 - ئاي 1 - نەشرى
1986 - يىل 3 - ئاي 2 - بېسىلىشى
كىتاب نومۇرى: M10098·973
تىراژى: 27001 — 54,000
باھاسى: (قاتتىق مۇقاۋىلىقى) 2.70 يۈەن
(ئاددىي مۇقاۋىلىقى) 1.85 يۈەن

مۇندەرىجە

مۇقەددىمە 1

بىرىنچى باپ تاغ پەرىسى 8

ئىككىنچى باپ ئايقىزنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى 21

ئۈچىنچى باپ بوز ئاتلىق كىشى 30

تۆتىنچى باپ كۆچ سىنىشتىن كېيىن...... 51

بەشىنچى باپ كۈتۈلمىگەن ۋەقە 67

ئالتىنچى باپ سەنمۇ گۇۋا بول، قۇياش... 81

يەتتىنچى باپ شامەخسۇت ۋاڭنىڭ چۈشى... 97

سەككىزىنچى باپ ئۈرۈمچى جاڭجۈگى قان
سورايدۇ 109

توققۇزىنچى باپ قوزغىلاڭ ھارپىسىدا...... 121

ئونىنچى باپ ئون بالاغا بىر داۋا 132

ئون بىرىنچى باپ ئۆز جازاسى ئۆزىگە 141

ئون ئىككىنچى باپ جەڭ ئالدىدا 148

ئون ئۈچىنچى باپ مەرتنى مەيداندا سىنا...... 167

ئون تۆتىنچى باپ ۋاڭ ئوردىسىدا بىر كېچە... 183

ئون بەشىنچى باپ ئۈنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ 193

ئون ئالتىنچى باپ يالغۇن تاققا سوغا 208

ئون يەتتىنچى باپ سۈيىقەست 216

ئون سەككىزىنچى باپ ئۈچ ئاتلىقنىڭ جاسارىتى ... 227

ئون توققۇزىنچى باپ «ئەرۋاھ» 239

يىگىرمىنچى باپ سۆزلەيدىغان تۇمار 247

يىگىرمە بىرىنچى باپ ئاقچۇق سېپىدا 257

يىگىرمە ئىككىنچى باپ جەڭدىن كېيىن 276

يىگىرمە ئۈچىنچى باپ «ئەۋلىيا» نىڭ ئۆلۈمى 284

يىگىرمە تۆتىنچى باپ توي ئۈستىگە توي 294

يىگىرمە بەشىنچى باپ ياڭ جاڭجۈننىڭ پاراستى .. 323

يىگىرمە ئالتىنچى باپ پاجىئەنىڭ باشلىنىشى 332

يىگىرمە يەتتىنچى باپ قاپقان 343

يىگىرمە سەككىزىنچى باپ پاجىئەنىڭ ئاخىرى 374

خاتىمە 409

مۇقەددىمە

قەدەم ئىزى — بىراۋنىڭ ماڭغانلىـ
غىنى كۆرسىتىدۇ.

— مەھمۇت قەشقىرى

ياش ئىدۇق ئۇزۇن سەپەرگە ئاتلىنىپ ماڭغاندا بىز،
ئەمدى ئاتقا مىنگىدەك بوپ قالدى ئەنە نەۋرىمىز.
ئاز ئىدۇق مۇشكۇل سەپەرگە ئاتلىنىپ چىققاندا بىز،
ئەمدى چوڭ كارۋان ئاتالدۇق، قالدۇرۇپ چۆللەردە ئىز.
قالدى ئىز چۆللەر ئارا، گاھى داۋانلاردا يەنە،
قالدى نى-نى ئارسلانلار دەشت-چۆلدە قەۋرىسىز.
قەۋرىسىز قالدى دىمەك يۇلغۇن قىزارغان دالىدا،
گۈل-چىچەككە پۈركىنۇر تاڭنا باھاردا قەۋرىمىز.
قالدى ئىز، قالدى مەنزىل، قالدى ئۇزاقتا ھەممىسى،
چىقسا بوران، كۆچسە قۇملار ھەم كۆمۇلمەس ئىزىمىز.
توختىماس كارۋان يولىدىن گەرچە ئاتلار بەك ئورۇق،
تاپقۇسى ھېچبولمىسا، بۇ ئىزنى بىر كۈن نەۋرىمىز،
يا ئەۋرىمىز.

ھۆرمەتلىك كىتابخانلار:

شۇنداق غەزەللەرنى ياڭرىتىپ، بىپايان داللاردا كۆمۈلمەس ئىزلارنى قالدۇرۇپ ئۆتكەن كارۋانلار يۈرۈش باشلىغان چاغلاردا، بەلكى سىز تېخى تۇغۇلمىغان، ياكى تۇغۇلغان بولسىڭىزمۇ «تالچىۋىقنى ئات ئېتىپ» ئويناپ يۈرگەن بولغىيدىڭىز؛ كىم بىلىدۇ، بەلكى شۇ يۈرۈشلەرنىڭ بىرەرسىدە قارا بوراندەك ئۇچقۇر ئاتلارغا مىنگەن ئەزىمەتلەر بىلەن بىللە جەڭ مەيدانلىرىدا قىلىچ ئويناتقانسىز، ياكى ئېگىزلىقلارنى كۆكرىگىڭىز بىلەن تىلغاپ، چۆچەكلەردىكى ئەجدىھالاردەك ئاغزىدىن ئوت چېچىپ تۇرغان پوتەيلەرگە ئۆزىڭىزنى ئۇرغانسىدا، بەدىنىڭىزنىڭ بىر يېرى «پىژ» قىلىپ قالغاندۇ-دە، ئۆزىڭىز شىرىن ئۇيقۇغا كەتكەندەك بولۇپ قالغانسىز. ئەمدىلىكتە بولسا، بەدىنىڭىزدىكى تاتۇقلارنى ھەر كۆرگەندە، شۇ كۈنلەر يادىڭىزغا كېلىپ، كۈلۈپ قويىدىغانسىز... كىم بىلىدۇ بەلكى بايىلا سىزنى خۇش چاقچاقلىرى بىلەن كۈلدۈرۈپ ئولتۇرغان سەپدىشىڭىزنى بىردەمدىن كېيىن، يۇلغۇن تۈۋىدە كۆمۈپ قويۇشقا توغرا كەلگەندە، كۆزلىرىڭىزدىن تارام-تارام ياشلار تۆكۈلگەندۇ، ياكى قاراڭغۇ كامىرلار يۇتۇپ كەتكەن يولداشلىرىڭىزنى ھەر ئەسلىگەندە، يۈرەك باغرىڭىز ئېزىلىپ كېتىدىغاندۇ...

ئاھ، كېسىلگەن باشلار، تۆكۈلگەن قانلار، دەريا-دەريا ئاققان ياشلار...

شۇنداق، شۇنداق. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆتمۈش، ھەممىسى تارىخ، ھەممىسى يورۇق دۇنيا ئۈچۈن بولغان ئىشلار. چۈنكى ئۇ چاغلاردا، دۇنيا بەكمۇ قاراڭغۇ ئىدى. بۇ قاراڭغۇ زۇلمەتتىن قۇتۇلۇپ، يورۇقلۇق يۈزىنى كۆرۈش ئۈچۈن، بەك ئۇزۇن مەنزىللەرنى بېسىپ، ئاسمان پەلەك داۋانلاردىن ئېشىشقا توغرا كېلەتتى ۋە خۇددى ماكسىم گوركى ئېيتقاندەك، دانكوغا ئوخشاش پىداكار يول باشلىغۇچىلار لازىم ئىدى:

«... جاڭگاللىق شۇنداق قاراڭغۇلاشتىكى، دۇنيا يارالغاندىن بۇيان قانچە قاراڭغۇ كېچىلەر ئۆتكەن بولسا، گويا شۇلارنىڭ ھەممىسى بۇ يەرگە يىغىلغاندەك بولۇپ قالدى ... دانكو بىردىنلا ئۆزىنىڭ كۆكسىنى قولى بىلەن ياردى - دە، يۈرىكىنى يۇلۇۋېلىپ، بېشىدىن ئېگىز قىلىپ كۆتەردى. يۈرەك خۇددى كۈنگە ئوخشاش، ھەتتا كۈندىنمۇ يورۇق لاۋىلدىدى. مانا ئەمدى ئادەملەرگە بولغان ئۇلۇغ مۇھەببەت مەشئىلى بىلەن يورۇغان پۈتۈن جاڭگاللىق جىمجىت بولۇپ قالدى. قاراڭغۇ زۇلمەت يورۇقچىلىقتىن قېچىپ، جاڭگاللىقنىڭ ئىچكىرىسىدىكى سېسىق سازلىقتا يېرىپ تىقىلدى ...»

قەدىمقى ئىتالىيىدە قۇللار ئارىسىدىن چىققان سپارتاك، خۇاڭخې دەرياسى بويلىرىدىن چىققان باھادىر شاھ لى زىچېڭ بىلەن «تەيپىڭنەم» زامانىسىنىڭ «ساماۋى شاھى» خۇڭ شيۇچۇەن، كونا روسسىيىدىكى كازاكلاردىن چىققان ستېپان رازىن بىلەن يېمىليان پۇگاچېۋ، ئۇيچۇرپان شەھىرىدىن چىققان رەھمىتۇللا بەگ بىلەن قۇمۇل تاغلىرىدىن چىققان تۆمۈر خەلپىمۇ، ئاشۇ دانكوغا ئوخشايدىغان كىشىلەر ئىدى.

تۆمۈر خەلپە جۇڭگودا ئىككى مىڭ نەچچە يۈز يىل ھۆكۈم سۈرگەن فېئودال خانلىققا خاتىمە بېرىپ، ۋەتەن زېمىنىدا تۇنجى قېتىم جۇمھۇرىيەت بايرىقىنى تىكلىگەن «شىڭخەي ئىنقىلاۋى» نىڭ ئىلھامى بىلەن تىيانشان ئىتەكلىرىدىمۇ ئىنقىلاپ بورانلىرى باشلانغاندا، ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدىن چىققان ئاجايىپ جەسۇر «بوران قۇشى» ئىدى. ئۇنىڭ پەرۋازى بىلەن قۇمۇل دىيارىدا باشلانغان بوران ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلىشى بىلەن شۇنداق كۈچەيگەن ئىدىكى، ئۇچيۈز نەچچە يىللىق قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ كۆيىقاپقا ئوخشاپ كېتىدىغان سۈرلۈك ئوردىسى بىلەن ئورۇمچى جاڭجۇڭلىرىنىڭ قارا دەرۋازىلىق يامۇللىرى زىلزىلىگە كېلىپ، گۇم بولۇشقا ئاز قالغان ئىدى. تارىختىكى بىر-مۇنچە دېھقانلار قوزغىلاڭلىرىغا ئوخشاش، بۇ قوزغىلاڭ ھەم مۇرادىغا يېتەلمىگەن بولسىمۇ، ۋاڭ ئوردىلىرى بىلەن جاڭجۇڭ يامۇللىرىنى گۇم قىلىشنىڭ مۇمكىنلىگىگە كەڭ ئەمگەكچى خەلقنى ئىشەندۈرۈپ، ئۇلارغا كۈچ ۋە ئۈمىت بەخش ئەتتى، ئاچچىق ساۋاقلارنى بېرىپ

كەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ تۆمۈر خەلپە يەتمىش نەچچە يىلدىن بۇيان، قۇمۇل خەلقىنىڭ ئاغزىدا داستان بولۇپ كەلمەكتە.
بۇ كىتاپ ئەنە شۇ تۆمۈر خەلپىگە بېغىشلىنىدۇ.

1936 - يىلى، يازدا، مەرھۇم ئابدۇكېرىم ئابباسوپ بىلەن ئىككىمىز ئۈچتۇرپاندىن ئۈرۈمچىگە ئوقۇشقا كەلدۇق. ئوتتۇرا مەكتەپ دەرسلىرى باشلانغىچە، 1931 - يىلىدىكى قۇمۇل دېخانلار قوزغىلىڭىنىڭ يولباشچىسى ۋە قوزغىلاڭدىن كېيىن شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولغان خوجىنىياز ھاجىنىڭ مېھمانخانىسىدا يېتىپ تۇرۇشقا توغرا كەلدى. ھاجىم چۈشلۈك غىزاسىنى مېھمانخانىدىكىلەر بىلەن بىللە يەيتتى. داستىخان ئۈستىدە، ھەرخىل ماۋزۇلاردا پاراڭ بولاتتى. بىر كۈنى ھاجىم ئۆزىنىڭ يىگىتلىك چاغلىرىدا «تۆمۈر خەلپە يېغىلىغى» غا قانداق قاتناشقانلىغى، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئاجايىپ ئىش - ھەركەتلىرى، مىجەز - خۇلقى توغرىسىدا سۆزلەپ كېلىپ، تۆمۈر خەلپە ئۈچۈن خاڭچېڭ قەۋرىستانلىغىدا ① بىر گۈمبەز قوپۇرۇپ قويۇش نىيىتى بارلىغىنى ئېيتتى.
— «تۆمۈر خەلپە يېغىلىغى» توغرىسىدا سىزنىڭمۇ ئاڭلىغانلىرىڭىز بارمۇ؟ — دېدى ئابباسوپ ئىككىمىز يالغۇز قالغاندا.
مەن بالىلىق چاغلىرىمدا، مارىخان مومىمىز بىلەن تۆگىچى بارات بوۋىدىن بىرمۇنچە ھىكايە .. چۆچەكلەر قاتارىدا «تۆمۈر خەلپە يېغىلىغى» ھەققىدە ئاڭلىغانلىرىمدىن ئېسىمدە قالغانلىرىنى سۆزلەپ بەردىم. ئابباسوپ قىزىقىپ ئاڭلىدى ۋە خاڭچېڭ قەۋرىستانلىغىغا بېرىپ كېلىشنى تەكلىپ قىلدى.
بىز قەۋرىستانلىق يېنىدىكى كىچىككىنە مەسچىت ئالدىدا، بېشىغا سەللە ئورىغان بىر بوۋاينى ئۇچراتتۇق. ئۇ كۆرۈنۈشىدىن

① ھازىرقى «تەجرىبە ئوتتۇرا مەكتەپ» بىلەن ئۈرۈمچى شەھەرلىك ئون توققۇزىنچى باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئورنىدا قەۋرىستانلىق بار ئىدى.

شۇ مەسچىتنىڭ مەزىنى ئىدى. سالامدىن كېيىن، تۆمۈر خەلپىنىڭ قەۋرىسىنى سورىدۇق. بوۋاي: «سىلەر تۇققانلىرى بولامسىلەر؟» دېدى ۋە جاۋابىمىزنى ئاڭلاپ، بىزنى كونا بىر قەۋرە ئالدىغا باشلاپ باردى. «مانا مۇشۇ قەۋرە شۇ. بۇ قەۋرىنى مەن ئۆز قولۇم بىلەن قاتۇرغان» دېدى بوۋاي، ئاندىن، — «قېنى ئولتۇرۇڭلار، بۇ يەرگە كەلگەن بولغاندىن كېيىن، ئايەت ئوقۇپ ئۆتكۈلۈك» دەپ قىرائەت باشلىدى. دۇئادىن كېيىن، بىز يانچۇقلىرىمىزنى كولاپ، بار پۇلىمىزنىڭ ھەممىسىنى بوۋاينىڭ ئالدىغا قويدۇق. بوۋاي بىزگىمۇ دۇئا قىلدى.

— بۇ قەۋرە بەك ئولتۇرۇشۇپ كېتىپتۇ. يېڭىلاپ قويساق بوپتىكەن، يا بولمىسا، بىر گۈمبەز قوپۇرۇپ قويساق، ياخشى بولغىدەك، — دېدى ئابباسۇپ بوۋايغا قاراپ.

— ئوبدان گەپ قىلدىڭىز بالام. گۈمبەز قوپۇرۇپ قويساق، ئوبدان بولاتتى. بۇ ئىش مېنىڭ قولۇمدىن كەلمىدى. بۇ ئەمدى سىلەرنىڭ ئىشىڭلار، — دېدى بوۋاي بىزگە قاراپ.

— بۇ كىشى ناھايىتى ھېكمەتلىك گەپ قىلدى. تۆمۈر خەلپىگە چوقۇم بىر گۈمبەز قوپۇرۇش لازىم، — دېدى ئابباسۇپ، قەۋرىستانلىقتىن چىقىپ كېلىۋېتىپ.

ئەپسۇسكى، بۇ گۈمبەزنى قوپۇرۇشقا خوجىنىياز ھاجىمنىڭمۇ، ئابباسۇپنىڭمۇ ئۆمرى يار بەرمىدى. يىللارنىڭ بوران-چاپقۇنلىرىدا تۆمۈر خەلپىنىڭ قەۋرىسىمۇ ئىزسىز يوقىلىپ كەتتى. ھېلىقى بوۋاينىڭ ئېيتقىنىدەك تۆمۈر خەلپە ئۈچۈن بىر گۈمبەز قوپۇرۇش كېيىنكى ئەۋلادلارنىڭ ئىشى ئىدى. تاش-تۇپا ياكى پولات-بېتوندىن ئەمەس، ئېقى قەغەز، قارىسى سىيا بىلەن قوپۇرۇلغان گۈمبەزلا ھەرقانداق بوران-چاپقۇنلارغا بەرداشلىق بېرىپ، ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا قالىدىغان گۈمبەز بولالايتتى. مەرھۇم ئابباسۇپنىڭ دېگىنىمۇ شۇ بولسا كېرەك.

ئۆزۈمنىڭ ناتىۋانلىقىمغا قارىماي، شۇنداق گۈمبەز قوپۇرۇش نىيىتىدە بىرقانچە يىللار ئىزلەندىم، ئۆگەندىم، يىغدىم ۋە يېزىشقا كىرىشتىم. بىراق، يازغانلىرىمنى «ئون يىللىق جۇت» شىۋىرغانلىرى ئۇچۇرۇپ كەتتى. قەلىمىم سۇندى.

قەلەم سۇندى، ئەلەم ئەزدى دىلىمنى،
شامال دارىپ، كېكەچ قىلدى تىلىمنى.
قولۇم تۇتماس، پۇتۇم باسماس، پالەچ مەن،
نىمەم بىرلە قىلاي رازى ئېلىمنى!

يۈزمىڭ شۈكرىكىم، قايتا باھار باشلاندى. باھار يامغۇرلىرى يېغىپ، سۇلىرى تاشتى. باھار قۇشلىرى سايراپ، دىلىمغا ئىلھام ۋە ئۈمىت، قولۇمغا كۈچ ۋە قۇۋۋەت بەخش قىلدى. دەۋران ماڭا يېڭى قەلەم بەردى. ئەمدى يازماي قاچان يازغۇلۇق!

تۆمۈر خەلپە — يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تارىخىنىڭ قانلىق سەھىپىلىرىدىكى بىر قەھرىمان شەخس. ئۇ، تارىخنىڭ كۆز يېشى. تارىخ — ئۆتكەن كۈنلەرنىڭ ئاددى خاتىرىسى ئەمەس، بەلكى ماركس ئېيتقاندەك: «ئۆز مەقسىدىنى ئىزلەپ يۈرگەن ئادەمنىڭ پائالىيىتىدىن ئىبارەت» بولغاچقا، تارىخي تېمىدا يېزىلغان رومان، چىن مەنىسىدىن ئېيتقاندا، ھەم ھەقىقىي تارىخ، ھەم بەدىئىي ئەسەر بولۇشى، يەنى تارىخشۇناسلىق بىلەن رومانچىلىق سەنئىتىنىڭ جانلىق بىرىكمىسى بولالىشى، ھەممىدىن ئاۋۋال، تارىخي چىنلىقنى ئاساس ۋە ئالدىنقى شەرت قىلىشى لازىم. مۇنداق ئەسەر مۇئەللىپتىن تارىخ ئىچىگە چوڭقۇرلاپ كىرىشنى ۋە تارىخ ئىچىدىن شۇڭغۇپ چىقىش ماھارىتىنى بىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. مەن بۇ روماندا ئاشۇ پرىنسىپلارغا قاتتىق ئەمەل قىلىشقا تىرىشتىم. تىرىشىش نەتىجىسىنىڭ قانچىلىك بولغانلىقى كەڭ جامائەتچىلىكنىڭ ئوبيېكتىپ باھاسىغا باغلىق. بۇ كىتاپ ھېچ بولمىغاندا، تارىخىمىز-

دىكى قەھرىمانلارنىڭ بېسىپ ئۆتكەن ئىزلىرىنى يورۇتۇپ بېرىشتە بىر باشلىنىش بولۇپ قالسا ئەجەپ ئەمەس. كام يېرىنى كېيىنكىلەر تولدۇرار، خاتاسىنى كۆپچىلىك تۈزىتەر.

ئاخىردا ماڭا تۆمۈر خەلپە توغرىلىق نۇرغۇن ھىكايىلەر سۆزلەپ بەرگەن قۇمۇل تاراتىلىق روزى بوۋا (1983 - يىلى ئاپرېلدا بىر يۈز تۆت يېشىدا قازا قىلغان) قاتارلىق بوۋا - مومىلىرىمنى چوڭقۇر ھۆرمەت بىلەن ياد ئېتىپ ئۆتكەچ، بەزى ئارخىپ ماتېرىياللىرىدىن پايدىلىنىش ئىمكانىيىتىنى بەرگەن پارتىيە رەھبەرلىكىگە، مېنى نۇرغۇن يازما ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىگەن بۇرادىرىم مەرھۇم ئىسمائىل ئىبراھىم غا، ئابلىز ئىسمائىل، كېرەم رېھىم، ئابدۇللا ئەخمىدى، ئابدۇللا ئوشۇر، رېقىپ تۆمۈردەك يولداشلارغا چوڭقۇر مىننەتدارلىق بىلدۈرىمەن!

بىرىنچى باپ

تاغ پەرىسى

مەڭىزلىرى گۈل - گۈل، كىرپىكلىرى خار،
قاپاقلىرى كەڭ - كەڭ، ئاغىزلىرى تار.

— ئەلىشىر ناۋايى

1

1911 - يىل. ياز كۈنلىرىنىڭ بىرى. قارىغايزارلىق ياپ-يېشىل جىلغا.

تاشتىن - تاشقا ئۇرۇلۇپ ئېقىۋاتقان تاغ سۈيىنىڭ ھەيۋەتلىك شارقىراشلىرى پۈتۈن جىلغىنى قاپلىغان. شۇ ئېقىن بويلاپ، خۇددى ئىلان ئىزىدەك سوزۇلغان چىغىر يولدا ئاتلىق بىر يىگىت دىمىغىدا ناخشا ئېيتىپ كېلىۋاتاتتى. يەلكىسىدىكى دۇشالقا (شىراق) لىق قارا مىلتىقى بىلەن غازجۇغىسىدىكى بۆرە، سۇغۇر تېرىلىرى ئۇنىڭ ئوۋچى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ تۇراتتى.

بىردىنلا ھاۋا بۇزۇلدى، قارا بۇلۇت پارچىلىرى توپ ـ توپ قاغىلارغا ئوخشاش ئەگىپ كېلىپ، ئېگىز تاغلارنىڭ باشلىرىغا قونۇشقا باشلىدى. «ھوي جانىگەرەي! ـــ دېدى يىگىت ئېتىنى دىۋىتىپ، ـــ بۇ مېڭىشىڭدا مېنى يېرىدى ـ يامغۇردا قويىدىغان ئوخشايسەن، قېنى، قەدىمىڭنى ئىلداملاتقىنا!»

قارا ئات بۆرە مېڭىشىغا چۈشتى، بىراق، جىلغىغا ئۇسۇپ كىرگەن بىر تۇمشۇقتىن ئۆتۈش بىلەنلا، قاتتىق ئۈركۈپ ئارقىغا شوخشىدى. ئاتلىق ئۆزىنى ئوڭشاپ بولغىچە، ئوڭ تەرەپتىن بىر قىزنىڭ دادۇ ـ پەريادى ئاڭلاندى. چاچلىرى چۇۋۇلغان قىز يىقىلىپ ـ قوپۇپ، قېچىپ كېلىۋاتاتتى. ئون ـ يىگىرمە قەدەم كەينىدە يوغان بىر ئېيىق ئۇنى قوغلاپ كەلمەكتە ئىدى.

يىگىت ئاتتىن سەكرەپ چۈشۈپ، ئېيىققا ئوق ئۈزدى، ئېيىق دومىلىنىپ كەتتى. بىراق، كۆكرىگىدىن قان ئېقىپ تۇرۇشىغا قارىماي، يەنە قوپۇپ دەھشەت بىلەن ھۆكۈرىگەن پېتى يىگىت تەرەپكە دەلدەڭشىپ ماڭدى. شۇ ئاردا ھاۋا گۈلدۈرلەپ، چاقماق چېقىپ كەتتى. يىگىت قارا مىلتىقىنى بەتلەشكە ئۈلگۈرەلمەي، ئۇنىڭ دۈشالقىسىنى ئېيىقنىڭ ئاغزىغا توغرىلىدى. ئىرغاي ياغىچىدىن ياسالغان دۈشالقا ئېيىقنىڭ گېلىغا نەيزىدەك سانجىلىپ قالدى. شۇ ئاردا ئېيىق بىر سىلكىنىپ، ئاغزىنى بوشىتىپ ئالدى، ئەمدى يىگىت قېچىپ يۈرۈپ، مىلتىقنىڭ پايىنىگى بىلەن ئۇنىڭ باش ـ كۆزىگە ئۇرۇشقا باشلىدى. بىراق، بۇ يىرتقۇچ يېرىم جان بولۇپ قالغىنىغا قارىماي، يەنىلا خىرىس قىلىپ تۇراتتى. يىگىت چاققانلىق بىلەن ياندىپ كەلدى ـ دە، قولاقتىن ئېلىپ، كۆكرىگىگە بىر ـ ئىككى پىچاق ئۇرۇۋەتتى. ئېيىق تۇمشۇغى بىلەن يەر تىرەپ جىم بولدى. يىگىت ئۆزىمۇ قارا تەرگە چۆمۈپ كەتكەن ئىدى. ئۇ، ھېلىقى قىزنىڭ ھوشسىز ياتقانلىقىنى كۆرۈپ، كىگىز قالپىقى بىلەن سۇ ئەپكېلىپ يۈزىگە سەپتى. قىز بىر سەسكىنىپ كۆزىنى ئاچتىيۇ، بېشىنى كۆتىرەلمىدى.

قىزنىڭ چۈگۈلۈپ كەتكەن قاپ-قارا چاچلىرى ئارىسىدا، خۇددى بۇلۇتلار ئىچىدىن يېرىم كۆرۈنۈپ تۇرغان تولۇن ئايدەك يۇمۇلاق يۈزى مومدەك ئاقىرىپ، كۆزلىرى ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن ئىدى؛ گەز باغلاپ كەتكەن نېپىز لەۋلىرى مەھكەم يۇمۇقلۇق تۇراتتى. يىگىت بىر قاراپلا ئۇنىڭ ئاچلىق ۋە ھارغىنلىقتىن دەرمانى كەتكەنلىكىنى چۈشىنىپ، نېرىراقتا قولاقلىرىنى دىڭ قىلىپ تۇرغان ئېتىنى تۇتۇپ كەلدى-دە، تېزە خۇرجۇندىن چايجۆشنى چىقىرىپ، چاي قاينىتىشقا كىرىشتى. چاي قايناتقاچ، ئۇنى يۆلەپ ئولتۇرغۇزۇپ، ياغاچ چۆچەكتە چاي ئىچكۈزۈشكە باشلىدى. قېنىق چاي بىلەن بىر پارچە پىشلاق قىزغا دەرمان بولدى چېغى، ئۇ خېلى تېتىكلىشىپ، بويىنىغا چۈشۈپ قالغان ھال-شايى ياغلىقىنىمۇ بېشىغا چىگىۋالدى. شۇ ئارىدا ئۆتكۈنچى يامغۇر قويۇۋەتتى. يىگىت بىلەن قىز بىر قارىغاي تۈۋىگە كېلىپ، يانمۇ-يان ئولتۇرۇشتى. قىز شۇنداق چىرايلىق ئىدىكى، يىگىت ئىختىيارسىز ھالدا ئۇنىڭغا بىر-ئىككى قېتىم قارىۋالدى. قىزنىڭ يېشىل مەخمەل كەمزۇلىغا قادالغان ئۇششاق كۈمۈش تەڭگىلەر بىلەن تۇمشۇقلىرى تاشتا تىلىنىپ كەتكەن گۈللۈك ئۆتۈكى يىگىتكە غەلىتە كۆرۈندى، «ھەي، بۇ قىز بىر خەقتىن ئەمەسمۇ؟ نەدىن كېلىپ بۇ يەرلەردە يالغۇز تېنەپ يۈرگەندۇر!؟» دەپ ئويلايتتى ئۇ، ئەمما گەپ سوراشقا پېتىنالمايتتى. قىز بولسا، ئۆزىنىڭ نىجاتچىسى بولغان بۇ يىگىتكە ئاستىرتتىن قاراپ، نېمىدۇر دېمەكچى بولدىيۇ، گەپ قىلالماي لەۋلىرى تىترەپ كەتتى ۋە شۇ چاغدىلا، يىگىتنىڭ ئۇ يەر-بۇ يېرى يىرتىلغان چاپىنى بىلەن بويۇن ئارىلاپ سول مۈرىسىدىكى تىرناق ئىزلىرىدىن تەپچىۋاتقان قان تامچىلىرىنى كۆرۈپ قېلىپ، دەرھال رومىلى بىلەن سۈرتمەكچى بولدى.

— ھېچقىسى يوق، — دېدى يىگىت كۈلۈمسىرەپ، ئاندىن قارىغاي تۈۋىدىن بىر سىقىم قۇرۇق توپا ئېلىپ، يارىسىغا بېسىپ قويدى.

— راقمېت سىزگې، جانىمنى ئايۇدان قۇتقارىپ قالدىڭىز! — دىدى قىز كۆزىگە ياش ئېلىپ.

يىگىتنىڭ گۇمانى توغرا ئىدى. بۇ رەھىمسىز تەقدىرنىڭ دەھشەتلىك بورانلىرى ئاللىقاياقلاردىن قۇمۇل تاغلىرىغا ئۇچۇرۇپ كەلگەن قازاق قىزى ئىدى. يىگىت دادىسىنىڭ چوڭلارغا ئېيتىپ بېرىدىغان ئۆز سەرگۈزەشتىلىرى قاتارىدا قازاق خەلقى ھەققىدە قىلغان بەزى گەپلىرىنى ئاڭلاپ قالغان بولسىمۇ، ئۆزى تېخى قازاقلارنى كۆرمىگەن ئىدى. شۇڭا، قىزنىڭ گېپىنى دەرھال چۈشىنەلمەي سەل تۇرۇۋېلىپ:

— ھە، ئېيىق، ئېيىق، ئۆزلە بولمىسىلا، بۇ ئېيىق مېنىمۇ يەپ قويۇردى، — دىدى، ئاندىن، — ئۆزلە نەتتىن كەلدىلە؟ — دەپ سورىدى قۇمۇل تاغلىقلىرى شىۋىسىدە.

قىزمۇ بۇ گەپنى تەستە چۈشىنىپ، ئۆزىنىڭ يىراقتىن كەلگەنلىكىنى ئۇقتۇردى. ئاندىن يىگىتنىڭ «ئەمدى نەگە بارىدىلا؟» دىگەن سوئالىغا جاۋابەن، نەگە بېرىشىنى ئۆزىنىڭمۇ بىلمەيدىغانلىقىنى ئېيتىپ يىغلاپ تاشلىدى. يىگىت پۈتۈن ۋۇجۇدى ئېرىپ كېتىۋاتقاندەك، بوشىشىپ كەتتى. «قانداق قىلسام بولۇر؟ ئۆيگە بارسىلا دىسەم ئۇنارمۇ؟ ئۇنىمىسچۇ؟ ئۇنى بۇ يەردە قانداقمۇ يالغۇز تاشلاپ كەتكىلى بولىدۇ؟!» دەپ ئويلايتتى ئۇ. ئاخىرى، ئۆزىگە غەيرەت بېرىپ: «بىزنىڭ ئۆيگە بارامدىلا، ئانچە يىراق ئەمەس» دىدى.

— ئۆيىڭىزدە كىمىڭىز بار؟ — دىدى قىز.

قىزنىڭ بۇ گېپى بىلەن يىگىت تېتىكلىشىپ، ئۆز ئۆيىدە قېرى ئاتا-ئانىسىنىڭ بارلىقىنى، ئۇلارنىڭ مالچىلىق ۋە ئوۋچىلىق بىلەن كۈن كۆرىدىغانلىقىنى بىر نىمىلەر قىلىپ ئۇقتۇردى. قىز بېرىشقا رازىلىق بىلدۈردى. يىگىت ئۆتكۈنچى يامغۇرنىڭ ئاخىرقى تامچىلىرى ئاستىدا، ئېيىقنىڭ تېرىسىنى سويۇشقا كىرىشتى. قىزمۇ قوينىدىن پىچاق چىقىرىپ، ئۇنىڭغا ياردەملەشتى.

يىگىت بۇنى كۆرۈپ، «ئۇلارنىڭ يۇرتىدا قىزلارمۇ پىچاق تۇتىدىغان ئوخشايدۇ» دەپ ئويلاپ قالدى. كېيىن ئۇنىڭ ئويلىغىنىدەك بولماي، بۇ پىچاقنىڭ سىرى باشقىچە بولۇپ چىقتى.

يىگىت ئېيىق تېرىسىنى ئەگەرگە بۆكتۈرەلەپ بولۇپ، قىزنى ئاتقا مىنىشكە تەكلىپ قىلدى. قىز باشتا ئۇنىمايراق، كېيىن يىگىتنىڭ زورلىشى بىلەن ئاتقا مىندى. قىز بىر قەدەم ئالدىدا كېتىۋاتقان يىگىتكە ئەمدى، ئوبدانراق قاراشقا باشلىدى. ئۇنىڭ كېلىشكەن قەددى-قامىتى، كەڭ يەلكىسى، بولۇپمۇ پالۋانلارچە مەردانە قەدەم تاشلىشى كىمدۇر بىرسىگە ئوخشاپ كەتكەندەك سېزىلدى-دە، بىردىنلا كۆڭلى بۇزۇلۇپ، ئارقىدا قېلىۋاتقان ئېگىز تاغ چوققىلىرىغا ئىختىيارسىز بۇرۇلۇپ قارايتتى. ئۇنىڭ بوتا كۆزلىرىدىن مەڭىزىگە تېمىۋاتقان ياش تامچىلىرى پېتىپ كېتىۋاتقان قۇياش نۇرىدا خۇددى سەھەر ۋاقتىدىكى شەبنەم دانىچىلىرىدەك پاقىرايتتى.

2

ئۈچ يۈز نەچچە يىل ھۆكۈم سۈرگەن قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ ئاخىرقى ۋەكىلى شامەخسۇت ۋاڭلىق قىلغان زامانلاردا (مىلادى 1875-يىلدىن 1928-يىلغىچە) قۇمۇل تاغ رايونلىرى ئون ئىككى سۇمۇلغا ① بۆلۈپ ئىدارە قىلىناتتى. بۇ ئون ئىككى سۇمۇل «ئون ئىككى تاغ» دەپ ئاتىلاتتى. ئون ئىككى تاغ: تاراتى، قوراي، تاشار، ئىدىر، باغداش، خوتۇنتام، شوپۇل، باي، ئارا تۇرۇك، نوم، تۇركۆل ۋە نېرىنكىر دېگەن يەرلەردىن ئىبارەت ئىدى. ھەر بىر تاغنى بىر دورغا ② باشقۇراتتى. نېرىنكىر قۇمۇلنىڭ شىمالىدىكى تىيانشان تاغ تىزمىلىرىغا جايلاشقان بولۇپ، قۇمۇلدىن باركۆلگە بارىدىغان يول

① سۇمۇل — موڭغۇلچە «يۇرت» دېگەن سۆز.

② دورغا ياكى دارۇغا — موڭغۇلچە «ئىدارە قىلغۇچى» مەنىسىدە. قۇمۇلدا ھەربىر دورغا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى مىڭ بېگى بىلەن تەڭ مەنسەپ ئىدى.

كۆشۈتە داۋان ئارقىلىق نېرىنكىر تاغلىرىنىڭ ئېتىكىدىن ئۆتەتتى. نېرىنكىرلىقلار ئاز-كۆپ تېرىقچىلىقنى ھېساپقا ئالمىغاندا، ئاساسەن چارۋىچىلىق بىلەن كۈن كەچۈرەتتى.

بايىقى ئۇۋچى يىگىت ئەنە شۇ نېرىنكىرلىق سەپەرقۇل دىگەن مالچىنىڭ ئوغلى ئىدى. سەپەرقۇلنىڭ ئۆزى بولسا، ئون بەش يېشىدا قەرز تۆلىگىلى ھېساۋىغا ۋاڭ ئوردىسىغا قۇللۇققا تۇتۇلغان ئىدى. شۇندىن باشلاپ، ئوردىنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدىغان پارچە-پۇرات ئىشلىرىدىن تارتىپ، ئات بېقىش، ھارۋا ھەيدەش، ۋاڭ بىر ياققا ماڭسا، جو (تەختىراۋان) كۆتىرىشكە ئوخشاش ئىشلار بىلەن ئۇنىڭ يىگىرمە بەش يىللىق ئۆمرى ئۆتۈپ كەتتى. بۇ يىگىرمە بەش يىلنىڭ كۆپ قىسمى ئۇ يېقى بېيجىڭ، بۇ يېقى مورى، گۇچۇڭ، ئالتاي-چۆچەك، ئۈرۈمچى، تۇرپان يوللىرىدا، ۋاڭنىڭ سودا كارۋانلىرىدا تۆگە يېتىلەش بىلەن ئۆتتى.

شامەخسۇت ئەللىك تۆت يىل ۋاڭلىق قىلىش مەزگىلىدە، بېيجىڭدىكى مانجۇ خانلىرىنىڭ ئالدىغا ھەددى-ھېساپسىز سوغا-سالاملار بىلەن ئون نەچچە قېتىم تەزىمگە بارغان ۋە شۇ جەرياندا ئۇنىڭ مەنسەپ دەرىجىسى ئون سەككىز قېتىم ئۆستۈرۈلگەن ئىدى. شامەخسۇت ۋاڭ بېيجىڭغا قىلىنغان سەپەرلىرىنىڭ بىرىدىن قايتىپ كېلىۋاتقاندا، بىر چۈش كۆرۈپ قالدى. تەبىرچىلەر بۇ چۈشنى «ئەگەر ئوردىنىڭ كونا قۇللىرىدىن بىرىنى ئازات قىلسا، گاڭ غوجامنىڭ مەرتىۋىسى تېخىمۇ ئۆسكەي» دەپ ئۆردى. شۇنىڭ بىلەن شامەخسۇت ئۇنىلىغان ئوردا قۇللىرىنىڭ ئىچىدىن سەپەرقۇلنى ئازات قىلىپ، ئۆز يۇرتى نېرىنكىرغا قايتۇرغان ئىدى.

سەپەرقۇل «ئازات» بولغاندا، قىرىق ياشقا كىرىپ قالغان، ئاتا-ئانىسى بولسا، ئاللىقاچان ئالەمدىن ئۆتكەن. شۇڭا ئۇرۇق-تۇغقانلىرى بىلەن ئەل-جامائەت ئۇنى جاھاندىن ئەۋلاتسىز كەتمىسۇن دەپ، رەۋزىخان دىگەن بىر تۇل ئايالغا ئۆيلەندۈرۈپ قويغان ئىدى. ئارىدىن بىرەر يىل ئۆتۈپ رەۋزىخان بىر ئوغۇل

تۇغدى. سەپەرقۇل «مەن كۆرگەن قۇللۇق جەۋرىدىن خۇدايىم
ئامان ساقلىغاي» دىگەن ئوي بىلەن ئىرىم قىلىپ، بالىغا «ئامانبەگ»
دەپ ئات قويغۇزدى (قۇمۇلدا، ئادەتتىكى كىشىلەرمۇ، ئۆز پەر-
زەنتلىرىگە «پالان بەگ-پوكۇن بەگ» دەپ ئات قويۇش بىر
ئادەت ئىدى) بىراق، سەپەرقۇلنىڭ ئوغلىغا بۇ ئات سىڭمىدى.
بالا يەتتە-سەككىز ياشلارغا كىرگەندە، مەھەللىدىكىلەر «ئامانقۇل»
دەيدىغان بولۇۋالدى. ئىشنىڭ نىمە دىسە، بالىمۇ «ئامانقۇل» دەپ
جاۋاپ بىرەتتى. شۇنداق قىلىپ، بالىنىڭ ئىتى «ئامانقۇل» بولۇپ
قالدى. ئەمما بۇ ئىشلار سەپەرقۇلنىڭ كۆڭلىنى ناھايىتى غەش
قىلاتتى. ئۇ «بۇ قانداق گەپ! ئۇلار بەگ بالىسى بەگ، قۇل با-
لىسى قۇل. سىىنىڭ ‹قۇل› دىگەن ئىشىنىڭ بالاڭغىمۇ مىراس
بولۇپ قېلىشى كېرەك دىمەكچىمۇ؟» دەپ ئويلايتتى، كىملەرگىدۇ
ئاچچىق قىلىپ.
بىراق، ئايلار، يىللار بىر خىلدا كېچىۋەردى، زامان ئۆز
پەيلىنى ئۆزگەرتمەي ئۆتىۋەردى. سەپەرقۇلمۇ تەقدىرگە تەن
بىرىپ، ئۆز تىرىكچىلىكىنى قىلىۋەردى. بالىنى بولسا، مىلتىق تۇتا-
لايدىغان بولغاندىن باشلاپ، ئوۋچىلىققا ئۆگىتىپ كېلەتتى. ئامانقۇل
يىگىتلىك دەۋرىگە يەتكەندە، ئۇستا مەرگەن بولۇپ قالدى. بىر كۈنى دا-
دىسى ئۆزىنىڭ بىر دىن-بىر قىممەتلىك بايلىقى بولغان كونا قارا مىلتىغىنى
ئۇنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ، «بالام، مەن قېرىپ قالدىم، ئەمدى ئۆزەڭ بىر
نىمە قىل. خۇدايىم بەرىكە بەرسە، قەرزلەرنى ئۈزۈپ، تويلۇغۇڭنىمۇ
راسلاپ ئالۇرمىز» دىدى. شۇندىن بۇيان، ئامانقۇل كەسپىي ئوۋچى
بولۇپ قالدى. بەزىدە ئىككى-ئۈچ كۈنلەپ ئۆيگە قايتمايتتى.
بۈگۈن ئۇ ئىككى كۈنلۈك ئوۋدىن قايتىپ كېلىۋىتىپ، بايىقى
ئىيىق ۋەقەسىگە ئۇچرىغان ئىدى.

3

ئامانقۇل بايىقى قىز بىلەن يۇرت ئىچىگە كىرگەندە، ئاندا-
ساندا چىراقلار يېنىپ، ئىتلار ھاۋشىماقتا، قوي-قوزىلار مەرەش-

مەكتە ئىدى. ئون ئۆت كۈنلۈك تولۇن ئاي يەر-جاھاننى كۈن-
دۈزدىكىدەك يورۇتۇپ تۇراتتى.

ئۇلار مەلىنىڭ ئەڭ چېتىدىكى ئۆيگە يېقىنلاشقاندا، ھاۋشىپ كېلىۋاتقان «قارا يىلپىز»① ئۆز ئىگىسىنى تونۇپ، جىم بولدى-دە، قۇيرۇغىنى شىپاڭشىتىپ كېلىپ، ئامانقۇلنىڭ تېرە شالۋۇرىنى پۇراشقا باشلىدى. سەپەرقۇل بىلەن رەۋشەنخان مومايمۇ ئۆيدىن چىقىپ كەلدى. بۇ، تاملىرى تاش-لاي بىلەن قوپۇرۇلغان ئاددى بىر ئۆي ئىدى، ئۇنىڭ ئۇدۇلىدا بىر كىچىك ئۆي ئاپپاق ئايدىڭدا خۇددى بوز گۈمبەزدەك چوقچىيىپ تۇراتتى. قېرىلار ئامانقۇل بىلەن ئىسەنلىشىۋېتىپ، ئاتتىن چۈشۈۋاتقان قىزغا ھەيران بولغاندەك قاراشتى.

— مېھمان باشلاپ كەلدىم، — دېدى ئامانقۇل كۈلۈمسىرەپ.

قىزمۇ قېرىلارغا نازۇك بىر ھەركەت بىلەن تازىم قىلدى.

— ھارمىغايلا، ئايلا② قىزىم، — دېدى رەۋشەنخان موماي قىزنىڭ يېنىغا كېلىپ. سەپەرقۇل قىزنىڭ كەمزۇلىدا پارقىراپ تۇرغان ئۇششاق تەڭگىلەرگە قاراپ، بىر زامانلار ئالتاي يايلاقلىرىدا كۆرگەن قازاق كېلىنچەكلىرىنى ئېسىگە ئالدى-دە، ھەيران بولۇپ تۇرۇپ قالدى. ئاندىن قىزغا يېقىن كېلىپ: «خۇش كەپسىز قىزىم» دېدى.

قىز قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ، بوۋايغا سالام قىلدى. سەپەرقۇل «ھەي مومىسى، بۇ ئايلا قىزىمنى كىچىك ئۆيگە باشلا» دەپ قويۇپ، ئات بىلەن ھەپىلىشىپ كەتتى ۋە «ئېيىقىمۇ ئاتتىڭمۇ تېخى، خوي ئىش قىپسەنغۇ! ماڭ، ئەمدى سەنمۇ ھاردۇق ئال» دېدى ئامانقۇلغا.

---

① ئامانقۇل ئۆزىنىڭ ئىتىنى شۇنداق دەپ ئاتايتتى.

② ئايلا — بۇ سۆز قومۇل شىۋىسىدە «خان قىز»، «خېنىم قىز» مەنىلىرىدە، ھەتتا ئىسىم ئورنىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، ئايلاخان، چوڭ ئايلا دېگەندەك.

قىز قارا چىراق يورۇغىدا، كونا بولسىمۇ، پاكىز يىغىشتۇرۇلغان كىگىز ئۈينىڭ ئىچىگە كۆز يۈگۈرتۈپ چىققاچ، ئۆز ئۆيىگە كېلىپ قالغاندەك يېنىكلىك ھېس قىلاتتى.

— ئوت قالاپ بېرەي، كىيىملىرىنى قۇرۇتۇۋالسىلا، قىزىم، — دېدى مومای ئۈينىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئۈچ پۇتلۇق تۆمۈر ئوچاققا ئوت يېقىۋېتىپ. قىز غەمكىن كۈلۈپ، مومىنىڭ يېنىغا ئولتۇردى، «ھە، ئېيتىماقچى، بۇ ئايلا قىزىمىنىڭ ئېتى نېمىكىن؟» دەپ سورىدى مومای، ئوتنى پۈلەۋېتىپ.

— ئايسۇلۇ.

— ۋاي قىزىم، ئاتلىرى خويمۇ چىرايلىق ئىكەن. ئۆزلە كىمنىڭ قىزى؟

قىز جاۋاب بەرمەي جىم ئولتۇراتتى. بىر چەتتە ئولتۇرغان ئامانگۈل گەپكە ئارىلىشىپ:

— ئىنە①، تولا گەپ سوراپ مېھماننىڭ كۆزىگە كىرىۋالماي، ئاۋال بىرگە چاي بەرسەڭچۇ، — دىدى.

— ۋاي شورۇم قۇرغۇر! دىمىسىمۇزە. راست ئەمەسمۇ؟ ئەدەم دىگەن نېمە قېرىغاندا زىيادە گەپلىك بوپقالىدىكەن، بالام. بۈگۈن سېنى كەپقالىدۇ دەپ، كۈجە قاينىتىپ قويۇۋىدىم. ھازىرلا ئىسسىتاي، — دىدى مومای چىقىپ كېتىۋېتىپ.

تاغ پېيىزى ئارىلاشتۇرۇپ قاينىتىلغان ئارپا كۈجىسى ناھايىتى مەزىلىك ئىدى... داستىخان يىغىلغاندا، سەپەرقۇل ئوغلىدىن ئېيىقنى قانداق قىلىپ ئېتىۋالغانلىغىنى سورىدى. ئامانگۈل بولغان ۋەقەنى تەلتۆكۈس سۆزلەپ بەردى.

— خۇدا ساقلىغانىنى بۆرە يىمەس، يەي دىسىمۇ چىشى ئۆتمەس دىگەن شۇ. بۇ قىزىمىنىڭ تەلىيى بار ئىكەن، — دىدى سەپەرقۇل.

— ئېتىمۇ چىرايلىق ئىكەن، ئايسۇلۇ دەيدۇ، — دەپ يېقىم-

---

① ئىنە — ئانا.

لىق كۆلدى موماي.

— ئايسۇلۇ، — دېدى سەپەرقۇل ئۆز گۇمانىنىڭ تامامەن توغرا بولۇپ چىققانلىقىغا خوشال بولۇپ، — قازاقچىدا چىرايلىقنى «سۇلۇ» دەيدۇ، شۇنداقمۇ قىزىم؟ سىز ئالتاي ياقتىن كەلگەن ئوخشىمامسىز؟

قىز جاۋاپ بەرمەي، بېگىز بارمىقى بىلەن كىگىزنى تاتىلاپ جىم ئولتۇراتتى. سەپەرقۇل كۈلۈپ قويدى-دە، ئەمدى بۇ قىزنىڭ چوقۇم بىر چوڭ بەختسىزلىككە ئۇچرىغانلىقىنى، ھازىرچە ياتسىراپ ئۆز دەردىنى ئېيتالمايۋاتقانلىقىنى پەملەپ، ئاتىلارچە مېھرىۋانلىق بىلەن مۇنداق دېدى:

— بوپتۇ قىزىم، قەيەردىن كەلگەن بولسىڭىز مەيلى، سىز بىزگە خۇدايى قوناق. مەن ياش چاغلىرىمدا سىلەرنىڭ سۈت-قىمىزلىرىڭلارنى كۆپ ئىچكەن، تۇز-تەمىڭلارنى كۆپ تېتىغان. بۇ ياخشىلىقنى بىر ياندۇرسام دەپ تىلەيتتىم. خۇدا بۈگۈن ئارزۇيۇمغا يەتكۈزگەن ئوخشايدۇ.

قىزنىڭ كۆزلىرىدىن تارامىلاپ ياش تۆكۈلۈپ كەتتى. رەۋشخان موماي ئۇنىڭ باش-كۆزىنى سىلاپ، ئۆزىمۇ كۆز يېشى قىلىشقا باشلىدى.

— بولدى قىل مومىسى، ئەمدى بۇ ئايلا قىزىممۇ ئارام ئالسۇن، — دېدى بوۋاي ئامانقۇل بىلەن ئۆيدىن چىقىپ كېتىۋېتىپ.

ئەتىسى ئەتىگەندە، رەۋشخان موماي قىزنىڭ چاچلىرىنى تاراپ، ئۆزىنىڭ قىز تويىدا كىيگەن كىمخاپ جىيەكلىك گۈللۈك دۇخاۋا دوپپىسىنى ئۇنىڭغا كىيگۈزۈپ قويدى. دوپپا قىزغا شۇنداق ياراشتىكى، بىر قاراشتا ئۇ ئۇيغۇر قىزىنىڭ ئۆزىلا بولۇپ قالغان ئىدى. موماي ئۇنىڭ سۇمبۇل چاچلىرىغا، ئىنچىكە قارا قاشلىرىغا، ئۇزۇن كىرپىكلىرى بىلەن بوتا كۆزلىرىگە، نېپىز لەۋلىرى بىلەن ئالمىدەك يۇمۇلاق يۈزىگە قاراپ، «يائاللا، ئەجەبمۇ چىرايلىق تۆرىلىپتىكەن، ئاسماندىكى ئاينىڭ ئۆزىلا» دەپ ئويلاپ: «جېنىم

بالام، ئۆزلىنى ئايقىز دىسەم بولغىدەك، ئايغىلا ئوخشايدىكەنلا»
دىدى. قىز مومايىنىڭ گېپىنى چۈشەندى. ئۆزىنىڭ پاجىئەلىك
سەرگۈزەشتىلىرى ۋە پايانسىز چۆلدە كېتىۋېتىپ، تۈن قاراڭغۇسىدا
يولدىن ئاداشقان يولۇچىنىڭكىدەك نامەلۇم تەقدىرى تۈپەيلى،
ئۆز ئىسمىنى ئۆزگەرتىۋېلىشىنىڭ لازىملىقىنى ئويلاپ رازىلىق
بىلدۈردى. ئاخشىمى ئاش ئىچىۋېتىپ، رەۋىخان موماي بوۋاي
بىلەن ئوغلىغا بۇ گەپنى ئېيتىپ بەرگەندە ھەممىسى كۈلۈشۈپ
كەتتى.

— ھەي مومىسى، — دىدى سەپەرقۇل خۇش چاخچاقلىق
بىلەن، — سېنىڭزە، دىمەيدىغان گېپىڭ، چالمايدىغان دېپىڭ
يوق. ئايقىز دىگىنىڭىز تازا بوپتۇ. ئەمما بۇ قىزىمىزنىڭ ئۆزىگە
پەسەنت كېلۇرمىكىن؟ قانداق قىزىم، بۇ ئات سىزگە ياقامدۇ؟

قىز غەمكىن كۈلۈپ قويدى. شۇنداق قىلىپ، قىزنىڭ ئېتى
ئايقىز بولۇپ قالدى.

ئايقىز شۇ كۈندىن باشلاپلا ئۆي يىغىشتۇرۇش، قازان-
قومۇچ يۇيۇش ۋە سېغىن قىلىشتىن تارتىپ، قۇرۇت قۇرۇتۇشقىچە
بولغان ھەممە ئىشلارنى قىلىشقا كىرىشتى. ئۆي ئىگىلىرىنىڭ
خۇشاللىقى ئىچ-ئىچىگە سىغمايتتى؛ بىراق، ئايقىزنىڭ كۆڭلى
دائىم سۇنۇق ۋە پات-پاتلا ئۇلۇق-كىچىك تىنىپ، ئاھ چېكىشىنى
كۆرۈپ، ئىچى پۇشاتتى. خالىراق قالغان كەزلىرىدە «بۇ زادى
نىمە بولغان قىزدۇ، ئۇقۇپ باقساق بولاتتى» دىيىشسىمۇ، ئۇنى
ئاياپ، سوراشقا پېتىنالمايتتى. قىزنىڭ بۇ ئەھۋالى، بولۇپمۇ،
ئامانقۇلغا قاتتىقراق تەسىر قىلاتتى. ھىلىقى ئېيىق ۋەقەسى
بولغان كۈنى، قاتتىق يامغۇر يېغىۋاتقاندا، قىز بىلەن قارىغاي
تۈۋىدە يانمۇ-يان ئولتۇرغان سائەتتىن باشلاپ، ئامانقۇلنىڭ
قەلبىدە ئاجايىپ بىر ھىس پەيدا بولغان ئىدى. قىزنى ھەر
كۆرگەندە، يۈرىكى «جىغ» قىلىپ كېتەتتى-دە، دەرھال يەرگە
قارىۋالاتتى. قىزنىڭ سەل-پەل ئېچىلىپ يۈرگىنىنى كۆرسە،

خوشال بولغۇسى كېلىپ، ئاھ چەككىنىنى ئاڭلىسا، پۈتۈن ۋۇجۇدى تىترەپ كېتەتتى. شۇنىداق قىلىپ، ئون - يىگىرمە كۈن ئۆتۈپ كەتتى.

ئايقىزنىڭ ئاسماندىن چۈشكەندەك پەيدا بولۇپ قېلىشى، خولۇم - خوشنىلار بىلەن ئەلە - مەلىنى تېخىمۇ ھەيران قىلدى. بەزىلەر يىراق - يېقىندىن ئەجەپسىنىپ قارايتتى، بولۇپمۇ، ئاياللارغا بولۇپ بەردى. بەزىلىرى بىرەر بانا بىلەن رەۋىخان موماينى گەپكە سېلىپ كۆرەتتى. رەۋىخان موماي بولسا، باشتا دېيىشىۋالغىنى بويىچە، ئاددىلا قىلىپ، بارىكۆلدىكى بىر تونۇشىمىزنىڭ قىزى دەپ جاۋاپ بېرەتتى. لېكىن بۇنىڭغا ھېچكىم ئىشەنمەيتتى.

«ئاچ نېمىنى يىمەيدۇ، ئەل نېمىنى دېمەيدۇ» دېگەندەك، ئاخىر ھەر خىل گەپ - سۆزلەر چىقىشقا باشلىدى. بەزىلەر «ئامان-قۇلغا بىر تاغ پەرىسى ئۇچىقىشىپتۇ» دېسە، بەزىلەر «ئېسىق ئەپقېچىپ كەلگەن قىز ئىكەن، ئامانقۇل قۇتقۇزۇۋاپتۇ، ئەمدى ئامانقۇلغا تەككىدەك» دېيىشەتتى. بەزى ئاق كۆڭۈل كىشىلەر: «ھەر نېمە بولسا، خۇدايىم سەپەرقۇلغا تەييار كېلىن بېرىپتۇ. بولمىسا، بۇ بىچارىلەر كىمنىڭ ئالدىغا قىز سوراپ باراتتى» دېسە، بەزى كۆڭلى قارىلار: «ئامانقۇل بىر قازاق قىزىنى ئوغۇر-لاپ كەپتۇ، پۇلى يوق ئاشىق، تەييارغا مەشۇق دېگەن شۇ» دېيىشەتتى. بەزى ھاللىق ئائىلىلەرنىڭ يىگىتلىرى تارلىق قىلىپ، «پەرىدەك قىزنىڭ ئامانقۇلدەك يالاڭتۆشنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغىنىنى قارىمامدىغان» دەپ نىيەتنىنى بۇزۇشقا باشلىدى. بولۇپمۇ نىياز دورغىنىڭ ئەركە ئوغلى خامۇشبەگنىڭ پەيلى ھەممىدىن يامان ئىدى.

ئايقىز بولسا، تېخىچىلا سىر بەرمەي، ئاھ - ئۇھ چېكىپ يۈرەتتى. بىر كۈنى رەۋىخان موماي سەپەرقۇلغا مۇنداق دېدى:

— دادىسى، بۇ ئىش بولمىدى. مۇنداق ئۆتۈۋېرىپ، بۇ ئايلا قىزىم ئاغرىپ - تارتىپ قالمىغاي يەنە. ئۆزلە گېپىنى خېلى

ئوبدان ئۇقۇدىغان بولغاندىكىن، سوراپ باقمامدىلا. نىمە دەردى بولسا، ئىلاجىنى قىلمايمىزمۇ؟

— راست ئېيتىسەن موممىسى، — دىدى بوۋاي، — مېنىڭمۇ ئىچىم پۇشۇپ كەتتى. بۇ گوۋالغا① قاراپ، يۈرەك - باغرىم ئېزىلىپ كېتىۋاتىدۇ. مەن بار يەردە سەن گەپ ئېچىپباق، نىمە دەركىن.

بىر كۈنى ئايقىز ئۆچكە تېۋىتىدىن يىپ ئىگىرىپ ئولتۇرغاندا، رەۋشخان موماي مۇنداق دىدى:

— جېنىم بالام، مېنىڭ قىزىم يوق ئىدى. خۇدايىم ئۆزلەنى ئاسماندىن چۈشۈرۈپ بەردى. قاراڭغۇ ئۆيگە چىراق يېقىلغاندەك، ئۆزلە بىلەن ئىچ - قارنىمىز ئېچىلىپ قالدى. ئېيتسىلاچۇ، ياخشى كۈنىنىڭ يامىنىدا بىزنى تاشلاپ، كېتىپمۇ قالۇرلامۇ؟

ئايقىز بىردىنلا موماينىڭ بوينىغا ئېسىلىپ، ئۈن سېلىپ يىغلىۋەتتى. مومايمۇ، كۆز يېشى قىلىپ، ئاق لىچىگىنىڭ ئۇچى بىلەن قىزنىڭ يېشىنى سۈرتەتتى. بىر هازادىن كېيىن، ئايقىز ئۆز سەرگۈزەشتىسىنى سۆزلەشكە كىرىشتى.

---

① گوۋال — ئۇۋۇاللىققا ئۇچرىغان بىچارە.

ئىككىنچى باب

ئايقىزنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى

ئادەم — ئەڭ چۈرۈك قومۇش. بىر تامچە
سۇمۇ، ئۇنى ئۆلتۈرۈپ قويۇشى مۇمكىن. ئەمما،
ئۇ پىكىر قىلغۇچى قومۇش بولغاچقا، ئۆلۈمنى چۈ-
شىنەلەيدۇ ۋە ئۆز قاتىللىرىدىن ئۈستۈن چىقىدۇ.

— پاسكال بلېز①

1

مەلۇم بولدىكى، بۇ قىز مورى تاغلىرىدا ياشايدىغان ھاللىق بىر چارۋىچىنىڭ يالغۇز قىزى ئىكەن. مۇھەببەت ئىلاھى ئۇنىڭ قەلبىنى ئۆزلىرىنىڭ مالچىسى يىستىم ئوغۇل جۇماتايغا باغلاپتۇ. ئۇلار قازاق خەلق چۆچەكلىرىدىكى «قوزى كۆرپەش بىلەن بايان سۇلۇ»غا ئوخشاش ئىشق-مۇھەببەت ئوتىدا كۆيۈپ

① پاسكال بلېز — مىلادى 1623 — 1663 - يىللىرى ياشىغان مەشھۇر فرانسۇز پەيلاسوپى.

يۈرىدىكەن. جۇماتاي ئۆز قولىنىڭ قىسقىلىقىدىن قىزغا ئەلچى كىرگۈزەلمەي، يەر قاتتىق، ئاسمان ئېگىز بولۇپ يۈرگەندە، چىنگىل دېگەن يۇرتتىكى بىر ئوكۇرداي① بۇ قىزنى ئۆز ئوغلىغا سورىتىپتۇ. قىزنىڭ دۇنياپەرەست دادىسى نۇرغۇن «قالىن مال»② بەدىلىگە ماقۇل بوپتۇ. قىزنىڭ يىغىسىغا چىدىيالمىغان ئانىسى ھەرقانچە تىركىشىپ كۆرسىمۇ، گېپىنى ئۆتكۈزەلمەپتۇ. توي كۈنلىرى يېقىنلاشقاندا، قىز جېنىدىن تويۇپ، ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالماقچى بوپتۇ. جۇماتاي بۇنى سېزىپ قېلىپ، ساپ مۇھەببەت ئۈچۈن ياشاش يولىنى تېپىشنى، ئەگەر قىز لايىق كۆرسە، يىراق بىر ياقا يۇرتقا قېچىپ كېتىشنى تەكلىپ قىپتۇ. جۇماتاينىڭ ئېيتىشىچە، كۈن چىقىش تەرەپتىكى قۇمۇل دېگەن يۇرتنىڭ تاغلىرىدا بىپايان يايلاقلار بار، ئۇ يەردە بۇلارنى تونۇيدىغان كىشىمۇ يوق ئىكەن. قىز بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ، ماقۇل بوپتۇ-دە، ئىككى ئات تەييارلاپ، بىر كېچىسى ھېچكىمگە تۇيدۇرماي يولغا چىقىپتۇ. بىرقانچە كۈنلەر چۆل-باياۋان، تاغۇ-دەشتلەرنى كېزىپ، مۇشۇ تاققا (نېرىنكىرغا) ئۇلاشقاندا، ئۈچ ئاتلىقنىڭ ئىز قوغلاپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قاپتۇ. تەۋەككۇل دەپ تاققا يامىشىپ، قاق بەلگە چىققاندا، ئۈچ ئاتلىق قوغلىشىپ كېلىپ ئارقا-ئارقىدىن ئوق ئۈزۈپ، ئاتلىرىنى يىقىتىپتۇ (مەقسىدى تىرىك تۇتۇش بولسا كېرەك). جۇماتاي بىلەن ئايقىز ئۇدۇل كەلگەن تاشلارنى دومىلىتىشقا باشلاپتۇ. تاش-تاشقا تېگىپ، دەھشەتلىك بىر گۈلدۈرلەش ۋە قويۇق چاڭ-توزاڭ ئىچىدە ھىلىقىلار جىمىپ قاپتۇ. جۇماتاي ئۇلارنى ئۆلدى دەپ ئويلاپ، ئات-قوراللىرىنى ئېلىشقا ماڭغاندا، بىر ئوق كېلىپ جۇماتاينى يىقىتىپتۇ. قارىغىدەك بولسا، ھىلىقىلارنىڭ بىرى يەنە ئۆمىلەپ كېلىۋاتقىدەك. ئايقىز غەزەپ بىلەن يەنە تاش دومىلىتىشقا باشلاپتۇ. بىر چاغدا ھىلىقى ئەبلەخنىڭمۇ

① ئوكۇرداي — قازاقچە «مىڭ بېگى» دېگەن سۆز.
② «قالىن مال» — قازاقچە «تويلۇق» دېگەن سۆز.

تاش ئاستىدا ئۆلۈپ ياتقانلىقىنى كۆرۈپتۇ. ئايقىز جۇماتاينىڭ يېنىغا كەلسە، ئۇ قىپ-قىزىل قانغا مىلىنىپ ياتقىدەك. قىز: «جۇماتاي، جۇماتاي!» دىگىنىچە، ئۆزىنى ئۇنىڭ ئۈستىگە تاشلاپتۇ. جۇماتاي: «سۆيۈملۈكۈم، مېنى كەچۈر. ئاتا-ئاناڭ ۋە يۇرتۇڭدىن ئايرىپ، سېنى ئېغىر كۈنلەرگە قويدۇم. تەقدىر شۇنداق بولسا كېرەك، مەندىن رازى بول!» دىگەن گەپلەرنى ئېيتىپ، بېلىدىكى تاسما بەلۋېغى بىلەن پىچىغىنى قىزغا بېرىپتۇ-دە، قىزنىڭ قولىنى تۇتۇپ تۇرۇپ كۆز يۇمۇپتۇ. ئايقىز چاچلىرىنى يۇلۇپ، ياقىسىنى يىرتىپ، بىردەم ھۇشىدىن كەتكەندەك بوپتۇ. ئاندىن، «ئەمدى بۇ جانىڭ ماڭا نىمە كېرىگى بار» دەپ، جۇماتاينىڭ جەسىدىنى قۇچاقلىغان پېتى پىچاقنى ئۆز كۆكرىگىگە سالماقچى بولغاندا، ئەلەم ۋە غەزەپكە تولغان ياش يۈرىگىدىن بىر سادا ئاڭلانغاندەك بوپتۇ:

«توختا! سۆيۈملۈكۈڭ جۇماتاي بۇ پىچاقنى ئۆزەڭگە سال دەپ بەردىمۇ؟ ياق، ياق! قىساس ئال دەپ بەردى، قىساس! قىساس! قىساسنى كىمدىن ئالىسەن، كىمدىن؟ ئوكۇردايدىنمۇ؟ — ھە، ئوكۇردايدىن! شۇ ئوكۇردايغا ئوخشىغانلاردىن! قاچان؟ — كۈن ئۆزۈن، بىر كۈن بولمىسا، بىر كۈن قىساس ئالىسەن. شۇڭغىچە ياشاش كېرەك، ياشاش! ياشاش ئۈچۈن، ئەل بار يەرگە بېرىش كېرەك. ئەل كۆپ، ئەلنىڭ قويىنى كەڭ. ساڭا خەيرىخاھ كىشىلەر چىقىپ قالىدۇ، ياردەم قىلىدۇ، ئەلنى تاپ، ئەلنى!...»

شۇنىڭدىن كېيىن، ئايقىز جۇماتاينىڭ جەسىدى ئۈستىگە تاشلارنى قىرلاپ قەۋرە ياساپتۇ. ئاندىن تاش قەۋرىسىنى بىرنەچچە قېتىم چۆگىلەپ چىقىپ، ئۆز سۆيۈملۈكى بىلەن مەڭگۈلۈككە ۋىدالىشىپتۇ، تاغ-قىرلاردىن ئېشىپ، جىلغىغا چۈشۈپتۇ. شۇنداق قىلىپ، بىر كېچە، ئىككى كۈندۈز جان ساقلاپ كېلىۋاتقاندا، ھىلىقى ئېيىق ۋەقەسىگە ئۇچراپتۇ.

شۇ گەپلەردىن كېيىن، رەۋشخان موماي ئۆزىنى ئاران

تۇختىتىپ، يىرىك ئالقانلىرى بىلەن ئايقىزنىڭ مەڭزىدىكى ياشلارنى سۈرتۈشكە باشلىدى ۋە مۇنداق دېدى:

— ۋاي يەر يۇتقۇرلار! بىچارە قىزنىڭ مۇشتۇمدەك بېشىغا تاغدەك ئېغىر كۈنلەرنى سالغىنىنى قارىمامدىغان! خۇدايىم جازا-سىنى بېرۇر.

— شۇنداق، — دېدى سەپەرقۇل، — بۇ ئالەم ئۇزۇن ئالەم، ئايىنىڭ ئون بەشى قاراڭغۇ بولسا، ئون بەشى يورۇق. ھەرگىز غەم يېمەڭ قىزىم. بىرىنچى خۇدا، ئاندىن قالسا، بىز بار، يۇرت بار، ئۆزىمىز گاداي بولغان بىلەن كۆڭلىمىز باي. زامان تار بولغان بىلەن قويىنىمىز كەڭ. مەن سىزگە ئاتىڭىز ئورنىدا ئاتا؛ بۇ موماي ئانىڭىز ئورنىدا سىزگە ئانا. تاپىنىڭىزغا كىرگەن تىكەن بىزنىڭ كۆزىمىزگە كىرسۇن.

ئايقىز ياشلىق كۆزلىرى بىلەن ئۇلارغا تەكشى قاراپ، «سىزدېرگە راقمېت!» دېدى.

— دادا، — دېدى ئامانقۇل جىددى بىر ئاھاڭدا، — رەھمەتلىك جۇماتاينىڭ سۆڭگىنى تېپىپ كېلىپ، بۆلەكتىن يەرلىككە قويساقمىكىن!

— خويمۇ ئوبدان ئويلاپسەن، مەنمۇ شۇنى خىيال قىلىۋېدىم. ئەتىلا خوشنىلاردىن ئىككى ئات سوراپ، ئۈچىمىز بارايلى. بۇ ئايلا قىزىم بولغاندىكىن، تاپالۇرمىز دەيمەن، — دېدى سەپەرقۇل.

ئامانقۇل ھازىرلا ئات سوراپ قويۇشقا ماڭماقچى بولۇپ تۇرغاندا، ئايقىز گەپ باشلاپ، بۇ پىكىرگە قوشۇلمايدىغانلىقىنى ئېيتتى. ئۇنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە، ئۆز يۇرتى بولغاندا، بىر قېتىم ئۆتكەن يەردىكى ھەر بىر تاش، ھەربىر تال گىيامۇ يادىدا قالغان بولاتتى. ئەمدى بولسا، بۇ ناتونۇش يەرلەردىن ھىلىقىدەك ئەھۋالدا ئۆتكەنلىكى ئۈچۈن، جۇماتاي ياتقان يەرنى تاپالىشى ناتايىن ئىكەن.

ئامانقۇل ئۇ تاغنىڭ بىرەر بەلگىسىنىلا دەپ بەرسە، جۇماتاي

ياتقان يەرنى تېپىشنىڭ تەس ئەمەسلىگىنى ئېيتىپ، ئۆز پىكرىدە قاتتىق تۇرۇۋالدى. ئايقىز ئۆز كۆڭلىدە جۇماتاينىڭ سۆڭىگىنى ئەپكىلىپ، مۇشۇ يەردە باشقىدىن دەپنە قىلىشنى ناھايىتى خالاپ تۇرسىمۇ، بىرىنچىدىن، ئۇلارغا ئاۋارىگەرچىلىك تېپىپ بېرەرمەنمىكىن، ئىككىنچىدىن، ئەل-يۇرت ئىچىدە گەپ-سۆز تېخىسمۇ كۆپىيىپ كېتەرمىكىن دەپ، يەنىلا بارماسلىقنى تەكىتلەپ تۇرغاندا، سەپەرقۇلنىڭ سىرداش دوستى ۋە يېقىن خوشنىسى نۇرۇل بوۋاي ئۆيگە كىرىپ كەلدى، سەپەرقۇل ئۇنى كۆرۈپ ناھايىتى خوشال بولدى-دە، ئايقىزنىڭ پۈتۈن سەرگۈزەشتىسىنى سۆزلەپ بېرىپ، ئاخىرىدا باياتىن تالاش بولۇۋاتقان ئىش توغرىسىدا ئۇنىڭدىن مەسلىھەت سورىدى. نۇرۇل بوۋاي ئاپپاق ساقاللىرىنى سىلاپ ئولتۇرۇپ مۇنداق دىدى:

— بۇ ئايلا قىزىم ئوبدان ئويلاپتۇ. دەرۋەقە، ئۇ رەھمەتلىكنىڭ سۆڭىگىنى يۆتكەپ كېلىپ، بۇ يەردە بۆلەكتىن دەپنە قىلساق، يەنە بىر مۇنچە گەپ-سۆز چىقىدۇ. ئاخۇنۇملار شېھىت نەدە ياتسا، جەننەتنىڭ قوۋۇغى شۇ يەردىن ئېچىلىدۇ دېيىدىكەن، ئىلاھىم شۇنداق بولۇر، ئەممازە، ئۇنىڭ ياتقان يېرىنى قانداقلا بولسا تېپىپ، قەۋرە قوپۇرۇپ قويۇش كېرەك. مېنىڭ مەسلىھەتىم شۇ.

ھەممەيلەن بۇ پىكىرگە قوشۇلدى. نۇرۇل بوۋاي ئۆزىنىڭ قىرچاڭغۇسىنى بېرىپ تۇرىدىغان بولدى. ئامانقۇل يەنە بىر ئات تېپىپ قويدى. ئەتىسى تاڭ ئېتىش بىلەن ئاتا-بالا ئىككىيلەن ئايقىز بىلەن يولغا چىقتى. ئۇلار مەرھۇم جۇماتاي ياتقان يەرنى مىڭ تەستە تېپىپ، تاش بىلەن پۇختا بىر قەۋرە قوپۇرۇپ قويۇپ، شۇ كۈنى يېرىم كېچىدە قايتىپ كېلىشتى.

— ئەتە ھېلىقى ئالا ئوغلاقنى سويۇپ، رەھمەتلىك جۇماتايغا ئاتاپ نەزىر ئۆتكۈزەيلى، — دىدى سەپەرقۇل ئاتتىن چۈشۈۋېتىپ.

جامائەت نەزىردىن يېنىپ، ئۆي ئىگىلىرى يالغۇز قالغاندا،

ئايقىز كەمزۇلنىڭ ئىچىدىن جۇماتاينىڭ تاسما بەلۋېغى بىلەن پىچىغىنى چىقىرىپ، ئامانقۇلغا ئىككى قوللاپ سۇنىدى-دە، «بۇ، سىزگە ئەستەلىك بولسۇن. سىزنىڭ قولىڭىز، مېنىڭدىن كۈچتى، جانا ئۆزۈن!» دىدى.

تاسما بەلباغ بىلەن پىچاقنى ئېلىۋېتىپ، ئامانقۇلنىڭ قوللىرى ئىختىيارسىز تىترەپ كەتتى. يۈرىكى گۈپۈلدەپ سېلىپ، تومۇرلىرى كۆپچۈپ كەتكەندەك تۇيۇلدى. ئۇ، پىچاقنى غىلاپتىن چىقارغاندا، كىگىز ئۆينىڭ تۈڭلۈگىدىن كىرىۋاتقان كۈن شولىسى بىلەن پىچاقنىڭ يۈزى ۋال-ۋۇل قىلىپ، ئۆينىڭ ئىچى تېخىمۇ يورۇپ كەتكەندەك بولدى. ئامانقۇل پىچاقنى لەۋلىرىگە تەككۈزۈپ مۇنداق دىدى:

— ئۇقتۇم، بۇ پىچاق مېنىڭ ئۆمۈرلۈك ھەمرىيىم بولىدۇ. مەن ئۇنى قانداق تۇتۇشنى ئوبدان بىلىمەن.

رەۋەخان موماي كۆزىگە لىققىدە ياش ئېلىپ ئايقىزنى باغرىغا تارتتى.

2

شۇندىن باشلاپ ئايقىزمۇ ئۆتكەن ئىشلارنى بىر ئاز ئۇنتۇغاندەك ئېچىلىپ يۈرىدىغان بولدى. كۈنلەر ۋە ئايلار ئۆتكەنسېرى، گەپ-سۆزدىمۇ قىسىلماي ئۆي ئىگىلىرى بىلەن خېلى ئازادە مۇڭدىشالايدىغان بولۇپ قالدى. بوۋاي بىلەن موماينىڭمۇ كۆڭلى ئارام تېپىپ، ئۇلار بۇ ئۆز ئايىغى بىلەن كەلگەن قۇتلۇق كېلىننىڭ مەرىكىسىنى قاچان ۋە قانداق ئۆتكۈزۈش غېمىگە چۈشكەن ئىدى. ئامانقۇل بولسا، ئۆزىنى دۇنيادىكى ئەڭ بەختىيار كىشىلەرنىڭ بىرى ھېساپلاپ، خۇشاللىقىدىن نېمە قىلىشىنى بىلمەيتتى.

شۇ ئارىدا، بىر ئاخشىمى نىياز دورغىدىن ئەلچى كېلىپ، ھەممىنىڭ ئارامىنى بۇزدى. ئەلچىنىڭ ئېيتىشىچە، دورغىنىڭ ئەركە

ئوغلى خامۇشبەگ بۇ قازاق قىزىغا كۆيۈپ قاپتىمىش. ئۇنى ئېلىپ بەرمىسە، دورغىنىڭ بېشى ساقايمىغىدەك. شۇڭا رەۋىخان موماينىڭ هازىرلىق كۆرۈپ قويۇشى لازىم ئىمىش. ئەتە ئاخشام ئۇشۇر ئىمام نىكا ئوقۇغىلى كەلگىدەك، نىكادىن كېيىن قىزنى كۆچۈرۈپ كەتكىدەك.

— بۇ نېمە دېگەن گەپتۇ؟ — دېدى سەپەرقۇل ئەلچىگە قايىپ، — بۇ قىز ياقا يۇرتتىن كەلگەن مۇساپىر بولغان بىلەن، هازىر مېنىڭ قىزىم. خۇدايىم ماڭا بەرگەن قىز. دورغامزە، بۇ قىزنىڭ ئىگىسى يوق، نېمە قىلسام قىلىمەن دەمدىكەن. هېچنىمىدىن هېچنېمە يوق، نىكا ئوقۇتۇپ، كۆچۈرۈپ كەتكىدەك تېخى! گۇرۇچىنىڭ خەۋىرى يوق، سەۋزە دەم يەپتۇ دېگەن شۇكەنزە!؟

— هاي سەپەرقۇل ئاكا، — دېدى ئەلچى، — نېمە دەۋاتىسىلا؟ دورغام كىم، ئۆزلە كىم؟ هالىمىزغا بېقىپ گەپ قىلساق بولۇرمىكىن، هېلىغۇ ياقا يۇرتتىن تېنەپ كېپقالغان قازاق قىزدىكەن. ئۆز پۇشتلىرىدىن تۆرەلگەن قىزلىرى بولسىمۇ، دورغام سورىسا، بەرمەيدىغان نېمە هەددىلىرىدۇ!

— نېمە دېگەنلىرى بۇ؟ — دېدى رەۋىخان موماي، — چېچىم ئاقىرىپ، چىشىم سارغىيىپ، شۇنچە بولغىچە ئاڭلاپ باقمىغان يوچۇنلا گەپلەرنى قىلىدىلاغۇ! نىياز دورغىغا بېيجىڭدىن چىڭگاڭ غوجاملىق مەنسىۋى كېپقاپتىمۇيا؟

— هاي، هاي، شۇتتە① توختاپ قالسىلا بولۇرمىكىن، — دېدى ئەلچى پوپوزا قىلىپ، — ئىشەكتەك بوپقالغان قىزنى نامەرەم بولىدۇ دېمەي ئۆيگە ئەپكىرىپ ئالغانلىرىنى چىڭگاڭ غوجام ئاڭلايدىغان بولسا، هەر ئىككىلىرىگە قىرىق غولدا② ئۇرۇشتىن يانمايدۇ.

— ئەمدىزە، شۇ گەپ قالدىمۇ؟ نامەرەم بولىدىغان نېمە

---

① شۇتتە — شۇ يەردە.

② غولدا — ئۈچ قىرلىق پالاق.

ئىش بوپتۇ؟ خامۇشبەگ خەقلەرنىڭ قىز-جۇگانلىرىنى يىغىۋېلىپ، كېچە-كېچىلەپ مەشرەپ قىلسا، نامەرەملىك بولمايىزە، بىر مۇساپىر قىزنى قانىتىم ئاستىغا ئالسام، نامەرەملىك بولامدىكەن،— دىدى رەۋىخان موماي ئەلچىگە ئۆكۈپ.

شۇڭغىچە ئۆزىنى ئاران بېسىپ ئولتۇرغان ئامانقۇل ئورنىدىن دەس قوپۇپ، ئەلچىنىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە مۇنداق دىدى:

— خامۇش دىگەن ماڭقا ھەددىنى يىغىپ يۈرسۇن، ئەمدى بۇ قىزنى كۆزلەپتىمۇ؟ بۇ قىزنىڭ تاغدەك ئىگىسى بار، بۇ— تاغدىن ئېرىپ كەلگەن موگۇ ئەمەس. بىلىپ قويسۇن. ئۇ ماڭقىنىڭ يەتمىش موممىسىنى كۆرسىتىپ قويماي يەنە.

ئامانقۇل مۇشتلىرىنى چىڭ تۈگۈپ، ھاۋادا پۇلاڭلاتتى.

بولۇۋاتقان گەپلەرنى تالادا ئاڭلاپ تۇرغان ئايىقىز ئۆيگە ئوقتەك ئېتىلىپ كىرىپ، ئەلچىگە مۇنداق دىدى:

— مېن سىزگە ئايتىپ قويايىن، بۇل ئۆيدىن مېنى ھېچكىم تىرىك ئالىپ كېتەلمەيدى. خازىر ئۆلسېمدى، كېيىن ئۆلسېمدى، باردىبىر ئۆلۈم. سىز قوجايىنىڭىزغا شۇنى ئايتىپ قويىڭ.

ئەلچى نىمە دىيىشىنى بىلمەي، ئورنىدىن تۇرۇۋاتقاندا، رەۋىخان موماي مۇنداق دىدى:

— يوچۇنلا بىر زامانلار بوپكەتتىغۇ! «زامانە زورنىڭ، تاماشا كورنىڭ»، «يىتىمنىڭ ئاغزى ئاشقا تەگسە، بېشى تاشقا تېگەر» دىگەندەك، بۇ ئايلا قىزىمنىڭ كۆڭلى ئەمدى بىزە ئارام تاپقاندا، نىمە دىگەن دۇشقارچىلىق① بۇ!

كىگىز ئۆينىڭ ئىچى گۆرۈستان جىمىلىغىغا چۆمۈلدى. شۇ تاپتا ئۆي ئىگىلىرىمۇ، ئايقىزمۇ «ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك» دىگەن سوئالغا جاۋاپ ئويلايتتى. ئايقىز ئۆزىنى بىر ياندا ھىلىقى ئوكۇرداي، بىر ياندا نىياز دورغىدەك ئاچكۆز بۆرىلەر ئارىسىدا قالغان قوزىچاقتەك ھىس قىلاتتى. نىمە دىگەن تار، نىمە دىگەن

① دۇشقارچىلىق — دىشۋارچىلىق دىمەكچى.

قورقۇنچلۇق جاھان ـ ھە! ئۇ يەرمۇ ئوخشاش، بۇ يەرمۇ ئوخشاش. نەگە بارساڭ قازاننىڭ قۇلىقى تۆت دېگەن شۇ بولسا كېرەك. ئەگەر قىز بولۇپ تۆرەلمىگەن بولسا، مۇنداق دىشۋارچىلىقلارغا دۇچار بولماسمىدىكىن! مۇنداق چاغلاردا، يەرنىڭ ئۈستىدىن ئاستى ياخشىراق. ياق ـ ياق! قانداقلا بولسا، ياشاش كېرەك. سەپەرقۇلدەك ئاق كۆڭۈل ئاتىنى، رەۋەخان مومايدەك مېھرىۋان ئانىنى، ئامانقۇلدەك جان كۆيەر، سادىق دوستنى تاشلاپ نەگە بارغۇلۇق؟! ئامانقۇل ئەمدى ئۆزىنىڭ سادىق دوستىلا ئەمەس، بەلكى...ھە شۇنداق! ئۇنىڭ ئۈستىگە، پۇتىدا چورۇق، ئەگىلىدە ياغاق تېرە، يېيىشى ئارپا، ئىچىشى كۆجە بولسىمۇ، كۆڭلى بۇلاق سۈيىدەك سۈزۈك، ئۆزى خۇددى قازاق خەلقىدەك مېھماندوست ئەل ـ يۇرتنى تاشلاپ نەگە كەتكۈلۈك؟! قاتار ـ قاتار قارىغايلار، چۇرۇقلاپ ئېقىۋاتقان ئەينەكتەك سۈزۈك سۇلار، قوي ـ قوزىلار يايراپ يۈرگەن بۇ يېشىل مەخمەلدەك بىپايان يايلاقلاردىن يەرنىڭ ئاستى قانداقسىغا ياخشىراق بولسۇن! ئۇنىڭ ئۈستىگە، رەھمەتلىك جۇماتاي جان ئۈزۈۋېتىپ، ئۆز پىچىقىنى نېمىشقا بەرگەن ئىدى؟ ئامانقۇل بۇ پىچاقنى قولىغا ئېلىۋېتىپ نېمە دېگەن ئىدى؟ شۇنداق! «ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك؟» دېگەن سوئالغا ئەڭ ياخشى جاۋابنى ئايقىزنىڭ ئۆزىلا تاپالايدۇ ۋە تېپىشى كېرەك.

ئىتلارنىڭ تۇيۇقسىز قاۋاپ كېتىشلىرى بۇ جىمجىتلىقنى بۇزۇپ، ھەممەيلەننى خىيالدىن ئويغاتتى. ئامانقۇل «يەنە نېمە گەپتۇ» دەپ، تالاغا چىقتى.

ئۈچىنچى باپ

بوز ئاتلىق كىشى

قىرىسامىمۇ ئۈكۈزدەك بويۇنتۇرۇق بويىنۇمدا،
بالا - چاقام مەيتۇنى ھەم قۇلمەن ئۆيۇمدە،
ئۆيۇم - مۈلكىم، بار - يوقۇم بارماق بىلەن سانارلىق.
لېكىن، جاپا ساناقسىز، ئاتەشىندە يانارلىق،
جاپالاردىن نىتەيكىم، ماڭا نىجات يوق ئەسلا!

— كىسانى①

كەڭلىكنى سۆيگەن ئەقىل يۈرەكنى سىقار...

— ئا. س. پۇشكىن

1

ئۇن نەچچە قەدەم نېرىدا بىر ئاتلىق كۆرۈنىدى. ئامانقۇل ئاپپاق ئايدىڭدا بوز ئاتنى تونۇپ: «دادا، دادا، قارىغىنا كىم

① و - ئەسىردە ياشىغان پارىس شائىرى.

كەپتۇ، ئىلدام بول» دېدى-دە، ئاتلىقنىڭ ئالدىغا يۈگۈردى. سەپەرقۇل بىلەن رەۋشەخان مومايلار ئۆيدىن چىققاندا، بوز ئاتلىق كىشى ئامانقۇل بىلەن پاراڭلىشىپ، ئىشىك تۈۋىدىلا كېپىقالغان ئىدى. سەپەرقۇل بۇ ئوتتۇرا بوي، كەڭ غوللۇق، كەكە ساقال، قاتاڭغۇر كىشى بىلەن قۇچاقلىشىپ كەتتى. رەۋشەخان موماي «خوشمۇ ئوبدان ۋاختىدا كەپسىلە، ئۆكام» دەپ ئۇنى ئۆيگە تەكلىپ قىلدى.

مېھمان قىزىق پاراڭ بىلەن چاي ئىچىپ ئولتۇرۇپ، بېشىدىن كىگىز قالپىقىنى ئالغاندا، ئۇنىڭ قويۇق قاشلىرى ئاستىدىكى قوي كۆزلىرى چىراق شولىسىدا ئوتتەك پارقىرايتتى. كەڭ ماڭلىيىدىكى چوڭقۇر قورۇقلىرى، ئاپتاپتا قارىداپ كەتكەن يۈزلىرى، قول-بىلەكلىرىدىكى كۆپچۈپ چىققان تومۇرلىرى ئۇنىڭ كۆپ جەۋرى-جاپا چەككەنلىكىدىن دېرەك بېرىپ تۇراتتى.

شۇ ئارىدا، ئامانقۇل بىر تېرە خۇرجۇننى كۆتىرىپ كىردى. خۇرجۇننىڭ بىر بېشىدىن ھەرە قوندىقى چىقىپ تۇراتتى. مېھمان خۇرجۇننىڭ ئىككىنچى بېشىدىكى قاتتىق-قۇرۇقلار ئىچىدىن ياغلىقتا تۈگۈلگەن بىرنەچچە كالەك قەن بىلەن بىر بۇلۇڭ چاينى چىقىرىپ، رەۋشەخان مومايىنىڭ ئالدىغا قويغاچ، «ئاز بولسىمۇ بالىلارنىڭ ئاپىسىنىڭ كۆڭلى، ئايلا ئاپا!»① دېدى.

رەۋشەخان موماي رەھمەت-تازىمدىن كېيىن، دەرھال قەننى چېقىپ، بىر پارچىسىنى ئايقىزغا بەردى.

— بۇ ئايلا قىزىم كىم بولىدۇ؟ — دەپ سورىدى مېھمان.

سەپەرقۇل ئۆتكەن ۋەقەلەرنى باشتىن-ئاخىر سۆزلەپ بەردى. ئارىلاپ-ئارىلاپ گەپ قىستۇرۇپ ئولتۇرغان رەۋشەخان موماي باياراق ھېلىقى ئەلچى بىلەن بولغان گەپلەرنى ئېيتىپ، «قارىسىلا

① ئايلا ئاپا — خان ئاچا دېگەن مەنىدە. جانلىق تىلدا «ئايلا» بىلەن «ئاپا» ئارىسىغا «ر» تاۋۇشى قوشۇپ ئېيتىلىدۇ.

ئۇكام، ئادەمنى مۇنداق‌مۇزە ئانسي ئەتكەن بارمۇ؟» دەپ كۆز يېشى قىلىشقا باشلىدى. مېھمان «سەۋرى قىلسىلا ئايلا ئاپا، سەۋرى قىلسىلا» دىدى، ئاندىن، ئايغىزنىڭ يېنىغا كېلىپ، ئۇنىڭ بېشىنى سىلاپ تۇرۇپ: «غەم يىمىسلە قىزىم! تاڭ ئاتمايدىغان كېچە يوق. ھىلىقى ئوكۇرداي بىلەن نىياز دورغىغا ئوخشىغانلارنىڭ زاۋالى يېقىنلاپ قالدى. ئۇيغۇرمۇ، قازاقمۇ، ھەممە پۇقرانىڭ تەقدىرى بىر، نەچچە ۋاقتىن تەڭ يىغلاپ كەلدۇق، ئەمدى كۈلسەكمۇ تەڭ كۈلىمىز. ئەل بار، بىز بار. ئۆزلەنى قاناتلىقىقا قاقتۇرماي، تۇمشۇقلۇقىقا چوقتۇرماي، بىللە ئۆتىمىز» دىدى.

2

بۇ بوز ئاتلىق كىشى تۆمۈر خەلپە ئىدى. ئۇ چاغلاردا، خەلق ئۇنى كەسپىگە قاراپ «تۆمۈرمۇجاڭ (ياغاچچى)» دەپ ئاتايتتى. كېيىنچە، قوزغىلاڭ جەريانىدا، خەلق ئۇنىڭغا «خەلپە»① دەپ ئۇنۋان بەرگەن.

تۆمۈر خەلپە تەخمىنەن 1871-يىلى قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىكى ئەڭ چەت يېزىلىرىدىن بولغان بوغاز دىگەن يەردە بىر نامرات دىخان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئۈچ قىز ئىچىدە بىر ئوغۇل ئىدى. دادىسى ئۇنىڭ زىرەكلىكىگە قاراپ، «مۇشۇ بالامنى بولسىمۇ ئوقۇتاي، چوڭ بولغاندا بىرەر مەسچىتكە ئىمام بولۇپ قالسا ئەجەپ ئەمەس» دىگەن خىيال بىلەن ئۇنى ئالتە يېشىدىلا مەكتەپكە بەردى، بالا ياخشى ئوقۇشقا باشلىدى، بالاغەتكە يەتكىچە قۇرئان ساۋادى چىقىپ، ئانچە-مۇنچە كىتاپمۇ ئوقۇيالايدىغان بولۇپ قالدى. شۇ كۈنلەردە ئۇنىڭغا ھەمرا بولۇپ ئىنىسى شاكىر تۇغۇلدى. بىراق، بىرى تۇغسىمەي بىرى، بىرسىگە

① خەلپە — ئەرەپچىدىكى «خەلىپە»، يەنى ئىزباسار دىگەن سۆزنىڭ قىسقارتىپ ئېيتىلىشى بولۇپ، قۇمۇلدا پەقەت ئۇستاز ياكى يولباشچى دىگەن مەنىلەردە ئىشلىتىلەتتى.

قوشۇلۇپ مىڭى كېلىۋاتقان ئېغىر ئالۋاڭ-ياساقلار دەستىدىن كۈن كۆرۈش تەسلىشىپ كەتكەچكە، تۆمۈر ئون بەش يېشىدا ئوقۇشنى تاشلاپ، قولىغا كەتمەن ئېلىشقا مەجبۇر بولدى. ئەمدى، دادىسى «ئىسىلا بولسا، ھۈنەرنىڭ بەرىكىتى تولا، ھۈنەر، ھۈنەردىن بەرىكە ئۈنەر» دىگەن خىيال بىلەن ئۇنى ئۆزىنىڭ ياغاچچى دوستى سۇلايمان ئۇستىغا شاگىرتلىققا تۇتۇپ بەردى. شۇنداق قىلىپ، تۆمۈر يىگىتلىك قورامىغا يەتكەندە، خېلى ئۇستا ياغاچچى بولۇپ قالدى.

ئەمما، بۇ ھۈنەر ئۇنىڭ ئائىلىسىگە بەرىكەت ئەمەس، ئاپەت ئېلىپ كەلدى. شامەخسۇتنىڭ قەسرى — ئايۋان قۇرۇلۇشلىرىغا تۇتۇلۇپ، نەق ئون ئىككى يىل ئۆمرى يېرىدىم قۇللۇقتا ئۆتتى. ھەتتا ئاي-ئايلاپ ئاتا-ئانىلىرى بىلەن بالا چاقىسىنىڭ يۈزىنىمۇ كۆرەلمەيتتى.

بۇ شۇنداق زامان ئىدىكى، توققۇزىنچى ئەۋلات قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت 1875-يىلى تەختكە ئولتۇرغاندىن باشلاپ، «تارخانلىق جاساق»① تۈزۈمىنى ئىنتايىن قاتتىق قۇللۇق بىلەن يۈرگۈزۈش-

① تارخان ياكى دارخان - (موڭغۇلچە) ئىمتىيازلىق مەنسەپ ياكى ئۇنۋان نامى. قەدىمقى موڭغۇل ۋە تۈركى قەبىلىلەردە ئاددىي خەلقتىن كېلىپ چىقىپ، ھەربى ياكى باشقا جەھەتلەردە چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە تارخان بەگلىك ئۇنۋانى بېرىلەتتى. مۇنداق ئۇنۋانغا ئېرىشكەنلەر سىياسى ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە بىرمۇنچە ئىمتىيازلارغا ئىگە بولۇپ، ھۆكۈمران تەبىقە ئەزاسىغا ئايلىناتتى. ئۆزىدىن كېيىن، بۇ ئىمتىيازلىرى ئەۋلاتلىرىغا مىراس بولۇپ قالاتتى. قۇمۇلدا تۇنجى قېتىم (1606-يىلى) مۇھەممەتشا خوجا ۋاڭلىق تۈزۈمىنى ئورناتقان بولسىمۇ، ئۇ ئەمۇرى جەھەتتىن يەركەن خانلىقىغا قاراشلىق بىر ھېكىم بەگ بولۇپ تۇرغان ئىدى. ئۇنىڭ ئوغلى ئەبەيدۇللا 17-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى جۇڭغار توپىلىڭىنى تىنجىتىشتا مانجۇ خاندانلىقىغا چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، كاڭشى خان (ئىمپىراتور) 1663-يىلى ئەبەيدۇللاغا بىرىنچى دەرىجىلىك «تارخان بېگى» مەنسىۋىنى بېرىپ، شەرقتە شىڭشىڭشادىن باشلاپ، غەرپتە يەتتە قۇدۇققىچە بولغان پۈتۈن قۇمۇل رايونىنى ئۇنىڭغا «جاساق» قىلىپ بەردى. شۇندىن باشلاپ، 1928-يىلى شامەخسۇت ئۆلگەنگە قەدەر «تارخانلىق جاساق» ئىمتىيازى ئاتىدىن بالىغا مىراس بولۇپ كەلدى. شامەخسۇتتىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى نەزەر دەۋرىگە كەلگەندە (1933-يىلغىچە)، قۇمۇلدىكى ۋاڭلىق تۈزۈمى ئاتاقتا بار، ئەمەلدە يوق بولۇپ، ئاخىر بىكار قىلىندى.

يە ئۆزىدىن بۇرۇنقى ۋاڭلارنىڭ ھەممىسىدىن ئېشىپ كەتكەن ئىدى.
ئۇ، قومۇل خەلقىنى ئۆزىنىڭ «قۇلى»، قومۇل رايونىنى ئۆز «جاسىغى»
(ئاتا مىراس زېمىنى) دەپ ھېساپلايتتى؛ مانجۇ خانلىقىدىن بېرىل-
گەن ئىمتىياز بويىچە، بېيجىڭدىكى خانلىق ھۆكۈمەتتىن باشقا،
يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ ھېچقايسىسىغا ئىتائەت قىلمايتتى. شۇنىڭ
ئۈچۈن خەنزۇ-خۇيزۇ پۇقرالارنى قومۇل ئامبالى سورىسا، يەرلىك
خەلقنى شامەخسۇت ئۆزى خالىغىنىچە باشقۇراتتى. ئۇلار خەنزۇ-
خۇيزۇ پۇقرالار بىلەن بىر قاتاردا، چېرىكلەرگە يەم-بوغۇز،
ئوتۇن-سامان بېرىش ۋە باشقا ئالۋاڭلاردىن تاشقىرى، شامەخسۇت
ۋە ئۇنىڭ بەگلىرىگە قاراشلىق بىرقانچە ئون مىڭ مولۇق تېرىلغۇ
يەرگە ئۆز ئوزۇغى ھەم قورال-سايمانلىرى بىلەن بېرىپ، ھەر
ئايدا بەش كۈن ھەقسىز ئەمگەك قىلىپ بېرىشكە، يەر ئىجارىسىدىن
تارتىپ سۇ بېجى، تۈز بېجى، جان بېجى، قان بېجى دىگەندەك يى-
گىرمە ئوتتۇز خىل باج ۋە ئالۋاڭ-ياساقلارنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىشقا
مەجبۇر ئىدى. يامۇلنىڭ قارا چاپانلىق يايىلىرى بىلەن ۋاڭنىڭ شاپ
بۇرۇت ياساۋۇللىرى يېزىلارغا ئات چاپتۇرۇپ كېلەتتى-دە، بىرى
ۋاقىراپ «ئوتۇن-سامان بەر» دەيتتى، بىرى «ئالۋاڭ كەلدى
ماڭ» دەيتتى. بەرمىگەننى ساۋايتتى، ماڭمىغاننى باغلايتتى؛ كۆزدە
ياش، يۈزلەردە قان، بوۋاق قالاتتى يىغلاپ، ئانا قالاتتى قاخشاپ،
تاغ خەلقىنىڭ كۈنى تېخىمۇ تەس ئىدى. ۋاڭغا قاراشلىق بەش
يۈزمىڭ قوي، ئۆچكە، يىگىرمە مىڭ يىلقا، ئوتتۇز مىڭ كالا،
سەككىز مىڭ تۆگىنى ھەقسىز بېقىپ بېرىش ئۇلارنىڭ مەجبۇرىيىتى
ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ۋاڭنىڭ ھەربىر ساغلىقى يىلدا بىر قوزى-
لىشى، ھەربىر، بايتىلى يىلدا بىر قۇلۇنلىشى، ھەر بىر ئىنىكى يىلدا
بىر موزايلىشى، ھەر بىر ھىڭگاڭ (چىشى) تۆگىسى يىلدا بىر
بوتىلىشى لازىم ئىدىكى، ھەرقانداق تەبىئى ئاپەت ۋە باشقا ئەھ-
ۋاللار يۈز بېرىشىدىن قەتئىينەزەر، شۇ يىلىنىڭ كۆز پەسلىدە

بولىدىغان ساناقتا ھەر بىر چىشى مالغا يەنە بىرى قوشۇلۇشى، يەنى مەسىلەن، بۇ يىلقى يۈز ساغلىق كېلەر يىلى چوقۇم ئىككى يۈز بولۇشى، ئۇنىڭ بىرەرىنىمۇ بۆرە يېمەسلىگى، ئوغرى ئالماسلىغى، جۇت سوقماسلىغى ياكى بىرەرسىمۇ تاغدىن غۇلاپ كەتمەسلىگى لازىم. ئەكسىچە بولغاندا، چوقۇم تۆلەپ بېرىلىشى شەرت ئىدى. بۇنىڭ ئېتى «تۆمۈر چارۋا» بولۇپ، ھەر يىلىنىڭ كۈزلۈگى بولىدىغان «تۆمۈر چارۋا» سانىغىدا شۇ ھىساپقا توشمىغان چارۋىنىڭ تۆلىگى ئۈچۈن يۈزلىگەن مالچىلار خانىۋەيران بولۇپ، بەزىلىرى ۋاڭ ئوردىسىغا قۇللۇققا تۇتۇلۇپ كېتەتتى.

دىخاننىڭ ھالى ئۇنداق، چارۋىچىنىڭ كۈنى مۇنداق بولغاچقا، ئەمگەكچى خەلق:

دەردى يوق دەسەن مېنى،
دەردىم ئىچىدە بىر تولۇم.
شامەخسۇت زامانىدا،
قات ـ قات كەلدى بۇ زۇلۇم...

شامەخسۇت زامانىدا،
ئالۋاڭلار ئېغىر بولدى.
قات ـ قات تېگىپ قامچىلار،
دۈمبىلەر يېغىر بولدى.

دەپ زار-زار قاخشايتتى.

شامەخسۇت ۋاڭ يەرلىك خەلقنى خالىغىنىچە قاماش، پالاش، مال-مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىش، ھەتتا ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىشقا ھوقۇقلۇق ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى ئۆز ھاياتىنىمۇ ئىگە بولالمايتتى.

هاراق دىگەن ئاچچىق ئىمە، شىڭ-شىڭ قايىنايدۇ،
چىڭگاڭ غوجام كايىپ قالسا، ئومغا پالايدۇ.
پالىسىمۇ پالىسا، ئىتىپ سالمىسا،
چۈچۈردەك بەش بالامنى يېتىم قويمىسا.

لېكىن، «بوغۇزلايمەن دىسە، قويمۇ تېپىرلايدۇ» دىگەندەك، ئاخىر، خەلق بۇ زۇلۇملارغا چىدىماي قوزغىلىشقا باشلىدى.

1907-يىلى، ئەمدۇللا ئەتىياز كىرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە، قىرىق ياشلار چامىسىدىكى بىر سۇمباتلىق كىشى ئۆز يېقىنلىرىدىن تۆت-بەش كىشىنى يىغىپ: «ھەي بۇرادەرلەر، پىچاق گۆشتىن ئۆتۈپ سۆڭەككە، سۆڭەكتىنمۇ ئۆتۈپ يىلىككە يەتتىغۇ! ئىپىتىڭلارچۇ، مۇشۇنداق ئۆتۈۋېرىمىزمۇ؟» دىدى. بۇ تورپاق جەمەتىدىن موللا راجى دىگەن كىشى ئىدى.

— راست ئېيتىسەن، — دىدى دۇگامەت دىگەن كىشى، — ئۇرۇمچىدىن يېڭى ئامبال كەپتۇدەك. ئاۋال شۇنىڭغا ئەرز سۇنۇپ باقساق، قانداق بولۇركىن!؟

— ئاق ئىت، كۆك ئىت — ھەممىسى بىر ئىت. ئۇرۇمچىدىن كەلگەن ئامبال بىزنىڭ ئەرزىمىزگە قۇلاق سالامتى! — دىدى ياشراق بىرسى.

— ئۇنداقلا دەپ كەتمىسىلە، — دىدى بايىقى دۇگامەت دىگەن كىشى، — بۇ ئامبال قومۇلغا كېلىپ، ئۇچىنچى كۈنىلا شەن يامۇلنىڭ سولاقخانىسىدىكى گۇناكارلاردىن گەپ سوراپتىمىش، ئۇگال بوپتۇ دەپ تۆت كىشىنى چىقىرىۋېتىپتىمىش.

— ئۆزىنىڭ خىتايلىرىنى چىقىرىۋەتكەندۇزە!

— ياق، ئۇلارنىڭ ئىچىدە بۇلتۇر شامەخسۇت سولىتىۋەتكەن قارىسۇلۇق بوسۇق ئۇستىمۇ بار ئىمىش.

— ئالەم تەكشى ئەمەس. ئىمانى بولمىغان بىلەن ئىنساۋى باردۇ. تەلىيىمىزنى سىناپ باقمايمىزمۇ، — دىدي تورپاق موللاراجى.

شۇنداق قىلىپ، قۇمۇل خەلقى نامىدىن تورپاق موللاراجى باشلىق قىرىق-ئەللىك كىشى بارماقلىرىنى بېسىپ، يېڭى ئامبالغا خەنزۇچە ئەرز خەت سۇنۇشتى.

بىر ھەپتىدىن كېيىن، يېڭى ئامبال تورپاق موللاراجى باشلىق ئۈچ كىشىنى قىچقارتىپ، ئۆزىنىڭ تۇڭچىسى (تەرجىمانى) ئارقىلىق مۇنداق دېدى:

— تەلىۋىڭلار ئورۇنلۇق، بۇ يەردىلا ئەمەس، ئىچكىرىدىمۇ، پۇقرالارنىڭ كۈنى ئېغىر، مەن سىلەرنىڭ تەرىپىڭلاردا تۇرىمەن. ئەمما لېكىن، شامەخسۇت ۋاڭغا مېنىڭ كۈچۈم يەتمەيدۇ. ھەر ھالدا، مەن بۇ تەلىۋىڭلارنى مەلۇم قىلىپ كۆرەي. ياخشىسى، سىلەرمۇ، ۋاڭغا ئەرز خەت تۇتۇڭلار. بىرلىكتە تىرىشىپ كۆرەيلى.

— ئەرز خەت تۇتىمىز دېمىدىڭلا! تولا يىغلاپ، كۆزىمىزنىڭ يېشىمۇ قۇرۇپ كېتەي دېدى، بىزنىڭ ئەرز خەتلىرىمىز ئوردا بەگلىرىنىڭ يانچۇقىدىلا تىتىلىپ تۈگەيدۇ، — دېدى تورپاق موللاراجى رەنجىشلىك بىلەن.

— مېنىڭ ئاڭلىشىمچە، شامەخسۇت ۋاڭ پۇقرانىڭ ئەرز-دادى بولسا، ئۆزەمگە مەلۇم قىلسۇن دەپ، پات-پات ئوردا راۋىقىغا چىقىپ، خەلققە كۆرۈنۈپ تۇرارمىشقۇ؟ — دېدى ئامبال كۈلۈمسىرەپ.

دەرۋەقە، شامەخسۇت ۋاڭ قەدىمقى ئادىل پادىشالارنى دوراپ، شۇنداقمۇ قىلاتتى، ئەرز-دادى بارلار ئەرز خەتلىرىنى بېشىدىن ئېگىز قىلىپ تۇتقان پېتى راۋاقنىڭ ئۇدۇلىدا تازىم قىلىپ تۇراتتى. شامەخسۇت ئېگىز راۋاققا چىققاندا، كۆزى چۈشۈپ قالسا، ئۆزىنىڭ كالىرىنى ① چىقىرىپ، ئەرز خەتلىرىنى ئالدۇرۇپ كىرەتتى ۋە ئادەتتىكى ئىشلار بولسا، بەگلىرىنىڭ دەرھال بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇراتتى. لېكىن ئۆزىنىڭ مەنپەئەتىگە بېرىپ تاقىلىدىغان ئىشلار بولسا، ئەرز خەت تۇتقانلار جازاغا

① كا — كېچە-كۈندۈز ۋاڭنىڭ يېنىدا خىزمەت قىلىدىغان خاس خىزمەتچى.

تارتىلاتتى. بۇنىڭ ئىگىنى ھەممە كىشىنىڭ چۈشىنىپ كېتەلىشى ناتايىن بولغاچقا، بۇ قېتىممۇ، ئامبالنىڭ مەسلىھىتى بىلەن تورپاق موللاراجى باشلىق كىشىلەر ئىككى گەز ئۇزۇنلۇقتىكى ئاق خەسگە يۇڭ قەلەم بىلەن يېزىلغان تەلەپنامىنى خادا ياغاچقا بېكىتىپ، ۋاڭنىڭ ·راۋىقىغا ئۇدۇل كەلتۈرۈپ، سېپىلنىڭ سىرتىغا قاداپ قويىدى ۋە ئۇنى ھەر كۈنى ئون - يىگىرمە كىشى قوغداپ تۇراتتى.

بىراق، شامەخسۇت ۋاڭ ئۆزىنىڭ ئايغاقچىلىرى ئارقىلىق بۇ تەلەپنامىنىڭ مەزمۇنىدىن ئاللىقاچان خەۋەردار بولۇپ بولغاچقا، خېلى كۈنلەرگىچە راۋاققا چىقمىدى. بىر كۈنى ئۆزىنىڭ مۇھاپىزەت - چىلىرى بىلەن راۋاققا چىقتى - دە، پەستە قاراپ تۇرغان خەلققە قاراپ، مەسخىرە بىلەن كۈلۈشكە باشلىدى. جېنىدىن تويۇپ تۇر - غان خەلقمۇ بۇنىڭغا! تاقەت قىلىپ تۇرالماي، شامەخسۇت ۋاڭنى مەسخىرە قىلدى. شامەخسۇت ۋاڭ كايىپ كېتىپ، مۇھاپىزەتچىلىرىگە: «نىمە قاراپ تۇرۇشىسەن، ئات!» دەپ بۇيرۇق قىلدى. مىلتىقلار تاراسلاپ، ئادەملەر يىقىلىشقا باشلىدى. قىقاس - چۇقان كۆتىرىلدى. بىردەم ئىچىدە خەلق توپى كۆپىيىپ، غەزەپلىك نىدالار ياڭراشقا باشلىدى. تورپاق موللاراجى ئىگىز قىرنىڭ ئۈستىگە چىقىپ، قاتتىق تۆكۈلگەن مۇشتلىرىنى ھاۋادا پۇلاڭلىتىپ، غەزەپ بىلەن مۇنداق دىدى:

— ھاي خالايىق، بۇ ھاقارەتنى كۆردىڭلارمۇ؟ ئۆلگەنىنىڭ ئۈستىگە تەپكەن دىگەن شۇ ئەمەسمۇ؟ قانداق چىداپ تۇرىمىز؟ ئېيتىڭلارچۇ، ئەمدى نىمە قىلىخۇلۇق؟!

— نىمە قىلارىمىزنى شامەخسۇت ئەمدى كۆرسۇن. مۇنداق تىرىك يۈرگەندىن، مۇشت ئېتىپ ئۆلگەن ياخشى، قېنى باشلا بىزنى، — دىدى خەلق قوللىرىغا تاياق - توخماق ئېلىپ. ئاساسىي رەھبەر - لىرى تورپاق جەمەتىگە مەنسۇپ بولغانلىقى ئۈچۈن «تورپاق يېغىلىقى» دەپ ئاتالغان بۇ دىخانلار قوزغىلىڭى ئەنە شۇنداق

باشلاندى. خەلق توپى بىردىنلا سۈرەن-چۇقان بىلەن ۋاڭ ئۇردىسىغا يۈگۈردى. ئوردىنىڭ قېلىن تۆمۈر دەرۋازىلىرى تاقالدى. قىقاس-چۇقان پۈتۈن ئەتراپنى قاپلاپ، خەلق توپى بارغانسېرى ئۇلغايدى. تۆمۈرمۇ پالتىسىنى كۆتىرىپ، سەپكە قوشۇلدى. خەلق قازاندەك قايناپ، دەريادەك تېشىپ، ئوردىنىڭ چوڭ دەرۋازىسىنى تاش-كېسەكلەر بىلەن ئېتىپ تاشلىدى. شامەخسۇت ئۇزۇندىن بېرى بېقىپ كەلگەن لۈكچەكلىرىنى قىلىچ-مىلتىق بىلەن جەڭگە سېلىپ كۆردى. نەدىكىنى، ئۇلار خۇددى يوغان بىر پىلنى قاۋاپ قوقاتماقچى بولغان كۆككا ئىتلاردەك، چاڭ-توزاڭ ئىچىدە كۆمۈلۈپ قالدى.

شامەخسۇت «باغلاقتىكى ئىت ئوۋغا يارىماپتۇ» دېگەن شۇ دەپ، ئەسەبىلىك بىلەن ساقاللىرىنى يۇلۇپ قاتتىق كايىدى ۋە دەرھال ئۇرۇمچىدىكى جاڭجۇڭدىن ياردەمگە چېرىك سورىدى. جاڭجۇڭ بارىكۆلدىكى چېرىكلىرىنى بىۋىرۇدى. بۇ مانجۇ چېرىكلىرىنى بارىكۆلدىكى لەشكەر بېشى يى شىڭفۇ شەھەر سېپىلىنىڭ ئىچىگە باشلاپ كىرىپ، شامەخسۇتنى قوغدىماقچى بولدى. خەلق توپى خۇددى غەزەپلەنگەن شىردەك شەھەر دەرۋازىسىغا ئۆزىنى ئۇردى. شۇ چاغدا، تۆمۈرنىڭ ئالدىدا يۈگۈرۈپ كېتىۋاتقان قارا توختى دېگەن يىگىت بېشى بىلەن دەرۋازىغا تېگىلىپ قالدى، كۆز يۇمۇپ-ئاچقىچە قانغا مىلەنگەن باشسىز تەن دەرۋازا سىرتىدا قالدى. سېپىل ئۈستىدىن ئوق يامغۇرى ياغدى. پەرەڭ مىلتىقلاردىن ئېتىلىۋاتقان ئوققا تاياق-توخماق بىلەن قانداق بەرداشلىق بەرگىلى بولسۇن!

بىردەم ئىچىدە قارا يەر قىپ-قىزىل قان بىلەن بويالدى. قان... قان... بۇلاقتەك بۇلۇقلىغان قان. خەلق توپى قان ئىچىدە قېلىپ، ھەركىم ئۆز بېشىنى قوغداشقا ئالدىرىدى. مانجۇ چېرىكلىرى سېپىل دەرۋازىسىدىن چىقىپ، خۇددى ياۋا توڭگۇز يەر تىلغىغاندەك، خەلق باغرىنى تىلغاشقا باشلىدى. يەنە قان، يەنە قان! شامەخسۇت

ئىگىز ئورۇندا ئۈستىدە تۇرۇپ، سىپايىلىك بىلەن ساقىلىنى سىلاپ كۈلەتتى. ئۇنىڭ قان دەرياسى بويىدا تاماشا كۆرۈپ، خۇددى چۆچەكلەردىكى يالماۋۇزلاردەك قاقاقلاپ كۈلۈشى خەلقنىڭ بىر ئاچچىقىغا مىڭ ئاچچىق قوشتى، خەلق خۇددى ياردار شىر ئۆز بەدىنىدىكى قانلىرىنى يالاپ-يۇتۇپ، يەنە ھەملە قىلغاندەك، باشقىدىن توپلىنىپ، جەڭگە كىرمەكچى بولدى.

دەل شۇ چاغدا مانجۇ خانىنىڭ يارلىغى بىلەن گەنسۇ ئۆلكىسىدىن شىنجاڭغا مەنسەپ تۇتقىلى كېلىۋاتقان ياڭ زىڭشىڭ قۇمۇلغا كېلىپ چۈشتى. كۆپنى كۆرگەن بۇ قېرى تۈلكە ئەھۋالنى بايقاپ، دەرھال شامەخسۇتنىڭ قېشىغا كىردى-دە، مۇنداق دېدى:

— چېرىكلىرىمىزنىڭ قىلىچى ھەرقانچە ئۆتتىك بولسىمۇ، مۇنچە خەقنى قىرىپ تۈگەتكىلى بولاتتىمۇ؟! مۇبادا قىرىپ تۈگەتكىلى بولغان تەقدىردىمۇ، سىزنىڭ بىپايان يەرلىرىڭىزنى كىم تېرىپ، سان-ساناقسىز ماللىرىڭىزنى كىم باقىدۇ؟ قۇشنى دان ئالدايدۇ، ئادەمنى گەپ دەپتىكەن. بۇ ئىشنى ماڭا قويۇپ بېرىڭ، گەپ بىلەن تۈگىتىمەن.

ئەسەبىيلىك بىلەن كۈلۈپ تۇرسىمۇ، خەلقنىڭ غەزىۋىدىن ئىچىدە قان يۇتۇۋاتقان شامەخسۇت ياڭزىڭشىڭغا توققۇز تازىم قىلىپ، رازىلىق بەردى. ياڭزىڭشىڭ خالايىققا چىشىنىڭ ئېقىنى كۆرسىتىپ: «سىلەرگە ئۇۋال بوپتۇ، تەلىۋىڭلار ھەق ئىكەن. كېلىڭلار، ھەرقانداق ئىش بولسا، گەپ بىلەن تۈگىتەيلى» دېدى. شۇنىڭ بىلەن سۆھبەت ئارقىلىق كېلىشىم ھاسىل قىلىندى. بۇ كېلىشىمنىڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە، كەڭلىكى ئاتمىش سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى بىرىيېرىم مېتىر كېلىدىغان بىر پارچە يېسى قارا تاشقا «بۈگۈندىن ئېتىۋارەن، شامەخسۇت ۋاڭغا قاراشلىق پۇقرالار ئوردىغا ھەر ئايدا پەقەت ئۈچ كۈنلا ئالۋاڭ قىلىپ بېرىدۇ، شامەخسۇت ۋاڭ پۇقرالارغا بۇندىن باشقا ئالۋاڭ سالمايدۇ» دېگەن مەزمۇندا

ئۆيغۇرچە - خەنزۇچە خەت ئويدۇرۇپ ئوردا قوق ① ئالدىغا ئورنىتىپ قويۇلدى. شۇنىڭ بىلەن قايناغان قازانغا سوغاق سۇ قۇيۇلغاندەك، جاھان جىمىپ قالدى.

ياڭزېڭشىڭ شامەخسۇتتىن نۇرغۇن ئالتۇن - كۈمۈش مۇكاپات ئېلىپ، ئۈرۈمچىگە ماڭدى. «بۇ يالاڭئاياقلار كۆرىدىغىنىنى ئەمدى كۆرسۇن» دېدى شامەخسۇت قوزغىلاڭنىڭ ئاساسلىق كىشىلىرىنى دەرھال جازالاشقا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ.

شۇنىڭ بىلەن يەنە قان ئۇستىگە قان تۆكۈلۈپ، كېچىككىنە قۇمۇل گويا قىيامەت دەھشىتىدە قالدى.

مانا، قوزغىلاڭ باشلىقلىرىدىن تورپاق موللاراجى، تورپاق دۇگامەت، ئوزغوجا غوجامنىيازلارنىڭ سېپىل دەۋازىسىغا ئېسىلغان قانلىق بېشى! مانا، قانغا مىلەنگەن تۆت پارچە ئەمەت. ئۇ قوزغىلاڭدا كاتىپلىق قىلغىنى ئۈچۈن، يېشىڭغۇ ئۇنىڭ قېنىغا جىگ-بومىسىنى مىلاپ يېمەكتە... مانا، قوزغىلاڭچىلارغا قىلىچ سوقۇپ بەرگەن ئاكا - ئۇكا يۈسۈپ ۋە يۇنۇس ئۇستىلار، ئۇلارنى ئۆزى سوققان قىلىچ بىلەن قانغا بوياشقان! مانا قوزغىلاڭچى ئايال روزىخان، قىرىق غولدا ئۇرۇلغاندىن كېيىن، نومۇسىغا سۆرگۈن قىلىنىپ، يول ئۈستىدە جان بەرگەن! يەنە كىملەر، يەنە كىملەر... بىرمۇنچە كىشىلەر شامەخسۇت بىلەن يېشىڭغۇنىڭ قىلىچىدىن بېشىنى قاچۇرۇپ، يىراق ياقا يۇرتلاردا سەرگەردان بولۇشقا مەجبۇر بولدى. شۇنداق قىلىپ، 1907 - يىلى ئەتىيازدا باشلانغان «تورپاق يېغىلىغى» شۇ يىلىنىڭ ياز ئوتتۇرىلىرىدا جاللاتلارنىڭ قىلىچى بىلەن قانغا پاتۇرۇلدى.

— بالام، — دېدى تۆمۈرنىڭ دادىسى، — ئەمدى ئىش بولمىدى، قاراپ تۇرۇپ، ئۆلۈشنىڭ ئورنى يوق. سەنمۇ ئۆز جېنىڭنى ئەپقاچ. بۇ ئاي - بۇ كۈنلەردە ئۆلۈم دېگەن نىمە قارغۇ تۆگىگە ئوخشاپ قالدى، ئۇدۇل كەلگەننى ئايىماي چەيلەپ تاشلايدۇ.

① نوردا قوق — قۇمۇل شەھەر سېپىلىنىڭ ۋاڭ ئوردىسى يېنىدىكى دەرۋازىسى.

3

تۆمۈر خەلپە ئۈرۈمچىگە قېچىپ كېلىپ، ئەتىسىلا يەنە بىر قانلىق ۋەقەنىڭ شاھىدى بولدى. قىلىچلىرىنى يالىڭاچلىغان مانجۇ چېرىكلىرى دۈمبىسىگە تاختا قىستۇرۇلۇپ، قوللىرى باغلانغان ئىككى كىشىنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ، كوچىدىن ئۆتۈۋاتقاندا، يۈزلىگەن كىشىلەر ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن يۈگۈرۈشتى: تۆمۈرخەلپە بىر قاراپلا يارتا غوجەت بىلەن دالىچى ئىبراھىمنى تونۇپ قالدى، بۇ ئىككەيلەن بايىقى قوزغىلاڭ كۈنلىرىدە خەلق تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن ئون ئىككى ۋەكىلنىڭ باشلىقلىرى بولۇپ، ئۇلار مانجۇ خانىنىڭ شىنجاڭدىكى باش ھەربى-مەمۇرى ئەمەلدارى يۈەن داخۇاغا شامەخسۇت ئۈستىدىن ئەرز قىلغىلى كەلگەن ئىدى. چېرىكلەر ئۇلارنى ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ شەرق دەرۋازىسى سىرتىغا يالاپ چىقتى-دە، بىردەمدىلا بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلدى.

تۆمۈر خەلپە دۆڭ كۆرۈكتىكى ھارۋىكەشلەر دېڭىگە قايتىپ كېلىۋاتقاندا، دوخمۇش-دوخمۇشتا توپلىنىپ، تۆت بۇرجەكلىك يوغان قىزىل تامغا بېسىلغان ئېلانلارنى ئوقۇۋاتقان كىشىلەرنى كۆرۈپ قالدى ۋە ئارىغا سىقىلىپ كىرىپ، خەنزۇ-ئۇيغۇر يېزىقلىرىدا يېزىلغان يوغان خەتلىك جازا ئېلانىنى كۆردى. مەلۇم بولدىكى، يەنە شۇ شامەخسۇتنىڭ تەلىپىگە بىنائەن، جاڭجۇڭ يامۇل بۇ ئىككىيلەننى ئۆلۈمگە بۇيرۇپ، قالغان ھەمرالىرىدىن بىرنەچچىسىنى ئۇزۇن مۇددەتلىك قاماققا ئېلىپتۇ، بىرنەچچىسىنى ياقا يۇرتلارغا سۈرگۈن قىلىپتۇ.

بىرئايدىن كېيىن، يەنە بىر قانلىق ۋەقە ئۈرۈمچى خەلقىنى ئېغىر مۇسىبەتكە سالدى: يەنە شۇ مانجۇ چېرىكلىرى قولتۇقىدىن ئىزمىلىنىدىغان ئۇزۇن كۆك چاپان ۋە قارا لاتا كەش كىيگەن بىركىشىنى بايىقى شەرقى دەرۋازا تەرەپكە ھەيدەپ مېڭىشتى.

ئۇ كىشىنىڭمۇ قوللىرى باغلاقلىق، دۈمبىسىگە تاختا قىستۇرۇقلۇق ئىدى. تۆمۈرخەلپە بۇ كىشىنى تونۇمىدى. بۇ كىم بولغىيدى؟ كېيىن مەلۇم بولدىكى، بۇ كىشى تېخى يېقىندىلا قۇمۇلغا تەيىنلىنىپ بارغان ھىلىقى ئامبال بولۇپ قۇمۇلدىكى قوزغىلاڭغا ھېسداشلىق بىلدۈر-گەنلىكى، بولۇپمۇ ئۆزى «خانلىق ھۆكۈمەت مەمۇرى» تۇرۇپ، ئىچكى ئۆلكىلەردە مانجۇ خانىغا قارشى بولۇۋاتقان «توپىلاڭ»لارنىڭ خەۋەرلىرىنى پۇقرالارغا تارقىتىپ، شىنجاڭدىمۇ خانلىققا قارشى مەلۇم ھەركەتلەردە بولغانلىقى ئۈچۈن جاڭجۇڭ يامۇل تەرىپىدىن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغان.

يېرىم يىل ئىچىدە، قۇمۇل ۋە ئۈرۈمچىدە بولۇپ ئۆتكەن بۇ ۋەقەلەر، بۇ تۆكۈلۈۋاتقان قىپ-قىزىل قانلار تۆمۈرخەلپىنى باشقىچە بىر ئادەم قىلىپ قويدى. ئۇ، نىمىنىدۇر خىيال قىلاتتى، نىمىنىدۇ ئىستەپ تاپقۇسى كېلەتتى، ئۆز يۈرىگىنىڭ نىمىگىدۇ تەلپۈنۈۋاتقانلىقىنى سېزەتتى. شۇنداق خىياللار بىلەن يۈرۈپ ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە سېلىنىۋاتقان يوغان بىر بۇتخانا قۇرۇلۇشىدا ئىككى يىللىق ئۆمرىنىڭ ئۆتۈپ كەتكىنىنىمۇ تۇيماي قالدى. ئەمما، بۇ بۇتخانا قۇرۇلۇشىدا ئىشلەپ يۈرۈپ، تۇرپانلىق مۆيدىن، ئۈرۈمچىلىك گامازا تۇڭگاندەك نۇرغۇن كىشىلەر بىلەن تونۇشۇپ، جان دوست بولۇشۇپ كەتتى. ئۇلار بىلەن پاراڭلاشقاندا، ئۆز ئارىلىرىدا قانداقتۇ بىر ئوخشاشلىق بارلىقىنى سېزەتتى. قاياقتىندۇ كېتىشىۋاتقان بىر كارۋانغا قوشۇلۇپ، ئۈچەيلەن بىللە كېتىۋاتقاندەك ھېس قىلاتتى. بۇ كارۋاننىڭ نەگە بېرىپ، نەدە توختايدىغانلىقىنى بىلمىسىمۇ، ئۇنىڭدىن زادى ئايرىلماسلىقنىڭ لازىملىقىنى چۈشەنگەندەك بولاتتى.

شۇ ئارىدا، يەنى 1909-يىلى 26-ماي كۈنى ئۈرۈمچى ئاھالىسىدىن نەچچە يۈزلىگەن كىشى قىزىل بۇت (ھازىرقى خۇڭشەن تېغىنىڭ چوققىسىدا بۇت بار ئىدى) ئالدىغا توپلىنىپ مانجۇ خانىغا قارشى نامايىش ئۆتكۈزدى. تۆمۈرخەلپە ئۆزىنىڭ

گامازا تۇڭگان ۋە مۆيدىنلەر بىلەن بىللە نامايىشچىلار سېپىگە قانداق قىلىپ كىرىپ قالغانلىقىنى بىلمەي قالدى. بىرچاغدا، چېرىكلەر تەرەپ-تەرەپتىن ئوق ياغدۇرۇشقا باشلىدى. مەيدان قانغا بويالدى. خەلق توپى تارالدى. ئۇچەيلەن قېچىپ كېتىۋېتىپ، مۆيدىننىڭ ئاقساۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قېلىشتى. تۆمۈرخەلپە گامازا تۇڭگاننىڭ ياردىمى بىلەن ئۇنى ھاپاش قىلدى-دە، گامازا تۇڭگاننىڭ ئۆيىگە ئەپكەلدى. گامازا تۇڭگاننىڭ ئانىسى بىرنىمە-لەرنى سۈركەپ يارىنى تاڭدى.

شۇ يىلنىڭ كۈزلۈكى تاۋۇز چاغىدا گامازا تۇڭگان تۆمۈر بىلەن مۆيدىننى ئۆز ئۆيىگە باشلاپ كەلدى. ئۆيدە بىر يات كىشى ئولتۇراتتى. ئۇ كىشىمۇ، ھېلىقى چېپىلىپ كەتكەن قۇمۇل ئامبىلىغا ئوخشاش قولتۇغىدىن ئىزمىلىنىدىغان ئۇزۇن كۆك چاپان ۋە قارا لاتا خەي كىيگەن ئۇزۇن بويلۇق بىر ئادەم ئىدى. ئۇ ئادەم ئۇلار بىلەن ئۇزاق پاراڭلاشتى. گامازا تۇڭگان ئۇنىڭ گېپىنى ئۇيغۇرچىگە ئۆرۈپ بېرەتتى. مەلۇم بولۇشىچە، ئىچكىرىدە مانجۇ خانغا قارشى كارامەت ئىشلار بولۇۋاتقىدەك، بۇ ئىشلارغا سۇڭ جۇڭشەن دېگەن كىشى يولباشچىلىق قىلىدىكەن. ئۇنىڭ مەقسىدى مانجۇ خانلىقىنى ئۆرۈپ تاشلاپ، «مىنگو» قۇرۇش ۋە يەرگە ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىنى تەڭشەش ئىكەن. «مىنگو» دېگەن سۆزنى گامازا تۇڭگان ئۇيغۇرچىگە ئۆرۈيەلمىدى. شۇڭا:

— مىنگو دېگەن نىمە؟ — دەپ سورىدى تۆمۈرخەلپە.

ھېلىقى كىشىنىڭ قايتا چۈشەندۈرۈشىچە، مىنگو دېگەن پۇقرالار ئۆزى قۇرىدىغان دۆلەت دېگەن بولارمىش، دۆلەت باشلىقىنى پۇقرالارنىڭ ئۆزى سايلارمىش، ھازىرقىدەك بىر خان ئۆلسە، ئورنىغا ئۇنىڭ ئوغلى خان بولىدىغان ئىشلار تۈگەرمىش.

— ئۇنداقتا، — دىدى تۆمۈر، — بىزمۇ، شامەخسۇتنى ئۆرۈۋەتسەك، ۋاڭلىق تۈگەيدىكەن-دە! ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى ئەپىسۇنكەش نەزەر ۋاڭ بولمەن دەپ سۈرەن سالالمايدىكەن.

— دەل شۇنداق، — دىدى ھىلىقى كىشى.
— ئۇ ئەپيۈنكەش ۋاڭ غوجا بولالمىسا، ئەپيۈنغا پۇلىنى نەدىن تاپۇر؟ — دىدى مۆيدىن چاخچاق قىلىپ.
— خۇڭمياۋزىغا ① كەلسە، مەن پۇل تېپىپ بېرىدۇ، — دىدى گامازا تۇڭگان. ھەممىسى كۈلۈشۈپ كەتتى.

شۇ يىلى يازدا، تۆمۈر خەلپە «نوغاي مەسچىت» ② قارىمىغىدىكى تۇرار جايلار قۇرۇلۇشىدا مەدىكارلىقتا ئىشلەپ يۈرۈپ، بىر تاتار مۇئەللىم بىلەن تونۇشۇپ قالدى. بۇ قاڭشالىق كەلگەن خۇشپىچىم يىگىتنى ھەيدەر ئەپەندى دەپ ئاتىشاتتى، ئۇلار بارا-بارا دوستلىشىپ كەتتى. ھەيدەر ئەپەندى تۆمۈر خەلپىنىڭ قۇمۇللۇق ئىكەنلىگىنى بىلگەچ، بىر كۈنى ئۇنىڭدىن «تورپاق يېغىلىغى» توغرىسىدا گەپ سوراپ قالدى. تۆمۈر بۇ يېغىلىقنىڭ جەريانىنى تەپسىلى سۆزلەپ كېلىپ، يېڭىلىپ قىلىشىنىكى تۈپ سەۋەپ «خەلق قۇرۇق قول ئىدى» دىدى. ھەيدەر ئەپەندى تۆمۈر خەلپىنىڭ پىكرىنى قۇۋۋەتلەپ، مىسال تەرىقىسىدە 1905 - يىلى روسسىيىنىڭ پېتىرگرات ③ شەھىرىدە بولغان «قانلىق يەكشەنبە» ④ ۋەقەسىنى تەپسىلى سۆزلەپ بەردى ۋە سۆزىنىڭ ئاخىرىدا ئېزىلگەن خەلقنىڭ زۇلۇمدىن قۇتۇلۇشى ئۈچۈن

① خۇڭمياۋزا — خەنزۇچە «قىزىل بۇتەدىگەن سۆز، ئۇ چاغلاردا، بەزىلەر ئۇرۇمچى شەھىرىنىمۇ شۇنداق دەپ ئاتايتتى.

② ھازىرقى ياڭخاڭ مەسچىت.

③ ھازىرقى لېنىنگرات.

④ «قانلىق يەكشەنبە» — چار پادىشالىق ھۆكۈمىتىنىڭ پېتىرگرات ئىشچىلىرىنى قانغا پاتۇرغان كۈنى. 1905 - يىلى 9 - يانۋار (يەكشەنبە) كۈنى پېتىرگرات ئىشچىلىرىدىن (بالا - چاقىلىرى بىلەن) بىريۈز قىرىق مىڭ كىشى مەتبۇئات ئەركىنلىگى، سەككىز سائەتلىك ئىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇش ۋە يەر ھوقۇقىنى دىخانلارغا بېرىشنى تەلەپ قىلىپ، پادىشا تۇرغان قىشلىق سارايغا ماڭىدۇ. چار پادىشا ئالدىن پىلانلاپ قويغىنى بويىچە، قورالسىز خەلقنى ئوققا تۇتۇشقا بۇيرۇق بېرىدۇ. مىڭدىن ئوشۇق ئادەم ئۆلۈپ، ئىككى مىڭدىن ئوشۇق كىشى يارىدار بولىدۇ. بۇ قانلىق ۋەقە 1905 - 1907 - يىللىرىدىكى روسسىيە ئىنقىلاۋىنىڭ پارتلىشىغا سەۋەپ بولغان. بۇ يەردە شۇ ۋەقە كۆزدە تۇتۇلغان.

قورال بىلەن بىللە بىلىم بولۇشى لازىملىقىنى تەكىتلەپ كېلىپ مۇنداق دېدى: «سىلەر ئۇيغۇرلار ئۇزۇن تارىختا ئىگە مەدەنىيەتلىك خەلق ئىدىڭلار. تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ئىچىدە ھەممىدىن بۇرۇن سىلەر يېزىقنى ئىجات قىلغان. بۇ يېزىق نۇرغۇن تۈركىي خەلقلەرگە ئورتاق يېزىق بولۇپ قالغان، ھازىرقى موڭغۇل يېزىقىمۇ، قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. قەدىمقى زامانلاردا ئۇيغۇرلاردىن ئاجايىپ زور ئالىملار يېتىشكەن. چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان زامانلاردا، پۈتۈن دۆلەت ئىشلىرىنى ئىدارە قىلىش ۋە ئىلىم-پەن ئۆگىتىش ئۇيغۇر ئالىملىرىنىڭ قولىدا ئىدى. تاتار خانلىرىمۇ، ئۇيغۇر ئالىملىرىدىن كۆپ نەرسىلەرنى ئۆگەنگەن.»

— ئەمدى بىز سىزدىن ئۆگىنىمىز، — دېدى تۆمۈر.

— ئەگەر ھەر ممىلەت باللىرىنى ئوقۇتۇش ئىشلىرىغا بىر ئاز ھەسسە قوشالىسام، بەختىيار بولار ئىدىم، — دېدى ھەيدەر ئەپەندى.

— سىزنىڭ بالىڭىز بامۇ؟

— تېخى ئۆيلەنگىنىم يوق. نېسىپ بولسا، ئۇيغۇرلارغا كۈيوغۇل بولماقچىمەن①.

ھەر ئىككىيلەن سەممىي كۈلۈشتى.

شۇنداق قىلىپ، ئۆرۈمچى قىشتا ئىس-تۈتەك، ئەتىيازدا پاتقاق، كۈزدە بوران-يامغۇر، قىشتا قاردىن بېرى كېلەلمەيدىغان بىر شەھەر بولۇشقا قارىماي، تۆمۈرنىڭ قەلبىدە چوڭقۇر ئىز قالدۇرۇپ بارماقتا ئىدى. ئۇ بارغانسېرى خىيالچان بولۇپ قالدى. گاھى كېچىلەرنى ئۇيقۇسىز ئۆتكۈزەتتى. ئۇنىڭ يۈرىكى قاتتىق سىقىلغاندەك بولۇپ، نىمىندۇ ئىستەيتتى، نىمىگىدۇ ئىنتىلەتتى.

① كىتاپخانلارغا چۈشىنىشلىك بولسۇن ئۈچۈن ھەيدەر ئەپەندىنىڭ سۆزلىرى ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇپ بېرىلدى.

پات-پاتلا، «نېمە قىلىش كېرەك» دەپ ئۆزىدىن سورايتتى.

«ھەي تورپاقلار، ھەممىتىڭلار چوڭ ئىدى. نىيىتىڭلار ئۇلۇغ ئىدى. ئەمما، شەھەر يېزىلىرىدىلا تۇرۇۋالماي، تاقتا چىقساڭلار، يا بولمىسا، تاغلىقلار بىلەن بىر بولساڭلار ئىش بۆلەكچە بولۇركەندۇق. چېقىن تاغدا كۆپرەك چاقىدۇ، قارا بۇلۇت قويۇق يەردە ھاۋا قاتتىقراق گۈلدۈرلەيدۇ ئەمەسمۇ! ئۇنىڭ ئۈستىگە تاغدا مەرگەن كۆپ. قارا مىلتىق بولسىمۇ، مىلتىقتە! شا مەخسۇتنىڭ گاڭ مىلتىقلىرىدا تاياق-توخماق بىلەن تەڭ كەلگىلى بولۇرمىدى؟ ئەجەپ ئىش بوپتىكەن، قارا تاشقا ئويۇپ قويغان خەتكىمۇ چىن پۈتكىلى بولۇرمىدى؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇ تاش شامەخسۇتنىڭ ئوردىسى ئالدىدا تۇرسا، نېمە قىلىمەن دېسە، قىلىۋەرمەمدۇ؟ خەير... ياغاچ قازاندا بىرلا ئاش پىشىدۇ!...»

تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆز خىياللىرىدىن چىقارغان خۇلاسىسى ئەنە شۇ ئىدى.

قىش چىقىپ ئەتىياز كىرەي دەپ قالغاندا، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئىنىسى شاكىردىن خەت كەلدى؛ بوۋاي قاتتىق ئاغرىپ، يېتىپ قاپتۇ. بۇ خەۋەر تۆمۈر خەلپىنىڭ قۇمۇلغا قايتىش نىيىتىنى تېزلەتتى. ئۇ، قۇمۇلغا بارغاندا، بوۋاي ئاللىقاچان يەرلىكىدە يېتىپ بولغان ئىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، موماييمۇ قازا تاپتى. مېيىت ئۇزىتىش ۋە نەزىر-چىراق ئۆتكۈزۈش بىلەن بۇ ئاكا-ئۇكىلار قەرزگە بوغۇلۇپ، ئاخىرقى بىر ئېتىز يېرى بىلەن ئەسكى تاملىقلىرىدىنمۇ ئايرىلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شامەخسۇت ۋاڭ ئۆزىنىڭ بەگ-ئەمەلدارلىرىغا «ئىت سەمرىسە ئىگىسىنى چىشلەيدۇ، قۇل سەمرىسە، غوجىسىغا ياندۇ، پۇقرا دېگەننى گەجگىسىدىن بېسىپ، قىمىرلىيالمايدىغان قىلىش لازىم، ئايدا بەش كۈنلۈك ئالۋاڭنى ئېغىر كۆرگەن بولسا، ئەمدى يەتتە كۈن ئالۋاڭ قىلىدۇرۇڭلار، بولمىسا، يېغىلىقتا تارتقان چىقىملىرىمنى قانداق تۆلىتىپ ئالىمەن» دەپ يېڭى يارلىق چۈشۈردى. ئەلنىڭ كۈنى تېخىمۇ قارىيىپ، بېشىدا

كېچە-كۈندۈز تۈگمەن چۆگىلەيدىغان بولدى.

شۇنىڭدىن كېيىن، تۆمۈر ئىنىسى شاكىر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئەمدى بۇ يۇرتتا تۇرغۇچىلىكىمىز قالمىدى. تاققا چىقىپ كېتەيلى، ھېچ بولمىسا، ياتقىلى ئۆڭكۈر، قالغىلى شۇپۇر، ئىشەككە سامان، قوساققا توپان تېپىلۇر، دەپ، ئۆي-ماكانسىز قالغان بالا-چاقىلىرىنى قوراي دىگەن تاققا كۆچۈرۈپ كەتتى.

4

قوراي — قومۇلنىڭ شىمالىدىكى تىيانشان تاغ تىزمىلىرى مەركىزىگە جايلاشقان تاغلىق يېزا. ئۇنىڭ شىمال ۋە شەرق تەرىپى ئېگىز تاغ تىزمىلىرىدىن، غەرپ ۋە جەنۇپ تەرىپى ئېدىرلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى. ئۇ چاغلاردا ئېرغايتۇ، قىزىلىيار، قوراي، نېرىن، تۆرۈك، كۆشۈتە دىگەن ئالتە مەھەللە بىر دورغىلىق يەر بولۇپ، ئومۇمى نامى «قوراي» دەپ ئاتىلاتتى. كۆشۈتىدىن باشقا مەھەللىلەرنىڭ ھەممىسى تۆمۈرتى دىگەن تاغدىن كېلىدىغان ئېقىن بويلاپ، بىر غولغا جايلاشقان ئىدى. بۇ ئىقلىمى مۆتىدىل، ھۆل-يېغىن كۆپ، يازلىقى قاتتىق ئىسسىقتىن، قىشلىقى ئاچچىق سوغاقتىن خالىراق يەر بولغاچقا، تېرىقچىلىق ۋە مال بېقىشقا ئەپلىك ئىدى. بىراق، تېرىلغۇ يەرلەر بىلەن ئوتلاقلارنىڭ ھەممىسى دىگۈدەك شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن ئۇنىڭ بەگلىرىنىڭ قولىدا ئىدى. دىخانلار ئاساسەن يەرلەرنى ئىجارىگە ئېلىپ تېرىيتتى. ئومۇمى نوپۇسى تەخمىنەن بىر مىڭ ئالتە يۈز كىشى ئىدى، ئاھالە ئاتمىش كىلومېتىر يىراقلىقتىكى قومۇل بازىرىغا كۆتەك ھارۋىلاردا ئوتۇن، تەڭنە ئاپىرىپ سېتىپ، بىر قىسىم ئېھتىياجىنى تەمىن قىلاتتى.

نېسۋىسىز بېلىقچى باغدات دەرياسىدىمۇ بېلىق تۇتالماس، ئەجەلسىز بېلىق قۇرۇقلۇقتىمۇ ئۆلمەس، دىگەندەك، تۆمۈر ئائىلىسى،

قورايغا كەلگەندىن بېرى بىرئاز ھاللىنىپ قالدى. بولۇپمۇ، ئۇنىڭ ياغاچچىلىقى ئوبدان ئەسقاتتى. بىراق، ئۆزى زادى تىنىچ تۇرالمايتتى، ئۇنىڭ يۈرىكى قەپەزدىكى قۇشتەك تىپىرلايتتى. ئۇ قانداقتۇ بىر ئىش قىلماقچى، ئىش قىلغاندىمۇ، ئانچە-مۇنچە ئەمەس، قۇمۇل زېمىنىدا ئۈچ ئەسىردىن كۆپرەك يىلتىز تارتقان ۋاڭلىقنى، بۇ ۋاڭلىقنىڭ ھەممىدىن ئۇزۇن ھۆكۈم سۈرگەن، ھەممىدىن قاتتىق قول ۋەكىلى شامەخسۇتنى تەختىدىن ئۆرۈۋەتمەكچى. بۇ ئاسان گەپ ئەمەس!

يالغۇز ئاتنىڭ نەدە چېڭى چىققان بار؟ شۇڭا، تۆمۈر كىيىنچىرەك ئىگە بولغان بوز ئېتىغا ياغاچچىلىق جابدۇقلىرى سېلىنغان تېرە خۇرجۇننى ئارتىپ، بىرەر يىل ئىچىدە قورايدىن باشقا تاغ رايونلىرىنىمۇ ئارىلاپ چىقتى. نۇرغۇن كىشىلەر بىلەن مۇڭداشتى. پۈتىغا چورۇق تارتىپ، تېرە شالۋۇر كىيىپ يۈرىدىغان بۇ ئادەملەر ئىچىدىن ئاجايىپ زېھنى ئوچۇق، غەيرەتلىك، ئالىجاناپ كىشىلەرنى تېپىپ، ئۇلار بىلەن دوستلاشتى. پۈتۈن كەمبەغەللەر، ھەتتا ھاللىقراق كىشىلەرمۇ، شامەخسۇتتىن تېزرەك قۇتۇلۇشنى ئارزۇ قىلاتتى. نېرىدىكىرلىق سەپەرقۇل بىلەن نۇرۇل بوۋىلارمۇ، ئەنە شۇنداق كىشىلەردىن ئىدى. ئۇلاردىن ئۆزى قىرىق ياشقا كىرگىچە تېخى ئاڭلاپ باقمىغان ئاجايىپ گەپلەرنى ئاڭلاپ، تېخىمۇ كۆزى ئېچىلدى. مېڭىۋاتقان يولىنىڭ توغرىلىقىغا تېخىمۇ ئىشەندى.

ئەمدى بارىكۆلگىمۇ بېرىپ كېلىشى لازىم ئىدى. چۈنكى، بارىكۆل مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ مۇھىم ئۇۋىسى بولۇپ، «تورپاق يېغىلىقى»نى قانلىق قىلىچى بىلەن باستۇرغان مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ بارىكۆلدىن كەلتۈرۈلگەنلىكىنى تۆمۈر خەلپە ئوبدان بىلەتتى. قاچاندۇ بىر چاغلاردا بارىكۆلدە تۆگىچىلەرنىڭ ئاقساقىلى بولۇپ يۈرگەن ئەشرەپ شاڭيو دېگەن كىشى ئىككى يىل ئالدىدا شامەخسۇتنىڭ غەزىۋىگە ئۇچراپ شاڭيۇلۇقتىن ئايرىلىپ قالغاچقا،

شامەخسۇت دىسە ئۇنىڭ قۇيقا چاچلىرى تىك تۇرۇپ كېتەتتى. ئۇ، باركۆلدىكى چېرىك يامۇلىغا هاراق، تاماكا، كۆكتات تېپىپ بېرىپ يۇرگەچكە چېرىك باشلىقلىرى بىلەن بېرىش-كېلىش قىلىدىغان بولۇۋالغان ئىدى. تۆمۈر ئەنە شۇ ئەشرەپ شاگىيۇ ئارقىلىق چېرىكلەرنىڭ ئەھۋالىنى ئۇقۇش مەقسىدىدە باركۆلگە بارماقچى بولغان ۋە سەپەرقۇللار بىلەن كۆرۈشۈپ ئۆتۈش نىيىتىدە بۇگۈن نېرىنكىرغا كەلگەن ئىدى.

بايا ئېيتقىنىمىزدەك، تۆمۈر خەلپە ئايقىزنىڭ كۆڭلىنى ياساپ بەزى گەپلەرنى قىلغاندىن كېيىن، سەپەرقۇل بىلەن پاراڭغا چۈشتى. گەپ ئارىسىدا ئۆزىنىڭ باركۆلگە نىمىشقا كېتىۋاتقانلىغىنى ئېيتقاندا، سەپەرقۇل : «ئۇبدان خىيال قىپسەن ئۇكام، ئەشرەپ شاگىيۇ چوقۇم بىزگە قارىشىدۇ» دىدى. شۇ ئارىدا، رەۋشخان موماي گەپكە ئارىلىشىپ: «ئۇكام تۆمۈر ئاخۇن، ئەتە نىياز دورغىنىڭ كىشىلىرى كەلسە، نىمە دىگۈلۈك؟» دىدى.

— قىزىقكەنسەن ئىنە! — دىدى قىزىشىپ كەتكەن ئامانقۇل، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئورنىدا جاۋاپ بېرىپ، — نىمە دىگۈلۈك دىگىنىڭ نىمىسى؟ بىز ئۇنىڭغا قىز قەرزدارمىدۇق. ئەتە ئۇ مۇرتەتلەر كېلىپ باقسۇنچۇ، جاجىسىنى ئۆزەم بېرىمەن.

— بۇ گېپىڭگىزۇ توغرا، — دىدى تۆمۈر خەلپە كۈلۈپ، — كونىلار تەدبىرىڭ قانداق بولسا، تەقدىرىڭ شۇنداق بولار، دەپتىكەن، بىزمۇ، ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ دىگەندەك، بىر ئامال تاپمايمىزمۇ؟!

— نىمە ئامال؟ — دىدى ئامانقۇل يەنە ئالدىراپ.

شۇ چاغدا، ئايقىز ئورنىدىن تۇرۇپ:

— بۇنىڭ ئامالىن ئۆزۈم قىلايىن، — دەپ تالاغا ماڭدى. ھەممىسى ھەيران بولۇپ قاراشتى. رەۋشخان مومايمۇ ئەنسىرەپ، دەرھال ئارقىسىدىن تالاغا چىقتى.

ئۈچىنچى باپ

كۈچ سىنىشىشتىن كېيىن

يىقىلغان چېلىشقا تويماس،
بەدنىيەت خۇيىنى قويماس.

— ئۇيغۇر خەلق ماقالى

1

شۇ ئاخشىمى، نىياز دورغىنىڭ كېگىز شىرداقلار بىلەن بېزەلگەن تام ئۆيىدىبۇ، ئايغىزنىڭ تەقدىرى ئۈستىدە جىددى پاراڭ بولۇۋاتاتتى. ئىگىز پايىلىق قارا چىراق ئۆينىڭ ئىچىنى خېلىلا يورۇتۇپ تۇراتتى.

— ئورۇق ئۆينىڭ پوقى چوڭ، دەپ، بۇ گادايلارنىڭ گېپى بەكلا يوغانغۇ! سەپەرقۇل دېگەن قېرى تېجەمەل نىمە بولدۇم دەيدىكىن؟ — دېدى نىياز دورغا غاجىلاپ بولمىغان سۆڭەكنى زەردە بىلەن داستىخانغا تاشلاپ. ئاندىن داستىخاننىڭ بىر

بۇرجىگىدە ئاچكۆزلۈك بىلەن گۆش يەپ ئولتۇرغان كىشىگە ھۆمىيىپ قويدى. بۇ، بايا سەپەرقۇلنىڭ ئۆيىگە ئەلچى بولۇپ بارغان ئەمەت كۈرۈك دىگەن كىشى ئىدى.

— شۇنى دىمەمدىلا دورغام، — دىدى ئەمەت كۈرۈك، — ھىلىقى ئامانقۇل دىگەن ھارامزادىنىڭ ماڭا مۇشت تەڭلىگىنىنى كۆرسىلە تېخى.

— خوپ قىپتۇ، پوقنى ئوتتۇرىدىن بۆلەلمەي، مۇشۇكتەك مياڭلاپ كەلگىچە، ئەدىۋىنى بېرىپ قويساڭ بولمامدۇ! شۇڭىمۇزە، سېنىڭ ئېتىڭ ئەمەت كۈرۈك. قۇرۇق قۇقۇلداشتىن بۆلەكنى بىلمەيسەن! — دىدى دورغا ئاچچىق بىلەن خۇددى دەردىنى ئۇنىڭدىن ئالماقچى بولغاندەك.

— كايىمىسىلا، دورغام، — دىدى تۆردە ئولتۇرغان سېرىق ساقال كىشى، — ئەمىتاخۇندىمۇ گۇنا يوق. زامان ئاخىر بولغاندا، تېجىمەللەرگە مۇڭگۈز چىقىپ قالىدۇ، دىگەن راست گەپ ئوخشايدۇ. بۇ سەپەرقۇل دىگەن بىر نىمە مىنىمۇ كۆزگە ئىلمايدىغان بولۇپ قالدى. مەن نىمىلا بولسا، جامائەتنىڭ ئىمامى ئەمەسمىدىم، دۆلەتلىرى سايىسىدە، ھوشۇر ئىمام دىسە، مېنى ئون ئىككى تاغدا بىلمەيدىغان كىشى يوق، ئەلھەمدۇلىللا!

— زادى بۇ خوتۇن تالاقنىڭ ئەدىۋىنى بېرىپ قويمىسام بولمايدۇ. نەدىكى بىر قازاق قىزىنى ئوغلۇمغا لايىق كۆرۈپ، چىرايلىقچە سوراتسام، دىگەن گېپىنى قارىنىمادىغان، ئەمدى كۆرگۈلۈكنى كۆرسۇن، — دىدى دورغا قولىنى سۇرتۇپ.

— قانداق قىلاي دەيدىلا دورغام؟ — سورىدى ھوشۇر ئىمام.

— ئەتە ئادەملىرىم بىلەن بېرىپ، باش - كۆزىگە ساۋايمەن. ئاندىن ئۇ قازاق قىزىنى ئالدىمغا سىپلەپ ھەيدەپ كېلىمەن. بىگىسامنى بىر كۆرۈپ قويسۇن.

— سەۋرى قىلسىلا دورغام، — دىدى ھوشۇر ئىمام، — گۆھەرنى

تاشقا ئۇرغىلى بولماس. ئۆزلە دېگەن يۇرتىنىڭ چوڭى. پىتىنىڭ ئاچچىغىدا چاپاننى ئوتقا تاشلاپتۇ. دېگەندەك، ئۇ قېرى تېجەمەل ئۆزلەگە يېنىپ قويسا ياخشى بولماي قالۇرمىكىن. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ھىلىقى ئامانقۇل دېگەن ھارامزادىسى تولىمۇ قاربىيامان بىر نىمە بوپتۇ. ھېچكىمدىن قورقىدىغاندەك ئەمەس.

— ھە، ئۆزلەزە، مېنى ئۇلاردىن قورقىدۇ دەمسىلا؟

— يوقسۇ، يوقسۇ، مەن دېمەكچى... — دەپ توختاپ قالدى ھوشۇر ئىمام.

— ھە، ئۆزلە نېمە دېمەكچى؟ نىمە دېسىلە، دېسىلە، ئۇ قازاق قىزىنى ئۆيۈمگە ئەپكەلمەي قويمايمەن. بىرىنەنچىدىن، ئوغلۇم خامۇش بەككە خوتۇن كېرەك؛ ئىككىنەنچىدىن، ماڭا تېجەمەل كېرەك. ئىككى يىل ئاۋال بۇ خامۇش بەگىنىڭ تويىنى قىلمەن دەپ كۆپ چىقىم تارتقانلىغىمنى ئوبدان بىلىدىلا، بۇ ماڭقا بوشاڭلىق قىلىپ، ئۇ قىزنى قاچۇرۇپ قويدى. ئەمدى بۇ تەييار كېلىننى ئەپكېلىشۋالماي بولامدۇ!

— ھەبىبەللى، — دېدى ئىمام خوشامەت بىلەن كۈلۈپ، — مەنمۇ بىر داڭگالدا ئىككى پاختەك سوقايلىمىكىن دېۋىدىم.

— ھە، قېنى، دەپباقسىلاچۇ؟

— ئەمەت ئاخۇننىڭ سۆزلىرىدىن مەلۇم بولدىكى، ئۇ قازاق قىزى سەپەرقۇلنىڭ ئۆيىدىن ئۆلۈگۈم چىقسا چىقىدۇ، تىرىگىم چىقمايدۇ، دەپتۇ. شۇنداقمۇ؟ — سورىدى ئىمام.

— شۇنداق، شۇنداق، — دېدى ئەمەت كۆرۈك، — بۆلەكلا يامان بىر نىمىكەن، شۇنداق گەپلەرنى قىلغاندا، كۆزلىرى بىر قىسمىلا بولۇپ كەتتى. مەن ئۇنىڭ كۆزىگە قاردىيالماي قالدىم.

— ھە مانا، دورغام، — دېدى ئىمام، — مۇبادا ئۆزلە دېگەندەك قىلساق يالاڭغاچ سۇدىن قورقماپتۇ دەپ، ئۇ ياۋا قىز ئۆزىنى بىر نىمە قىلىۋالسا، بەگ بالىمىزغا خوتۇنمۇ يوق، ئۆزلەگە تېجەمەلمۇ يوق بولۇپ قالامدۇ؟

نىياز دورغا ئۈچكە ساقىلىنى بارماقلىرىغا ئوراپ، چىراقىقا قارىغان پېتى جىم ئولتۇرۇپ قالدى. ھوشۇر ئىمام شۇنچە يىللاردىن بۇيان ئۆز سۆزىنىڭ نىياز دورغىغا بىرىنچى قېتىم تەسىر قىلغانلىقىنى كۆرۈپ، ئىچ-ئىچىدىن خوشال بولدى-دە، بىرنى كېكىرىپ تاشلاپ، جىم ئولتۇرۇۋالدى.

— ئەمىسە قانداق قىلىمىز ئاخۇنۇم، — دېدى نىياز دورغا بىرئاز يۇمشاپ.

ھوشۇر ئىمام بۇندىن كېيىن، دورغا ھەرقانداق ئىشتا مەندىن مەسلىھەت سورايدىغان بولدى دىگەن خىيال بىلەن تېخىمۇ كۆرەڭلەپ مۇنداق دېدى:

— ئەتە جۈمە. يىراق-يېقىندىكىلەرنىڭ ھەممىسى كېلىدۇ. نامازدىن كېيىن، مەن سەپەرقۇلنىڭ ئۆيىدە دىنىي ئىسلام شەرىئىتىگە مۇخالىپ ئىشلار بولۇۋاتقانلىقىنى جامائەتكە جاكالايمەن. ئاندىن شەرىئەت نامىدىن پەتىۋا چىقىرىپ، ئۇ قازاق قىزنى يۇرتنىڭ بېشى بولغان دورغامغا تاپشۇرۇشنى بۇيرۇيمەن. ئاندىنزە، دورغامنىڭ ئۆيىدىمۇ، دىنىي ئىسلام شەرىئىتىگە مۇخالىپ بىر ناشايا ئىش بولۇپ قالمىسۇن ئۈچۈن بۇ قىزنى دەرھال خامۇش بەككە نىكا قىلدۇرۇۋېتىش لازىم دەپ پەتىۋا چىقىرىمەن. جامائەت گېپىمنى ئاڭلايدۇ. ئاندىنزە، ئۆزەم جامائەتنى باشلاپ بېرىپ، قىزنى ئالدىلىرىغا ئەپكېلىپ بېرىمەن. قازاق دىگەنمۇ مۇسۇلمان، ئانداق بولغاندىكىن، ئۇ قىزمۇ، شەرىئەت ھۆكمىگە رازى بولىدۇ. بۇنداقتا، زىنىمۇ كۆيمەيدۇ، كاۋاپمۇ. بۇنىڭغا نىمە دەيدىلا دورغام؟

— ۋاي ئاخۇنۇم، خۇدايىم ئۆمۈرلىرىنى ئۇزۇن قىلغاي. بۇ ئەقىلنى نەدىنمۇ تاپقاندىلا، — دېدى دورغا كۈلۈپ. ئاندىن: «ھاي، خامۇش بەگ، ھاي، بۇيان كىرچۇ» دەپ ۋاقىرىدى. بۇ ئاۋاز بىلەن تەڭ، مېھمانخانىنىڭ دالان ئىشىكى تۈۋىدە بىر ئايال كىشىنىڭ گەۋدىسى غىپلا قىلىپ قاراڭغۇدا كۆزدىن غايىپ بولدى. مېھمانخانىغا تۇتاش يان ئۆيدىن كۆزىنى ئۇگۇلاپ خامۇش بەگ چىقتى.

— سېنى قارا، ھىلىتىن يېتىشۇالغىلى توخۇمىدىڭ؟ ماڭ، ئىنەڭگە ئېيت، يېرىم تاختا چاي بەرسۇن، — دىدى دورغا.
بىردەمدىن كېيىن ئىمامنىڭ رەھمەت ھەشقاللىسى ئاڭلاندى.
— ئىش پۈتكەندە، تونىمۇ ياپسەن، — دىدى دورغا. ئىمام قاقاقلاپ كۈلدى.
— پېقىرغىمۇ بىرەر كۆينەكلىك تېگۈر، — دىدى ئەمەت كۈرۈك كۈلۈپ.
— قونداقتا تۈنەيدىغان جانىگارغا كۆينەكنىڭ نىمە كېرىگى؟ — دىدى دورغا مەسخىرە بىلەن. ھەممىسى كۈلۈشتى.

2

دەل شۇ چاغدا رەۋىخان مومايمۇ تالادىن كۈلۈپ كىردى ۋە خۇشاللىقىدىن تىلى گەپكە كەلمەي، ھەدەپ كۆز ياشلىرىنى سۈرتەتتى. ئۆيدىكىلەر ھەيران بولۇپ، بىر بىرىگە قاراشتى. رەۋىخان موماي ئۆزىنى بىرئاز تۇتۇۋېلىپ، گەپنى ئاشكارىلىدى: ئايقىز رەۋىخان مومايغا: ئەتىدىن باشلاپ كېلىنىڭىز بولاي دەپتۇ!
— ھۇششەرە، — دىدى تۆمۈر خەلپە، — قېنى ئۇ ئەقىللىق قىزىم، ماڭلىيىغا بىرنى سۆيۈپ قويياي دىۋىدىم. ئاغرىقىنىڭ ساقايغىسى كەلسە تىۋىپ ئۆزى كېلۇر دىگەن شۇ. بۇ تۇغۇشنى يېشىشنىڭ ئامالىنى ئۇ قىزىمىنىڭ ئۆزى تېپىپتۇ. ئانىداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ قىلايلى دىگىنىمۇ شۇ ئىدى. ئەمدى نىياز دورغا قانداق قىلىدىكىن؟
سەپەرقۇل خۇددى تۇيۇقسىزدىن بىر غايىپ غەزنە ئۇچراپ قالغاندا، نىمە قىلىشنى بىلمەي تېڭىرقاپ قالغان كىشىدەك جىم ئولتۇرۇپ قالدى. ئۇنىڭ قورۇق باسقان شالاڭ ساقاللىق يۈزى بىر خۇش تەبەسسۇم بىلەن قېتىپ قالغاندەك كۆرۈنەتتى.
— خۇداغا يۈزمىڭ قەتلە شۈكرى، — دىدى ئۇ ئاخىر، — بۇ

ئايلا قىزىمنى بېشىمغا تاج قىلىپ قىسىمامۇ ئاز. ئەمما زە، ھازىرلىغىمىزنىڭ يوقلۇقىدىن، بۇ قىزىمنىڭ ئالتۇن كۆڭلىگە پىسەنت كەلگىدەك ئىش قىلالماي قالۇرمىزمىكىن دەپ قورقىمەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە بىزنىڭ يۇرتتا ھوشۇر ئىمامدىن بۆلەك كىشى نىكا ئوقۇيالمايدۇ، ئەمدىزە، شۇنىڭ ئالدىغا بارۇرمىزمۇ؟

— غەم يىمە ئاكا، — دىدى تۆمۈر خەلپە، — نىكانى ئۆزۈم ئوقۇيمەن. قالغان ئىشلارمۇ، ئۆز يولىدا بولۇپ كېتۇر. شۇنداق ئەمەسمۇ!

— شۇنداق، ئۇكام، — دىدى رەۋىخان موماي، — بالىغا ئاتاپ قىلغان بىزە ھازىرلىغىنىمىزمۇ بار. بىرىغا قىز ھەغدار، يوقىغا بىز قەزدار، كېيىن ئوبدان توي قىلىپ بەرمەيمىزمۇ. مەن نېرىقى ئۆيگە، ئايلا قىزىمنىڭ يېنىغا چىقاي...

ئامانقۇل يەردىن ئۇستۈن قارىماي جىم ئولتۇراتتى. يۈرىكىنىڭ گۈپۈلدەپ سوقۇشى ئۆزىگە ئاڭلىنىۋاتقادەك تۇيۇلاتتى. بۇ ئۇنىڭ ئوڭىمۇ ياكى چۈشىمۇ؟ قۇلىغى راستىنلا شۇنداق گەپلەرنى ئاڭلاۋاتامدۇ؟ بۇ پەرى قىزنى ئۆيىگە ئەپكېلىپ، ئەتىسى دادىسى بىلەن پاراڭلىشىۋاتقاندا، كۆڭلىدە كەچكەن ھىلىقى شىرىن خىيال كۆلەڭگىسى بۈگۈن ئەمدى راست ئىش بولۇپ قېلىۋاتامدۇ؟ ئاھ، نىمە دىگەن بەخت! مۇنداق بەخت ھەممىلا كىشىگە نېسىپ بولىۋەرمەس، بەلكى ئۆزىگىمۇ ھەممىشەم كېلىۋەرمەس، پەقەت بىرلا قېتىم، پەقەت مۇشۇ قېتىملا كەلگەندۇ! توختىمچۇ، ئايقىز سېنى راستىنلا ياخشى كۆرۈپ قالغانمىدۇ، ياكى بۇرۇنىدىن پوتلىسى ئېرىمەيدىغان ھىلىقى خامۇش بەگ دىگەن نىمىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈنـلا شۇنداق قىلىۋاتامدۇ؟ ياق، ياق. ئۇنداق ئەمەستۇ. بەلكى مېنى راستىنلا ياخشى كۆرۈپ قالغان بولسا، ئەجەپ ئەمەس. بولمىسا ھىلىقى كۈنى جۇماتايىنىڭ پىچىغىنى ساڭا بېرەمتى!؟

تۆمۈر خەلپىنىڭ ئاۋازى ئۇنىڭ خىيالىنى ئۈزدى.

— سەپەرقۇل ئاكا، ئەتە سويىدەك بىرنىمە بارمۇ؟ يوق بولسا...

— بار، بار، — دەپ ئالدىراش جاۋاپ بەردى سەپەرقۇل.

— ئانداق بولسا ياخشىكەن، — دىدى تۆمۈر خەلپە، — ئۇكام ئامانقۇل، سەن ئەتىگەندىلا، دوستلىرىڭغا خەۋەر قىل. سەپەرقۇل ئاكام خوشنىلار بىلەن مەلىنىڭ ئاقساقاللىرىنى نىكا چېيىغا چىللاپ قويسۇن. دورغىنىڭ ئادەملىرى كەلگىچە بىز نىكا چېيىنى ئىچىپ بولۇپ ئولتۇرىمىز.

ئايقىز كېچىچە كۆز يۇممىدى. رەۋشخان مومايغا تۇيدۇرماي، بىرمۇنچە كۆز يېشىمۇ قىلىۋالدى. نىمىشقا يىغلىغىنىنى ئۆزىمۇ بىلمەيتتى. پىكرى-خىيالى خۇددى دېڭىزدەك چايقىلاتتى. قىز ئويلايدۇ: كاشكى، شۇ يوغان قوساق ئوكۇرداي مال-دۇنياسىغا ئىشىنىپ ئۇنى سوراتمىغان بولسا؛ كاشكى، تويمىغۇر دادىسى مالپەرەستلىك قىلماي، ئوكۇردايىنىڭ ئەلچىسىنى قۇرۇق ياندۇرغان بولسا ياكى شۇ مېھرىۋان ئانىسى، شۇ كەمسۇخەن، مۇلايىم ئانا قىز چېغىدا بىرەر كەمبەغەل مالچىغا تەككەن بولسا يۇ، قىز شۇ ئۆيدە تۇغۇلغان بولسا: بۇ كەمبەغەل ئائىلە جۇماتاينى ھېچقاچان ئىشىگىدىن قوغلىۋەتمەيتتى، ئەڭ ياخشىسى، ئۆزى تۆرەلمىگەنلا بولسا، خۇددى ھىلىقى كۈنى، رەۋشخان موماي ئېيتقاندەك مۇشتۇمدەك بېشىغا تاغدەك ئېغىر كۈنلەر چۈشمەيتتى. نىمە دىگەن كۆرگۈلۈك بۇ؟ كاشكى، جۇماتايغا تەككەن ئوق ئۆزىگە تەككەن بولسىچۇ! ياكى كۆزىنى يۇمۇپ تۇرۇپ، ھىلىقى پىچاقنى ئۆزىگە بىرلا ئۇرغان بولسا، نىمە دىگەن ياخشى بولاتتى!... ياق-ياق! جۇماتاي ئۇ پىچاقنى ئۆزەڭگە سال دەپ بەرمىگەن! شۇنداق، ئۆزەڭگە سال دەپ بەرمىگەن! ئۇ پىچاق ھازىر ئۆز ئىگىسىنى تاپتى. ناھايىتى توغرا. خۇددى جۇماتاينىڭ ئۆزىدەك يىگىتنىڭ قېلىغا چۈشتى. شۇنداق تۇرۇقلۇق، يەنە نىمىشقا يىغلايدۇ. نىمىشقا ئۆلۈمنى ياد ئېتىدۇ! سەپەرقۇل دىگەن بوۋاي نىمە دىگەن ئوبدان، ئۇنىڭ ياشاڭغىراپ تۇرىدىغان كۆزلىرىدىن دائىم ئاتىلارچە مېھرى-شەپقەت، چەكسىز كۆيۈم يېغىپ تۇرسا؛ رەۋشخان مومايچۇ؟ خۇددى ئانىسىنىڭ ئۆزى! گويا يارىتقان خۇدا

بۇ قىزغا ئىككى ئانا ئاتا قىلىنغاندەك... ئامانقۇل، ئامانقۇل! ئەگىندە ياماق چاپان بىلەن تېرە شالۋۇر، ئەمما زە، خۇددى ئال-تۇندىن سوقۇلغاندەك بىر يىگىت ئىكەن. نىمىدىگەن نومۇسچان، ھە! ئۈچ ئايدىن بېرى، قىزنىڭ كۆزىگە بىرەر قېتىممۇ تىكىلىپ قارىمايدۇ. ئەمما، يامان ئادەملەرنى كۆرسە، خۇددى يولۋاستەك خىرىس قىلىپ، يىلپىزدەك ئېتىلىدىكەن. ھىلىقى كۈنى نىياز دورغىنىڭ ئەلچىسىگە مۇشت تەگكىنىنى كۆرمەمدىڭان! بۇ قىلىقلىرى بىلەن خۇددى جۇماتاينىڭ ئۆزىلا! يەنە نىمە دىگەن ئاقكۆڭۈل، ئىنساپلىق يىگىت، ئۇ جۇماتاينى ئۆز قېرىندىشىدەك كۆرۈپ ئۇنىڭ جەسىدىنى باشقىدىن يەرلىككە قويۇشقا قانچىلىك سەمىمى كىرىشتى-ھە! بولۇپمۇ ھازىر نىمكانى قىلىۋېلىپ، جۇماتاينىڭ يىلى توشقىچە بۆلەك-بۆلەك تۇرۇپ تۇرساق دىسە، دەرھال ماقۇل بولغىنىنى قارىمامدىڭان! باشقا بەگۋاش يىگىتلەر بولسا، بۇ شەرتكە ئۇنارمىدى؟ نىمىدىگەن ئالىجاناپ يىگىت. نىمىدىگەن ئوبدان ئادەملەر! بۇلارنىڭ كۆڭلى خۇددى ئاشۇ سۈپ-سۈزۈك تاغ سۈيىدەك پاكىز. ئۇلار خۇددى مۇشۇ نېرىنكىر تاغلىرىنىڭ قارىغايلىرىدەك ئۇلۇغۋار، يەنە، بۇ مەلىدىكى ئادەملەرچۇ، خۇددى بالىلاردەك ئاقكۆڭۈل، ساددا، مېھماندوست. يات يۇرتتىن كەلگەن بىر مۇساپىر قازاق قىزىنى ئۆز كىشىسىدەك قويىنىغا ئالدى ئەمەسمۇ! توغرا-توغرا، مۇشۇ خەلقىنىڭ كېلىنچىكى بولۇپ، ئۇلار بىلەن بىللە ياشاش كېرەك، بىللە! مۇشۇنداق قىلسا، بەلكى جۇماتاينىڭ روھىمۇ خوش بولىدۇ. ئاپىرىن، ئايسۇلۇ! توغرا يول تۇتتۇڭ، مېنىڭ پىچىغىنىمۇ مۇناسىپ كىشىنىڭ قولىغا بەردىڭ، ئۇ ۋە ئۇنىڭ ئېلى سېنى قوغدايدۇ، كۆز قارچۇغىسىدەك ئاسرايدۇ. ئۇنىڭ بىلەن ئۆمۈرلۈك بىللە بول دەيدۇ بەلكى.

ئايقىز ئاشۇنداق خىياللار بىلەن تاڭنىڭ قانداق ئېتىپ كەتكەنلىكىنىمۇ بىلمەي قالدى.

3

تاڭ ئېتىش بىلەنلا سەپەرقۇلنىڭ كىگىز ئۆيى ئالدىدا نىياز دورغىنىڭ مالچىسى روزىمەت چورۇق پەيدا بولدى. ئۇنىڭ ئايىلى دورغىنىڭ «ئۆي ئېچىملى» ئىدى. ئاخشام، ئۇ، ئايىلىدىن دورغىنىڭ ئۆيىدە بولغان ھىلىقى گەپلەرنى ئاڭلاپ، تاڭ ئاتقىچە كىرپىك قاقماي چىقىپتۇ-دە، ئەمدى بۇ ئىشنى خەۋەر قىلىپ قويغىلى كەپتۇ. روزىمەت چورۇق ئەتراپقا قاراپ، گەپنى تۈگەتتى-دە، كەتمەكچى بولدى. ئۇنىڭ گەپلىرىنى تۆمۈر خەلپىمۇ ئېنىق ئاڭلاپ ئولتۇراتتى.

— دوستلۇقنى بىر يەتكۈزدۈڭ ئۇكام، — دېدى سەپەرقۇل مىننەتدارلىق بىلەن.

— شاھ شاھنىڭ، گادا گادانىڭ قاياشى، ئۆينىڭ مۈڭگۈزىگە ئۇرسا، تۈيغى سىغمايدۇ ئەمەسمۇ! خوش، ئامان بولۇڭلار، — دېدى روزىمەت چورۇق. سەپەرقۇل ئۇنى ئۇزىتىپ قويۇپ ئۆيىگە سەل غەمكىن كىرگەندە، تۆمۈرخەلپە مۇنداق دېدى:

— بۇ گەپچە، بۇگۈنكى جۈمە نامىزى كۈچ سىنىشىدىغان ناماز بولىدىكەن-دە! بۇ نامازغا چوقۇم بېرىش كېرەك. ئىشنىڭ ھالال بولسا، تۆت كوچىدا ئولتۇرۇپ ئىچ، گېپىڭ ھەق بولسا، خانغا قورقماي ئېيت دەپتىكەن، نېمە غەم يەيسەن؟

— بۇ يەر يۇ تقۇرلار سېنى خاپا قىلىپ قويۇرمىكىن دەپ دەگدەۋاتىمەن، — دېدى سەپەرقۇل.

— گەپكە گەپ كەلگەندە، ئاتاڭدىن قالما دەپتىكەن، بىزمۇ بىرنىمە دەرمىز. ئەل-جامائەت بار ئەمەسمۇ، — دېدى تۆمۈرخەلپە.

شۇ كۈنى چۈشكە قالماي، نۇرۇل بوۋا باشلىق مېھمانلار ئۇزاپ بولدى. جامائەت جۈمە نامىزىغا ماڭغاندا، ئامانقۇلمۇ بىرنەچچە يېقىن دوستلىرى بىلەن مەسچىتقا ماڭدى.

مەسچىت تەخمىنەن بىر يېرىم چاقىرىم يىراقلىقتا، يەنى نىياز دورغىنىڭ مەلىسىدە ئىدى. مەسچىتقا بىرەر يۈزدەك جامائەت يىغىلغان ئىدى. بىرىنچى ۋە ئىككىنچى سەپكە ئاق كىگىز جايـ ـنامازلار، ئۈچىنچى سەپتىن باشلاپ تېرە ۋە بەزى يەرلىرىگە بورا سېلىنغان ئىدى. تۆمۈر خەلپە بىلەن سەپەرقۇللارغا ئۈچىنچى سەپتىن ئورۇن تەگدى. نىيازدورغا يېڭى تون كىيىپ، بېشىغا سەللە ئوراپ، بىرىنچى سەپتە، دەل مېھراپنىڭ ئۇدۇلىدا ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ يېنىدا پاكىز كىيىنگەن خامۇش بەگ خىرت-خىرت قىلىپ ماڭقىسىنى تارتىپ ئولتۇراتتى. ئۇلارنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرەپـ ـلىرىگە كۆپىنچە سەللىلىك كىشىلەر، يەنى «يۇرت چوڭلىرى» جايلاشقان ئىدى.

جۈمە ۋە پېشىن نامازلىرى ئوقۇلۇپ بولۇش بىلەنلا، ھوشۇر ئىمام ئالدىراپ ئورنىدىن تۇردى ۋە بىر-ئىككى ئېغىز ئەرەپچە ئىبارە ئوقۇپ ئۆتكەچ، گېلىنى قىرىپ قويۇپ گەپ باشلىدى:

— جامائەت! مەن بۇ مەسچىدى مۇبارەكنىڭ ئىمامى بولۇش لاياقىتىم بىلەن شۇنى جاكالايمەنكى، بىزنىڭ يۇرتىمىز نېرىنكىردا جانابى رەسۇلۇللانىڭ مۇبارەك شەرىئەتلىرىگە مۇخالىپ، ناشايا ئىشلار سادىر بولۇۋاتىدۇ، يەنى ھەممىڭلارغا مەلۇمدۇركى، سەپەرقۇل دېگەن مالچى نەدىن كېلىپ قالغانلىقى نامەلۇم بىر قازاق قىزىنى نەچچە ئايدىن بۇيان ئۆز ئۆيىدە ساقلاۋاتىدۇ. سەپەرقۇلنىڭ ئالىقاچان يىگىت بولۇپ قالغان ئوغلى تۇرسا، مۇنداق ناشايا ئىشقا شەرىئەت يول قويامدۇ؟ ھەرگىز يول قويمايدۇ. بىز بۇنى بىلىپ تۇرۇپ، قۇلىقىمىزنى يوپۇرۇپ يۈرسەك، گۇناكار بولمايمىزـ ـمۇ؟ قىيامەت كۈنى نېمە دەپ جاۋاپ ئېيتىمىز؟ نامەھرەم بولـ ـىدىغان ئىشلارنى توساپ، شەرىئەتنى مۇھەممەدنى ئىجرا قىلماق ھەممە مۇسۇلماننىڭ پەرزى. بۇ قىزنى دەرھال يۇرتنىڭ ئاتىسى نىياز دورغامغا تاپشۇرۇپ، دورغامنىڭ ھوزۇرىدا بىرئەھلى مۇـ

سۇلمانغا نىكا قىلىپ قويۇشىمىز جايىز. قېنى، ھەممىلىرى مېنىڭ كەينىمدىن مېڭىشسىلا، سەپەرقۇلنىڭكىگە بېرىپ، شەرىئەت ھۆكمىنى بىجا كەلتۈرگەيمىز! ھە، سەپەرقۇل قېنى، ئۆزى بارمۇ بۇ يەردە؟

— مانا مەن، — دېدى سەپەرقۇل ئورنىدىن تۇرۇپ.

جامائەت ئىچىدە غۇدۇر-غۇدۇر باشلاندى. ئىككىنچى سەپتە ئولتۇرغان نۇرۇل بوۋا ئورنىدىن تۇرۇپ:

— ئاخۇنۇم ئالدىرىمىسىلا! ئۇ قىزنىڭ نىكاسى ئوقۇلۇپ بولغان، ئۇ ھازىر ئامانقۇلنىڭ ھالال جۈپتى، سەپەرقۇلنىڭ ئۆز كېلىنى، — دېدى.

— بىز گۇۋا، بىز گۇۋا! — دەپ ۋاقىراشتى بىرمۇنچە كىشىلەر.

— نىمە، نىمە؟ قانداق نىكا؟ — دېدى ھوشۇرئىمام كۆزلىرىنى چەكچەيتىپ، — مەن بۇ يەردە تۇرسام، نىكانى كىم ئوقۇيدىكەن، كىم؟

— مەن ئوقۇدۇم، — دېدى تۆمۈر خەلپە ئورنىدىن تۇرۇپ.

نىياز دورغا باشلىق يۇرت چوڭلىرى ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ قاراشتى. بۇ ئىشلاردىن خەۋەرسىز قالغان باشقا كىشىلەرمۇ، دەرھال تۆمۈر خەلپىگە قاراشقا باشلىدى. ھوشۇر ئىمامنىڭ رەڭگى ئۆڭۈپ كەتتى.

— مەن ئوقۇدۇم دەمسىنا، — دېدى ئۇ، گويا ئۆزىنىڭ قۇلىقىغا ئىشەنمىگەندەك قىلىپ.

— ھەئە، مەن ئوقۇدۇم، — تەكرارلىدى تۆمۈرخەلپە.

— ئۆزەڭ كىمسەن؟ قايسى يۇرتلۇق سەن؟

— ئوڭ قۇلىقىمغا ئەزان، سول قۇلىقىمغا تەكبىر ئېيتىپ قويغان ئېتىم تۆمۈر، كەسپىم ياغاچچى، يۇرتۇم قۇمۇل.

— ياغاچچى بولساڭ، نىكا ئوقۇشنى نەدىن بىلىسەن؟

— ئاخۇنۇم ئوقۇغان ئىلىمنى مەنمۇ ئوقۇغان.

— ساڭا نەدىكى ئىلىم؟ يالغان گەپ قىلما!

تۆمۈرخەلپە تەمكىنلىك بىلەن بىر ھەدىسنى ئوقۇدى-دە،

يەنى «ئاللا تائالانىڭ بىزگە ئەۋەتكەن ھەق پەيغەمبىرى مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام ئىلىم ئۆگىنىش ھەربىر ئەركەك ۋە چىشى مۇسۇلمان ئۈچۈن پەرزدۇر. ھەتتا چىن مەملىكىتىگە بېرىپ بولسىمۇ» دەپ تەرجىمە قىلدى. ئاندىن «ياكى ئاخۇنۇم پەيغەمبىرىمىزنىڭ ھەدىسلىرىگە شەك كەلتۈرەمدىكىن؟ ئەگەر شەك كەلتۈرىدىغان بولسا، بۇنىڭ ۋەجىنى جامائەت ئالدىدا ئېيتسۇن» — دېدى.

بۇ جاۋاپ ھەممىنى ھەيران قالدۇردى، تۆمۈرخەلپىنى تونۇمايدىغان كىشىلەر شىۋىرلىششقا باشلىدى. ھوشۇر ئىمام بىر نېمىسىنى يۇتتۇرۇپ قويغان كىشىدەك رەڭگى تاتارغان ھالدا، ھەدەپ يان-يېنىغا قارايتتى. ئاخىر ئۇ، تۆمۈرخەلپىنىڭ ئۆزىگە قادىلىپ تۇرغان كۆزىگە قارىيالماي، ئۇدۇلدىكى تامغا قاراپ تۇرۇپ:

— سېنىڭ ئوقۇغان نىكايىڭ باتىل، نىكانى باشقا ئوقۇيمەن، — دېدى.

— بىرقىزغا ئىككى نىكا ئوقۇش قايسى كىتاپتا بار؟ ئەمدى كىمگە ئوقۇماقچى؟

— ياق! باتىل دېدىم باتىل. يۇرتنىڭ ئاتىسى نىياز دورغام كىمگە بۇيرۇسا، شۇ كىشىگە ئوقۇيمەن.

— ھە، مانا ئەمدى راست گەپلىرىنى ئېيتتىڭلا، — دېدى تۆمۈرخەلپە مەسخىرە بىلەن كۈلۈپ، — ئېشىڭ ھالال بولسا، تۆت كوچىدا ئولتۇرۇپ ئىچ، گېپىڭ ھەق بولسا، خاندىن قورقماي ئېيت، دەپتىكەن. مەنمۇ راست گەپنى قىلاي. ئۆزلە بىر مۇسۇلماننىڭ ھالال جۈپتىنى خامۇش بەككە نىكالاپ بېرىپ، نىياز دورغىنىمۇ خۇدانىڭ ئالدىدا گۇناكار قىلاي دەۋاتىلا. شۇنداقمۇ ئەمەسمۇ؟

— توغرا، توغرا، — دەپ ۋاقىراشتى كۆپچىلىك.

نىيازدورغا بىلەن ھوشۇرئىمام ئۆز سىرىنىڭ ئېچىلىپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ، گاڭگىراپ قالدى.

— مېنىڭ ھالال جۈپتۈمگە چېقىلىدىغان كىمنىڭ ھەددىكەن! —

دېدى ئامانقۇل ئورنىدىن سەكرەپ قوپۇپ، — ئۇنداق كىشىنىڭ ئۇچەي - قارنىنى مۇشۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا تۆكۈۋاتىمەن!

ئامانقۇلنىڭ قوللىرى بېلىدىكى تاسما بەلۋاققا ئېسىقلىق پىچاققا يۈگۈردى. ھوشۇرئىمامنىڭ كۆزلىرى چەكچىيىپ كەتتى.

مەسچىتنىڭ ئىچىنى ۋاراڭ - چۇرۇڭ قاپلىدى. ئىككىنچى سەپتىن باشلاپ، ھەممە كىشى ئۆرە - تۆپە بولۇپ كەتتى. نىياز - دورغا دەرغەزەپ بولۇپ، ئورنىدىن قوپتى - دە، خامۇشنى باشلاپ، سىرتقا ماڭدى. ئۇ مەسچىتتىن چىقىپ كېتىۋېتىپ، تۆمۈرخەلپىگە قاتتىق ئالىيىپ قويدى. ھوشۇر ئىمام ئۆلۈكتەك قېتىپ قالدى. كىمدۇ بىرسى قاقاقلاپ كۈلۈۋەتتى. تۆمۈرخەلپە خاتىرجەم ھالدا مەسچىت سەيناسىغا چىققاندا، بىرمۇنچە كىشىلەر ئۇنىڭ بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈشكە ئالدىرايتتى.

4

كەچقۇرۇن نىياز دورغا ھوشۇرئىمام بىلەن ئەمەت كورۇكنى قىچقارتىپ كېلىپ قاتتىق كايىدى. ھوشۇر ئىمامنى «چەلپەكچى موللام»، «ئېتى ئۇلۇغ، سۈپرىسى قۇرۇق خەلپىتىم» دىگەن گەپ- لەر بىلەن مەسخىرە قىلىپ، «ئاتا - مانام كۆرمىگەن نەدىكى بىر قارا تورۇكتىن يېڭىلىپ قالدىلا، ئەھۋاللىرى شۇنچىلىكمىدى؟ ئەمە- دى ئۇ تېجىمەللەرنىڭ تىلى تېخىمۇ ئۇزۇراپ، گېپى يوغىنايدۇ. باشقىلارمۇ ئۇلارنى دورايدۇ. كېۋەزلىككە ئوغرى كىرسە، ئاتقۇچىنىڭ بىرنىمىسىنى كەس دەپ، ئەمدى ئۆزلەنى نىمە قىلسام بولۇركىن؟» دېدى. ئەمەت كورۇكنى «سەن نان قېپى، نىمە قىلىپ يۈردۈڭ؟ ياتنى كۆرسە ئىت چىشىدا قاۋايدۇ، بۇ يەرگە يات بىر ئادەم كەپقالغانلىقىنى بۇرۇنراق ئېيتساڭ بولمامدۇ» دەپ سوراققا تارت- تى. ھوشۇر ئىمام ئۇتتۇرۇپ قويغان قىمارۋازدەك، كىگىزنى تاتىلاپ جىم ئولتۇراتتى.

— خوش، ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق، دانىشمەن ئىمام، مۆرەپ باقمامىلا! — دېدى دورغا تەنە قىلىپ.

— ھېلى بولسىمۇ، شەرىئەت ھۆكمىنى ئىشلىتىپ باقساقمىكىن، — دېدى ھوشۇر ئىمام، ئۆز گېپىگە ئۆزى ئىشەنمىگەندەك بىر ئاھاڭدا.

— جان چىقىپ بولغاندا ياسىنىڭ نېمە كېرىكى؟ — دېدى دورغا ئاچچىق بىلەن، — ئۆزۈم قارا تۈرۈك بولسامۇ، ئەقلۇ-ھوشۇم جايىدا. شەرىئەت-پەرىئەتنى قويۇپ، قوللىرىغا دەررىنى ئالسىلا، ئادەملىرىدىن تۆتنى قوشىمەن، ئۇ مۆرتەتلەرنىڭ باش-كۆزىگە ساۋاپ، ھېلىقى قازاق قىزىنى ھەيدەپ كەلسىلە بولمايدۇ. ئۇنداق قىلمىسام، بۇ يۇرتنى قانداق سورايمەن! سەنچۇ، ھەي كۈرۈك، ھازىردىن باشلاپ، ھېلىقى تۆمۈر دېگەننىڭ ئارقىسىغا چۈش. ئۇ زادى نېمە ئادەم؟ بۇ يەرگە نېمىشقا كەپتۇ؟

شۇ ئاردا خامۇش بەگ ئالدىراپ كىرىپ تۇردىدىن ياساۋۇل كەلگەنلىكىنى خەۋەر قىلدى. ھەممىسى تالاغا چىقىشتى. ھويلىدا بېشىغا جىيەكلىك ئاق قالپاق، ئۇستىگە كۆك كەمزۇل كىيىپ، قارا پوتا باغلىۋالغان ياساۋۇل قامچىسى بىلەن چاڭ-توزاڭلارنى قېقىشتۇرۇۋاتاتتى ...

ياساۋۇل چاي ئىچىپ ئولتۇرۇپ، بۇ يىل شامەخسۇتنىڭ چارۋا سانىغىنى ئون بەش كۈن بۇرۇن ئۆتكۈزۈشكە يارلىق چۈشۈرگەنلىكىنى، ساناقچى بەگلەرنىڭ بىرنەچچە كۈن ئىچىدە بۇ يەرگە يېتىپ كېلىدىغانلىقىنى ئېيتتى ۋە ئاخىرىدا: «ساناق كۈنلىرى پېقىرلىرىنىمۇ ئۇنتۇپ قالمىسىلا دورغام» دەپ قوشۇپ قويدى.

— خويمۇ كاتتا ئىش بوپتۇغۇ بۇ ئەمدى، بۇ تېجىمەللەرنىڭ پىلىسرات كۆۋرۈكتىن قانداق ئۆتىدىغانلىقىنى كۆرىمىز. ئۆزلىنىڭ نېسىۋىلىرىنى ئۇنتۇپ قالامدىغان. بۇ يىل ئۆتكەن يىلدىكىدىنمۇ ئوبدانراق بولىدۇ، ئىنشائاللا ھا... ھا... ھا...، — دېدى دورغا خۇشال بولۇپ. ئاندىن نېرىنكىرىغا كىمنىڭ كېلىدىغانلىقىنى سورىدى.

ياساۋۇل قېزىبەگ غوجىنىڭ① كېلىدىغانلىغىنى ئېيتتى.
— ۋاي، ۋاي، ۋاي، مۇنداق دىسىلە، قېزىبەگ غوجام كەلسە، خۇدايىمنىڭ بەرگىنى شۇ، — دىدى دورغا تېخىمۇ خوش بولۇپ.
— ئۆزلەگە شاھزادە غوجامىنىڭ ئامانەت گېپى بار، — دىدى ياساۋۇل دورغىغا قاراپ.
— شاھزادە غوجامىنىڭ ئالتۇن بويلىرى، كۈمۈش تەنلىرى ئىسەن بولغاي. ھەرقانداق ئىشقا بىز تەييار، — دىدى دورغا.
— شاھزادە غوجام نېرىنكىر تاغلىرىدىكى ئىللىق پۇرايدىغان ياۋا گۈللەردىن ئەۋەتسۇن دەيدۇ. بۇلتۇرقىلاردەك ئاسان سولىشىپ قالىدىغانلىرىنى ئەمەس، — دىدى ياساۋۇل.
— ھىم، ئۇقتۇم، — دىدى دورغا ھوشۇر ئىمامغا مەنالىق قاراپ، — ئەمدى داپنى باشقا سەنەمگە چالساق بولامدۇ، نىمە؟
— خوش دورغام. ئەقىل - پاراسەتلىرىگە بارىكاللا. خامۇش بەككە نېرىنكىردىن قىز تېپىلماي قالاتتى. قولنى كەسمىگۈنچە قان چىقماس دەپتىكەن. شاھزادە غوجام بۇ قازاق پەرىسىنى بىر كۆرسە، ھۇشىدىن كېتىپ، ئۆزلەگە نىمە ئىلتىپاتلارنى قىلىپ تاشلايدىكىن، تېخى، — دىدى ھوشۇر ئىمام خوشامەتگۇيلۇق بىلەن، ئۇ ئۆز كۆڭلىدە بولسا، «تون كىيمىسەممۇ كىيمەي، بۇ قازاق قىزىنىڭ ماجراسىدىن قۇتۇلغىنىم خوپ» دەپ ئويلايتتى.
نىياز دورغا ياساۋۇلغا مۇنداق دىدى:
— مەن شازادە غوجامغا شۇنداق بىر قىز ئەۋەتەي، ئاي دىسە ئاغزى بار، كۈن دىسە، كۆزى بار. ئۇنى ئاسماندىن چۈشكەن پەرىمىكىن دەپ قالسۇن غوجام.
«شاھزادە غوجام» دىگىنى شامەخسۇتنىڭ ئوغلى نەزەر ئىدى. ئۇ، شامەخسۇتنىڭ بالىلىرى ئىچىدە بىر تالالا ئوغۇل بولۇپ كىچىكىدىنلا شۇنداق ئەركە، بەگۋاش ئىدىكى، ئۇنىڭ دەر-

① قېزىبەگ (قازى بەگ) — تەيجىدىن كېيىنلا ئىككىنچى دەرىجىدە تۇرىدىغان تۈردا ئەمەلدارى.

دىدىن پۈتۈن قۇمۇل «دات» دەيتتى. يىگىرمە ـ ئوتتۇز ئۆكچەكنى كەيىنگە سېلىۋېلىپ، هاراق، ئەپيۇن، نەشە، زىنا بىلەن كېچىنى كۈندۈزگە، كۈندۈزنى كېچىگە ئۇلاپ كەيپ ـ ساپا قىلاتتى. كىمنىڭ قىزى، خوتۇنى چىرايلىقراق بولسا، ئىشنىڭ تۈگىگىنى شۇ ئىدى.

مانا ئەمدى، ئالتاي تاغلىرىنىڭ ئاپپاق قارلار بىلەن قاپلانغان ئىگىز چوققىلىرىدىكى قار لەيلىسىدەك پاك، ئىپپەتلىك بىر قىزنى شۇم تەقدىر ئەنە شۇ لەنىتىنىڭ ئىپلاس قوينىغا تاشلىماقچى!

بەشىنچى باپ

كۆتۈلمىگەن ۋەقە

بەندە سۆزلەيدۇ،
تەقدىر كۈلىدۇ.

— ئەرەپ خەلق ماقالى

1

مەسچىتتىكى مۇنازىرىدە، ھوشۇر ئىمام شەرمەندە بولغاندىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە ۋە سەپەرقۇل ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى «سۇ ئۇخلىسا ئۇخلار، دۈشمەن ئۇخلىماس» دىگەن ھەقىقەتنى ئۇنتۇپ قالغاندەك، ئەتىسىدىن باشلاپ خاتىرجەم ئۆز ئىشىغا كىرىشىپ كەتتى: تۆمۈر خەلپە بارىكۆلگە ماگدى؛ ئامانقۇل ئۇۋغا چىقىپ كەتتى؛ سەپەرقۇل بىلەن ئايقىز «قارا يىلپىز»نى ئەگەشتۈرۈۋېلىپ قويلارنى ھەيدەپ كەتتى. نىياز دورغا بولسا، «بۇ قازاق پەرىسنى شاھزادە غوجامغا ئەۋەتىپ بەرسەم، ماگا نىمە ئىلـ

تىپاتلار بولۇركىن» دېگەن شېرىن خىياللارغا غەرق بولۇپ، سا-
ناقچى بەگلەرنىڭ تېزرەك يېتىپ كېلىشىنى كۈتمەكتە ئىدى.

بىراق، تۇيۇقسىز يۈز بەرگەن بىر ۋەقە سەپەرقۇللارنىڭ خاتىرجەملىكىنى بۇزۇپ، نىياز دورغىنىڭ خۇشاللىقىنىمۇ بۇرۇندىن بۇلاق قىلدى. بۇ ۋەقە مۇنداق ئىدى:

ئامان-قۇل ئۇۋغا كېتىپ شۇ كېچىسى سەپەرقۇل كېچىچە قىزىپ ياتالمىدى. تاڭ ئېتىش بىلەنلا، رەۋشخان موماي بىلەن سەپەرقۇل بوۋاينىڭ ئۇنىمىغىنىغا ئۇنىماي، ئايقىز قويلارنى ئۆزى يالغۇز باققىلى ماڭدى. قىزغا پەقەت قولىدىكى تايىقى بىلەن «قارا يىلپىز»لا ھەمرا ئىدى. قارىغايىزارلىق تاغ باغرىدىكى كەڭ يايلاق شۇنچىلىك كۆكۈللۈك ئىدىكى، ئايقىز ئۆزىنى تامامەن ئۇنۇتۇپ، گاھ تاغ گۈللىرى ئارىسىدا ئۇچۇپ يۈرگەن كېپىنەكلەر بىلەن ئوينىشاتتى. گاھ ئارپا نېنى پارچىلىرىنى «قارا يىلپىز»نىڭ ئاغزىغا تاشلاپ، ئۇنى ئەركىلىتەتتى. گاھىدا، تاغ قۇشلىرىنىڭ ناۋاسىغا مەپتۇن بولغان ھالدا، قازاق خەلقىنىڭ «بۇلبۇل تورغاي» دېگەن مەشھۇر ناخشىسىنى ئېيتىپ، يىراق-يىراقلارغا قاراپ، نىمىنىدۇ ئويلايتتى.

قىز بىردىنلا ئىدىرلىق ئىچىدىن ئۈچ ئاتلىقنىڭ ئۆزى تەرەپكە چاپتۇرۇپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قالدى. «قارا يىلپىز» ئەنسىز قاۋاپ ئۇلارغا ئېتىلدى. قامچا-توقماقلارنى تۇتقان ئاتلىقلار «قارا يىلپىز» بىلەن ئېيتىشىپ يۈرۈپ، ئايقىزنىڭ ئالدىغا كەلدى-دە، ئاتلىرىدىن سەكرەپ چۈشۈشتى. ئۇلارنىڭ بىرى خامۇش ماڭقا، يەنە بىرى ئەمەت كۈرۈك ئىدى. ئۈچىنچىسىنى ئايقىز تونۇمىدى. ئۇ ھەممىدىن تەمبەلرەك كەلگەن بۇرنى پاناق كىشى ئىدى. خامۇش ماڭقا بىلەن ئەمەت كۈرۈك ئېتىلىپ كەلگەن پېتى ئايقىزغا ئېسىلدى. ئايقىز شۇنچە قارشىلىق كۆرسىتىپ باقسىمۇ، تەڭ كېلەلمىدى. كۆز يۇمۇپ-ئاچقىچە ئۇلار ئايقىزنىڭ قوللىرىنى ئارقىسىغا باغلاپ، ئاغزىغا لاتا تىقتى-دە، ئۇنى

تاغارغا تىقىپ ئاتقا ئارتىپ باغلىدى. ھېلىقى پاناق ئادەم قولىدى-
كى توقماق بىلەن «قارا يىلپىز»نى توساپ تۇراتتى. «قارا يىل-
پىز» چاققانلىق بىلەن خامۇش ماڭقىغا ئېتىلىپ بېرىپ، ئۇنى
ئوبدانلا تالىۋەتتى. ئاندىن پۈتۈن جەھلى بىلەن گاھ پاپاقا،
گاھ ئەمەت كورۇككە ئېتىلاتتى. شۇ ئارىدا پاناق ئادەم ئۇنىڭ
يانپىشىغا بەك قاتتىق ئۇرۇۋەتتى. «قارا يىلپىز» ئارقا پۇتلى-
رىنى سۆرەپ ماڭالماي قالدى، خامۇش ماڭقىمۇ دات-پەريات
كۆتىرىپ، يەردە دوم ياتاتتى.

— قويسىلا بېگىم، چاققان ماڭايلى، — دېدى پاناق ئادەم.

— قويۇقىنىم بىلەن ئاتقا مىنەلمەيمەن، — دېدى خامۇش
يىغلامسىراپ.

ئاخىر ئەمەت كورۇك خامۇش ماڭقىنى ئىگەرگە ئارتىپ،
ئۆزى ئارقىسىغا مىنىۋالدى. پاناق ئادەم ئۆزىنىڭ ئېتىغا مىنىپ،
تاغار ئارتىلغان ئاتنى يېتەكلەپ يولغا چۈشتى.

«قارا يىلپىز» شىددەت بىلەن قاۋاپ قالدى. ئىگىسىز قال-
غان قوي پادىسى خۇددى قاشقىر تەككەندەك تېرى-پىرەڭ بو-
لۇپ، چېچىلىپ كەتكەن ئىدى. ئاتلىقلارنىڭ قارىسى كۆزدىن
يۈتكەندە «قارا يىلپىز» مەلە تەرەپكە سۆرۈلۈپ مېڭىشقا باشلىدى.
ئۇ ئالدى پۇتلىرىنى ئۈزىتىپ، چۆپلۈك يەرنى قاتتىق قۇچاقلايت-
تى. ئاندىن تۇمشۇقى بىلەن يەر تىرەجەپ ئارقا پۇتلىرىنى ئا-
ران يۆتكەيتتى. شۇ تاپتا ئۇ خۇددى ئىككى پۇتىدىن ئايرىلىپ،
كۆكرەك ۋە قوللىرى بىلەن يەرنى تىلغاپ ئالغا كېتىۋاتقان قەي-
سەر جەڭچىگە ئوخشايتتى.

شۇنداق قىلىپ، قۇياش تاققا بېشىنى قويای دەپ تۇر-
غاندا، «قارا يىلپىز» ئۆزى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئۆيگە يېقىنلىشىپ
كەلدى-دە، بىر قىسىملا قاۋاپ كەتتى. رەۋىخان موماي دەرھال
ئۆيدىن چىقتى، «قارا يىلپىز» مومايغا قاراپ ئېڭرايتتى. موماي-
نىڭ كۆڭلى غەلىتە بولۇپ، «ھاي، دادىسى، ئىلدام بولسىلا» دەپ

قويۇپ، ئۇنىڭ يېنىغا يۈگۈردى. سەپەرقۇل يېتىپ كەلگەندە، رەۋىخان موماي «قارا يىلپىز»نىڭ بېشىنى سىلاپ، رەڭگى ئۆڭۈپ ھۇشسىز كىشىدەك ئولتۇراتتى. «قارا يىلپىز»نىڭ كۆزلىرىدىن ياش تېمىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ يانپاشلىرى قىپ-قىزىل قان ئىدى. بۇۋاي بىلەن موماي بىرەر ۋەقە بولغانلىقىنى دەرھال چۈشەندى. رەۋىخان موماينىڭ «ۋاي خۇدايىمەي، نېمە ئىش بولغاندۇ» دەپ ئۈن سېلىپ يىغلىغىنىنى ئاڭلىغان خوشنا-خولۇملارمۇ، «قارا يىلپىز»نىڭ يېنىغا يىغىلدى. سەپەرقۇل بىلەن ئىككى كىشى دەرھال ئاتلىنىپ، ئادەتتە قوي ئوتلىتىدىغان يەرگە قاراپ چېپىشتى...

ئايقىزنىڭ تۇيۇقسىز يوقالغانلىقى ئەلە-مەلىنىڭ ھەممىسىنى ھەيران قالدۇردى. بىردەمدىلا «قازاق قىزىنى ئېيىق ئەپقېچىپتۇدەك» دېگەن گەپلەر تارقىلىپ كەتتى. بۇ خەۋەر كەچكە قالماي، نىياز دورغىمۇ يەتتى. «ئاپلاھۇ ئەكبەر، — دەيتتى ئۇ ساقىلىنى يۇلۇپ، — بۇ قانداق بولغىنى؟ ئەمدى شاھزادە غوجامغا نېمە دەرمەن. غوجامغا خەۋەر بېرىۋەتكەن ئەمەسمىدىم؟ ھاي خامۇش، قېنى سەن، بېرى چىقچۇ!»

خامۇش ماڭقىنىڭ ئورنىدا نىياز دورغىنىڭ خوتۇنى ئۆيدىن چىقىپ: «بالىنى بۆرە تالىۋېتىپتۇ، بۇنىڭدىن خەۋەرلىرى يوق، نېمانچە ۋاقىرايدىلا!» دېدى.

دەرۋەقە، خامۇش ماڭقا «ۋاي جان، ۋاي تۇۋا» دەپ يوتقانغا چۈمكىنىپ ياتاتتى، نىياز دورغا نېمە قىلىشىنى بىلمەي، ئۆزىنىڭ قۇيرۇقىنى ئۆزى تالايتتى. ئاخىر، تەرەپ-تەرەپكە ئادەم ماڭدۇرۇش قارارىغا كېلىپ، ھويلىدىن چىقتى.

2

شۇ ۋەقەدىن ئىككى كۈن كېيىن، قىيىن دەرەخلىق غولنىڭ ئىچىدە ئات ئىزلەپ يۈرگەن ئىككى يىلقىچى يىگىت كۈن ئولتۇ-

راي دەپ قالغاندا، يان تەرەپتىن كېلىۋاتقان بىر سېسىق پۇراقنى سېزىپ قالدى-دە، يۈتكەن ئات ياردىن غۇلاپ ئۆلگەن بولمىسۇن دېگەن گۇمان بىلەن شۇ تەرەپكە چېپىشتى. دەرۋەقە، يۈز قەدەمچە نېرىدا بىر توپ قۇزغۇن قانداقتۇ بىر نەرسىنىڭ ئۈستىگە ئولىشىۋالغان ئىدى. ئاتلىقلار يېقىنلاشقاندا، قۇزغۇنلار ئېرىنچەكلىك بىلەن ھاۋاغا كۆتۈرۈلدى. ئۇ يەردە بولسا، تىتىلىپ كەتكەن لاتا-چۇتىلار ئارىسىدا كىمنىڭدۇ غاجىلاپ تاشلانغان جەسەت پارچىلىرى توپىغا بۇلىنىپ ياتاتتى. ئۈچ قەدەم نېرىدا، قارا جىيەكلىك بىر كونا مەللە قالپاقمۇ تۇراتتى. ئاتلىقلار بىر قاراپلا، بۇ قالپاقنى تونۇۋالدى. بۇ، ئەمەت كۆرۈكنىڭ قالپىقى ئىدى. ئەمەت كۆرۈك بۇ قالپاقنى «دورغامنىڭ ھەدىيىسى» دەپ ھەممىگە كۆز-كۆز قىلىپ ماختىنىشقا ئادەتلىنىپ قالغان ئىدى.

— ئاخىر، ئۆزىنى بۆرە يەپتۇ، كۆزىنى قۇزغۇن، — دېدى ئاتلىقلارنىڭ بىرى.

— بۇ ئاچكۆز بۆرىلەر نىياز دورغىنىڭ قالپىقىدىن بولسىمۇ ھېيىقسا بولغان، — دېدى يەنە بىرى مەسخىرە ئارىلاش.

— باللىرىغا ئۇگال بولىدى جۇمۇ، خەۋەر قىلىپ قويايلى بىلمىكىن.

— ...

مەلىدىكىلەر خەۋەر تېپىپ بولغىچە، كەچ كىرىپ كەتتى. ئەمەت كۆرۈكنىڭ تۇققانلىرى جەسەتنىڭ پارچىلىنىپ، پۇراپ كەتكەنلىكىنى ئۇقۇپ، شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا دەپنە قىلىۋېتىش قارارىغا كېلىشتى-دە، ئەتىسى بامدات نامىزىدىن كېيىن ھوشۇر ئىماملىقى باشلاپ، ئازلا كىشى بىلەن غول تەرەپكە ئاتلاندى.

— شۇنداق قىلىپ، بۇ نامازغا ئۆزلەمۇ بارماي قويىدىلا-ھە، — دېدى بىر ئوتتۇرا ياش كىشى يېنىدا كېتىۋاتقان نۇرۇل بوۋىغا.

نۇرۇل بوۋا مۇنداق دېدى:

— يامانىڭ جىنازىسىدىن، ياخشىنىڭ ھېكايىسى ئوبدان، بۇ ئەمتاخۇن دادىسىنى دورىمىدى. دادىسى رەھمەتلىك ئۆزىنىڭ ماڭلاي تەرى بىلەن كۈن كەچۈرىدىغان ھالال ئادەم ئىدى. ئەمەتاخۇن بولسا، بەگ-دورغىلارنىڭ قولتۇغىغا كىرىۋېلىپ، شۇلارنىڭ يالىغىنى يالايدىغان ئادەم بولۇپ چىقتى. ئۇنداق قىلمىسىمۇ، خۇدايىم ئاچ قويماس ئىدى.

— شۇنى دېمەمدىلا، ئەلدىن ئايرىلغاننىڭ ئەگلىكى تۆشۈك دەپ، ئۆزىنىڭ كۆرگەن كۈنىمۇ چاغلىق. مانا ئەمدى نامىزىغا بارىدىغان كىشىنىڭمۇ تايىنى بولمىدى.

— ئوكام، — دېدى نۇرۇل بوۋا، — خۇدايىم ھېچ بەندىسىنى ئەلنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈرمىسۇن. مەن يىگىرمە يىللار بۇرۇن، قۇمۇل شەھەر ئىچىدىكى چوڭ مەدرىسە باغچىسىدا ياساقچى ئىشلەپ يۈرگەن كۈنلىرىمدە، تالىپلارنىڭ كىتاب سۆزلىرىدىن ئېيتىشىدىغان ھېكايىلىرىگە قۇلاق سالىدىغان ئىدىم. بىر كۈنى ئۇلارنىڭ لوقمان ھېكىمدىن ئېيتقان بىر ھېكايىسىنى ئاڭلاپ قالدىم: لوقمان ھېكىمنىڭ بىر كىيەۋ ئوغلى بوپتىكەندۇق، ھەر جۈمە كۈنى نامازدىن يېنىپ، سالامغا كېلىدىكەندۇق. بىر جۈمە كۈنى كەلمەپتۇ، ئىككىنچى جۈمەمۇ كەلمەپتۇ. لوقمان ھېكىمنىڭ ئىچى پۇشۇپ، «بىزنىڭ ئوغۇلغا نېمە بولدى؟» دەپ قىزىدىن سوراپتۇ. قىزى: «يىقىلىپ چۈشتى» دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ. لوقمان ھېكىم ئالدىراپ-تېنەپ «نەدىن يىقىلىپ چۈشتى؟» دەپ سورىغاندا، قىزى: «تامدىن» دەپتۇ. لوقمان ھېكىم كۈلۈپ كېتىپ: «تامدىن يىقىلىپ چۈشكەن بولسا، بۇنىڭ چارىسى ئاسان. مەن تېخى ئەلنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ كەتتىمىكىن دەپ ئەندىشە قىپتىمەن» دەپتىكەندۇق. قارىسىلاچۇ، بۇ نېمە دېگەن ھېكمەتلىك گەپ!

— ھەق، ھەق! تىرىكىدە ئەلدىن ئايرىلىپ يۈرۈۋىدى، ئۆلۈگىمۇ يالغۇز قالدى. خۇدايىم ھېچ بەندىسىگە مۇنداق كۈننى كۆرسەتمىسۇن.

— لېكىنزە،— دىدى نۇرۇل بوۋا،— ئۇنى بىۆرە يەپ كەتتى
دىگەن گەپكە زادى چىن پۇتكۇم كەلمەيدۇ. دائىم ئاتلىق يۈرىدىـ
غان چوپ-چوك بىر ئادەمنى قانداق قىلىپ بۆرە يەپ كېتەلىـ
گەي؟ سەپەرقۇلنىڭ كىلىشىنى ئېيىق ئەپقېچىپتۇ دىگەن گەپكىمۇ
چىن پۇتمەيمەن. يېشىم شۇنچە بولغىچە، بىزنىڭ بۇ يۇرتتا مۇنداق
ئىشلارنىڭ بولغىنىنى زادى كۆرمىگەنمەن. بۇ ئىشلارنىڭ تېگىدە
چوقۇم بىر سىر بار. ئەمما، سەپەرقۇل بىلەن مومايغا بەك ئۇـ
گال بولدى. بىچارىلەر ئادا بولۇپ كېتىشۋاتىدۇ.
ئومۇمەن، كۆپچىلىكنىڭ تويۇقسىز يۈزبەرگەن بۇ ۋەقە توغرىـ
سىدىكى پىكىرلىرى ئەنە شۇ نۇرۇل بوۋاينىڭكىگە ئوخشاش ئىدى.
خامۇش ماڭقا ئەمەت كۇرۇكنىڭ ئۆلگەنلىگىنى ئاڭلاپ، ئاپـ
تاپتا قالغان خەمەكتەك سولىشىپ كەتكەن ئىدى. نىياز دورغا بولـ
سا، ئەمەت كۇرۇكنى بۆرە يەپ كەتكەنلىگى بىلەن خامۇش ماڭقىـ
نى بۆرە تالىۋەتكەنلىگى ئارىسىدا قانداقتۇ بىر باغلىنىش بارلىغىنى
سېزىپ، خامۇشنى دەرھال ئالدىغا چاقىرتقۇزدى.
— سېنى بۆرە تالىۋەتكەندە، ئەمەت كۇرۇك بىلەن بىللىمىدىڭـ
لار؟— دەپ قاتتىق ۋاقىرىدى دورغا.
— ھەئە،... ياق-ياق، مەن كۆرمىدىم،— دەپ تىلىنى چاينىـ
دى خامۇش ھودۇقۇپ كېتىپ.
— راستىڭنى ئېيت! بولمىسا تېرەڭنى تەتۈر سويىمەن.
— ياق، بىللە ئەمەس.
— ئەمىسە، سېنى بۆرە نەدە تالىۋەتكەن؟ ئورنىنى ئېيت؟
خامۇش ماڭقا گەپ تېپىپ بېرەلمەي، بىر پۇتىنى سۆرەپ
تالاغا قاچماقچى بولدى. دورغا ئۇنى گەجگىسىدىن تۇتۇۋېلىپ، سىم
قامچا بىلەن ساۋاشقا باشلىدى. نېرىقى ئۆيدىن دورغىنىڭ خوتۇنى
چىقىپ ئارىغا چۈشتى. دورغا ئۇنىڭغىمۇ پەرۋا قىلماي، «راستىڭنى
ئېيت» دەپ ئۇراتتى.
ئاخىر خامۇش ماڭقا ھەممە گەپنى ئەينەن ئېيتىپ بېرىشكە

مەجبۇر بولدى. نىياز دورغا: ئېھتىمال ئەمەت كۆرۈك قازاق قىزىـ
نى تاغ ئىچكىرىسىدىكى يىلقىچىلارنىڭ ئۆيىگە ئاپىرىپ قويۇپ،
قايتار ۋاقتىدا ئۆلگەن بولمىسۇن دىگەن خىيال بىلەن دەرھال تاغ
ئىچكىرىسىگە ئات چاپتۇردى. ئەتىسى تاڭ ۋاقتىدا خەۋەرچىلەر ئۇ
يەرگە قازاق قىزى تۇگۇل، ئەمەت كۆرۈكنىڭ ئۆزىنىڭمۇ بارمىغانـ
لىغىنى ئېيتىپ كەلدى. نىياز دورغا ئاچچىغىنى خامۇشتىن ئىپلىش
ئۈچۈن، ئۇنى يەنە بىرمۇنچە ساۋىغاندىن كېيىن، ئۆزىنى ئۆزى
كاچاتلاپ مۇنداق دەيتتى: «ۋاي دۆيۈزلەر، مېنى رەسۋا قىلىدىـ
غان بولۇشتۇڭ. ھىلىغۇ بىر ئەمەت كۆرۈككەن. ئون ئەمەت كۆرۈك
ئۆلسىمۇ، ماڭا نىمە! ئەممازە، ئۇ قازاق قىزىنى تاپالمىسام شاھزادە
غوجامغا نىمە دەيمەن؟ غوجامنىڭ كۆڭلىگە پىسەنت كەلگۈدەك بىر
ئىش قىلمىسام، ماڭا نەدىكى ئىلتىپات! بۇ يامان بولدى... ياق،
ياق ئۇ قازاق قىزى تىرىك، ئۇ مۇشۇ يۇرتتا بار، ئۇنى تاپىماي
بولمايدۇ.»

3

ئەمدى ھىكايىنى بىرئاز ئارقىغا ياندۇرۇپ سۆزلىسەك، دەل
ھىلىقى كۈنى «قارا يىلپىز» ئۆيىگە «خەۋەر» قىلىپ كېلىۋاتقان
چاغدا، ئامانقۇلمۇ ئۇۋدىن قايتىپ، ئۆيىگە كېلىۋاتاتتى. ئۇ قىلىن
قارىغايلىق جىرادىن چىقىشىغا، ئالدىدىكى چىغىر يولدا كېلىۋاتقان
ئىككى ئاتلىقنى كۆرۈپ قالدى: ئەمەت كۆرۈك بىر ئايال كىشى
مىنگەن ئاتنى يېتەكلەپ كېلىۋاتاتتى. ئايالنىڭ ئاغزىغا لاتا تىقىلـ
غان بولۇپ، پۇت ـ قوللىرى ئىگەرگە چەمبەرچەس باغلانغان ئىدى.
ئامانقۇل بىر قاراپلا ئايغىرنى تونۇدى ـ دە، ئۆپكىسى ئاغزىغا تىـ
قىلىپ، گەپ قىلالماي قالدى ۋە دەرھال ئەھۋالنى چۈشىنىپ،
«توختا، ھەي خاۋارىش» دەپ دەھشەت بىلەن ۋاقىرىدى، ئەمەت
كۆرۈكنىڭ ئالدىنى توسدى. ئەمەت كۆرۈك مىلتىق تەڭلەپ تۇرـ

غان ئامانقۇلنى كۆرۈپ، ئاتتىن ئۆزىنى يەرگە ئاتتى ۋە يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ «بىر قوشۇق قېنىمنى تىلەيمەن، مەندە گۇنا يوق، مەندە گۇنا يوق، ھەممىنى قىلغان خامۇش ماگۇتا» دەپ يالۋۇرۇشقا باشلىدى.

ئامانقۇل مىلتىقنى قارىغايغا يۆلەپ قويۇپ دەرھال ئايقىزنىڭ ئاغزىدىكى لاتىنى تارتىپ چىقاردى ۋە پۇت-قوللىرىدىكى ئاغامچىنى كېسىشكە كىرىشتى. ئەمەت كۆرۈك پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ مىلتىقنى قولىغا ئېلىۋالدى-دە، «ھە، تېجىمەل، ئەمدى نىمە دەيسەن؛ ئۆز ئوتۇڭ بىلەن ئۆز جېنىڭنى ئالىمەن. چاشقاننىڭ ئۆلگۈسى كەلسە، مۇشۈكنىڭ قۇيرۇقىنى چىشلەپتۇ دەپ، سەن تېخى يولۇمنى توساپ نىمە قىلماقچى ئىدىڭ؟ ئۆت بۇ ياققا!» دىدى.

ئامانقۇل ئايقىزنى ئاتتىن چۈشۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، پىچىغىنى غىلاپقا سېلىپ قويۇپ، چوڭ قەدەملەر بىلەن ئەمەت كۆرۈكنىڭ ئالدىغا ماڭدى؛ ئەمەت كۆرۈك قارا مىلتىقنىڭ چاقمىغىنى قايرىپ، تەپكىسىنى باستى. مىلتىق ئېتىلمىدى. ئەمەت كۆرۈك ئىشنىڭ چاتاقلىغىنى سېزىپ، مىلتىقنى تاشلاپ ئاتقا يۈگۈردى. «قېچىپ قۇتۇلالمايسەن، دۈيۈز» دىدى ئامانقۇل ئېتىلىپ بېرىپ. قاتتىق ئېلىشىش باشلاندى... ئەمەت كۆرۈك جان ئاچچىغىدا قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. ھەتتا گايىدا ئامانقۇلدىن ئۈستۈن كەلگەندەك كۆرۈنەتتى. ئاتلار ئۈركۈپ، نېرى كېتىشتى. ئايقىز ئورنىدىن تۇرۇشقا تەمشەلسىمۇ، پۇت-قوللىرى كۆيۈشۈپ كەتكەچكە، تېز ھەركەت قىلالمايتتى. شۇ ئارىدا ئامانقۇل ئەمەت كۆرۈكنى ئاستىغا بېسىۋېلىپ، غىلاپتىن پىچىغىنى چىقاردى. ئەمەت كۆرۈك يىغلامسىراپ تۇرۇپ:

— ئاجىز جېنىمغا رەھىم قىل ئۇكام. مەن ئېزىپتىمەن. بالىلىرىم يىتىم قالمىسۇن، — دەپ يالۋۇرۇشقا باشلىدى.

— ئېيتە، ئايقىزنى نەگە ئېلىپ بارماقچىدىڭ؟ — دىدى ئامانقۇل.

ئەمەت كۆرۈك ئاغزى-ئاغزىغا تەگمەي ۋاتىلداپ كەتتى. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، نىياز دورغىنىڭ شاھزادە غوجىغا ياخشىچاق بو-

لۇش ئۈچۈن، ئايقىزنى ئۆردىغا ئەۋەتىپ بەرمەكچى بولغانلىقىنى
ئەمەت كۈرۈك خامۇش ماڭقىغا ئېيتقان. خامۇش بۇنى ئاڭلاپ، دا-
دىسىدىن قاتتىق رەنجىپ نېمە قىلىشىنى بىلمەي يىغلىغان. ئەمەت
كۈرۈك بىر ئىگەر جابدۇقلۇق ئات بەرسەڭ، ئايقىزنى ئوغرىلاپ
بېرىمەن دىگەن. خامۇش ماڭقا ماقۇل بولۇپ، قەسەم ئىچكەن. شۇ-
نىڭدىن كېيىن، ئەمەت كۈرۈك ياردەملىشىشكە يەنە بىر ئادەم بېرىشى-
نى شەرت قىلىپ قويغان. ئاندىن ياسىن پاناق بەش قوي
بەدىلىگە ماقۇل بولۇپ، بۇ ئىشقا ئارىلاشقان. ئۇلار ئايقىزنى نىياز
دورغىنىڭ تاغ ئىچكىرىسىدىكى يىلقىچىسىنىڭ ئۆيىگە ئاپىرىپ، خا-
مۇش ماڭقىغا زورمۇ-زور خوتۇن قىلىپ بەرمەكچى بولغان. ئەمما،
خامۇش ماڭقا ئىت تالىۋەتكەنلىكى ئۈچۈن، بىرئاز ياخشى بولغاندىن
كېيىن ئارقىسىدىن كەلمەكچى بولغان.

— نىياز دورغا بۇ ئىشنى راستىنلا بىلمەمدۇ؟— سورىدى
ئامانقۇل.

— راستىنلا بىلمەيدۇ. ئەزبىرايى، بىلمەيدۇ، ئۇكام.

— خەير ئۈچ بالاڭنىڭ يۈزىدىن ساڭا بۇ قېتىم رەھىم قىلاي.
مۇندىن كېيىن، كۆتۈڭنى قىسىپ يۈر، بولمىسا...— دىدى ئامانقۇل
بىخىرامان ئورنىدىن قوپۇۋېتىپ.

ئەمەت كۈرۈك تۇيۇقسىزدىن ئامانقۇلنىڭ قولىغا بىرنى تېپىپ،
پىچاقنى چۈشۈرۈۋەتتى ۋە ئۆزى دەرھال پىچاقنى يۈگۈردى. ئەمما
ئامانقۇل ئۇنىڭدىن چاققان كېلىپ، گەجگىسىگە بىرنى سالدى-دە،
پىچاقنى قولىغا ئېلىۋېلىپ، «ھەي، رەھىم قىلغاننى بىلمىگەن مەلـ
ئۇن! ئەمدى مېنىڭدىن قۇتۇلغىنىڭنى كۆرەي» دەپ ئۇنىڭغا ئې-
تىلدى. ئەمەت كۈرۈك ئەمدى قارشىلىق كۆرسىتىشكە كۆزى يەتمەي،
ئارقىغا شوخشۇپ بېرىپ، بىر تاشقا پۇتلاشتى-دە، تېرەكنىڭ بويى
كېلىدىغان تىك ياردىن غۇلاپ كەتتى. جىمجىت جىلغىدا ئۇنىڭ
جان ئاچچىقىدىن «ۋاي جان!...» دەپ ۋاقىرىغان دەھشەتلىك
ئۈنلۈم پەريادىلا قالدى.

مۇسۇلمانلاردا، مېيىتنى قەۋرىستانلىققا تاۋۇت بىلەن ئېلىپ بېرىش ھەممىگە مەلۇم بىر ئادەت. شۇڭا، بەزى تەشەۋۋۇپچى شائىرلار تاۋۇتنى «ياغاچ ئات» دېگەن كىنايە بىلەن ئىپادىلەپ، «ئېگەرسىز ياغاچ ئاتقا مىنەرسەن ئاقىۋەت بىر كۈن» دەپ يازغان ئىدى. باشقىلارنى بەختسىز قىلىش بەدىلىگە خامۇش ماڭقىدىن بىر ئىگەر-جابدۇقلۇق ئات ئېلىپ مىنمەكچى بولغان ئەمەت كۈرۈك ئەمدى ئۇ «ياغاچ ئات»قىمۇ مىنەلمەي قالدى.

ئامانقۇل بىلەن ئايقىز دەرھال تىك يارنىڭ گىرۋىكىگە كېلىپ، پەسكە قارىدى. ئەمەت كۈرۈك شېغىل تاشلار ئارىسىدا قانغا مىلىنىپ دۈم ياتاتتى. «ھەركىم قىلسا ئۆزىگە، تويپا تىنقىلۇر كۆزىگە» دېدى ئامانقۇل، ئايقىزنىڭ چېچىنى سىلاپ. ئايقىز ئىختىيارسىز ھالدا ئامانقۇلنىڭ بويىنىغا ئېسىلدى. بۇ قانۇنىي ئەر-خوتۇن ئەمدى تۇنجى قېتىم قۇچاقلاشتى. ھەر ئىككىسىنىڭ كۆزىدىن ياش تامچىلىرى تېمىپ تۇراتتى. ئامانقۇل ئايقىزنىڭ ئاغامچا قىيىۋەتكەن نازۇك بىلەكلىرىنى سىلاپ تۇرۇپ مۇنداق دېدى: «ئەمدى ئۆزلەنى ئۆيگە ئەپبارغىلى بولمايدۇ. نىياز دورغىنىڭ نىيىتىنى ئۇقتىلا. ھازىرەنلىككە ئاقتاش دېگەن يەردىكى كىچىكىنەمنىڭ① قېشىغا كېتەيلى. ئاندىن بىر گەپ بولۇر.»

ئايقىز قانداقلا قىلىپ بولمىسۇن ئۆيدىكىلەرنىڭ كۆڭلىنى تىنجىتىپ قويۇش لازىملىقىنى ئېيتقاندا، ئامانقۇل «خاتىرجەم بولسىلا، ئەتە ئۆزەم بىر ئىلاج قىلىمەن» دېدى.

شۇ گەپلەردىن كېيىن، ئامانقۇل ئاتلارنى تۇتۇپ كەلدى، قارا مىلتىقىنى بەتلىۋېلىپ ئۆزى بىلىدىغان باشقا بىر چىغىر يول بىلەن ئايقىزنى ئاقتاش تەرەپكە باشلاپ كەتتى. گۆگۈم پەردىسى بىلەن قاپلانغان كەڭ دالا جىمجىت ئىدى.

ئەتىسى تاڭ بىلەن تەڭ ئامانقۇل پەيدا بولدى. بوۋاي بىلەن موماي ئۇنى ئىسسىق كۆز ياشلىرى بىلەن كۈتۈۋالدى.

① كىچىكىنە — كىچىك ئىنە (ئانا)، ھاماچا.

كېيىن ئەھۋالنى ئۇقۇپ خېلى كۆڭلى تىنغان بولسىمۇ، ئامانقۇل بىلەن ئايقىزنىڭ كېيىنكى تەقدىرىدىن قاتتىق ئەندىشە قىلىشاتتى. چۈنكى، قاچانلا بولمىسۇن، ئەمەت كۈرۈكنىڭ ئىستەك - سۈرىنى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن ئىدى. ئۇندىن قالسا، ئوردا بەگلىرىنىڭ «تۆمۈر چارۋا» سانىغى باشلىنىش ئالدىدا تۇراتتى. ئۆتكەن يىلدىكى ساناقتا گەدەنگە ئارتىلغان ئەللىك قويغا بۇ قېتىم ئايقىز بۇلاپ كېتىلگەندە ئىزسىز يوقالغان ئوتتۇز قوي قوشۇلسا، شامەخسۇتقا سەكسەن قوي قەرزدار بولىدۇ. بۇ ئىشلارنى قانداق قىلىش كېرەك؟!

— دادا، — دېدى ئامانقۇل، — ئۆزۈڭنى تولا ئۇپراتمىسىنا، ئەل نېمە بولسا، شۇ بولىمىز. ئەمەت كۈرۈكنىڭ ئۆلۈمىنى ئۇلار ھېچۋاقىتتا ئاشكارا قىلالمايدۇ. ئاشكارا قىلىدىغان بولسا، خامۇشنىڭ بۇلاڭچىلىقىمۇ ئاشكارىلىنىپ قالىدۇ!

— ھەي بالام، سەنمۇ تولا ياشلىق قىلما، مۇبادا، خامۇش ماڭقا ھەممە سىرىنى ئېيتىپ، دادىسى بىلەن بىر ياقىدىن باش چىقىرىۋالسا، قانداق قىلغۇلۇق!؟

— ئۇلار مېنىڭ ھالال جۈپتۈمنى ئوغرىلىغاندىكىن، بىزمۇ ئەرز قىلمايمىزمۇ؟

— كىمگە ئەرز قىلىسەن؟ شامەخسۇتقىمۇ؟ گۆش بىلەن ياغ بىر تۇققان، پىيازنىڭ كۆيگىنى كۆيگەن دېگەن گەپنى ئاڭلىمىغانمۇسەن؟

— ھەي دادىسى، كۈن چىقاي دەپ قالدى. قويلار قوتاندا تۇرۇۋەرگەيمۇ؟ — دېدى رەۋىخان موماي گەپكە ئارىلىشىپ.

شۇنىڭدىن كېيىن، بوۋاي قويغا ماڭدى. ئامانقۇل «قارا يىلپىز»نىڭ قېشىغا باردى. «قارا يىلپىز» بېشىنى قوللىرى ئوتتىگە قويۇپ، مۈكىنىپ ياتاتتى، ئامانقۇل ئۇنىڭ باش - كۆزىنى سىلاپ، نېمىنىدۇ ئويلاپ ئولتۇراتتى.

بەختكە يارىشا، شۇ كۈنى كەچقۇرۇن تۆمۈر خەلپىمۇ بارى-

كۆلدىن قايتىپ كەلدى. ئۇ، سەپەرقۇللاردىن ھەممە ئەھۋالىنى ئۇقتاندىن كېيىن، «پالتا چۈشكىچە، كۆتەك دەم ئەپتۇ دىگەندەك، ھازىرچە «ئايقىزنى ئېيىق ئەپقېچىپ كېتىپتۇ» دىگەن گەپلەرنىڭ چىققىنىمۇ ياخشى بوپتۇ. بولمىسا، بۇ ئىش تېخىمۇ چىگىشلىنىپ كېتەتتى» دەپ، ئايقىزنى نەگە يوشۇرۇش توغرىسىدا ئۆز پىكىرىنى ئېيتتى. ئۇنىڭ پىكرىگە ھەممەيلەن قوشۇلدى ۋە ئەتە ئەتىگەندە، تۆمۈر خەلپە بىلەن ئامانقۇل ئايقىزنىڭ يېنىغا، يەنى ئاقتاشقا ماڭىدىغان بولدى.

شۇ ئارىدا، تۆمۈر خەلپىنىڭ كەلگەنلىگىنى ئاڭلاپ، نۇرۇل بوۋا باشلىق كىشىلەر ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشكىلى كىردى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ھىلىقى كۈنى مەسچىتتىكى ۋەقەدىن كېيىنلا، تۆمۈر خەلپىنى تونۇغان كىشىلەرمۇ بار ئىدى. پات-ئارىدا بولىدىغان «تۆمۈر چارۋا» سانىغىدىن قانداق ئۆتۈش غېمى ھەممەيلەننىڭ يۈرىگىنى ئامبۇردەك قىسىپ تۇرغاچقا، گەپنىڭ ماۋزۇسى شۇ مەسىلە بولۇپ قالدى. تۆمۈر خەلپە پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ ئىچكى ئۆلكىلەردە مانجۇ خانغا قارشى كارامەت ئىشلار بولۇۋاتقانلىغىنى، نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان خەلقنى يەلكىسىدىن بېسىپ كېلىۋاتقان خانلىق تۈزۈمنىڭ ئەمدى ئۇزاققا بارماي گۇم بولىدىغانلىغىنى ئېيتىپ كېلىپ مۇنداق دىدى: «مانجۇ خانىنىڭ ئەجىلى يېقىنلاپ قالدى. بۇ پور دەرەخ ئۆرۈلۈپ چۈشسە، شامەخسۇت ۋاڭىنىڭمۇ تۈمۈرى چوقۇم ئۈزۈلىدۇ. خەلقنىڭ زۇلۇمدىن قۇتۇلىدىغان كۈنلىرى ئاز قالدى، بۇ قېتىمقى «تۆمۈر چارۋا» سانىغىدىن ئامان-ئېسەن ئۆتۈۋالساق، يەنە بىر ساناق كەلگىچە شامەخسۇت ۋاڭىنىڭ ئۆزىمۇ جەھەننەمگە كېتەر!»

— ئىلاھىم، شۇنداق بولغاي، — دىدى نۇرۇل بوۋا.

— ئانداق بولسا، شامەخسۇت ۋاڭىنىڭ ئۆمرىگە دۇئا قىلىپ تۇرساق بولىدىكەن، — دىدى سەپەرقۇل مەنىلىك كۈلۈپ.

— شۇنداق، بىر زاھىتنىڭ زالىم ھەججاجقا قىلغان دۇئا-

سىدەك دۇئا قىلىمىز، — دېدى تۆمۈر خەلپە.
— ئۇ زاھىت قانداق دۇئا قىپتىكەن؟
— ھەججاج دېگەن زالىم پادىشا بىر زاھىتقا ئۇچرىشىپ، ماڭا بىر ياخشى دۇئا قىلغىن، دېگەندە، زاھىت قولىنى كۆتىرىپ: «ھەي پەرۋەردىگار، بۇ زالىمنىڭ جېنىنى تېزرەك ئال!» دەپتۇ. ھەججاج: «مۇنداق دۇئاغا نېچۈك تىلىڭ باردى؟» دەپ ئاچچىقلاپتۇ. «سەن تېزرەك ئۆلسەڭ، ئۆزۈڭگىمۇ، پۇقراغىمۇ ياخشى. ئۆزۈڭ گۇنا قىلىشتىن قالىسەن، پۇقرا سېنىڭ زۇلمىڭدىن قۇتۇلىدۇ» دەپتۇ زاھىت.
ھەممەيلەن كۈلۈشتى.
— لېكىنزە، — دېدى رەۋىخان موماي، — بىزنىڭ شامەخسۇت ۋاڭىمىز دۇئا قىلغانغا ئۆلمەيدىغاندەك تۇرىدۇ.
— شۇنداق، — دېدى تۆمۈر، — قۇرۇق دۇئاغا پىتمۇ ئۆلمەيدۇ. ئۇلارنىڭ بېشىنى تاياق - توقماق بىلەنلا يانچىغىلى بولىدۇ.
— تاياق - توقماقنى قاچان قولغا ئالىمىز؟ — دېدى ئامانقۇل.
— ئاز قالدى، ئۇكام، ئاز قالدى! ئاڭغىچە بىلىنگىگە كۈچ يىغىپ تۇر!

ئالتىنچى باپ

سەنمۇ گۇۋا بول، قۇياش!

ئەي ھۆكۈمدار! مەزلۇم-
لارنىڭ كۆز يېشىدىن قورق،
ئۇلارنىڭ دۇئاسى نوھنىڭ توپان
بالاسىنى كەلتۈرۈشى مۇمكىن.

— ئابدۇراخمان جامى①

1

نىياز دورغا ئايقىزنى ھېچيەردىن تاپتۇرالماي، ئۆز گۆشىنى ئۆزى يېگىدەك بولۇپ، دەرۋازىسى ئالدىدىكى يوغان تاشتا دومسىيىپ ئولتۇراتتى. تۇرۇپ-تۇرۇپ، سەپەرقۇللاردىن گۇمانلانغۇسى كېلەتتى. بىراق، بىرىنچىدىن، بۇنىڭغا ھېچقانداق ئاساس تاپالمايتتى؛ ئىككىنچىدىن، ئەمەت كورۇكنىڭ ئۆلۈشىگە باش سەۋەپ-

① نۇرىددىن ئابدۇراخمان جامى — مىلادى 1414 - 1492 - يىللىرى ياشىغان مەشھۇر تاجىك مۇتەپەككۇر شائىرى ۋە 15 - ئەسىر تاجىك ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسچىسى.

چى ئۆزىنىڭ ئوغلى خامۇش ماڭقا ئىكەنلىكى ئېنىق بولغاچقا، بۇ ئىشنى تەگەۋەرسە، ئاخىرى ئۆزىگىمۇ گەپ كېلىپ قېلىدىشىدىن ئېھتىيات قىلاتتى. چۈنكى، ئايقىزنى خامۇش ماڭقىغا بۇلاپ بەرگەن ھېلىقى ياسىن پاناق تېخى ھايات... ئىش چىڭىغا چىققاندا، ئۇنىڭ ئاغزىنى تۇۋاقلاپ قويغىلى بولماس. ھەي خامۇش، ھەي خامۇش! ھەممىنى قىلغان سەن!

نىياز دورغا ئەنە شۇنداق خىياللار بىلەن ساقلىنى بارماقلىرىغا يۆگەپ ئولتۇرغاندا، ھوشۇر ئىمامنىڭ قارىسى كۆرۈنۈپ قالدى. ئىمام ھاسىسىنى تۇكۇلدىتىپ ئاقساقلاپ كېلىۋاتاتتى. نىياز دورغا ئۇنىڭ چۈگۈلۈپ كەتكەن كىر سەللىسى بىلەن پۇلاڭلاپ تۇرغان پەرەنجىسىنىڭ پەشلىرىگە قاراپ، «قولاقلىرىنى سالپايتىپ، ئۈچ پۇتى بىلەن دىڭگاكلاپ كېلىۋاتقان ئىشەككە ئوخشايدۇ، خوتۇن تالاق» دەپ غۇدۇڭشۇپ قويدى. يىراق ئىمام يېقىن كېلىپ سالام بېرىشى بىلەن تەڭلا نىياز دورغا ئورنىدىن قوزغىلىپ: «كەلسىلە ئاخۇنۇم، چىرايلىرى كۆلۈپ ئېچىلىپ كېتىپتىغۇ» دەپ ھىجايدى. ئىمام يېڭى خەۋەر تېپىپ كەلگەنلىكىنى ئېيتقاندا، «ھە، ھە، ئېغىزلىرىغا قەن - ناۋات، قېنى ئىلدامراق ئېيتسىلاچۇ» دېدى دورغا ئىمامغا ئۆز يېنىدىن ئورۇن بېرىپ. ھوشۇر ئىمام ھېلىقى تۆمۈر مۇجاڭنىڭ يېقىندا بۇ يەرلەرگە كېلىپ، بەزىلەرگە غەلىتە گەپلەرنى، مەسىلەن، بېيجىڭدىكى مانجۇ خان ئاز كۈندە موللاق ئېتىپ چۈشىدۇ، ئۇ چاغدا شامەخسۇت ۋاڭنىڭ ئىشىمۇ تۈگەيدۇ؛ «يەرگە بىر نۆۋەت، ئەرگە بىر نۆۋەت» دەپ، ئەمدى نۆۋەت زۇلۇم چەككەن كەمبەغەل پۇقرالارغا كېلىدىغان ئوخشايدۇ، دېگەندەك گەپلەرنى قىلغانلىقىنى ئېيتتى ۋە «تۆمۈر مۇجاڭ بۇ قېتىممۇ سەپەرقۇل دېگەن قېرى تېجىمەلنىڭ ئۆيىدە قونۇپ ئۆتۈپتۇمىش» دەپ قوشۇپ قويدى.

نىياز دورغا بۇ گەپلەرنى دىققەت بىلەن ئاڭلاپ، تۆمۈرنىڭ قايسى جەمەت كىشىسى ۋە ھازىر قەيەردە ئولتۇراقلىق ئىكەنلىكى،

ھېلىقى گەپلەرنى كىملەرگە ۋە قاچان ئېيتقانلىقى توغرىسىدا ئىمامغا بىرمۇنچە سوئاللارنى قويدى. ئىمام بۇنىڭ ھېچقايسىغا ئېنىق جاۋاپ بېرەلمەي، «ھېلىقى كۈنى مەسچىتتە مەن قۇمۇللۇق، كەسپىم ياغاچچى، دېگەن» ئىدى دەپ تىلىنى چاينىدى.

— ھەي، چەلپەكچى ئاخۇنۇم، — دەپ تېرىكتى دورغا، — ئۆزلەگە ياغلىق چەلپەك بولسىلا بولىدۇ، قۇمۇلدا كۆرمىگلىغان تۆمۈرلەر بار، قايسىغا ئىشلىغۇلۇق. خەير، بوپتۇ، ساناقچى بەگلەر كەلگەندە مەلۇم قىلۇرمىز. ھىلىغۇ بىر تۆمۈر، يۈز تۆمۈر بولسىمۇ، قىزبىبەگ غوجامنىڭ چاڭگىلىدىن قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ. ئەمدى ئېيتسىلاچۇ، ھېلىقى قازاق قىزى توغرىسىدا يېڭى گەپ بارمۇ؟

ھوشۇر ئىمام سەل جانلىنىپ، دەل مۇشۇ ئىشتا تۆمۈردىن گۇمان قىلىدىغانلىقىنى ئېيتتى. «ھە، قانداقسىغا؟» دەپ قىزىقتى نىياز دورغا يەنە.

شۇ چاغدا يىراقتىن ئېتىنى يورۇتۇپ كېلىۋاتقان بىر ئاتلىق كۆرۈندى، بۇ، ھېلىقى ياقۇپ ياساۋۇل ئىدى. ئۇ، ئاتتىن چۈشمەي تۇرۇپلا، ساناقچى بەگلەرنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى ئېيتتى...

نىياز دورغا بۇ ئىشتىن ئاللىقاچان خەۋەردار بولغانلىقى ئۈچۈن، ھەممە تەييارلىقلىرىنى قىلىپ قويغىنىغا قارىماي، ئۆز كىشىلىرىگە يەنە بىرمۇنچە بۇيرۇقلارنى بېرىپ، ئۆزى بىرقانچە يۇرت چوڭلىرى بىلەن ساناقچى بەگلەرنىڭ ئالدىغا چىقىشقا ئاتلىنىپ ماڭدى ۋە ئۇلارنى يەتتە چاقىرىم يەرگە بېرىپ كۈتۈۋالدى.

ساناقچى بەگلەرنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر چاقماق تېزلىكىدە تارقىلىپ، يۇرت ئىچىنى دەھشەت باستى.

— ھەر كۈزدە بىر كېلىدىغان بۇ لەنىتى ساناق يەنە كېلىپ قالدى، ئەلنىڭ بېشىغا يەنە نىمە كۈنلەر چۈشۈركىن! — دېدى نۇرۇل بوۋا شامالدا ياشاڭغىراپ تۇرغان كۆزلىرىنى يېڭى بىلەن سۈرتۈپ.

— شۇنداق، باشقا ئەقىلمەندىكى كىشىلەر، — دېدى سەپەرقۇل، — گۆر ئازاۋىنى ئۆلگەندىن كېيىن كۆرسە، بىز بېچارىلەر تىرىك تۇرۇپلا كۆردىمىز. ئۇنىڭ ئۈستىگە، يەر تېگىدە ياتقانلار گۆر ئازاۋىنى بىزگە ئوخشاش ھەر يىلى كۆرۈۋەرمەيدىغاندۇ.

2

شۇ ئاخشىمى نىياز دورغىنىڭ كەڭ، ئازادە ھويلىسى خۇددى توي كۈنلىرىدەك قىزىپ كەتتى. ئۈچ-تۆت يەرگە قازان ئېسىلىپ، ئارچا، قارىغاي ئوتۇنلىرىنىڭ چارسىلداپ كۆيۈشى بىلەن ھويلىنىڭ ئىچى ئېخىدۇ جانلىنىپ كەتكەن ئىدى. مەززىلىك تاماقلارنىڭ پۇرىقى ئەتراپقا يېيىلىپ ھەممە كىشىنىڭ ئىشتىھاسىنى ئېچىپ تۇراتتى. زىلچا-گىلەم ۋە ئاپپاق كىگىزلەر بىلەن بېزەلگەن چوڭ مېھمانخانىنىڭ سۇپىسىغا قاتلىما نان، توغاچ، مىۋە-چېۋە، قەن-ناۋات، قايماق-پىشلاق، سېرىق ياغ، قۇرۇت، بوغۇرساق ۋە ئۇلاي، كەكلىك گۆشلىرى بىلەن تولغان داستىخان يېيىلغان، داستىخاننى چۆرىدەپ ئون نەچچە كىشى ئولتۇراتتى. تۆردىكى ئېيىق تېرىسى ئۈستىدە ياستۇققا يۆلىنىپ ئولتۇرغان سېمىز كىشى بۇ قىشتىم ئېرىنگىر، تۇركۆل، ئارا تۇرۇك، باي ۋە نوم تەرەپلەردىكى چارۋا سانىغا باش بولۇپ كەلگەن ئاخۇن قىزبەگ دېگەن كىشى ئىدى. ئۇ شامەخسۇتنىڭ ئانا جەمەت يېقىن تۇققىنى بولغاچقا، كىشىلەر ئۇنى قىزبەگ غوجا دەپ ئاتايتتى. ئۇنىڭ مانجۇچە قالپاق ئاستىدىن كۆرۈنۈپ تۇرغان چىكە چاچلىرى بىلەن شالاڭراق كەلگەن ساقاللىرىغا ئاق كىرىپ قالغىنىغا قارىماي، يۇمۇلاق پولتاي كۆزلىرى ئويىناپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئوڭ تەرىپىدە، بىرئاز ئارىلىق قويۇپ ئولتۇرغان سەللىلىك كىشى يېشىل پەرەنجە تونىنىڭ يەڭلىرىنى تۈرۈپ، چا ساقىلىنى پات-پات سىلاپ قوياتتى. بۇ، ئۆۋەيس مۇپتى ئىدى. قىزبەگ

ئۈچىنىڭ سول تەرىپىدىمۇ بىرئاز ئارىلىق تاشلاپ، ئىنىڭ ياقىلىق كۆك چاپىنى ئۈستىدىن كەڭ كەمەر باغلىۋالغان ئوتتۇرا ياشلىق بىر كىشى ئولتۇراتتى. ئۇ، قامچىسىدىن قان تېمىپ تۇرىدىغان ئوردا جاللاتلىرىنىڭ بىرى گايەت پاششاپ ئىدى. قالغانلىرى ساناقچى، كاتىپ ۋە ھساپ - دەپتەرچى بەگلەر ئىدى.

پەگاغا سېلىنغان ئاددىراق داستىخان ئەتراپىدا مىلتىق-قىلىچلىرىنى تامغا يۆلەپ قويۇپ، ياۋۇپ ياساۋۇل باشلىق سەككىز نەۋكەر ئولتۇراتتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى دىگۈدەك كۆك چاپان، كۆن ئۆتۈك، قارا جىيەكلىك ئاق كىگىز قالپاق كىيگەن قاۋۇل يىگىتلەر ئىدى.

مېھمانلارغا قويۇق قايماق چايدىن كېيىن، پاخلان گۆشى-دىن پىشۇرۇلغان ياپما ۋە ياغلىق شورپا تارتىلدى. تېخى ئانچە قاراڭغۇ چۈشمىگەنلىكىگە قارىماي، ئادەتتىكىدىن بۇرۇنراق چىراق-لارمۇ يېقىلدى. ئەمدى بۇ مېھمانخانىنى قارا چىراق ئەمەس، بىرنەچچە يوغان موم شاملار يورۇتۇپ تۇراتتى.

كەڭ ۋە قاراڭغۇ دەھلىزنىڭ تېمىغا ئېسىلغان يوغان قارا چىراق تۈۋدە بولسا، نېرىنكىرىنىڭ بايلىرىدىن سۇۋۇر ھاجى بىلەن باقىنىياز دىخان① نىياز دورغىنىڭ ئالدىنى توساپ، قانداقتۇ بىر مەسىلە ئۈستىدە قىزغىن گەپ تالىشىپ تۇراتتى.

— ھېچبولمىسا، مۆپتى ئاخۇنۇم بىلەن پاششاپ بېگىم بىزنىڭ ئۆيدە قونغاي،— دىدى پۈت - قوللىرى ياچىرۋەكنىڭكىدەك ئىنچىكە، ئۇزۇن كەلگەن سۇۋۇر ھاجى.

— ئىنساپ قىلسىلا ھاجىم،— دىدى پاكار، دوغىلاق كەلگەن باقىنىياز دىخان،— ئانداق دىگىچە ھەممىسىلا بىزنىڭ ئۆيدە قون-سۇن دىمەمىلا.

---

① قەدىمقى ئىراندا يەرگە ئىگە مۇلۇكدارلار «دىخان» دەپ ئاتىلاتتى. قۇمۇل ۋاڭلىرى دەۋرىدىمۇ، بۇ سۆز شۇ قەدىمقى مەنىسى بويىچە ئوردىنىڭ دىخانچىلىق مەيدان-لىرىغا مەسئۇل بولغان كىشىگە بېرىلىدىغان مەنسەپ تەرىقىسىدە ئىشلىتىلگەن.

— ھەر ئىككىلىرى ئىنساپ قىلىڭلا. قېزىبەگ غوجام باشلىق
چوڭلارنىڭ ھەممىسى مېنىڭ ئۆيۈمدە قونىدۇ، قالغانلارنى ھەر
قايسىلىرىڭغا بۆلۈپ بېرىمىز، — دەپ گەپنى ئۈزۈپ تاشلىدى
نىياز دورغا.

— جىنىڭ قەستى شاپتۇلدا دىسىلە، دورغام، — دىدى سۇۋىر
ھاجى كۈلۈپ.

— ھە، ئۆزلىرىنىڭ قەستلىرى شاپتۇلدا بولماي، ئۈرۈكنىڭ
غورىسىدا مىدى؟ — دىدى دورغىمۇ زەھەرخەندىلىك بىلەن كۈلۈپ.

شۇنداق، ھەممىسىنىڭ قەستى شاپتۇلدا ئىدى. سەۋەبى
شۇكى، تاغدا ياشىغۇچى خەلقنىڭ كەمبەغەل تەبەقىسىلا ئەمەس،
ھاللىقلىرىمۇ، ئۆز ماللىرىغا قوشۇپ شامەخسۇتنىڭ چارۋىلىرىنى
بېقىپ بېرىشكە مەجبۇر ئىدى. ھەر يىلدىكى «تۆمۈر چارۋا» سانى-
غىدا ھەممىگە ئوخشاش شەرت قويۇلاتتى. ساناقچى بەگلەرنىڭ
ئاغزىنى كىم ئوبدان ياغلىيالىسا، شۇ كۆپرەك ھايان كۆرەتتى.
«كانايغا يوق، سۈنەيگە نەدە» دىگەندەك، ساناقچى بەگلەرنىڭ
ئاغزىنى ياغلاشقا كەمبەغەللەرنىڭ ئەلۋەتتە كۈچى يەتمەيتتى.
يەنە بىر تەرەپتىن، چىۋىنمۇ شىرنىسى بار يەرگە قونىدۇ دىگەن-
دەك، ساناقچى بەگلەرمۇ، ھاللىق ئائىلىلەرگە چۈشۈشنى خالايتتى.

شۇنداق قىلىپ، نىياز دورغىنىڭ تەقسىماتى بويىچە، قېزى-
بەگ غوجا، ئۈۋەيس مۇپتى، گايىت پاششاپ ۋە ياقۇپ ياساۋۇل
باشلىق ئىككى نەۋكەر نىياز دورغىنىڭ ئۆيىدە قالدى، قالغان
بەگ ۋە نەۋكەرلەر ئەھۋالغا قاراپ، ئۆي-ئۆيلەرگە تەقسىم قە-
لىندى.

داستىخان يىغىلىپ بولغاندىن كېيىن، قېزىبەگ غوجا
«چىلىڭگاڭ غوجامنىڭ يارلىغىغا بىنائەن» ساناقنى تېز تۈگىتىش
ۋە ئەتىدىن باشلاپ ئىشقا كىرىشىش لازىملىقىنى قاتتىق جېكىلەپ
ئورنىدىن تۇردى.

نىياز دورغا قېزىبەگ غوجىنى موم شاملار بىلەن يورۇتۇل-

غان ئايرىم بىر ئۆيگە تەكلىپ قىلىپ، «ھەزرەتلىرىگە مۇشۇ ھوجرىنى راسلاپ قويغان ئىدىم» دىدى. ئاندىن، تۆت جۈپ بوكەن مۈڭگۈزى، ئالتە جۈپ بۇغا مۈڭگۈزى، ئاشلاپ قويۇلغان بىر ئېيىق تېرىسىگە قوشۇپ، تاختىلاپ قويۇلغان بىر بۆرە جۇۋا بىلەن بىر تۈلكە جۇۋىنى ئالدىغا قويۇپ، «ئاز بولسىمۇ، ئىلتىپات قىلغايلا» دەپ ھىجايدى.

— بەك جۇۋاپ كېتىپتىلا،—دىدى قىزبەگ غوجا سىپايىلىق بىلەن سوغاتلارغا قاراپ.

— خوش، غوجام، لايىقلىرىدا بولمىدى.

— ھە، ئېيتماقچى، شاھزادە غوجامغا ئەۋەتمەكچى بولغان ھەدىلىقنى پەرى قىز نەدە؟ راستىنلا شۇنىچىۋالا چىرايلىقمۇ؟ بىر كۆرسەك بوپتىكەن. چىرايلىققا قاراپ قويۇش سۈننەت دەيدىغۇ، ھا... ھا!...

— راستىنلا چىرايلىق ئىدى.

— «ئىدى» دەيدىلىغۇ؟

— خوش، غوجام، بەك چىرايلىق ئىدى. شاھزادە غوجامنىڭ قولىغا تەككىچە، ھەزرەتلىرىگىمۇ... ئەمما، ئەستاغپۇرۇللا...

— ھە، نىمە ئەستاغپۇرۇللا؟

شۇنىڭدىن كېيىن، نىياز دورغا يىغلىۋېتىپ ئولتۇرۇپ ئۆزى بىلگەن ئەھۋاللارنى سۆزلەپ ئۆتتى. ئەمما، بۇ گەپلەرگە ئوغلىنى ئارىلاشتۇرماي، سەپەرقۇل بىلەن ئامانقۇلنى ۋە مەدەت بەرگەن تۆمۈر مۇجاڭنى قاتتىق يامانلاپ، ئاخىرىدا، تۆمۈر خەلپە توغرۇلۇق ھوشۇر ئىمامدىن ئاڭلىغانلىرىنى تەپسىلى ئېيتتى.

قىزبەگ غوجا كۈمۈش غاڭزىسىغا باشقىدىن تاماكا سېلىپ، بىر-ئىككى قاتتىق شورىغاچ مۇنداق دىدى:

— ھە، ئۇلۇغ بېيجىڭ خان توغرىسىدىكى گەپلەر تاققىمۇ يېتىپ چىقىپتۇ-دە، بۇ تۆمۈر دىگەن خوتۇنتالاقنى ئاسمانغا چىقىرىۋالسا تاپمىدىن، يەرگە كىرىۋالسا، كوكۇلدىن تارتىپ چىقماي

بولمايدۇ، ئۇنىڭ شېرىكلىرى بۇ يەردىمۇ بار ئىكەن-دە! نېمە قۇل دىدىگىمىز ھىلىقى تىجىمەللەرنىڭ ئېتىنى، سەپەرقۇلمۇ؟

— خوش غوجام، دادىسى سەپەرقۇل، بالىسى ئامانقۇل.

— ياخشى، چىڭگاك غوجام ھەزرەتلىرى «ئىت سەمرىسە ئىگىسىنى چىشلەيدۇ، قۇل سەمرىسە غوجىسىغا ياندۇ» دەپ بىكار ئېيتمىغان. بۇ تېجىمەللەرنى قاتتىقراق ئۇچۇقداپ قويمىساق بولمىغىدەك.

— شۇنداق غوجام، شۇنداق، مەن...

3

ئەتىسىدىن باشلاپ ساناق باشلاندى. خەلق تىلى بىلەن ئېيتقاندا بۇ، ساناق ئەمەس، جاننى ئېلىپ ياندا قويىدىغان «قىيناق» ئىدى. ساناقچى بەگلەرنىڭ دەپتىرىدىن ۋاقىتنىڭ ھەر بىر قوشقار ۋە ئەركەكمۇ قوزىلايدىغان، ھەربىر ئاختا ۋە ئايغىرمۇ قۇلۇنلايدىغان، ھەربىر بۇقا ۋە ئۆكۈزمۇ موزايلايدىغان بولۇپ چىقىۋەردى. ساناقچى بەگلەرنىڭ چۆنتىكىنى توشقۇزالمىغانلارنىڭ يۈكى يېنىكلەپ، كەمبەغەللەرنىڭ ھساۋىغا يېزىلىۋەردى.

ئۇۋەيس مۇپتى مەسچىتنىڭ سۇپىسىدا جامائەتكە ئەمرى-مەرۇپ قىلىپ مۇنداق دەيتتى: «پادىشانىڭ ئەمرى ۋاجىپ. ئاللا تائالا ئۆزىنىڭ يېقىن بەندىلىرىگە پادىشالىق تەختىنى نېسىپ قىلىدۇ. سۇلايمان ئەلەيھىسسالام ئىنسى-جىن، دىۋە-پەرى ۋە جان-جانىگەرلەرنىڭمۇ پادىشاھى ئىدى. بۆرە، يولۋاسقا ئوخشاش يىرتقۇچلار چېغىدا سۇلايمان ئەلەيھىسسالامنىڭ ئىجازىتىسىز ئۇنىڭ چارىپايلىرىنى يېمەيتتى. سۇلايمان ھەم پەيغەمبەر، ھەم پادىشا بولغان بىلەن ئىسلام پەيغەمبىرىگە ئىمان كەلتۈرۈش ئۇ كىشىگە نېسىپ بولمىغان. بىزنىڭ ۋاقىتىمىز چىڭگاك غوجام ئالىلىرى بولسا، ھەممە دىنلارنىڭ ئۇلۇغى بولغان ئىسلام دىنىنىڭ پەيغەمبىرى ۋە

پۈتۈن كائىناتنىڭ پەخرى ھەزرىتى مۇھەممەت مۇستاپا سەللەللاھۇ-
ئەلەيھى ۋەسسەلەمنىڭ تەۋەررۇك ئەۋلادى، يەنى سەئىتزادەدۇر.
شۇ ۋەجىدىن، چىلڭگاك غوجامنىڭ چارپايلىرىنى بۆرە يېمەيدۇ،
ئېيىق ئېلىپ قاچمايدۇ، جۇت سوقمايدۇ، قار باسمايدۇ، كىمكى
چىلڭگاك غوجامغا خىيانەت قىلسا، ھەر ئىككى ئالەمدە جازاسىنى
تارتىدۇ. بۇنى ھەممىڭلار ئۇقۇپ قېلىڭلار، ئاڭلىمىغانلارغا ئۇق-
تۇرۇڭلار...»

مۇپتىنىڭ گېپى شۇ يەرگە يەتكەندە، مەسچىتنىڭ ئارقىسى-
دىن كۆتىرىلگەن يىغا-زارە ۋە دات-پەريات ئاۋازلىرى ھەممى-
نى چۆچۈتىۋەتتى. جامائەتنىڭ كۆپ قىسمى «دۇر» قىلىپ شۇ
تەرەپكە يۈگۈرۈشتى. توخنىياز مەرگەن دېگەن كىشى تېرەككە
ئېسىلىپ ئۆلۈۋالغان ئىدى. ئۇنىڭ قېرى ئانىسى، خوتۇنى ۋە
ئۇششاق بالىلىرى زار-زار يىغلاپ، نېمە قىلىشىنى بىلمەي
تۇراتتى.

نېرىنكىر بىنا بولغاندىن بۇيان مۇنداق ئىشنى ھېچكىم
كۆرۈپ باقمىغان ئىدى. چۈنكى ھەممە مۇسۇلمانلارغا ئوخشاش
بۇ يەرنىڭ خەلقىمۇ ئۆز-ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشنى بەك يامان
كۆرەتتى. بۈگۈن بولسا، توخنىياز مەرگەندەك قاۋۇل ۋە ئاسانلىقچە
باش ئەگمەيدىغان بىر كىشىنىڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشى ھەممىنى
بەك ھەيران قىلدى. كۆپچىلىك خۇددى بۇ ئىشنىڭ سىرىنى
چۈشەنگەندەك، مەرھۇمغا ئېچىنىپ خەيرىخاھلىق كۆرسىتىشكە باش-
لىدى، بىرقانچەيلەن جەسەتنى ئۆيىگە ئېلىپ بېرىپ، ئۇستىگە
ئاق يېپىپ قويدى.

ۋەقە مۇنداق ئىدى: بۇلتۇر توخنىياز مەرگەن ئوردىدىن
ئالۋاڭغا چۈشكەن بەش جۈپ مۈڭگۈز ئۈچۈن بۆكەن ئوۋلاپ
يۈرگەندە، تاغدىن يىقىلىپ پۇتى سۇنغان ئىدى. شۇ قىشلىقى
قوتانغا ئۆزى قارىيالماي قېلىپ، پاشالىق قويدىن ئەللىك نەچچە
قوينى بۆرە يېۋەتكەن. بەش جۈپ مۈڭگۈز بىلەن بۇ قويلارنىڭ

ھىساۋى قوشۇلۇپ، بىر يۈز ئاتمىش قويغا قەرزدار بولغان ۋە بۇنى
بۇ يىل چوقۇم تۆلەشكە تىلخەت بەرگەن ئىدى، ئۆلمەكنىڭ
ئۈستىگە تەپمەك دىگەندەك، بۇ يىل ئەتىيازدا تۇيۇقسىز قار كۆ-
چۈپ، يەنە سەكسەن نەچچە قوي چىقىم بولدى. شۇنداق قىلىپ،
ئۆز ھىساۋىدا ئوردىغا ئىككى يۈز ئەللىك قوي قەرزدار ئىدى.
تۈنۈگۈنكى ساناق نەتىجىسىدە، بۇنىڭغا يەنە ئەللىك قوي قوشۇ-
لۇپ، تۈپ-توغرا ئۈچ يۈز قويغا قەرزدار بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ
ئۈستىگە، گايىت پەششاپ: «ئەگەر تولۇق تۆلىيەلمىسەڭ، ئۆزەڭ
قۇل، خوتۇن-قىزلىرىڭ دىدەك، بارلىق ئۆي-سەرەمجانلىرىڭ
پاشالىق قىلىنىدۇ» دەپ گەپنى ئۈزۈۋەتكەن ئىدى.

— توخنىياز مەرگەن ئۆزىنى ئېسىۋالىدىغان ئەر ئەمەس
ئىدى،— دىدى نۇرۇل بوۋا، مەرھۇمنىڭ تاۋۇتى ئارقىسىدىن
كېتىۋېتىپ.

— ئىلان چاقسا پىلمۇ چىقىراپ تاشلايدۇ، دەرتكە چىدىيال-
ماي قالغاندۇ زە، بىچارە،— دىدى سەپەرقۇل.

ئۇلار تاۋۇتنى مەسچىتكە ئېلىپ كىرگەندە، ئۇۋەيس مۇپتى
بىلەن ھوشۇر ئىمامنىڭ «ئىسلام شەرىئىتىدە ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان
كىشىنىڭ نامىزىنى چۈشۈرۈش دۇرۇست ئەمەس» دەپ ئالىقاچان
كېتىپ قالغانلىقى مەلۇم بولدى. بۇنى ئاڭلاپ، جامائەت بىرئاز
تېڭىرقاپ قالدى. نۇرۇل بوۋا: «كېلىڭلار، ئىسلام شەرىئىتى بۇ ئا-
خۇنۇملارنىڭ كۆڭلىدەك تار ئەمەس. جىنازا نامىزىنى چۈشۈرۈپ
باقمىغان بولساممۇ، كۆپ قېتىم كۆرگەنمەن» دىدى-دە، ئۆزى
ناماز چۈشۈردى.

بىرنەچچە كۈنلۈك «ساناق» پۈتۈن نىرىنكىرنى ئوڭتەي-
توڭتەي قىلىۋەتتى.

سەپەرقۇلنىڭ ساناق نۆۋىتى، نىمىشقىدۇ، ھەممىدىن كېيىنكى
قاتارغا قويۇلغان ئىدى. بوۋاينىڭ كۆڭلى بىر نىمىنى تۇيغاندەك
كېچىچە بىئارام بولۇپ چىقتى. ئۇ پات-پات تالاغا چىقىپ، قو-

تاڭنى بىر ئايلىنىپ چىقاتتى. «قارا يىلپىز» ئۇنىڭ يېنىدىن
كەتمەي، ئەنسىزلىك بىلەن قاۋاپ قوياتتى. بوۋاي بولسا، خىيال-
چان كۆزلىرى بىلەن ئاسمانغا قارايتتى. ئاسمان گۈمبىزى ئۇنىڭ
كۆزىگە خۇددى قارا پەرەنجىگە ئورىنىۋالغان قورقۇنچلۇق بىر
جادىگەر مومايدەك كۆرۈنەتتى، يىلىلداپ تۇرغان يۇلتۇزلار بولسا،
شۇ جادىگەر مومايىنىڭ پەرەنجە ئىچىدە پارقىراپ تۇرغان سېھىر-
لىك كۆزلىرىگە ئوخشاپ كېتەتتى.

... دۇنيا ئەزەلدىن شۇنداق قاراڭغۇ يارالغان بولغىيمىدى، بۇ
قاراڭغۇلۇقنىڭ چېكىمۇ بولامدىغاندۇ؟ دۇرۇست، تاڭ ئات-
قاندا، قىزىل قالغاندەك پارقىراپ كۈنمۇ چىقىدۇ. ھە،
مانا كۈن چىقىپتۇ دەيمىز، ئەمما، تولا چاغلاردا كۈننىڭ يۈ-
زىنى قارا بۇلۇتلار قاپلاپ كېتىدۇ، يا بولمىسا، ھەش-پەش دې-
گىچە، يەنە قاراڭغۇ چۈشىدۇ، خۇدايىتائالا كۈندۈزنى ئازراق، كې-
چىنى كۆپرەك ياراتقانمىكىن؟! ئۇ، شۇ خىياللار بىلەن يېتىپ،
تاڭ ئېتىپ كەتكىنىنى تۇيماي قالدى.

ئات تۇياقلىرىنىڭ دۈكۈرلەشلىرى بىلەن «قارا يىلپىز»نىڭ
قاتتىق قاۋاشلىرى بوۋاينى خىيالدىن ئويغاتتى. ساناقچى بەگلەر
كەلگەن ئىدى.

رەۋەخان موماي نەچچە كۈندىن بۇيان ساناقچى بەگلەرگە
ئاتاپ يىققان قايماق، پىشلاقلىرى بىلەن چاي قويدى. ئارقىدىنلا
مەزىلىك پىشقان پاخلان گۆشىمۇ كەلتۈرۈلدى. بەگلەر ساھىپخان-
لارنى «ئالسىلا، باقسىلا»مۇ دېگۈزمەي بەھوزۇر قوساق تويغۇ-
زۇشتى. ئاندىن «قېنى ئەممە» دېيىشىپ، ساناقنى باشلىدىيۇ،
ئانداق ـ مۇنداق قىلىپ بىردەمدىلا تۈگىتىپ، سەپەرقۇلنى نىياز دور-
غىنىڭ ھويلىسىغا ھەيدەپ كەلدى.

ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى يوغان قاپاق تېرەكتە ئىككى ياش
يىگىت يېرىم يالىڭاچ ئېسىقلىق تۇراتتى. ئۇلارنىڭ دۈمبىلىرى قام-
چا بىلەن تال-تال تىلىنغان، يۈز-كۆزى يېرىلغان ئىدى. تېرەك

تۈۋدە يەڭلىرى جەينەككىچە تۈرۈلگەن تۆت نەۋكەر قامچا تۇتقان قوللىرىنى بېلىگە تىرەپ غادىيىپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ يېنىدىكى سۇپىغا ئۈژمە ياغىچىدىن ئۈچ قىرلىق قىلىپ ياسالغان، ھەر بىرى بىر غۇلاچ كېلىدىغان بىر قۇچاق پالاق يۆلەپ قويۇلغان ئىدى. بۇ، «غولدا» دەپ ئاتىلىدىغان مەخسۇس جازا قورالى ئىدى. پىشايۋانغا سېلىنغان زىلچە-گىلەملەر ئۈستىدە قىزبىبەگ غوجا بىلەن ئۈۋەيس مۇپتى ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدا باشقا ھىساپچى بەگلەر دىققەت بىلەن ئولتۇرۇشاتتى. نىياز دورغا بىلەن ھوشۇر ئىمامەمۇ بىر چەتتە مەغرۇر قاراپ ئولتۇراتتى. گايىت پەششاپ كىمدۇ بىرسىنى گەجگىسىدىن تۇتۇپ، تىلخەتكە بارماق باستۇرۇۋاتاتتى. پۇقرالاردىن نۇرۇل بوۋا باشلىق يىگىرمە-ئوتتۇز كىشى يېرىم دائىرە بولۇپ ئۆرە تۇراتتى.

سەپەرقۇلنى ئېلىپ كەلگەن بەگلەردىن بىرى تازىم بىلەن بىر پارچە قەغەزنى دەرھال قىزبىبەگ غوجىغا ئىككى قوللاپ سۇندى. قىزبىبەگ قەغەزنى كۆزدىن كەچۈرە-كەچۈرمەيلا، دەپتەر تۇتۇپ ئولتۇرغان بەگنىڭ ئالدىغا ئىتتىرىپ قويدى.

— پاشالىقنىڭ قالغان قويلىرىنى نېمە قىلدىڭ؟ — دېدى دەپتەرچى سەپەرقۇلغا ئالىيىپ.

— خوش، بېگىم. يېقىندا بىر پالاكەت كېلىپ، ئوتتۇز قوينى ئوغرىغا ئالدۇرۇپ قويدۇق. بۇلتۇرقى ئەللىك قوي بىلەن ئىككى جەمى سەكسەن تۇياق قوي گەدىنىمگە چۈشۈپ قالدى.

— ھەي گالۋاڭ، ئوتتۇزغا يۈز ئەللىكنى قوشسا قانچە بولىدۇ؟

— بىر يۈز سەكسەن، — دېدى سەپەرقۇل سەل تۇرۇۋېلىپ.

— ئەمىسە، ئىككى جەمى سەكسەن دەيسەنغۇ؟

— خوش بېگىم، ئەللىككە ئوتتۇزنى قوشساق سەكسەن بولىدۇ.

— ھەي، خۇتۇنتالاق، سەن كىمنى گالۋاڭ ئەتمەكچىسەن،

قارا، بۇنىڭغا — دەپتەرچى ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ سەپەرقۇلنىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە دەپتەرنىڭ قېتىدىن قېلىن خوتەن قەغىزىدىكە يېزىلغان بىر مۆھۈرلۈك تىلخەتنى چىقىرىپ، ئۇنىڭ كۆزىگە تىققىدەك بولدى. ئاندىن، — بۇ سېنىڭ بارمىقىڭمۇ-ئەمەسمۇ. نىياز دورغام بىلەن ھوشۇر ئىمامنىڭ شاھىت بولغىنى يادىڭدىمۇ؟ — دېدى.

— شۇنداق بېگىم، بۇنىڭ ھەممىسى راست.

— ئەمىسە، نىمىشقا سەكسەن دەيسەن؟

— ئەللىككە ئوتتۇزنى قوشساق، سەكسەن بولمامدۇ؟

— تولا ھارامزادىلىك قىلما! — دېدى دەپتەرچى بوۋاينىڭ ياقىسىغا ئېسىلىپ.

— ھاي، ھاي، بېگىم سەۋرى قىلسىلا، — دېدى ئۆۋەيس مۇپتى، — ھەر ئىش بولسا، شەرىئەت يولى بىلەن قىلغايمىز. قېنى تىلخەتنى ماڭا بەرسىلىچۇ.

ھېساپچى تىلخەتنى ئۆۋەيس مۇپتىغا ئىككى قوللاپ سۇندى. مۇپتى ئۇنى ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن مۇنداق دېدى:

— سەپەرقۇل، ئۆزىڭىز يۈز ئەللىك قويغا قەرزدار بولدۇم، كېلەر يىلى جەزمەن پاخلىنى بىلەن قوشۇپ تۆلەيمەن دەپ بارماق بېسىپ تىلخەت بېرىپتىكەنسىز، شاھىتلارمۇ ھازىر ئىكەن، ئۆز گېپىدىن يانماق مۇسۇلمانغا جايىز ئەمەس. مانا قاراڭ.

مۇپتى ئورنىدىن تۇرۇپ، تىلخەتنى سەپەرقۇلغا يەنە كۆرسەتتى، ھەقىقەتەنمۇ، موللاەچە قىلىپ قۇمۇش قەلەمدە پۈتۈلگەن تىلخەتتە «1 لگ» دىگەن سۆزنىڭ ئالدىغا «يۈز» دىگەن سۆز قىستاپ كىرگۈزۈلگەنلىگى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى. سەپەرقۇل خەت ئوقۇيالمىسىمۇ، ئەھۋالنى دەرھال چۈشىنىپ «يالغان! ئەزبىرايى يالغان!» دەپ ۋاقىراپ تاشلىدى.

— ھەي قېرى تېجىمەل، — دەپ كايىپ كەتتى قېزىبەگ غوچا قولىدىكى پىيالىنى داستىخانغا پىقىرىتىپ تاشلىۋېتىپ، — يۈرد-

گىنىڭ يوغىناپ، تىلىنىڭ ئۇزۇراپ قاپتىغۇ. كىم ساڭا يەل بېرىۋاتىدۇ؟ تۆمۈر مۇجاڭمۇ؟ ئۇنىڭ پالتىسى ھەرقانچە ئىتتىك بولغان بىلەن تاشنى يارالمايدۇ. ئۇر، بۇ خوتۇنتالاقنى!

نەۋكەرلەر سەپەرقۇلنى شۇ زامان يېرىم يالىڭاچلاپ دۈم ياتقۇزدى-دە، پۇت-قوللىرىنى بېسىپ تۇردى. گايىت پاششاپ ئۇنىڭ يوتىسىغا غولدا ئۇرۇشقا باشلىدى. ئېغىر غولدا بوۋاينىڭ قۇرۇق سۆڭەك يوتىسىغا تەككەندە، خۇددى تاختايغا تېگىۋاتقاندەك قاڭقىپ كېتەتتى. شۇ ئارىدا، تالادىن دات-پەرياد بىلەن ھاسىراپ-ھۆمىدەپ كىرگەن رەۋشەخان موماي ئۆزىنى بوۋاينىڭ ئۈستىگە ئاتتى. كۆز يۇمۇپ-ئاچقىچە مومايىنىڭ باش-كۆزىمۇ قانغا بويالدى. ئۇ ئۆز جۈپتىنىڭ ئۈستىدە ھۇشسىز ياتاتتى. گايىت پاششاپ غولدىنى يەنە كۆتەردى. دەل شۇ چاغدا تالادىن يولۋاستەك ئېتىلىپ كىرگەن ئامانقۇل پاششاپنىڭ قولىدىن غولدىنى تارتىۋېلىپ، ئۇنىڭ ئۆزىنى ساۋاشقا باشلىدى. نەۋكەرلەر ئامانقۇلغا يوپۇرۇلدى. دەھشەتلىك ئېلىشىش باشلاندى، ھويلىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى قىقاس-چوقان بىلەن ئۆرە-تۆپە بولۇشۇپ كەتتى.

بىراق، بۇ ئىش قانداق تېز باشلانغان بولسا، شۇنداق تېز تۈگىدى، باش-كۆزى يېرىلغان ئامانقۇلمۇ تېرەككە باغلاپ تاشلاندى. گايىت پاششاپمۇ قانغا مىلىنىپ يېرىم ھۇشسىز ياتاتتى. باشقا نەۋكەرلەر بولسا، باش-كۆزلىرىدىكى قاننى تازىلاش، ياردىلىرىنى تېڭىش بىلەن ئاۋارە ئىدى.

قېزىبەگ غوجا خۇددى «جىن تەككەن» ساراڭدەك بىردىنلا قاتتىق قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى. ھەممە كىشى ئۇنىڭغا ھەيران بولۇپ قارىدى. ئۇ غاڭزىسىغا سەرەڭگە يېقىۋېتىپ مۇنداق دېدى:

«بۇ قورقماس ئارسلاننى قانداق تۇتارمەن دېۋىدىم. ئۆزى كېلىپ قاپقانغا چۈشكىنىنى قارىمامدىغان! بېلىقنى بىردىن-بىردىن تۇتۇپ، دەريا بويىدا قاچانغىچە ئولتۇرارمەن دېۋىدىم. ھەممىسىنىڭ ئۆز ئايىغى بىلەن كېلىپ تورغا چۈشكىنىنى دېمەمدىغان. قېنى، مۇپتا-

خۇنۇم، پەتىۋالىرىنى ئىلدامىراق بەرسىلە!»
ئۆۋەيىس مۇپتى كاتىپ بىلەن بىردەم كۇتۇلداشتى. كاتىپ-
نىڭ قومۇش قەلىمى ئالدىنئالا يېزىپ قويۇلغان ھۆكۈم قەغىزى
ئۈستىدە يەنە بىردەم يورغىلاپ توختىدى.
— قېنى، ئوقۇسىلا، — دىدى قېزىبەگ غوجا.
— خوش، غوجام، — دەپ ھۆكۈمنى ئۈنلۈك ئاۋاز بىلەن ئو-
قۇشقا باشلىدى مۇپتى.
ھۆكۈمنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى: بىرىنچى، سەپەرقۇل پا-
شالىققا بۇلتۇر يۈز ئەللىك قوي قەرزدار بولغان، ئۇنىڭ سەكسىنى
ئەلۋەتتە ساغلىق بولىدۇ، يۈز ئەللىك قويغا شۇ سەكسەن پاخلان
قوشۇلغاندا، بۇ يىل ئىككى يۈز ئوتتۇز تۇياق بولىدۇ. ئۇنىڭغا يې-
قىندا يەپ كەتكەن ئوتتۇز تۇياقنى قوشقاندا، جەمى ئىككى يۈز
ئاتمىش تۇياق قوي تۆلەپ بېرىشى لازىم؛ ئىككىنچى، ئوغلى ئا-
مانقۇل ئوغرىلاپ كەلگەن قازاق قىزىنى ئامانقۇلغا نىكاسىز چېتىپ،
ئىسلام شەرىئىتىگە قاتتىق خىلاپلىق قىلغان. ئاخىرىدا ئاتا-بالا
ئىككىسى ئۆز قىلمىشىدىن قورقۇپ، ئۇ قىزنى كۆزدىن يوقاتقان؛
ئۈچىنچى، چىڭ گاڭ غوجامغا دۈشمەنلىك نىيىتىدە بولغان تۆمۈر
مۇجاڭ دىگەن بۇزغۇنچىنى ئۆيىدە قوندۇرۇپ، ئۇنىڭ بىلەن بىر-
لىكتە پىتنە-ئىغۋا تارقاتقان؛ تۆتىنچى، سەپەرقۇلنىڭ ئوغلى ئا-
مانقۇل ساناقچى بەگلەرنىڭ باش-كۆزىنى يېرىپ، ئۇلارنى ئۆل-
تۈرمەكچى بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، سەپەرقۇلنىڭ بارلىق مال-
مۈلكى، ئۆي-سەرەمجانلىرى تۆلەك ھېساۋىغا پاشالىق قىلىنىدۇ.
ئۆزى پاشالىق ماللارنى بېقىش ئۈچۈن نىياز دورغىنىڭ ئۆيىدە
ئۆمۈر بويى چاكار بولۇشقا ھۆكۈم قىلىنىدۇ، ئوغلى ئامانقۇل زىن-
دانغا سېلىنىدۇ.
— ئەمدى قازاق قىزى ئۆز ئايىغى بىلەن ئالدىلىرىغا كې-
لىدىغان بولدى، — دىدى ھوشۇر ئىمام نىياز دورغىنىڭ قۇلىغىغا
پىچىرلاپ. نىياز دورغا ھويلىدىن غەمكىن چىقىپ كېتىۋاتقان يۇقب

رالارنىڭ ئارقىسىدىن قاراپ، مەغرۇرلۇق بىلەن ساقىلىنى سىلاپ قويدى.

— بۇ ئىشلارنى سەنمۇ كۆرۈپ قوي! — دېدى نۇرۇل بوۋا ئاخىرقى نۇرلىرىنى پارچە بۇلۇتلار مەركىزىدە قالدۇرۇپ تاغ ئارقى- سىغا يوشۇرۇنۇشقا ئالدىراۋاتقان كۈز قۇياشىغا قاراپ.

يەتتىنچى باپ

شا مەخسۇت ۋاڭنىڭ چۈشى

شەپەرەڭ ياخشى كۆرمەيدۇ دەپلا،
كۈنگە قارشى چىقىش مۇمكىنمۇ؟

— شەيخ سەئدى①

1

— مەن شۇنچىۋالا قېرىپ كېتىپتىمەنمۇ؟ مېنى بۇ قېرى تاز بەگمۇ ئانسي تاپقىلى تۇردىغۇ؟

— يوقسۇ، پۇچۇك ئاغىچام، ئاي يۈزلىرى ھىلىمۇ گۈلسۇرۇختەك②، چاچلىرى قۇندۇز، كۆزلىرى يۇلتۇزدەك تۇرمامدۇ. گېپىمگە چىن پۈتمىسىلە، ئەينەككە قاراپ باقسىلا، — دېدى قېلىن قارا دۇردۇندىن تون كىيىپ، بېشىغا ئاق شايىدىن لىچەك سېلىۋالغان

① شەيخ سەئدى — مىلادى 1184—1291 - يىللىرى ياشىغان مەشھۇر پارس مۇتەپەككۇر شائىرى.

② گۈلسۇرۇخ — قىزىلگۈل.

جۈۋەككىنە بىر موماي چىرايىغا كۈلكە يۈگۈرتۈپ.

«پۈجۈك ئاغىچا» ئارقىسىغا ئۆرۈلۈش بىلەن يوغان بوي ئەينەكتە ئۆزىنى كۆردى، بۇ ئەينەككە ھەر كۈنلۈكى ئونلارچە قېتىم قاراپ تۇرىدىغانلىقىغا قارىماي، خۇددى ئۆزىنى بىرىنچى قېتىم كۆرۈۋاتقاندەك، قاش-كۆزلىرىنى سۈزۈپ، چاچلىرىنى سىلاپ، قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى. ئەينەكتە ئالما ئۇرۇقى رەڭ ئىسىل خاڭجۇ تاۋىرىدىن تىكىلگەن ئۇزۇن كۆينەك، ئۈستىدىن ئۆرە ياقىلىق كىمخاپ نىمچە، بېشىغا ياقۇت كۆزلۈك ئالتۇن قاداقلار قادالغان زەر دوپپا كىيىپ، ھاۋا رەڭ ئىسىل شايىدىن لېچەك ئارتىۋالغان زىلۋا بويلۇق بىر ئايال تۇراتتى. ئۇنىڭ ئىنچىكە، ئۇزۇن بارماقلىرىدىكى گۆھەر كۆزلۈك تىللا ئۈزۈكلەر بىلەن قۇلاقلىرىدىكى ياقۇت كۆزلۈك سۆكەلەر چاقناپ تۇراتتى؛ ئىنچىكە قاشلىرى ئاستىدىكى شەھلا كۆزلىرى ئوينىناپ تۇراتتى. بىراق، ئۇنىڭ يۈزى ھېلىقى مومايىنىڭ ئېيتقىنىدەك قىزىلگۈلدەك ئەمەس، سېرىق مومىدەك ئىدى؛ چاچلىرىغىمۇ ئاق ساڭچىلغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. دېمەك، مۇشۇ نۇقتىدا موماي يالغان ئېيتقان ئىدى.

بۇ «پۈجۈك ئاغىچام» دېگىنى شامەخسۇت ۋاڭنىڭ ئايالى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆز ئىسمىنى ھېچكىم بىلمەيتتى؛ بىلگەن تەقدىردىمۇ، ھەرگىز تىلغا ئالمايتتى. چۈنكى، ۋاڭنىڭ ئائىلە-تەۋەلىرىنى ئۆز ئىسمى بىلەن ئەمەس، ئۆزىگە خاس دەرىجە-ئۇنۋانلىرى بىلەن ئاتاش ۋاڭ ئوردىسىنىڭ يوسۇنى ئىدى.

ئەمدى بىزمۇ، شۇ كونا يوسۇنغا رىئايە قىلىپ، بۇ ئايالنى «پۈجۈك ئاغىچا» دەپ ئاتايمىز.

— ئانداق بولسا، بۇ قېرى تاز نېمىشقا ھەدېسىلا ياش قىزلارغا نىكالىنىپ ئالىدۇ، — دېدى پۈجۈك ئاغىچا، يىپەك گىلەم ئۈستىدە لەرزان مېڭىپ يۈرۈپ، ئۇنىڭ گۈل ۋە كېپىنەك سۈرەتلىرى كەشتىلەنگەن قېلىن تاپانلىق كالۇتۇن كەشى يوغان

پەنجىرىلەردىن چۈشكەن كۈن نۇرىدا ۋال-ۋۇل قىلىپ، كۆزنى قاماشتۇراتتى.

— ئاڭلىشىمچە، — دېدى موماي، تۆۋىلار چىڭگاڭ غوجامغا ئۈچ قىزنى دورىلىققا بۇيرۇپتىدەك.

— قىز نېمە ئاغرىققا دورا بولغىدەك؟

— ئەر كىشى قېرىپ قالغاندا، ياش قىزلارغا ئېگىلانسا، ياشىرىپ قالغىدەكمىش، — دېدى موماي مۇغەممبەرلىك بىلەن كۈلۈپ.

— ئانداقتا بىز قېرىپ قالساق، بىزگە نېمە دورا بولغىدەك، — دېدى پۈجۈڭ ئاغىچا يەنە قاقاقلاپ كۈلۈپ. مومايمۇ تەڭلا كۈلۈشۈپ بەردى.

شۇ ئارىدا ئىككى كېنىزەك كۆمۈش پەتنۇستا قەن-گېزەك ۋە مېۋە-چېۋە ئېلىپ كىرىپ، ياڭاق ياغىچىدىن ياسالغان نەقىشلىك شىرەگە تىزدى ۋە ئالتۇن يالتىرلىغان پىيالىلەرگە چاي قۇيدى.

— قېنى ئولتۇرۇڭ، ئايسە ئاپپاق ①، — دېدى پۈجۈڭ ئاغىچا، ئۆزى دۇخاۋا كۆرپىگە ئولتۇرۇۋېتىپ، — مەن رەھمەتلىك ۋاڭ ئاپامغا ئوخشامدىمەن؟

— بۆلەكچىلا ئوخشايدىلا، قۇيۇپ قويغاندەك.

2

پۈجۈڭ ئاغىچىنىڭ «ۋاڭ ئاپام» دېگىنى قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ سەككىزىنچىسى، يەنى ئاياللاردىن تۇنجى، قېتىم ۋاڭ بولغان مېھرىبانۇ چىڭ ۋاڭ بولۇپ، ئۇ ئەسلىدە قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ يەتتىنچىسى

① ئاپپاق — ئۇ چاغلاردا بەگلەرنىڭ ئاياللىرى ياكى ئوردا بىلەن يېقىن ئالاقىسى بولغان چوڭ ياشلىق ئاياللارنىڭ ئىسىملىرىغا قوشۇپ ئىشلىتىلىدىغان بىر خىل ئۇنۋان ئىدى

مۇھەممەت بەشىرۋاڭنىڭ خانىشى ئىدى. مۇھەممەت بەشىرنىڭ ۋاڭلىق دەۋرى مىلادى 1864 - يىلىدىن ئېتىۋارەن خوتەن، يەركەن، قەشقەر، ئاقسۇ، ئىلى، ئۈرۈمچى، قۇمۇل قاتارلىق جايلاردا مانجۇ ئىستىبداتى ۋە يەرلىك فېئودالارغا قارشى ئارقا - ئارقىدىن قوزغالغان خەلق قوزغىلاڭلىرى يىللىرىغا توغرا كەلدى. قوزغىلاڭ يىللىرىدا، مۇھەممەت بەشىر مانجۇ خانلىقى تەرىپىدە تۇرغانلىقتىن، 1866 - يىلى قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپ، ئۇنىڭ ۋاڭلىقى زاۋال تاپقان ۋە مېھرىبانۇ ئۆزىنىڭ ئوغلى غۇلامىددىن بىلەن ئىككى قىزىنى ئېلىپ، تاغمۇ-تاغ سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن. ئاخىرى قۇمۇل تەۋەسىدە تۇرۇش خەتەرلىك بولغىنى ئۈچۈن، جەنۇبىي شىنجاڭغا قېچىپ بېرىپ، بۆگۈر يېڭىساردا تۇرۇپ قالغان ئىدى. مۇھەممەت بەشىرۋاڭنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى، «خانىش» ۋە «شاھزادە»سىنىڭ قېچىپ كېتىشى بىلەن قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ تارىخى بىر زامان ئۈزۈلۈپ قالدى. خەلق قوزغىلىڭى بېسىقتۇرۇلغاندىن كېيىن، مانجۇ خانلىقى قۇمۇلنىڭ ئىستىراتېگىيىدە مۇھىم ئورۇن ئىگەلىگىنى ۋە قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ ئىزچىل ھالدا مانجۇ خانىغا سادىقلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، مېھرىبانۇنى بۆگۈر يېڭىساردىن قۇمۇلغا ئېلىپ كەلدى؛ بىراق، ئۇنىڭ ئوغلى غۇلامىددىن تۇغما ئېپىپناق (پالەچ) بولغانلىقتىن، مانجۇ خان مەخسۇس يارلىق بىلەن مېھرىبانۇنى قۇمۇل ۋاڭى قىلىپ تىكلىدى ۋە قوزغىلاڭ يىللىرى خاراپ بولۇپ كەتكەن ۋاڭ ئوردىسىنى نۇرغۇن پۇل خەجلەپ ئەسلىگە كەلتۈرۈپ بەردى. شۇنداق قىلىپ، قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ ئۈزۈلۈپ قالغان تارىخى مانجۇ خانلىقىنىڭ قولى بىلەن يەنە ئۇلاندى.

مېھرىبانۇ ۋاڭلىق تەختىگە ئولتۇرغاندىن كېيىن، «يېغىلىق» يىللىرى خاراپ بولغان ئىگىلىكنى تىكلەشكە كىرىشتى: ئېرىق-ئۆستەڭ ۋە كۆۋرۈكلەرنى تۈزىتىپ، ئاق قالغان يەرلەرنى تېرىتتى،

ئىگىسىز قالغان يەرلەرنى ئىزدەلاپ (مۇنداق يەرلەر ئون مىڭ موغا يەتكەن) «گاداي ساڭ يېرى» دەپ نام بېرىش بىلەن بۇ يەرلەرنى ئىجارىگە بەرگۈزدى، ھوسۇلىنى «گاداي ساڭ»غا قويدۇرۇپ، ئۇنىڭغا مەسئۇل كىشىلەرنى بەلگىلىدى. مۇنداق كىشىلەر «سىدىر» دەپ ئاتىلاتتى. سىدىرلار «گاداي ساڭ» ئاشلىقىدىن ھەر كۈنى نۇرغۇن نان ياقتۇرۇپ، باشپاناسىز قالغان پۇقرالارغا تارقىتىپ تۇراتتى. خەلقنىڭ ھال-ئەھۋالى بىرئاز ياخشىلانغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ دائىرىسىنى كىچىكلىتىپ، پەقەت غېرىپ-مىسكىن، يېتىم-يېسىر، ئاجىز-ئورۇقلارغىلا بېرىدىغان قىلدى ①.

مېھرىبانۇ چىلىك ۋاڭ ئۆز «دۈشمەن»لىرىدىن ئۆچ ئېلىشنىمۇ ئۇنۇتمىغان ئىدى. ئۇ يىغلىق يىللىرى مۇھەممەت بەشىرۋاڭنى ئۆلتۈرۈشكە قاتنىشىپ، كېيىن ئۆزىنى ۋاڭ، خوتۇنىنى پۈجۈڭ دەپ ئېلان قىلغان يۈسۈپ پاكار بىلەن سوپۇرگە غازىبەگ دىگەنلەرنى تاپتۇرۇپ كېلىپ، ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدى ۋە ئۇلارنىڭ باشلىرىنى سېپىل دەرۋازىسىغا ئاستۇردى.

شۇ ئارىدا، مېھرىبانۇنىڭ چوڭ قىزى (چوڭ ئايىلا خېنىم) تېخى ياتلىق قىلىنماي تۇرۇپلا، تۇيۇقسىز بىر ھادىسىگە ئۇچراپ قازا تاپتى. كىچىك قىزى (كىچىك ئايىلا خېنىم) مۇ، بويىغا يېتىپ، ھەتتا شۇ زاماننىڭ قائىدىسى بويىچە ئېيتقاندا، ۋاقتىدىن ئۆتۈپ كەتتى. چۈنكى، قومۇل تەۋەسىدە «ئاق سۆڭەك» (ۋاڭ جەمەتى) دىن ئۇنىڭغا لايىق تېپىلمىدى؛ ئاددى پۇقرالارنى ئۇلار ئۆزىگە لايىق كۆرمەيتتى. مېھرىبانۇ چىلىك ۋاڭ مۇشۇ ئىش ئۈچۈن بېشىنى قاتۇرۇپ تۇرغاندا، ئۆز ۋاقتىدا مۇھەممەت بەشىر ۋاڭنىڭ تەيجى-سى ھەم ئۇنىڭ يېقىن تۇققىنى بولغان تاجىدىن تەيجى دىگەن

① كېيىن، شا مەخسۇت «گاداي ساڭ يېرى»دىن چىققان ئاشلىقنى ئوردىنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈۋېلىپ، پەقەت ھەر يىلى رامىزان ئېيىدا ئوتتۇز كەمبەغەل مومايغا بىردىن نان، بىر كىيىملىكتىن بۆز بېرىدىغان بولغان. 1936 - يىلدىن كېيىن «گاداي ساڭ يەرلىرى»نى ئۇيغۇر مەدىنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، مەھسۇلاتىنى مەدىنىي-مائارىپ ئىشلىرىغا سەرپ قىلغان.

كىشىنىڭ قومۇل تاغلىرىنىڭ بىرىدە ئامان ساقلىنىپ قالغان بىر
ئوغلى بارلىغىنى ئاڭلاپ قالدى-دە، دەرھال ئۇنى تېپىشقا شۇە-
شۇقلۇق تاھىر مىراپنى ئەۋەتتى. تاھىر مىراپ نەرناسۇ دىگەن
تاغدا ياشايدىغان بىر مومايىنىڭ ئۆيىدىن ئىزلىگەن كىشىسىنى
تاپتى. بۇ، راستىنلا تاجىددىن تەيجىنىڭ ئوغلى شا مەخسۇت
بولۇپ، يىغىلىق يىللىرى دادىسى قوزغىلاڭچىلاردىن قېچىپ تاققا
چىققاندا، ئۇنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ بارغان ۋە ئاتا-بالا
ئىككىسى پۇقراچە ياسىنىپ جان بېقىپ يۈرگەن ئىدى. ئۇ چاغلار-
دا شامەخسۇت ئون نەچچە ياشلىق بالا ئىدى. ئۇ، دادىسىدىن
كېيىن، ھېلىقى مومايىنىڭ قويىنى بېقىپ، جان ساقلىغان، موماي
باشقىلارغا تونۇتماسلىق ئۈچۈن، ئۇنىڭ بېشىغا گۆگگۈرت پوقىنى
سۈرتۈپ، تازغا ئوخشىتىپ قويغان ئىدى. ئۇ يىگىرمە ئالتە يېشى-
غىچە ئۇستىدە ياغاق جۇۋا، پۇتىدا چورۇق بىلەن شۇ تاغدا
ياشىغان. مېھربانۇ ئۇنى ئوردىغا كەلتۈرۈپ، بىرنەچچە ۋاقىت
پەرۋىش قىلغاندىن كېيىن، چوڭ توي ئۆتكۈزۈپ، ئۇنى ئۆزىگە
كۈيئوغۇل قىلىپ ئالغان ۋە ئوردىنىڭ مۆھۈردارلىق (تامغىچى)
مەنسۇۋىنى بەرگەن.

ئارىدىن توت يىل ئۆتكەندە، مېھربانۇ چىلڭۋاڭ: «نىمىلا
دىگەن بىلەن مەن ئايال كىشى، گايى-گايىدا ئۆزەمنى بىر
قانىتى يوق قۇشتەك سېزىپ قالىمەن؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۆلۈم
دىگەن قاش بىلەن كىرپىك ئارىسىدا، مېنىڭدىن كېيىن ۋاڭلىق
تەختىگە ۋارىسلىق قىلىدىغان ئوغلۇم يوق، شۇڭا، كۈيئوغلۇم
شا مەخسۇت بەگنى ئۆزەمگە ياردەمچى ۋاڭ قىلىپ بىرىش
توغرىسىدا بېيجىڭ خانىغا خەت سۇنسامىكىن» دىگەن خىيالغا
كېلىپ، بۇنى ئۆزىنىڭ مەسلىھەتچىسى نەمەتۇللا قېزىبەككە
ئېيتىدۇ.

نەمەتۇللا قېزىبەگ ئاددى خەلق ئىچىدىن چىققان، كۆڭلى
توز، كېپى ئوچۇق ساددە ئادەم ئىدى. كۆپىنچە پۇقرالار تەرەپتە

تۇرۇپ، مېھرىبانۇ چىلىڭ ۋاڭغا ياخشى مەسلىھەتلەر بېرەتتى. شۇڭا
مېھرىبانۇ چىلىڭ ۋاڭمۇ، ئۇنى قەدىرلەپ، ئۆزىنىڭ ئەڭ يېقىن
مەسلىھەتچىسى ۋە بەزى ئىشلاردا ياردەمچىسى قىلىۋالغان ئىدى.
نەمىتۇللا بولسا، ئۆزىنىڭ سادىدىلىغىدىن، «كىم بىلىدۇ، كۆڭۈللەرنىڭ
بىرىدە، مېھرىبانۇ چىلىڭ ۋاڭنىڭ كۆڭلى ماڭا چۈشۈپ قالسا ئەجەپ
ئەمەس. ئۇ بىسمىللا دىگەن بىلەن ئېرى يوق ئايال كىشى ئەمەس-
مۇ. شۇنداق بولۇپ قالسا، بىرىمىز ۋاڭ، بىرىمىز پۈجۈڭ ئاغىچا
بولۇپ ئالەمدىن ئۆتمەيمىزمۇ» دەپ ئويلاپ يۈرەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە،
شامەخسۇتنىڭ پۇقرالارغا نىسبەتەن قاتتىق كۆڭۈللۈكى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ
مۇغەمبەرلىك بىلەن ئويناپ تۇرىدىغان قوڭۇر كۆزلىرى نەمىتۇللاغا زا-
دى ياقمايتتى. شۇڭا، مېھرىبانۇنىڭ بايىقى پىكرىنى قەتئىي رەت قىلدى.
بىراق، مېھرىبانۇ چىلىڭ ۋاڭ ئۆز پىكرىدىن يانماي، يۇقۇرىدىكى
مەزمۇندا مانجۇ خانغا ئىلتىماس يېزىشنى ئوردىنىڭ خەزىنۇ كاتىپ-
لىرىغا تاپشۇرىدۇ. شامەخسۇت ئىلتىماسقا تامغا باسىدىغان چاغدا،
بۇ ئەھۋالنى بىلىپ قېلىپ، مەسئۇل كاتىپنى نۇرغۇن نەق پۇل
ۋە كېلىچەككە مەنسەپ ۋەدە قىلىش بەدىلىگە سېتىۋالدۇ- دە،
بۇ ئىلتىماسنى ئۆز پايدىسىغا يازدۇرۇپ، بېيجىڭغا ماڭدۇرىدۇ.
بېيجىڭدىن: «ئىلتىماسىڭلارغا بىنائەن، شامەخسۇت چىلىڭ ۋاڭ،
مېھرىبانۇ ياردەمچى ۋاڭ بولسۇن» دىگەن مەزمۇندا جاۋاپ كېلىدۇ.
مېھرىبانۇ ھەيرەت ۋە غەزەپ بىلەن ئالا- تۇپىلاڭ كۆتىرىپ، بۇ سۇ-
يىقەستنىڭ سىرىنى ئېچىشقا نەمىتۇللانى بۇيرۇيدۇ. نەمىتۇللا قاتتىق
تەپتىش قىلىپ، شامەخسۇتنىڭ نەيرىڭى ئىكەنلىگىنى ئېنىقلاپ چى-
قىدۇ. دەل شۇ چاغدا، شامەخسۇت ئۆز كىشىلىرى ئارقىلىق خەلق
ئىچىگە «مېھرىبانۇ خېنىم نەمىتۇللا قېزىبەككە ئۆگىنىپ قاپتۇ،
كېچىلىرى بىللە بولىدىكەن» دىگەن ئېغىۋانى تارقىتىدۇ- دە، ئۆزى
مېھرىبانۇ چىلىڭ ۋاڭنىڭ قېشىغا كىرىپ، «بۇ نىمە دىگەن سەت
گەپ! سۈرۈشتۈرۈپ كۆرسەم، نەمىتۇللا دىگەن قارا يۈزنىڭ ماختان-
چاقلىق قىلىپ، ئۆزى تارقاتقان گەپلەر ئىكەن» دەپ چاقىدۇ.

مېھرىبانۇ نومۇس ۋە غەزەپتىن ھوشىدىن كەتكىدەك دەرىجىگە يې-
تىپ، «ئۇ قارا يۈزنى نېمە قىلسىڭىز قىلىڭ، مېنى بۇ بەدنامىدىن
قۇتۇلدۇرۇڭ» دەيدۇ. دەل شۇنداق بۇيرۇقنى كۈتۈپ تۇرغان شا-
مەخسۇت نەمتۇللانى تاياقتا بېسىپ، يوتا ئىلىكىنى ئۈزۈپ تاشلايدۇ.
نەمتۇللا تاياقنىڭ زەربىسى بىلەن ئۇزۇنغا بارماي ئۆلۈپ كېتىدۇ.
شامەخسۇت ئۆز رەقىبىنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادلىرىدىنمۇ قىساس ئالىدۇ.
بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، مانجۇخاننىڭ قومۇلدىكى ھەربىي مەمۇرى
ئەمەلدارلىرى زوزۇڭتاڭ باشچىلىقىدا زور داغدۇغا بىلەن ۋاڭ ئوردىسىغا
كىرىپ، شامەخسۇتقا چىڭ ۋاڭلىق تاجىنى كىيدۈرىدۇ. مېھرىبانۇ ياردەم-
چى ۋاڭ نامىدا بىرنەچچە يىل ئۆمۈر كۆرۈپ، ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

3

بابا پۇجۇڭ ئاغىچا بىلەن ئايىسە ئاپپاق گەپلىشىپ ئولتۇرغان ئۆي ئەسلىدە مېھرىبانۇ چىڭ ۋاڭنىڭ شامەخسۇت بىلەن پۇجۇڭ ئاغىچىغا تۇتۇپ بەرگەن ھوجرىسى ئىدى. ئوتتۇز نەچچە يىلدىن بۇيان، ۋاڭ ئوردىسى بىرقانچە قېتىم ئىسلاھ قىلىنىپ، يېڭىلانغان بولسىمۇ، پۇجۇڭ ئاغىچىنىڭ تەلىۋى بويىچە بۇ ھوجرىنىڭ ئورنى ئۆزگەرتىلمەي كەلگەن. ھەتتا ئوردىنىڭ ياتاق قىسمى ئون نەچچە مېتىر ئېگىزلىتىلگەن چاغدىمۇ، بۇ ھوجرا يەنىلا بۇرۇنقى ئورنىغا توغرا كەلتۈرۈپ قايتا ياسىتىلغان ئىدى.

— بۇ قېرى تاز كۆرگەن كۈنلىرىنى ئۇنتۇپ، رەھمەتلىك ۋاڭ ئاپامنىڭ ئىلتىپاتلىرىنىمۇ يادىدىن چىقىرىپ قويدى. بولمىسا، تېۋىپ بۇيرۇدى دەپلا، مېنى شۇنچە خورلاپ ئۆزىنىڭ سايىسىنىمۇ كۆرسەتمەيدىغان بولۇپ كېتەمدۇ؟ دېدى پۇجۇڭ ئاغىچا كۆز يېشى قىلىپ.

— كۆڭۈللىرىنى بۇزمىسىلا، خېنىم ئاغىچام، دېدى ئايىسە ئاپپاق، ھەزرەتلىرىنىڭ كۆزلىرىدىن ياش تامسا، مېنىڭ كۆزۈمدىن خۇن

ئاقمامدۇ؟! ياشلىق دىگەن يالقۇن، قىزلىق دىگەن تۈتۈن دەپ، چىلىڭ گاڭ غوجامنىڭ ياشىرىۋالغۇسى كەلسىمۇ كەلگەندۇ. ئەمما، تۆگە قانچە، يىغىرى شۇنچە دەپ، چىلىڭ گاڭ غوجامنىڭمۇ بېشىدا ئوت كۆيۈۋاتقان ئوخشايدۇ. ئۇنداق بولمىسا، ھەزرەتلىرىنى يوقلىماي قويامدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن، ئايسە ئاپپاق ئۆزىنىڭ ئوغلى تۇرشا تۇغبېگدىن ① ئاڭلىغانلىرىنى قىزغىن سۆزلەپ كەتتى. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، بىرەر ئايدىن بۇيان ئىچكىرىسىدە ناھايىتى چوڭ يىغىلىق بولۇپ كېتىپتۇ. يۇقىرالار خاننىڭ ئەمەلدارلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، يامۇللارنى ئىگىلەپ ئەپتۇ. ئەمدى بېيجىڭ خانىمۇ تەختتىن چۈشكىدەك، يىغىلىق قىلغانلار بۇ تەرەپلەرگىمۇ كەلگىدەك. ئۇلارنىڭ شىرىكلىرى قۇمۇلدىمۇ خېلى باردەك. تۆمۈر مۇجاڭ دىگەن ئادەم بەش شەر، ئون ئىككى تاغنى ئارىلاپ يۈرۈپ چىلىڭ گاڭ غوجامنىڭ ئۈستىدىن بولمىغۇر گەپلەرنى تارقىتىپ، قوزغاتقۇلۇق قىلىپ يۈرگىدەك. مىرشاپ، پاششاپلار تۆمۈر ئىسىملىك بىرەر يۈز ئادەمنى تۇتۇپ، سوراق قىپتۇ. ئەمما، ھىلىقى راست تۆمۈر ھىلىغىچە تۇتۇق بەرمەپتىمىش. سەۋدىيى، ئۇنى ئاڭلىغان بىلەن، تونۇيدىغان كىشى تېپىلماپتىمىش، ئۇنىڭ ئۈستىگە، تۆمۈرنىڭ سولايمان قالپىقى بار ئىمىش، ئۇنى كىيىۋالسا، كۆزگە كۆرۈنمەيدىكەن.

— شۇڭىچۇ، قارىسىلا، يوجۇڭ ئاغچام، — دەپ داۋام قىلدى ئايسە ئاپپاق، — چىلىڭ گاڭ غوجامنىڭ قىزلارغىمۇ قارايدىغان پۇرجىسى يوق، يىگىنى ئوغا، كىيىگىنى كېپەن بولۇپ، غەم - غۇسسىگە چۆمۈپلا كېتىپتۇدەك. ئۇ، كۈندىلا دىگىدەك خاننىڭ ئەمەلدارلىرى، تەيجى بەگ غوجاملار بىلەن تاڭ تاڭلار ئېتىپ كەتكىچە مەسلىھەت

① تۇغبېگى — ئەسلىدە ھەربى قوشۇننىڭ تۇغ - بايراقلىرىغا مەسئۇل كىشىگە بېرىلىدىغان مەنسەپ بولسىمۇ، شامەخسۇت دەۋرىدە ۋاڭنىڭ خاس مۇھاپىزەتچىلىرى باشلىقى «تۇغبېگى» دەپ ئاتىلاتتى.

قىلىشىپ، توۋەنكى ئوردىدا تونەپ قالغىدەك. ھازىر خانىقا، مەدرىسە-
لەردە يۇرتنىڭ تېچلىقى ۋە خان بىلەن چىڭ گاڭ غوجامنىڭ
ئامانلىقىنى تىلەپ، نەزىر-چىراق، قۇرئان-تىلاۋەتلەر ئۆتكۈزۈلۈۋې-
تىپتۇ.

ئايسە ئاپپاقنىڭ بۇ گەپلىرى راست ئىدى. كۈنلەر ئۆتكەن-
سېرى، شامەخسۇتنىڭ ئۇيقۇسىمۇ قاتتىق بۇزۇلۇپ، ھەدىسىلا ئې-
گىز-پەس چۈشلەرنى كۆرۈپ، تىنچ ئۇخلىيالمايدىغان بولۇپ قالغان
ئىدى. كىمدۇ بىرى ئۇنىڭ گېلىنى سىقىپ ئۆلتۈرمەكچى بولاتتى.
پات-پاتلا «تورپاق يېغىلىقى» چۈشىگە كىرىپ قالاتتى-دە، تور-
پاق موللاراجى، تورپاق دۇگامەت، ئۆز غوجا غوجامنىيازلارنىڭ
سېپىل دەرۋازىسىغا ئېسىلغان قانلىق باشلىرى ئۇنىڭ ئالدىغا دو-
مىلاپ كېلىپ، «ھە، مەخسۇت تاز، بىزنى كۆرۈۋاتامسەن، بىز تېخى
تىرىك» دەپ قاقاقلاپ كۈلەتتى.

بىر كۈنى، شامەخسۇت پۈجۈك ئاغچىنىڭ يېنىدا قونۇپ قال-
دى. ئاجايىپ چىرايلىق نەقىشلەنگەن موردا ئۇرۇك ئوتۇنى خۇش
پۇراق چېچىپ كۆيۈپ تۇراتتى. بىردەملىك ئۇيقۇغا كەتكەن شا-
مەخسۇتنى يەنە قارا باستى: شەرق تەرەپتىن ھەيۋەتلىك ئاۋاز
بىلەن ئۇچۇپ كەلگەن يوغان بىر ئەجدىھا شىڭشىڭشا تاغلىرىنىڭ
بېشىغا قونۇۋېلىپ، ئاغزىدىن ئوت چېچىۋاتقىدەك؛ بىردەمدە قارا
بوران كۆتۈرۈلۈپ، ئوردىنىڭ ئېگىز راۋىقىنى ئۆرۈپ تاشلىغىدەك.
ئەجدىھا بىر قولىنى سوزۇپ، شامەخسۇتنى گېلىدىن سىققان پېتى
ئالدىغا تارتىپ بېرىپ، «ھە، سېنى نېمە قىلسام بولۇر» دېگۈ-
دەك. شۇ ئارىدا، يەڭلىرىنى جەينىكىگىچە تۈرۈۋالغان بىر قارا
ساقاللىق كىشى ياغاچچىلار ئىشلىتىدىغان ئۆتكۈر پالتىنى كۆتۈرۈپ
ئەجدىھانىڭ ئالدىغا كەپتۇ-دە، «بۇنى ماڭا بېرىڭ، قۇمۇل
خەلقىنىڭ كۆزىگە كۆرسىتىپ تۇرۇپ، بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلاي»
دېگۈدەك. ئەجدىھا قاقاقلاپ كۈلۈپ، «خالىغىنىڭنى قىل» دەپ،
شامەخسۇتنى ھېلىقى كىشىنىڭ ئالدىغا تاشلاپ بەرگىدەك. ھېلىقى

كىشى ئوردا قوۋۇقىنىڭ ئالدىغا يىغىلغان قىلىن خەلق توپى ئىچىدە ئۇنى بىر كۆتەككە بېسىپ تۇرۇپ، پالتىسىنى ئىگىز كۆتەرگىنىدەك...

شۇ چاغدا شامەخسۇت «ۋاي جان» دەپ قاتتىق چۆچۈپ ئويغاندى. يۈجۈك ئاغىچىمۇ ئويغىنىپ كېتىپ، دەرھال يوغان كىرسىن لامپىنى ياقتى-دە، ئۇنىڭ چىرايىغا قاراپ قورقۇپ كەتتى ۋە يۈز-كۆزلىرىدىكى تەرلەرنى سۈرتۈشكە باشلاپ، «تىۋىپ چاقىرتايمۇ» دىدى. شامەخسۇت بېشىنى چايقىدى. شۇ ئارىدا ئوردا مەسچىتىنىڭ مەزىنى ناماز بامداتقا ئەزەن ئېيتتى. شامەخسۇت نامازنى ئۆيىدىلا ئوقۇپ، سەۋسەر تۇمىقى بىلەن قاما جۇۋىسىنى ئىلدام كىيدى-دە، بايا چۈشىدە بوران ئۆرۈۋەتكەن ئوردا راۋىقى تەرەپكە ماڭدى. ئۇنىڭ كەينىدىن قوراللىق مۇھاپىزەتچىلىرى ئەگەشتى.

شامەخسۇت راۋاققا چىقىپ، دەرھال شەرققە قارىدى. ئۆرلەپ چىقىۋاتقان كۈننىڭ نۇرلىرى قىلىن بۇلۇتلارنى خۇددى نەيزىدەك تېشىپ، تاغ باشلىرىغا سانجاق-سانجاق ئەلەملەرنى سانجىۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى. بىراق، شامەخسۇتقا كۈن كۈن ئەمەس، بايا چۈشىدە كۆرگەن ئەجدىھانىڭ ئوت چېچىۋاتقان ئاغزى، تاغ ۋە بۇلۇتلار بولسا ئۇنىڭ گەۋدىسى بولۇپ كۆرۈندى-دە، ئۇ ئالقىنى بىلەن دەرھال كۆزىنى ئېتىۋېلىپ، ئارقىسىغا ئۆرۈلدى. ئوردىنىڭ غەرب ۋە جەنۇب تەرەپلىرىنى يېرىم چەمبەرسىمان ئوراپ تۇرغان ساناقسىز پاكار-پاكار ئۆيلەرنىڭ تۈرخۇنلىرىدىن چىقىۋاتقان كۆكۈش ئىس ھالقىلىرىمۇ ئۇنىڭ كۆزىگە خۇددى ئۆزى تەرەپكە خىرىس قىلىپ كېلىۋاتقان بىر توپ ئەجدىھادەك كۆرۈنۈپ كەتتى. ئوردىغا يېقىنراق جايلاشقان مەسچىتلەردىن ئۆيلىرىگە تارقىلىۋاتقان توپ-توپ جامائەت شامەخسۇت ۋاڭنىڭ راۋاقتا تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، ھەرقايسىسى ئورۇنلىرىدا يەرگىچە ئېگىلىپ تۇرۇپ قالغان ئىدى. شامەخسۇت ئۇلارغا قارىدى-دە، ئۇنىڭ كۆزىگە خۇددى ھەر بىر توپنىڭ ئىچىدىمۇ بايا چۈشىدە كۆرگەن ھىلىقى قارا ساقاللىق كىشى پالتا تۇتۇپ تۇرغاندەك كۆرۈنۈپ كەتتى. شامەخسۇت: «يا ئاللا،

بۇ نېمە كارامەت؟ مەن نېمە بولۇۋاتىمەن!» دەپ خىيالغا چۆمدى.

شۇ ئارىدا ئۆرۈمچى يولى تەرەپتىن كېلىۋاتقان زىل قوڭغۇراق ئاۋازلىرى ئاڭلىنىپ قالدى. چاڭ-توزاڭ ئىچىدە ئوردا تەرەپكە ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋاتقان ئۈچ كىشى كۆرۈندى. شامەخسۇت راۋاقتىن چۈشۈشكە ئالدىرىدى.

سەككىزىنچى باپ

ئۈرۈمچى جاڭجۈڭى قان سورايدۇ

ئايا شاھىم، سىزگە ئېيتار سۆزۈم بار!

—«شاھنامە» دىن

1

بۈگۈن تاڭ يورۇش ئالدىدا ھېلىقىدەك قورقۇنچلۇق چۈش كۆرگەنىنىڭ ئۈستىگە، ئۈرۈمچى تەرەپتىن مۇنچە ئەتىگەن چاپارمەن كەلگەنلىكى شامەخسۇتنىڭ كۆڭلىنى تېخىمۇ بىئارام قىلىۋەتتى. ئۇ، پۈجۈڭ ئاغىچا بىلەن ئۈن - تىنسىز ئولتۇرۇپ، نانۇشتا قىلدى- دە، ئۆزىنىڭ تۆۋەنكى خاس ھوجرىسىغا چۈشۈپ، كالىرىنىڭ ياردىمى بىلەن ئۈستىۋاش يەڭگۈشلىدى: قىزىل مۇنچاقلىق مانجۇچە قالپاق، يان چەكلىرى ئوچۇق ئۆرە ياقىلىق قىزغۇچ تەتىللا تون، ئەجدىھا سۈرىتى كەشتىلەنگەن سېرىق دۇردۇن كالتە چاپان، قىزىل جىيەك تۇتۇلغان كالتە قونجلۇق قېلىن تاپان قارا مەخ-

ھەل ئۆتۈك — مانا بۇلار شامەخسۇتنى غەلىتە تۇسكە كىرگۈزۈپ قويىدى. ئۇ ئادەتتە ئۆزىنىڭ مىللىي كىيىملىرىنى كىيىسىمۇ، رەسمىي قوبۇل ياكى مۇراسىم چاغلىرىدا، مانجۇ خان ئوردىسىنىڭ قائىدىسى بويىچە، ئاشۇنداق ۋاڭلىق سەرپاسىنى كىيىشى شەرت ئىدى.

ئۇ، مانجۇچە كىيىنگەن تۇرشا تۇغبېگى باشلىق تۆت مۇھاپىزەتچىسىنىڭ ھەمرايىدە ھەيۋەتلىك ھوجرىغا تۇتاش ئۇزۇن دەھلىزدىن چۈشۈپ، ئارچا ۋە ئۈرۈك ئوتۇنلىرىنىڭ خۇش پۇراقلىرى بىلەن قاپلانغان كىچىكرەك بىر زالنىڭ تۆر تەرىپىدىكى يان ئىشىكىدىن ئىچكىرى كىردى. قىپ-قىزىل گىلەملەر سېلىنغان زالنىڭ تۆر تەرەپىتىكى تېمىغا ئۆرلەپ چىقىۋاتقان كۆك ۋە ھاۋادا ئۇچۇۋاتقان يوغان ئەجدىھا سۈرىتى سىزىلغان، دەل شۇ سۈرەتنىڭ ئالدىدىكى سۇپىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئالدى پۇتلىرى ئىككى شىرنىڭ بېشىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان بىر تەخت قويۇلغان، قىزىل دۇخاۋا كۆرپە سېلىنغان تەختنىڭ يۆلەنچۈكىگىمۇ ئەجدىھا سۈرىتى نەقىشلەنگەن ئىدى. شامەخسۇت تەختتە ئولتۇرۇپ بولۇشىغا تۇرشا تۇغبېگى دەرھال بېرىپ ئۇدۇلىدىكى نەقىشلىك قوشقانات ئىشىكنى ئاچتى، ئاپپاق ساقاللىق نوشىرۋان تەيجى بىلەن ئىگىز بويلۇق، كوسا ساقال ئەخمەتشا تۇڭچى (تەرجىمان) ئاستا كىردى-دە، سالام بىلەن تازىم بېجا كەلتۈرۈپ، قول باغلاپ تۇرۇشتى (ئۇلارمۇ مانجۇچە كىيىنگەن بولۇپ، ئەخمەتشا تۇڭچىنىڭ قولىدا بىر سېرىق لىپاپە تۇراتتى)، ئۇلار شامەخسۇتنىڭ قول ئىشارىتى بىلەن يان تەرەپتىكى ياغاچ كۇرسىغا ئولتۇرۇپ، قوللىرىنى دۇئاغا كۆتەردى. شامەخسۇت ۋە تۇرشا تۇغبېگى باشلىق مۇھاپىزەتچىلەرمۇ تەڭلا قول كۆتەردى. دۇئادىن كېيىن نوشىرۋان تەيجى بىلەن ئەخمەتشا تۇڭچى ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ، شامەخسۇتتىن ئىسەنلىك سوراپ:

— چىڭ گاڭ غوجام ھەزرەتلىرى ئىسەن قوندىلامىكىن؟ — دېدى.

— خۇداغا شۈكرى يۇرت ئامان، ئىشلار راۋانمۇ؟ — دېدى
شا مەخسۇت.

— خوش، ھەزرەتلىرىنىڭ ئۇلۇغ دۇئالىرى بەركاتىدا ھەممە
ئىشلار جايىدا، — دېدى نوشىرۋان تەيجى، — مۇبارەك خاتىرە شې-
رىپلىرىگە مەلۇم بولغايكىم، بۈگۈن ئەتىگەن ئۈرۈمچى جاڭجۇڭ
يامۇلدىن مۇھىم مەكتۇپ كەلدى. ئىجازەت بولسا، ھەزرەتلىرىگە
مەلۇم قىلساق.

— قېنى ئوقۇلسۇن.

نوشىرۋان تەيجى تۇرشا تۇغبېگىسگە قاردى. تۇغبېگىسىنىڭ
ئىشارىتى بىلەن مۇھاپىزەتچىلەر چىقىپ كەتتى. ئەخمەتشا تۆگىچى
لىپاپىنىڭ ئاغزىنى كىچىك قايچا بىلەن ئېچىپ، يۇك قەلەمدە
يېزىلىپ، تۆت بۇرجەكلىك قىزىل تامغا بېسىلغان خەنزۇچە خەتنى
ئاستا ئوقۇشقا باشلىدى. بۇ خەت مانجۇ خانلىقىنىڭ شىنجاڭدىكى
باش ھەربى - مەمۇرى ئەمەلدارى يۈەن داخۇادىن كەلگەن ئىدى.

بۇ خەتنىڭ مەزمۇنىدىن مەلۇم بولدىكى، سۈن جۇڭشەننىڭ
شىنجاڭدىكى تەرەپدارلىرى «گېلاۋخۇي ①» چىلار بىلەن
بىرلىشىپ، يېقىندا، يەنى 1911 - يىلى 28 - دېكابىر ئۈرۈمچىدە
خانلىققا قارشى قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتەرگەن. بۇ قوزغىلاڭ بې-
سىقتۇرۇلغان بولسىمۇ، بىر قىسىم كىشىلىرى ئىلى ۋە قۇمۇل تەرەپ-
كە قېچىپ كەتكەن. ئىچكىرىدە بولسا، بۇ يىل (1912 - يىل)
1 - يانۋار كۈنى 17 ئۆلكىنىڭ ۋەكىللىرى نەنجىڭ دېگەن شەھەر-
گە توپلىنىپ، «جۇڭخۇا مىنگو» دۆلىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى جاكا-
لىغان ۋە سۈن جۇڭشەننى «ۋاقىتلىق دازۇڭتۇڭ» (بۈيۈك رەئىس
جۇمھۇر) قىلىپ سايلىغان. شۇنىڭدىن ئىلھاملىنىپ، سۈن جۇڭشەننىڭ

① گېلاۋخۇي (ئاكا - ئۇكىلار جەمئىيىتى) — مانجۇ خانلىقىغا قارشى بىر خىل دىنىي
تەشكىلات بولۇپ، ئاساسەن خاراپ بولغان دېھقانلار، ئىشسىز قالغان كاسىپلار، ئەسكەر ۋە
سەرگەردانلاردىن تەركىب تاپقان، بۇ تەشكىلات بەزىدە پومىشچىك ۋە ئەمەلدارلار تەرە-
پىدىنمۇ سۇيىئىستېمال قىلىنىپ كېتەتتى. شىنخەي ئىنقىلاۋى دەۋرىدە بولسا، بۇرژۇئا
ئىنقىلابچىلىرىنىڭ مۇھىم تايانچى بولۇپ قالغان.

ئىلىدىكى تەرەپدارلىرى 7 - يانۋار كۈنى ئىلىنىڭ كۈرە شەھىرىدە كەڭ كۆلەملىك قوزغىلاڭ كۆتىرىپ، خان لەشكەرلىرىنى كۈرەدىن قوغلاپ چىقارغان ۋە ئۈچ كۈندىن كېيىن ئىلى ۋاقىتلىق ئىنقىلاۋى ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى جاكالىغان. ئىلىدىكى ھەر مىللەت خەلقى بىلەن يۇقۇرى قاتلام كىشىلىرى، مەسىلەن، خۇيزۇ ئۆلىمالىرىدىن مالىنشياۋ، ئۇيغۇرلاردىن ھېكىم بەگ تەيجى، ھۆسەنبايلار، يەنە بىر مۇنچە موڭغۇل ۋە قازاق چوڭلىرىمۇ ئىلى قوزغىلىڭىغا ماددى ۋە مەنىۋى ياردەملەر بەرگەن. بۇ قوزغىلاڭچىلار ئىلى بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، شەرقتە، يەنى ئۈرۈمچىگە يۈرۈش قىلىش ئالدىدا تۇرماقتا. دېمەك، ئەھۋال ناھايىتى خەتەرلىك. ئەگەر بۇ خەتەرنىڭ ئالدى ئېلىنمىسا، سۈن جۈڭشەن تەرەپدارلىرى شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىدە قوزغىلاڭ كۆتىرىپ، خانلىق ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدۇ، ئۇ ھالدا ئۇزۇن يىللىق تارىختا ئىگە قۇمۇل ۋاڭلىغىمۇ زاۋال تاپىدۇ. —

«... شۇ ۋەجىدىن، — دېيىلگەن ئىدى خەتنىڭ ئاخىرىدا، — شا مەخسۇت چىمىڭ ۋاڭ جانابلىرى ئۇلۇغ چىڭ خاقانىغا بولغان ئەسەنسەنىۋى ساداقەت ۋە بەكامال ئىتائەت ئىزھارى ھەمدە قۇمۇل ۋاڭلىغىنىڭ ئۇزاق يىللار سەلتەنەت دەۋرانى سۈرۈشىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، دەرھال چارە - تەدبىرلەرگە كىرىشىپ، بىرىنچىدىن، يامان ئادەملەرنىڭ قۇمۇل زېمىنىدا توپىلاڭ قىلىشىغا زىنھار يول قويمىغايلا. ئىككىنچىدىن، ئىلىدىكى توپىلاڭچى ئوغرىلارغا جازا يۈرۈشى باشلىشىمىزغا بەتەھقىق ھەمدەم بولۇپ، قۇمۇلدىن بىرنەچچە يۈز ئاتلىق مەرگەن چابدۇرۇپ ئەۋەرتكەيلەر، تاكى ئۇلار خانلىق لەشكەرلىرى بىلەن بىرلىكتە شىجائەت كۆرسىتىپ، شان - شۆھرەت ۋە مەرتىۋىلىرىنى تېخىمۇ يۇقۇرى قىلغاي ...»

خەت ئوقۇلۇپ بولغىچە، شا مەخسۇتنىڭ چىرايى نەچچە خىل بولۇپ كەتتى. گاھ تامدەك تاتىرىپ، كۆزلىرىنى يۇمىۋالاتتى؛ گاھ ئاقىرىشقا باشلىغان سېرىق ساقىلىنى سىلاپ، زالنىڭ نەقىشلەنگەن تاملىرىغا قارايتتى، ھېكىم بەگ بىلەن ھۆسەنبايىنىڭ ئېتى چىققاندا، ئۇ كۆزلىرىنى چەكچەيتىپ، نوشىرۋان تەيجىگە تىكىلىپ قارىۋالدى. «توپىلاڭ» دېگەن سۆز چىققاندا، چۈشىدە كۆرگەن ھىلقى قارا

ساقاللىق كىشى ئۆتكۈر پالتىسىنى كۆتۈرۈپ، ئوردىغا كىرىپ كېلىۋاتقاندەك كۆرۈنۈپ كېتەتتى-دە، يۈرىكى «جىغ» قىلىپ، بەدىنىگە تىترەك ئولىشاتتى.

ھەقىقەتەن، بۇ كۈنلەردە شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتى ناھايىتى جىددىيلەشكەن ئىدى. جۇڭگو ئىنقىلاۋىنىڭ ئۇلۇغ پېشىۋالىرىدىن سۇن جۇڭشەن ئەپەندىنىڭ يېتەكچىلىكىدە 1905-يىلى قۇرۇلغان بۇرژۇئا ئىنقىلابچىلىرىنىڭ سىياسى پارتىيىسى — «جۇڭگو ئىنقىلابچىلىرى ئىتتىپاقى»نىڭ ئەزالىرى 1911-يىلىدىكى شىڭخەي ئىنقىلاۋىدىن بۇرۇنلا، شىنجاڭدا مانجۇ خانلىقى ئىستىبداتىغا قارشى بەزى ھەركەتلەرنى باشلىۋەتكەن ئىدى. شۇ ئىنقىلاۋىي ھەركەتلەرنىڭ دەسلەپكى مېۋىسى بولغان ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇشى بىلەنلا، نەنجىڭدىكى ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتكە تېلېگىرامما يوللاپ، ئىلى رايونىدا مانجۇ خانلىقى ھاكىمىيىتىگە خاتىمە بېرىلگەنلىكىنى جاكالىدى ۋە يۈەن داخۇانى مانجۇ خانلىقىدىن ۋاز كېچىپ، «جۇڭخۇا مىنگو»نى ئېتىراپ قىلىشقا قىستىدى؛ چارپادىشاسىنىڭ ئىلىدىكى كونسۇلخانىسىغىمۇ نوتا تاپشۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشماسلىقىنى تەلەپ قىلدى. بىراق، يۈەن داخۇا بېيجىڭدا جان تالىشىۋاتقان مانجۇ خانلىقىغا ساداقەت بىلدۈرۈپ، ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىگە قارشى مەيدانغا چىقتى. بېيجىڭدىكى مانجۇ خانلىقى يۈەن داخۇاغا ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنى ئوجۇقتۇرۇش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىش بىلەن بىللە چار پادىشاسىدىن ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنى ئېتىراپ قىلماسلىقىنى تەلەپ قىلدى.

شۇنداق قىلىپ، شىنجاڭدا ئىككى ھاكىمىيەت، يەنى ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى بىلەن ئۈرۈمچىدىكى مانجۇ خانلىقى ھۆكۈمىتى شەكىللىنىپ، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش باشلىنىش ئالدىدا تۇراتتى. يۈەن داخۇا جەنۇپ ۋە شەرقىي شىنجاڭدىن ئەسكەر يۆتكەشكە جىددىي كىرىشتى. جۈملىدىن، قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ھەربىي باشلىق جۇدېچىنغا (خەلق ئۇنى: «جۇدارېن» دەپ ئاتايتتى)

ئۆز لەشكەرلىرى بىلەن دەرھال ئۇرۇمچىگە يېتىپ كېلىش توغرىدسىدا بۇيرۇق بەردى. بۇ بۇيرۇق شامەخسۇتقا يېزىلغان خەتتىن بىر كۈن بۇرۇن جۇدارىنغا تەككەن ئىدى.

ئەخمەتشا تۈگچى خەتنى ئوقۇپ بولۇپ، شامەخسۇتقا قارىدى. شامەخسۇت تەختكە يۆلەپ قويغان ئۆلۈكتەك، رەڭگى ئۆچكەن ھالدا جىم ئولتۇراتتى. زالدا يوغان چۆيۈن مەشىنىڭ گۈكىرىشىدىن باشقا ھېچقانداق ئاۋاز ئاڭلانمايتتى. شۇ ئارىدا مەلۇمچى بەگ كىرىپ، جۇدارىننىڭ كۆرۈشكىلى كەلگەنلىكىنى مەلۇم قىلدى...

... جۇدارىن ئەھۋالنىڭ ناھايىتى جىددىي ئىكەنلىكىنى، ئۆزىنىڭ ئەتە ئەتىگەندە يولغا چىقىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، قومۇلدىن ئەۋەتىلىدىغان مەرگەنلەرنىڭ تېزرەك يولغا چىقىشىنى تەلەپ قىلدى ۋە ئاخىرىدا ئەخمەتشا تۈگچىغا قاراپ جىددىي قىياپەتتە مۇنداق دېدى:

— چىڭ ۋاڭ ئالىيلىرىغا ئۇشبۇ سۆزلىرىمنى تەكىتلەپ ئېيتىڭكى، ئۇرۇش چىقىمسىز بولمايدۇ، زەمبىرەكنىڭ ھەر بىر تال ئوقى ئۆزى بىلەن تەڭ كۈمۈشكە توختايدۇ. چىڭ ۋاڭ ئالىيلىرى ئۇرۇمچىگە مەرگەنلەردىن تاشقىرى ئۇرۇش خىراجىتى ئۈچۈن پۇل ئەۋەتىشنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويمىغاي!

جۇدارىن «يوللۇق» دەپ بېرىلگەن يىگىرمە سەر ئالتۇننى ئېلىپ، ئۇزىغاندىن كېيىن، شامەخسۇت نوشىرۋان تەيجىگە قاراپ، «ئىشنى نېمىدىن باشلىساق بولۇر؟» دېدى.

— ئەل ئىچىدىن بىرنەچچە يۈز مەرگەن يىغىش ئوڭاي ئىش ئەمەس، — دېدى نوشىرۋان تەيجى، — ھەزرەتلىرىنىڭ رەيىلىرىدگە مۇناسىپ كەلسە، ئوردا ئەركانى ۋە يۇرت چوڭلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ كۆرسەكمىكىن.

— ئەمىسە، پېشىندىن يىنىپ، ھەممىسى يىغىلغاي! — دېدى شامەخسۇت سەل نارازى قىياپەتتە.

— خوش.

2

پېشىندىن كېيىن زالدا يىغىلىش باشلاندى. شامەخسۇت بايىقى تەخت ئۈستىدە سەۋسەر جۇۋىغا يۆگىنىپ، سەلسلە بىلەن ئولتۇراتتى. ئوڭ قاناتىكى ياغاچ كۆرسىلاردا نوشىرۋان تەيجى، ھاشىر تەيجى، قېزبەگ غوجا باشلىق ئوردا بەگلىرى، سول قاناتتا نورۇز ئەئلەم، ئۇۋەيس مۇپتى، توختى دورغا باشلىق يۇرت چوڭ-لىرى بولۇپ، ئون نەچچە كىشى ئولتۇراتتى. مانجۇچە لىباس كىيىپ، بېلىگە شەمشەر ئاسقان تۇغبېگى شامەخسۇتنىڭ يېنىدا ئۆرە تۇراتتى. قالغان ئوردا بەگلىرىنىڭ ھەممىسى مىلىلى كىيىم بىلەن ئىدى.

نوشىرۋان تەيجى بايىقى خەتتە ئىزھار قىلىنغان ئەھۋاللارنى تەپسىلى چۈشەندۈرۈپ ئۆتتۈپ، ھاردۇق يەتكەن كىشىدەك جىم ئولتۇرۇپ قالدى. شامەخسۇت:

— ئۇرۇش خىراجىتى خۇسۇسىدا گەپ قىلىنمىدىغۇ! — دېدى رەنجىگەن قىياپەتتە.

— خوش، ئەپۇ قىلىسىلا، مەن قۇللىرى بۇ گەپنى ئۇنتۇپ قاپتىمەن، — دېدى نوشىرۋان تەيجى ئورنىدىن تۇرۇپ. ئاندىن جۇ-دارىننىڭ ئۇرۇش خىراجىتى توغرىسىدا تەلەپ قويغانلىقىنى ئېيتىپ ئۆتتى.

شۇنىڭدىن كېيىن شامەخسۇت قاپاقلىرىنى تۈرۈپ، ھەممىگە بىر قور كۆز يۈگۈرتۈپ چىقتى، «قېنى، بۇ گەپلەرگە نىمە دەيسىزلەر؟» دېدى.

قېلىن يېشىل مۇۋۇتتىن تون كىيگەن ئۇۋەيس مۇپتى يوغان سەللىسىنى تۈزىتىپ قويۇپ چىيقىراق ئاۋاز بىلەن مۇنداق دېدى:

— قۇرئان كەرىمدە ھەر نېچۈك دۈشمەننى سەل چاغلىما-

لىق، بەشەرتى لازىم تېپىلغاندا غازات باشلاش خۇسۇسىدا ئايەت-
لەر كۆپ. پادىشانىڭ ئەمرى ۋاجىپ. ئەلھال، جاۋجۇڭ جاناپلىرى
بىزدىن لەشكەر ۋە خىراج سورىغان ئىكەن، بىز ھېچنەرسىمىزنى
ئايىماي، ئىلى كاپىرلىرىغا قارشى غازات باشلاپ، چىڭ گاڭ غوجام
ھەزرەتلىرىنىڭ شانۇ-شەۋكەتلىرىنى ئاسمان پەلەك كۆتىرىشىمىز
دەركار.

— ئۇرۇمچى جاۋجۇڭى تەرىپىدە تۇرۇپ، ئىلى جاۋجۇڭىغا
قارشى تىغ كۆتىرىشنى غازات دىگىلى بولماس، تەقسىر، — دىدى
نوشىرۋان تەيجى مەسخىرە بىلەن كۈلۈپ.

شامەخسۇت نوشىرۋان تەيجىگە ئالىيىپ قويۇپ، تەتۈر
قارىۋالدى.

باياتىن بېرى شامەخسۇتنىڭ ئىچىدىكىنى بىلىۋېلىش ئۈچۈن،
ئۇنى دىققەت بىلەن كۈزىتىپ ئولتۇرغان ھاشىر تەيجى مەسىلىنى
دەرھال چۈشىنىپ، خوشاللىغىدىن تېرىسىگە پاتماي قالدى. ئۇ
قېزىبەگلىكتىن كىچىك تەيجى بەگلىك مەنسىۋىگە چىققاندىن
بۇيان، قانداق قىلىپ نوشىرۋان تەيجىنى يىقىتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا
چوڭ تەيجى بولۇش كويىدا يۈرەتتى. ئۇنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان
پولتاي كۆز ئادەم، يەنى ھىلىقى نېرىنكىرىغا ساناقچى بەگلەر
باشلىقى بولۇپ چىققان قېزىبەگ غوجا بولسا، ھاشىر تەيجى بىلەن
ھەمنەپەس ئىدى. شۇڭا، ئۇلار پۇرسەت تاپسىلا، نوشىرۋان تەيجى-
نى شامەخسۇتقا چېقىپ، ئۇنىڭغا ئورا كولايتتى. مۇبادا ھاشىر
تەيجى چوڭ تەيجى بولۇپ قالسا، قېزىبەگ غوجىنىڭ كىچىك
تەيجىلىك مەنسىۋىگە مىنىشى ئېنىق گەپ ئىدى. مانا ئەمدى
نوشىرۋان تەيجى شامەخسۇتنىڭ رايىغا باقماي، ئۇنىڭ چىشىغا
تېگىپ قويدى. بوي-بەستىنىڭ يوغانلىغى ۋە رەڭگى-رويىنىڭ
قارىلىغى بىلەن كۆيۈپ كەتكەن توغراققا ئوخشايدىغان ھاشىر
تەيجى بۇ پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، ئورنىدىن دەس قوپتى-
دە، شامەخسۇتقا تازىم بىجا كەلتۈرگەچ مۇنداق دىدى:

— مۇپتى ئاخۇنۇمنىڭ ئېيتقانلىرى ھەق گەپ. بىر ئۈچۈن چىڭگاك غوجام ئاللىرىنىڭ شانۇ-شەۋكىتى ھەممىدىن ئەۋزەل. بىر دەرھال يۇرت ئىچىدىن بىرنەچچە يۈز مەرگەن ۋە ئالتۇن، كۈمۈش توپلاپ، ئۇرۇمچى جاڭجۈننىڭ ھۇزۇرىغا ماڭدۇرۇشىمىز لازىم.

— ھاشىر تەيجى، — دىدى نوشىرۋان تەيجى ئېغىر-بېسىقلىق بىلەن، — يۇرتنىڭ ئەھۋالى ئۆزلەگە مەلۇم. ئۆتكەن يىلى قۇرغاقچىلىق بىلەن ھوسۇل كېمىيىپ كەتتى. ئون ئىككى تاغنىڭ ھەممىسىدە دىگىدەك چارۋا ماللار جۇتقا ئۇچرىدى. قارا كېسىزىك بىلەن يۇرت ئىچىدە ئۆلۈم-يىتىم كۆپ بولۇۋېتىپتۇ. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، كىچىككىنە قۇمۇلدىن بىرنەچچە يۈز مەرگەن ۋە نۇرغۇن ئالتۇن-كۈمۈشنى قانداق يىققىلى بولسۇن! «تۆمۈرچىلىك يەل بىلەن، پادىشالىق ئەل بىلەن» دەپتىكەن. چىڭگاك غوجامنىڭ شانۇ-شەۋكىتى يۇرتنىڭ تىنچ-ئامانلىقى ۋە ئاۋادانلىقى بىلەن بولمايزە، ئەل-يۇرتقا ئېغىرچىلىق سېلىش بىلەن بولغىدەكمۇ! ئۆتكەن ئۇلۇغلار:

«رەئىيەتتىن① ئالما رىئايەت② قولىن،
رىئايەتكە تاپشۇر رەئىيەت يولىن.»

دەپتىكەن. ئەمىر ناۋائى ھەزرەتلىرى ھۆسەيىن بايقاراغا قىلغان نەسىھەتلىرىنىڭ بىرىدە:

«شاھ تىلەر بولسا شاھلىق قىلماق،
رەئىيەتتىن كېرەكمەس ئايرىلماق.»

دىگەن ئىكەن.

---

① رەئىيەت — پۇقرا، خەلق.
② رىئايەت — رىئايە قىلماق، ھۆرمەت قىلماق.

قىزبىبەگ غوجا ئورنىدىن چاچراپ قوپتى-دە، قوللىرىنى پۇلاڭلىتىپ مۇنداق دېدى:

— ئەمدى ئۆزلە چىلىڭگاڭ غوجامغا نەسىھەت قىلغۇدەك بولدىلامۇ؟ چىلىڭگاڭ غوجام ھەزرەتلىرى، ئىنشائاللا، ھېچكىمنىڭ نەسىھىتىگە مۇھتاج ئەمەس.

— سەۋرى قىلسىلا بېگىم، — دېدى ھاشىر تەيجى ئۇنى باسقان بولۇپ، ئاندىن نوشىرۋان تەيجىگە قاراپ مۇنداق دېدى:

— ئۆزلە «رەئىيەت - پەئىيەت» دەپ نىمە قىلماقچى؟ ئۇلۇغ بېيجىڭ خان چىلىڭگاڭ غوجامغا قومۇلنىڭ يېرىنى جاساق، خەلقىنى قۇل قىلىپ بەرگەن، چىلىڭگاڭ غوجام نىمە قىلىشىنى خالىسا، شۇنى قىلىدۇ، تولا «رەئىيەت - پەئىيەت» دەۋەرمىسىلە!

نوشىرۋان تەيجى ناھايىتى ئېچىنغان ھالدا مۇنداق دېدى:

— ئۆزلە، يەنە بىر «تورپاق يىغىلىقى» بولسۇن دېمەكچىمۇ؟ جاڭجۇڭ يامۇلنىڭ مەرگەن سورىقىنى — قان سورىقىنى؛ خىراج سورىقىنى — جان سورىقىنى. چىلىڭگاڭ غوجام يۇرتىنىڭ ئاتىسى. پۇقرالار قۇل بولسىمۇ، گۇل بولسىمۇ، چىلىڭگاڭ غوجامنىڭ بالىسى، قايسى ئاتا ئۆز بالىلىرىغا مېھرىسىز ئەمەس. شەيىخ سەئىدى ھەزرەتلىرى پادىشانى دەرەخكە، خەلقىنى يىلتىزىغا ئوخشىتىپ، «خەلققە زەرەر يەتكۈزمە، بولمىسا يىلتىزىڭ قۇرۇپ كېتىدۇ» دېگەن ھېكمەتلىك گەپنى قالدۇرۇپ كەتكەن. بىز چىلىڭگاڭ غوجامنىڭ چىنار دەرىخىدەك ئۇزۇن يىللار كۆكلەپ، كۆپچىلىككە سايە، غېرىپ-مىسكىنلەرگە ھىمايە بولۇشىنى خالىساق، پۇقرالارغا بىھۇدە زەرەر يەتكۈزمەسلىكىمىز لازىم. پۈتكۈل شىنجاڭنى سوراۋاتقان جاڭجۇڭ جاناپلىرى ئالقانچىلىك كېلىدىغان قومۇل دىيارىدىن مەرگەن ۋە پۇل ئالماي تۇرۇپمۇ، ئۆز مۇرادىنى ھاسىل قىلالايدۇ.

نوشىرۋان تەيجى سۆزلەۋاتقاندا، نورۇز ئەئلەم بىرەر پالاكەتنىڭ يۈز بېرىشىنى ئالدىن سەزگەندەك قارا تەرگە چۆمۈپ كەتتى. ئۇ نوشىرۋان تەيجىنىڭ ئالدىغا بېرىپ، «تەقسىر، ئۆزلىرىنى ئايىسىلا. بۇلاردا ھەق گەپنى ئاڭلايدىغان قۇلاقمۇ يوق، ئەل-يۇرت-

نىڭ دەردىگە يېتىدىغان يۈرەكمۇ يوق. بۇلارغا نەسىھەت قىلماق قارا تاشنىڭ ئۈستىگە سۇ سەپمەكلىك بولىدۇ» دېمەكچى ئىدى. لېكىن، ئۆزىنى ئاران بېسىپ، جىم ئولتۇرۇۋالدى.

شاھخۇت نوشىرۋان تەيجىنىڭ ھەق گەپ قىلىۋاتقانلىقىنى چۈشىنىپ تۇرسىمۇ، ئاڭلىغۇسى كەلمەي قاپاقلىرىنى سالغان ھالدا، بۇ قېرى تەيجىدىن قانداق قۇتۇلۇشنىڭ تەدبىرى ئۈستىدە خىيال سۈرەتتى. بىراق، نوشىرۋان تەيجىنىڭ ئەڭ كونا ۋە كۆپ خىزمەت كۆرسەتكەن مۆيسىپىت تەيجى ئىكەنلىكىنى، بولۇپمۇ خەلق ئىچىدە يۇقۇرى ئابرويىسى بارلىقىنى ئەسلەپ، ئۇنى دەرھال جازالاشقا پېتىنالمايتتى. ئاخىر، ئۆزىچە بىر يول تاپتى-دە، مۇنداق دېدى:

— نوشىرۋان تەيجى! سىز كۆپ خىزمەت قىلىپ، ھېرىپ كەتتىڭىز. ئۆمرۈمنىڭ ئاخىرىدا بولسىمۇ، ھەج تاۋاپ قىلىۋالسام دەپ نەچچە قېتىم ئەرز ئېيتقان ئىدىڭىز. سىزگە رۇخسەت. ھەجگە بېرىشقا جابدۇنۇڭ. سىزنىڭ ۋەزىپىڭىزنى ھاشىر تەيجى ئۆتەپ تۇرغاي!

ئاندىن شاھخۇت مۇنتۇلارنى چاقىلدى:

— ئۇرۇش خىراجى ئۈچۈن ھەر تۈتۈن (ئائىلە)دىن ھال-ئەھۋالىغا قاراپ، ئون سەردىن قىرىق سەرگىچە كۈمۈش پۇل توپلانسۇن؛ ئىككى-ئۈچ ئوغۇللۇق پۇقرالاردىن بىر ئوغۇل ئەسكەرلىككە ئېلىنسۇن؛ يالغۇز ئوغۇللۇق ياكى ئوغلى يوق تۈتۈنلەرنىڭ ھەربىرى يۈز سەر كۈمۈش، ئەللىك سەر قەغەز پۇل چىقىرىپ، باشقا بىر كىشىنى ئەسكەرلىككە ياللاپ بەرسۇن. ئەسكەرلىككە ئېلىنغانلارنىڭ ھەممىسى ئۆزىنىڭ ئىگەر-جابدۇقلۇق ئېتى ۋە كىيىم-كېچەگى بىلەن كەلسۇن. پۇل توپلاش ۋە ئەسكەر ئېلىش ئىشىغا ھاشىر تەيجى بىلەن قىزبەگ غوجا تەيىنلەنسۇن، ئاخۇنۇملار مەسچىت-مەسچىتلەردە جامائەتكە ئەمىر-مەرۇپ قىلسۇن.

شۇنىڭ بىلەن گەپ تۈگىدى.

توختى دورغا ئوردىدىن چىقىشۋېتىپ، يېنىدا كېتىۋاتقان نورۇز ئەئلەمگە پىچىرلىدى:

— نوشىرۋان تەيجى بەككە ئۇگال بولدى. پۇت يۇگرۇگى ئاشقا، ئېغىز يۇگرۇگى باشقا دىگەن شۇ، «ئەۋلىيادىن پۇتۇگىنى تارت، پادىشادىن تىلىگىنى» دىگەن ماقالنى ئاڭلىمىغان بولغىمىدى؟

— ھەي دورغام، — دەپ پىچىرلىدى نورۇز ئەئلەم، — نوشىرۋان تەيجى پادىشا كۇندۇزنى كېچە دىسە، يۇلتۇز چىقىپتۇ دەيدىغان، ساڭقارىنى شۇڭقار دىسە، توشقان ئۇۋلاپتۇ دەيدىغان كىشىلەردىن ئەمەس. ئەمدى ھەق گەپنى قىلىمەن دەپ بالاغا قالدى.

توققۇزىنچى باپ

قوزغىلاڭ ھارپىسىدا

ئەگەر قىلمىسدى ئەل ھىمايەت ساڭا،
ئۆزۈڭدىن كىرەكتۇر شىكايەت ساڭا.

— ئەلشىر ناۋايى

1

ساغۇچ تولۇن ئاي تۇمانلىق ئاسماننىڭ بىر چېتىدە خۇددى مىس لىگەندەك ئېسىقلىق تۇراتتى. ئەگرى ـ توقاي، تار كوچىلار بىلەن ئاجرىلىپ تۇرغان مەلىلەردىكى پاكار ـ پاكار ئۆيلەرنىڭ بەزىلىرىدە چىراق يورۇغى كۆرۈنەتتى. ئاندا ـ ساندا ئىتلارمۇ قاۋاپ قوياتتى. گايىت پاششاپ نېپىز قار بىلەن قاپلانغان تار كوچىدا ئالدىراش كېتىۋېتىپ، يولنىڭ ئوتتۇرىسىدا ياتقان بىر نىمىگە كۆزى چۈشتى. ئۇ بىلىدىكى قىلىچىنىڭ دەستىسىنى تۇتقان ھالدا، يىقىن كېلىپ قارىدى-دە، ئۇنىڭ ئادەم ئىكەنلىگىنى

بايقاپ، «كىمسەن؟» دەپ ۋاقىرىدى. جاۋاپ چىقمىغاچ، ئۇ ئادەمنىڭ ئۈستىگە ئېتىلدى، بۇرنىغا جۇن ھارىقىنىڭ سېسىقى پۇرىدى. «ھوي، كىمسەن؟» دىدى پاششاپ پۇتى بىلەن تۈرتۈپ. بىراق شۇ ھامان ئۇنى تونۇپ قالدى. باش-كۆزى يېرىق، پوتىسى چۇۋۇق ياتقان بۇ ئادەم ھېلىقى ياقۇپ ياساۋۇل ئىدى. بۈگۈن ئەتىگەندىن بۇيان، قىزبەگ غوجىنىڭ بۇيرۇغى بىلەن گايىت پاششاپ ياساۋۇللارغا ئىش بۇيرۇپ يۈرەتتى. ياقۇپ ياساۋۇلنى بولسا، ھېچيەردىن تاپالماي، ناھايىتى خاپا ئىدى. شۇڭا: «ھەي خوتۇنتالاق، سېنى قوتۇر ئىتتەك يۈندا يالاپ يۈرەمدىكىن دىسەم، ئۆلگىدەك ئىچىپ، يەنە بىرسى بىلەن مۇشتلىشىپ يۈرۈپسەن-دە، قوپە ئورنىڭدىن!» دىدى پاششاپ ئۇنى ئاچچىق بىلەن تېپىپ. ياقۇپ ياساۋۇلدىن ھېچقانداق سادا چىقمىدى. «ئۆلگەنمۇ نىمە!» دەپ چۆچۈپ كەتتى پاششاپ.

ۋەقە مۇنداق ئىدى: يېرىم سائەت ئىلگىرى مۇشۇ كوچىنىڭ دوقمۇشىدا سۇمباتلىق ئىككى يىگىت كىمنىدۇ كۈتۈپ تۇرغاندەك پات-پات يولغا قارىشىپ قوياتتى. شۇ ئارىدا ياقۇپ ياساۋۇل قانداقتۇ بىر ناخشىنى دىمىغىدا ئېيتىپ، دەلدەڭشىگەن پېتى ئۇلارنىڭ ئۇدۇلىغا كېلىپ قالدى. ھېلىقى يىگىتلەر ئوقتەك ئېتىلىپ كېلىپ، ھايت-ھۇيت دىگىچە، بازغاندەك مۇشتلىرى بىلەن ئۇنى شۇ ھالەتكە كەلتۈرۈپ قويدى-دە، مۈرىسىگە ئېسىۋالغان قىلىچى بىلەن پوتىسىدىكى پىچىقىنى ئېلىپ، كۆزدىن غايىپ بولغان ئىدى...

پاششاپ ئالاقزادە بولۇپ ئەتراپقا قارىدى. ئون قەدەمچە نېرىدا ئىشىكى كوچىغا قارىغان بىر ئۆينىڭ چىرىغى يېنىق تۇراتتى. پاششاپ ئۆي ئىگىلىرىنى چاقىرىپ چىقىپ، ياساۋۇلنى ئۆيگە ئەپكىرىشكە بۇيرۇدى ۋە ئۆزى ئۇنى سىلكىشتۈرۈپ ھوشىغا كەلتۈرگەچ، نىمە ئىش بولغانلىغىنى سورىدى. ياساۋۇل ئىككى كىشىنىڭ تۇيۇقسىز كېلىپ ئۇرۇپ تاشلىغانلىغىدىن باشقا ھېچنىمە

دەپ بىرەلمىدى.

— ھېچقايسىسىنى تونۇمامسەن؟

— ياق، تونۇمايمەن.

— بىرەر نەرسەڭنى ئالدىمۇ؟

شۇ چاغدا ياساۋۇل بېلىنى سىلاپ، «قىلىچىمنى ئېلىپ كېتىپتۇ» دېدى. پىچاقنىڭمۇ يوقالغانلىقىنى بىلگەن بولسىمۇ، بۇنى ئېيتمىدى. چۈنكى بۇ ئەسلىدە قازاق يىگىتى جۇماتايدىن ئالىغان پىچاق بولۇپ، ئۇنى ھىلىقى كۈنى، نىياز دورغىنىڭ ھويلىسىدىكى قانلىق ۋەقەدە ئالتوپىلاڭدىن پايدىلىنىپ، ئامانقۇلنىڭ پوتىسىدىن يېشىۋالغان ۋە باشقىلاردىن قىزغىنىپ، ھېچكىمگە ئېيتمىغان ئىدى.

— يالغۇز قىلىچىڭنىلا ئالدىغان قانداق بۇلاڭچىلار ئىكەن ئۇ؟ ئوبدانراق قارا، يەنە نېمەڭ يوق؟

ياساۋۇل پوتىسىنى يېشىپ قاراشتۇردى. خوتۇنىدىن يوشۇرۇپ، ھاراق ئۇچۇن ساقلاپ يۈرگەن ئىككى سەر قەغەز پۇلمۇ قويۇن يانچۇغىدا ئامان تۇراتتى.

— قىلىچتىن باشقا ھېچنېمەمگە تەگمەپتۇ، — دېدى ياساۋۇل.

— كىيىم-كېچەك بىلەن پۇلغا تەگمەي، پەقەت قىلىچىڭنىلا ئالدىغان قانداق بۇلاڭچى ئۇ؟ ئۇلارغا قىلىچىڭنىڭ نېمە كېرىكى؟— دېدى پاششاپ ھەيران قېلىپ، ئاندىن «بۇنى ئۆيىگە ئاپىرىپ قويۇڭلار!» دەپ ئۇيي ئىگىلىرىگە بۇيرۇق بېرىپ قويۇپ، ئالدىراش چىقىپ كەتتى.

2

گايىت پاششاپ ھاشىر تەيجىنىڭ كۆتەمە قىلىپ سېلىنغان ھەيۋەتلىك ئوردىسى ئالدىدا توختىدى. يالڭاچلىنىپ قالغان ئىگىز چىنار دەرىخىنىڭ تۈۋىدە جۇۋىسىنىڭ ئۇستىدىن دۇشالقىلىق مىلـ

تىق ئېسىلغان بىر كىشى ئىككى ئاتنى تۇتۇپ، دۈگدىيىپ تۇراتتى. پاششاپ هاسىراپ تۇرغان ئاتلارغا بىر قاراپلا، يىراقتىن كەلگەنلىكىنى بايقىدى. شۇ ئارىدا دەرۋازىدىكى قاراۋۇللار «كىم سەن؟» دەپ ۋاقىرىدى. پاششاپ ئۆزىنى مەلۇم قىلىپ، ئىچكىرى كىردى.

هاشىر تەيجى بىلەن قىزبەگ غوجا چوڭ كىرسىن لامپا بىلەن يورۇتۇلغان ئازادە مېهمانخانىنىڭ تۆرىدە ئولتۇرۇپ، بىر كىشىدىن گەپ سوراۋاتاتتى. سول قولىنى ئاق ماتا بىلەن بويىنغا ئېسىۋالغان دوغىلاق بىر ئادەم پەگادا ئولتۇرۇپ سوئاللارغا جاۋاپ بېرىۋاتاتتى. گايىت پاششاپ ئىشىكتىن كىرىشى بىلەنلا، ئۇ ئادەمنى تونۇدى. بۇ، ئۈرۈمچى جاڭجۈننىڭ ئىلى قوزغىلاڭچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەم ئۈچۈن شامەخسۇت تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن بىرىنچى تۈركۈمدىكى ئىككى يۈز ئاتلىق مەرگەنگە باش بولۇپ بارغان روزىمەت بەگ دىگەن كىشى ئىدى. پاششاپ ئۇنىڭ تېخى بىر-ئىككى سائەت بۇرۇن قومۇلغا كەلگەنلىكىنى ئاڭلىغاچقا، ئۇنى ئۆز ئۆيىدە دەپ ئويلىغان ئىدى. ئەمدى بولسا، ئۆيىگىمۇ بارماي، توپ-توغرا تەيجىنىڭ ئوردىسىغا كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ، ئەھۋالنىڭ جىددى ئىكەنلىكىنى چۈشەندى-دە، قول باغلىغان پېتى بىر چەتتە ئۈن-تىنسىز تۇرىۋەردى.

هاشىر تەيجىلەر بىلەن روزىمەت بەگنىڭ ئارىسىدا بولۇۋاتقان سوئال-جاۋاپلاردىن مەلۇم بولدىكى، ئىلى قوزغىلاڭچىلىرى ئۈرۈمچى جاڭجۈننىڭ خانلىق لەشكەرلىرىنى سۈرۈپ-توقاي قىلىپ، جىڭ ناهىيىسىنىڭ كۈن چىقىش تەرىپىدىكى قومبۇلاق دىگەن يەرگە ئەپكېلىپ قويۇپتۇ. هازىر شۇ يەردە قاتتىق ئۇرۇش بولۇۋاتقىدەك. قومۇلدىن بارغان مەرگەنلەر دەسلەپكى كۈنلەردە خېلى ئوبدان ئۇرۇشقان بولسىمۇ، خان لەشكەرلىرى ھەدىسىلا قومۇللۇقلارنى ئالدىغا چىقىرىپ قويغانلىقتىن، بىر ھەپتە ئىچىدە ئەللىك بەش مەرگەن ئۆلۈپ، ئوتتۇز سەككىز كىشى يارىدار بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ روهى چۈشۈپ كېتىپتۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئىلى

قوزغىلاڭچىلىرى ئارىسىدا ئۇيغۇرچە سۆز بىلىدىغان تۇڭگانلارمۇ كۆپ ئىكەن. ئۇلار ھەدىسىلا، «ھەي قۇمۇللۇق قېرىنداشلار، سىلەر كىم ئۈچۈن سوقۇشۇۋاتىسىلەر؟ بېيجىڭدىكى مانجۇ خان تەختتىن چۈشتى. ئەمدى شامەخسۇت ۋاڭدىن قورقماڭلار» دەپ، كاناي ئارقىلىق ۋاقىرايدىكەن. شۇڭا مەرگەنلەر روزىمەت بەككىمۇ بوي سۇنماي، قېچىشقا باشلاپتۇ.

— شۇنداق قىلىپ، قانچە كىشى بىلەن يېنىپ كەلدىڭ؟ — دىدى ھاشىر تەيجى قاپىغىنى سىلىپ.

— سالامەت كەلگىنىمىز ئۆزەم بىلەن سەكسەن يەتتە. ئېغىر ياردارلارنى ئۆتەڭلەردە تاشلاپ كەلدۇق، — دىدى روزىمەت بەگ.

— سەن بىلەن كەلگەنلەر ھازىر نەدىدۇ؟ — دىدى قېزىبەگ غوجا.

— ھەممىسى ئۆيلىرىگە تاراپ كەتكەن.

— نىمىشقا بىر يەرگە يىغىپ تۇرمىدىڭ؟

— قۇمۇلغا كىرىش بىلەنلا ئۈركۈپ كەتكەن يىلقىدەك تۇتۇق بەرمەي قويدى. ۋاقىراپ، ئۇرۇپ باقتىم، نەدىكىنى ...

— بەس! — دەپ كايىشقا باشلىدى ھاشىر تەيجى، — خوتۇن خەقنىڭ نالىسى تولا، ئىش ئۇقماسنىڭ بانىسى، دەپ، تولا كوتۇلداۋەرمە، لەشكەر بېشى ئەمەس، بىر پارچە پوق ئىكەنسەن. ئۇ بىر نىمىلىرىڭ ئۆي-ئۆيگە تاراپ كەتكەن بولسا، بايىقى گەپلەر ئەتىگىچە پۈتكۈل قۇمۇلغا بىر كېلىدۇ. ئەمدى ئەسكەر ئېلىش تېخىمۇ تەسلىشىپ كەتمەمدۇ؟ ساڭا ئوخشاش نان قېپىلارنى دارغا ئېسىش كېرەك.

— ئىلتىپاتلىرى بېگىم.

— سەنمۇ بىر نان قېپى، — دىدى تەيجى گايىت پاششاپقا كايىپ، — ئۆزەڭ پاششاپ بېگى تۇرۇپ، يۇرتتا شۇنچە ئەنسىزچىلىك بولۇۋاتسا، غېمىڭدا يوق يۈرىسەن. دورلۇقنىڭ① يېنىدا،

① دورلۇق (دوردىلىق) — ئوق-دورا ئىسكىلاتى. ئۇ چاغلاردا قۇمۇل كونا شەھەر بىلەن «خۇيچەڭ» (مۇسۇلمان شەھىرى) ئوتتۇرىسىدا جايلاشقان بىر كىچىك قورغان بولۇپ، ھۆكۈمەتنىڭ قورال-ياراقلىرى شۇ يەردە ساقلىناتتى.

بولاقچىلار ئىككى چىرىغنى بىرغوزلىشىپ، مىلتىغىنى ئېلىپ قاچقانلىغىدىن خەۋىرىڭ بارمۇ؟ ھېلىقى گىلاۋخوي دىگەنلەرنىڭ باركۆل ئامبىلىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىغىنىنى بىلەمسەن؟ تۈنۈگۈن كېچە قومۇل ئامبىلىغىمۇ قەست قىپتۇ، ھوشۇكلارنى يىغىپ يۈرۈكلار. دەرھال ئادەملىرىڭنى كۆپەيت، كېچىلىرى كوچا چارلاشنى قويۇقلاشتۇرۇڭلار، ئاڭلىدىڭمۇ؟

— خو... ش...، — دىدى پاششاپ، ئاندىن «بايا...» دىدىيۇ، تىلىنىڭ ئۇچىغا كېلىپ قالغان گەپنى ئىچىگە يۇتۇۋېتىپ، توختاپ قالدى.

— ھە، نىمە «بايا؟» — دىدى تەيجى.

شۇنىڭدىن كېيىن، گايىت پاششاپ دۇدۇقلاپ تۇرۇپ، ياقۇپ ياساۋۇلنىڭ ۋەقەسىنى سۆزلەپ بەردى.

— مانا دىمىدىممۇ! ھۆكۈمەت كىشىلىرىنى ئۆلتۈرىدىغان، قورال - ياراق بۇلايدىغان ئىشلارنىڭ پەيدا بولۇشى كىچىك ئىش ئەمەس. باركۆل ئامبىلىنىمۇ گىلاۋخوي ئۆلتۈرۈپتۇ. چىرىكلەر بىلەن ياساۋۇلنىڭ قورالىنى بۇلىغانلار كىم؟ ھېلىقى تۆمۈر مۇجاڭنىڭ ئادەملىرى بولمىسۇن يەنە! سەن نان قېپلار ھېلىغىچە تۆمۈرنىڭ ئۆزىنى تۇتماق بۇياقتا تۇرسۇن، رەڭگى - روينىمۇ بىلەلمەي يۈرىسىلەر. ئۇ ھەر قانچە بولۇپ كەتسە، كۆزگە كۆرۈنمەيدىغان شاياتۇن ئەمەستۇ؟!

3

ئەتىسى چاشكا ۋاقتى بىلەن توپ - توپ كىشىلەر روزىبەگنىڭ ئۆيى تەرەپكە كېلىشكە باشلىدى. ئۇلارنىڭ كۆپچىلىگى ئاپپاق ساقاللىق بوۋايلار، مۈكچىيىپ قالغان مومايلار، بالا كۆتەرگەن ئاياللار ۋە ئۇششاق ئوغۇل - قىزلار بولۇپ، ھەممىسى دىگىدەك بېلىگە ئاق باغلىغان، ئاياللار بېشىغا ئاق سېلىۋالغان ئىدى.

چۈش ۋاقتىغا قالماي، روزىمەت بەگنىڭ كونا سىپىل تۈۋىدىكى هويلىسى نەچچە يۈزلىگەن كىشىنىڭ قورشاۋىدا قالدى. ئەتراپتىكى ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىلىرى بىلەن، يالىڭاچلىنىپ قالغان تال - سۆگەتلەرنىمۇ، ئادەملەر توپى خۇددى قارا قاغىدەك قاپلاپ كەتكەن ئىدى. «ۋاي بالام»، «ۋاي دادام»، «ۋاي قېرىندىشىم» دىگەن يىغا ئاۋازلىرىغا ئۇششاق نارەسىدىلەرنىڭ قىيا - چىيالىرى قوشۇلۇپ، يەر - زىمىننى زىلزىلىگە كەلتۈرەتتى. گايى ئاياللار ياقىلىرىنى يىرتىپ، چاچلىرىنى يۇلاتتى. گايى كىشىلەر هوشىدىن كەتكەن مومايلارنى يۆلەشتۈرۈپ، تام تۈۋىلىرىگە ئولتۇرغۇزاتتى. چاچلىرى ئاقىرىپ، چىشلىرى سارغىيىپ كەتكەن بىر موماي هاسا تاياققا تايىنىپ، قوشاق قېتىپ يىغلايتتى:

جان بالام، جىنىم بالام،
چۆللەردە جان بەرگەن بالام.
ئون گۈلىڭنىڭ بىرسىمۇ،
ئېچىلماي سولغان بالام.

يىگىرمىگە توشماي يېشىڭ،
نەلەردە قالغاندۇ بېشىڭ.
يىغلاپ قالدى قېرىندىشىڭ،
ئارماندا قالدىڭمۇ بالام.

تال چىۋىقتەك ئېگىلىپ،
زەپىراندەك سارغىيىپ.
يۈرەك - باغرىم ئېزىلىپ،
هەسرەتتە قالدىمغۇ بالام.

شۇ ئارىدا گايىت پاششاپ بىر بېشى قىزىل، بىر بېشى

قارا بويالغان پالاقلارنى كۆتەرگەن سەككىز - ئون نەۋكەر بىلەن كېلىپ، خالايىقنى ھەيۋە بىلەن تارقىتىۋەتمەكچى بولدى. بىراق، غەزەپلەنگەن خالايىق ئۇلارنىڭ پالاقلىرىنى تارتىۋېلىپ، پارچە - پارچە قىلىۋەتتى. نەۋكەرلەر ئالاقزادە بولۇشۇپ قېچىشتى. كىمدۇ بىرسى «نېمە قاراپ تۇرىسىلەر؟» دېدى - دە، مۈرىسى بىلەن دەرۋازىنى ئىتتىرىشكە باشلىدى. بىر توپ ئادەم ئۇنىڭغا قوشۇلدى.

يېرىم سائەتتىن بېرى، شامەخسۇت بىلەن ھاشىر تەيجى ئوردا راۋىقىنىڭ ئۈستىدە بۇ ئەھۋاللارنى بىر كۆزلۈك ئۇزۇنچاق دۇربۇن بىلەن كۆزىتىپ تۇراتتى. ئەھۋال شۇ يەرگە يەتكەندە، شامەخسۇتنىڭ كۆزىگە بۇندىن بەش يىل بۇرۇن يۈز بەرگەن «تورپاق يېغىلىقى» كۆرۈنۈپ كەتتى ۋە ھىلىقى كۈنى نوشىرۋان تەيجىنىڭ «يەنە بىر تورپاق يېغىلىقى بولسۇن دېمەكچىمۇ سىلەر؟» دېگەن گېپى قۇلىقىنىڭ تۈۋىدە جاراڭلاپ كەتكەندەك تۇيۇلدى.

— بولمىدى، — دېدى شامەخسۇت ھاشىر تەيجىگە، — چاقىرغان ئادەم ئەۋەتىڭ. ئۇۋەيس ئەئلەم ① بىلەن ئاخۇنۇملار دەرھال كېلىپ، ۋەز - نەسىھەت قىلسۇن. ئۆلگەنلەرگە ئاتاپ، مەسچىت مەسچىتلەردە نەزىر قىلىشقا ئوردىدىن ئەللىك قوي، بەش كالا ۋە ئۇن - گۈرۈچ بېرىمىز دېسۇن. بۇنىڭغىمۇ ئۇنىمىسا، پالگانلارغا بۇيرۇق بېرىڭ، ئوق چىقارسۇن.

ئۇۋەيس ئەئلەم قارا خېچىرغا مىنىپ، تالىپلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ كەلگەندە، خەلق توپى ئاللىقاچان روزىمەت بەگنى ئۆيىدىن سۆرەپ چىقىپ، ئارىغا ئېلىۋالغان ئىدى. سول قولىنى ئېسىۋالغان روزىمەت بەگ مۈشۈكنىڭ ئالدىدىكى چاشقاندەك دىرىلدەپ تۇراتتى. تەرەپ - تەرەپتىن چىقىۋاتقان غەزەپ نىدالىرى گۈلدۈرمامىدەك دەھشەتلىك گۈرۈلدەيتتى.

— ھەي قانخور، بالامنى بەر!

---

① بۇ كۈنلەردە ھاشىر تەيجى نورۇز ئەئلەمنى ئەئلەملىك ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇپ، ئۇۋەيس مۇپتىنى ئۇنىڭ ئورنىغا ئەئلەم قىلىپ ئۆستۈرگەن ئىدى.

— دادامنى بەر!

— ئاكامنى بەر!

— تويمىغان بولساڭ ھەممىمىزنى ئۆلتۈرۈپ يە!

ئۇۋەيىس ئەئلەم خېچىردىن چۈشمەي تۇرۇپلا، ئىنچىكە ۋە چىقىراق ئاۋازى بىلەن خەلققە خىتاب قىلدى:

— ھاي، مۇسۇلمانلار! مەن يۇرتىنىڭ ئاتىسى چىڭگاڭ غوجام ھەزرەتلىرىنىڭ ۋاكالەتلىرى بىلەن سىزلەردىن ئەھۋال سوراپ كەلدىم. بىز مۇسۇلمانلار ئۈچۈن ئاللا تائالانىڭ ھۆكمى ھەممىدىن ئەلا. ھەر ئىش بولسا، ئاللانىڭ تەقدىرى بىلەن بولىدۇ. ماڭا قۇلاق سېلىڭلار!

ئادەتتە، ئۇۋەيىس ئەئلەمنىڭ ئۆزى تۆگۈل، سايىسىنى كۆرسىمۇ، ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ ئىززەت - ئېھتىرام بىلدۈرىدىغان خەلق بۈگۈن ئۇنى بار - يوقنىڭ ئورنىدا ھىساپلاپ، قىلچە پەرۋا قىلمىدى. ئۇۋەيىس ئەئلەم ئاللانىڭ تەقدىرىگە بوي سۇنۇپ، سەۋرى قىلىش توغرىسىدا يەنە بىر نىمىلەر دەۋەرگەندىن كېيىن، بىر ئاقساقال بوۋاي قارا خېچىرنىڭ تىزگىنىگە ئېسىلىپ تۇرۇپ مۇنداق دىدى: «خۇدا ماڭا يەتتە ئوغۇل بەرگەن. تۇرۇپ قالغىنى ئىككى ئىدى. كىچىكى كېزىك بىلەن ئاغرىپ ياتقاندا، روزىمەت كېلىپ، ۋاڭ غوجامنىڭ يارلىغى دەپ، چوڭىنى ئەسكەرلىككە تۇتۇپ كەتتى. ئارىدىن ئون كۈن ئۆتۈپ، كىچىك ئوغلۇم قازا تاپتى. ۋاڭ غوجامنىڭ يارلىغى بىلەن روزىمەت ھەيدەپ كەتكەن بالامنىڭ ئۆلۈگىمۇ يوق - تىرىگىمۇ. سىلەر بالامنى تۇتۇپ بەرمەمسەڭلار، سوقۇشتا ئۆلەمتى؟ سېنىڭ بالاڭ سوقۇشقا بارسۇن دىگەن بۇيرۇقنى خۇدايىم بەرمىگەنمىدۇ؟ شامەخسۇت ۋاڭغا خەقنىڭ باللىرىنى ئۇرۇشقا ئەۋەت دەپ خۇدايىم بۇيرۇق قىپتىكەنمۇ؟»

— توغرا، توغرا! توغرا ئېيتىدۇ، — دەپ تەستىقلىدى كۆپچىلىك.

ئۇۋەيىس ئەئلەم يەنە بىر نىمىلەر دەپ ۋاقىراپ باقتى، خالايىق ئۇنىڭغا قۇلاق سېلىش ئورنىغا قارا خېچىرنى ئۇرۇپ

يۇرۇپ، ئارىدىن ھەيدەپ چىقاردى. شۇ ئارىدا، ۋاڭنىڭ قوراللىق نەۋكەرلىرى سىپىل ئۈستىدە پەيدا بولدى ـ دە، مىلتىق ئاۋازلىرى ئاڭلىنىپ، ئاسماننى ئىس ـ تۈتەك قاپلاپ كەتتى. خەلق توپى قىچىشقا باشلىدى. يىقىلىپ، دەسسىلىپ ياتقان ئۇششاق باللار بىلەن ئاجىز ـ ئورۇق مومايلارنىڭ قىيا ـ چىيا ۋە دات ـ پەرياتلىرى پەلەككە يەتتى.

راۋاق ئۈستىدە تاماشا كۆرۈپ تۇرغان شامەخسۇت ھاشىر تەيجىگە مۇنداق دېدى:

ـــ ئىت سەمرىسە ئىگىسىنى چىشلەيدۇ، قۇل سەمرىسە خوجىسىغا يانىدۇ دەپ، بۇ تىبجىممەللەر بەكمۇ ھەددىدىن ئېشىپ كېتىۋاتىدۇ. مېنىڭ بەگ ـ سىپاھلىرىم قاۋۇل ئەرلەردىن بولغان بولسا، پۇقرالىرىم مۇنچىلىكمۇ بولۇپ كەتمەس ئىدى. سىز ھاشىر تەيجى زادى بۇ يۇرتنى تۇتالامسىز ـ يوقمۇ؟ بولمىسا ...

ھاشىر تەيجى يوغان گەۋدىسى بىلەن يەرگىچە ئېگىلىپ تازىم بىجا كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئەتراپقا قارىۋېلىپ، پەس ئاۋازدا مۇنداق دېدى:

ـــ ئالى كەرەملىرىنىڭ دۆلەتلىرى سايىسىدە، بىز قۇللىرى كەچ يېتىپ، سەھەر تۇرۇپ، يۇرتنىڭ تىنچلىقى ئۈچۈن بىر پۈتىمىزنى ئۇن قىلىپ، يۈگۈرۈپ يۈرۈپتىمىز. ئەمما لېكىن، بىز تۈزگەننى بۇزۇپ تۇرىدىغان كىشىلەرمۇ بار ئىكەن. مەسىلەن، يەنى مەسىلەن ...

ـــ ھە، نېمىشقا توختاپ قالدىڭىز؟ گەپنى باشلىغاندىكىن، ئايىغىنىمۇ ئېيتقۇلۇق.

ـــ خو ... ش ـــ يەنى مەسىلەن، ـــ دەپ داۋام قىلدى تەيجى يەنە ئەترافقا قارىۋېلىپ، ـــ سۇ ئۇخلىسا ئۇخلار، دۈشمەن ئۇخلىماس دېگەندەك، نوشىرۋان تەيجى تەيجىلىكتىن چۈشكەن بىلەن ...

ـــ ھە، نېمە، ئېيتىۋېرىڭ؟

— تەيجىلگىتىن چۈشكەن بىلەن ئۆچمەنلىكىدىن كەچمەي، ئاغزىم باردەپ ھەرنىمىلەرنى دىگىدەك. چىڭ گاڭ غوجام بىر جاڭجۇڭ ئۈچۈن قومۇللۇقنى قىرىپ تۈگىتىدىغان بولدى. خۇدايىم ئىنساۋىنى بەرسۇن، دەپتۇدەك. ھىلىقى نورۇز ئەئلەمۇ ئۇنىڭغا دوست تارتىشىپ يۈرگىدەك. يۇرتنىڭ ئابرويلۇق كىشىلىرى شۇنداق گەپلەرنى قىلىپ بەرسە، پۇقرالار نىمە بولماقچى. بۇ گەپلەرنى ھەزرەتلىرىنىڭ خاتىرە شىرىپلىرىگە سىلىپ قوياي دىۋىدىم. يەنە ھاكچى ئۇنىچىنى كۆرەلمەپتۇ بولۇپ، بىرەر بەدگۇمانلىق تۇغۇلۇپ قىلىشتىن ئېھتىيات قىلغان ئىدىم.

— بۇ گەپلەر راستمۇ؟

— ئۇردىنىڭ كۆز-قۇلاقلىرى بىكار نان يىمەيدۇ. قوغلا-قوغلا گەپ چىقۇر، كولا-كولا سۇ چىقۇر دەپ، ئېيتىشۇرسەم گەپ تولا.

— نوشىرۋان تەيجىنىڭ ھەج سەپىرىگە تەييارلىغىنى پۈتمەپتىمۇ؟

— غەمىدىمۇ يوق يۈرگىدەك.

شامەخسۇت خىيالغا چۆمدى. بىر دەملىك جىمجىتلىقتىن كېيىن، «ئۆزىڭىز بىر نىمە قىلىڭ» دەپ ھاشىر تەيجىگە مەنىلىك قاراپ قويدى.

ئونىنچى باپ

ئون بالاغا بىر داۋا

جەننەت قىلىچلىرىڭىزنىڭ سايىسىدە،
مەن قىلىچنىڭ پەيغەمبىرى.

— «ھەدىس» تىن

كىمكى قىلىچنىڭ قارا دەستىسىنى
تۇتۇشنى خالىسا، ئۇنىڭ ئۆتكۈر
تىغىغا دۇچ كېلىدۇ.

— ۋ.گ. يان

I

ۋەدىگە بىنائەن، شا مەخسۇت ۋاڭ ئۈرۈمچى جاڭجۇڭىغا بەش يۈز ئاتلىق مەرگەن بېرىشى لازىم ئىدى. روزەمەت بەگ باشچىلىغىدا ئەۋەتكەن بىرىنچى تۈركۈمدىكى ئىككى يۈز مەرگەننىڭ تەقدى-

ۋى ئەنە شۇنىڭ بىلەن ئاياقلاشتى. ئەمدى قانداق-لا بولمىسۇن، ۋەدىگە ئەمەل قىلىپ، قالغان ئۈچ يۈز مەرگەننىمۇ ئەۋەتىپ بېرىشى لازىم ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇرۇمچى جاڭجۈگى ھەدەپ خەت-تېلېگىرامما ئەۋەتىپ، شا مەخسۇتنى قىستاۋاتاتتى. ئىلى قوزغىلاڭ-چىلىرى خان لەشكەرلىرىنى شىخودىنمۇ قوغلاپ چىقىرىپ، ماناس تەرەپكە سىلجىشقا باشلىغاندا، ئۇرۇمچى جاڭجۈگىنىڭ ئۆپكىسى ئاغزىغا تىقىلىپ، پۈتى كۆيگەن توخۇدەك تىپىرلاپ قالدى-دە، شا مەخسۇتقا «پۈتۈن ئۈمىت سىزدە قالدى، بۇ ئۇرۇشتا ئۇتۇپ چىقىشىمىزغا تولۇق ياردەم بەرسىڭىز، سىزنى مۇئاۋىن قىلىپ، پۈتكۈل شىنجاڭنى ئىككىمىز تەڭ سورايمىز» دېگەن مەزمۇندا جىددى تېلې-گىرامما ئەۋەتكەن ئىدى.

بىراق، روزىمەت بەگ باشلاپ بارغان مەرگەنلەرنىڭ تەڭدىن تولىسى ئۆلۈپ، بايىقى ۋەقە كېلىپ چىققاندىن كېيىن، شا مەخسۇت-نىڭ ئەسكەر ئېلىش ئىشى تېخىمۇ تەسلىشىپ كەتتى. تۇرغۇنلىغان كىشىلەر ئوغۇللىرىنى تۇرلۇك بانىلار بىلەن قاچۇرۇۋېتىپ، «قانداق قىلىمىز، جان دېگەن تاتلىق نىمە ئىكەن. باللار تۇتۇق بەرمەي، قېچىپ كەتتى» دەپ دولىسىنى چىقىرىپ تۇرىۋەردى. بەگلەر تاياق- توقماقتا زورلاپمۇ ئىش چىقىرالمايدىغان بولۇپ قالدى. بەزى كىشىلەر «بالامنى تېپىپ كېلەي» دەپ ئۆزىمۇ قېچىپ كەتتى. بەزى ياشانغان كىشىلەر «ئەمدى ئىلاجىم قالمىدى. بالامنىڭ ئورنىغا ئۆزەم باراي» دەپ ئوردىغا كېلىۋالدى. ئۇلار ئەسكەرلىككە ئەل-ۋەتتە يارىمايتتى. بەزىلەر بولسا، بار- يوقىنى سېتىشتۇرۇپ، بەلگى-لەنگەن مىقداردىن ئىككى- ئۈچ ھەسسە ئوشۇق كۈمۈش تۆلەپ قۇ-تۇلۇشقا تىرىشاتتى. ھاشىر تەيجى بىلەن قېزىبەگ غوجا شامەخ-سۇتتىن ئوغۇرلۇقچە قاماقتىكى «گۇناكار»لارنى سېتىشقا باشلىدى. شۇ قاتاردا ئامانقۇل بىلەن بىللە نېرىنكىردىن تۇتۇپ كېلىنگەن سوپى تىكە ۋە قاسىم قىزىق دېگەن يىگىتنى قاماقتىن چىقىرىپ، ئۈچەيلەننى يۈز سەردىن ئۈچ يۈز سەر كۈمۈشكە ساتتى. شۇ كۈن-

دىن باشلاپ، ئامانقۇلمۇ يېڭى ئەسكەرلەر قاتارىغا ئۆتتى.
شۇنداق قىلىپ، قۇمۇل شەھەر ئىچى، ئەتراپ يېزىلار ۋە «بەش شار» دەپ ئاتىلىدىغان رايوندىن بولۇپ، مىڭ تەسىلىكتە بىر يۈز يىگىرمىچە ئەسكەر توپلاندى. شامەخسۇت قالغان سانىنى تولۇقلىيالماي، ئۆز گۆشىنى ئۆزى يىگىدەك بولۇپ، كېچىلىرىمۇ ئۇخلىيالمايدىغان ھالەتكە چۈشۈپ قالغان ئىدى.
شۇنداق پەيتتە، تاغ تەرەپتىن «خۇش خەۋەر» كېلىپ قال-دى: «تاغ خەلقى بىر يۈز سەكسەن ئاتلىق مەرگەن يىغىپ، چىڭ گاڭ غوجامنىڭ خىزمىتىگە ئەۋەتىپتۇدەك، ئۇلارنى نىياز دورغا باش-لاپ كەلگىدەك» (بۇ، راست ئىش ئىدى). شا مەخسۇت بۇ «خۇش خەۋەر» نى ئاڭلاپ، خۇشاللىقتىن ئاغزى قۇلىقىغا يەتتى - دە، تاغ مەرگەنلىرى كەلگەن ھامان بۇ يەردىكىلەر قوشۇلۇپ، دەرھال ئۈرۈمچىگە ماڭسۇن، ھاجەر باقى بەگ لەشكەر بېشى بولۇپ بارسۇن دىگەن مەزمۇندا يارلىق چۈشۈردى.
ھەقىقەتتە بولسا، تاغدىن مەرگەن توپلاپ ئەۋەتىش تۆمۈر خەلپىنىڭ ئويۇنى ئىدى.
ئەسلىدە، شامەخسۇت ئەسكەر ئېلىشقا كىرىشكەندىن تارتىپ، تاغ خەلقى قاتتىق نارازىلىق بىلدۈرۈپ كەلگەن ئىدى. «قان تەر-مىزنى شوراپ، تېرىمىزنى شىلىپ، خالىسا ئېتىپ، خالىسا چېپىپ، شۇنچە ئانى ئەتكىنى يەتمىگەندەك، ئەمدى بىزنى ياقا يۇرتلارغا ئاپىرىپ، تۇر - كۈم - تۈركۈملەپ ئوققا تۇتۇپ بەرگىدەكمۇ؟ شامەخسۇتنىڭ قىل-مىغىنى شۇ قاپتىمۇ» دىگەن گەپلەر ھەممىلا يەردە ئاڭلىنىپ تۇراتتى. دورغىلارنىڭ تاياق - توقماقلىرىمۇ ئۆتمەس بولۇپ، خەلق جېنىدىن تويۇپ يۈرەتتى. بۈگۈن ئەسكەرلىككە تۇتۇلغان كىشى ئەتىسى قېچىپ كېتەتتى - دە، تاغ جىرالارغا، قېلىن قارىغايزارلىقلارغا يوشۇ-رۇناتتى. شۇڭا بىرىنچى تۈركۈمدە تاغدىن ئازلا كىشى كەلتۈرۈلگەن ئىدى.
تۆمۈر خەلپە ئىلى قوزغىلىڭىنىڭ باشلانغانلىغىنى ئاڭلاش

بىلەن قۇمۇل خەلقىنىڭمۇ ياخشى كۈنلىرى يېقىنلاشتى دەپ ناھايىتى خۇشال بولۇپ، ئۆز سەپداشلىرى بىلەن قوزغىلاڭ كۆتىرىش پەيتىنى كۈتۈپ يۈرەتتى. شامەخسۇت ئەسكەر ئېلىشقا كىرىشكەندىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە: «بۇ ياخشى پۇرسەت. ئوتنى چۇقچىلاشقىمۇ كۆسەي كېرەك. پاشا، چىۋىننى قورۇشقىمۇ قورىغۇچ كېرەك، قۇرۇق قول بىلەن ھېچنىمە قىلغىلى بولمايدۇ. يىگىتلىرىمىز ئەسكەر بولدۇق دەپ شامەخسۇتنىڭ ئالدىغا بېرىپ، ئاۋال قورالغا ئىگە بولۇۋالسۇن. قورالغا ئىگە بولغاندىن كېيىن، ھەممە ئىشنى قىلغىلى بولىدۇ. ‹توپراق يېغىلىقى› دىن قالغان قانلىق ساۋاق شۇ» دېگەن پىكىرگە كەلدى ۋە بۇ ئوي- پىكىرلىرىنى يېقىن سەپداشلىرى قارا بوسۇق، سەيپۇڭ توختى، ئېلى پالگان، نىياز پالگان، ئەنسارىدەك ئوڭلىغان كىشىلەرگە ئېيتتى. بۇ پىكىرگە ھەممەيلەن قوشۇلۇپ، ئىشەنچلىك كىشىلەر ئارىسىدا تەرغىبات يۈرگۈزۈشكە كىرىشتى. تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆزىمۇ گاھى سېتىقچى، پالچى، گاھى تېۋىپ- تومۇرچى قىياپىتىدە، خۇددى چۆچەكلەردىكى «سۇلايمان قالپىقى» بار ئەپسانىۋى قەھرىمانلاردەك، بۈگۈن بۇ تاغدا بولسا، ئەتىسى ئۇ تاغدا پەيدا بولۇپ جىددى ھەركەتكە كىرىشتى، نېرىنكى تەرەپكە ئەنسارى دېگەن يىگىتنى ئەۋەتىپ، سەپەرقۇل ۋە نۇرۇل بوۋا قاتارلىقلار بىلەن ئالاقىلاشاتتى.

شۇنداق قىلىپ، تاغ- تاغدىن بولۇپ، بىرەر يۈز ئادەم ئەسكەرلىككە بېرىشقا رازىلىق بىلدۈردى. لېكىن، بۇ سان شامەخسۇتنىڭ تاققا تەقسىم قىلىنغان ساندىن خېلىلا كەم ئىدى. شۇڭا، باشقا تاغلارنىڭ دورغىلىرى شامەخسۇتنىڭ جازالىشىدىن ياكى ئۈرۈمچىگە ئەۋەتىۋېتىشىدىن قورقۇپ، شەھەرگە كىرىشتىن قېچىپ تۇراتتى. تۆمۈر خەلپە نىياز دورغىنىڭ مىجەز- خۇلقىنى ۋە ئۇنىڭ قېزىبەگ غوجا بىلەن يېقىنلىقىنى بىلگەچكە، ئۆز سەپداشلىرى بىلەن كېلىشىپ، قارا بوسۇقنى نىياز دورغىنىڭ قېشىغا ماڭغۇزدى.

قارا بوسۇق بىر كۈنلۈك يەردىن كېلىپ نىياز دورغىغا

مۇنداق دىدى:

— دورغام، ئۆزلە ئون ئىككى تاغ ئىچىدە ھەممىدىن ئابروي-لىرى چوڭ ئادەم. قىزبەگ غوجام بىلەن بىر تۇققاندەكلا يېقىن-چىلىقلىرى بار. ئۆزلە تۇرغان يەردە باشقا دورغىلار لەشكەر بېشى بولۇپ بىرىشقا پېتىنالمايدىكەن. ھەممىسى ئۆزلەنىڭ ئېغىزلىرىغا قاراپ تۇرۇپتۇ. پادىشىمۇ سەركىسى بولىدۇ، بىزنى ئۆزلە باشلاپ بارمىسلا، بىرىمىز ئۇ تاغدىن، بىرىمىز بۇ تاغدىن كېلىپ، نەتلەردە تېنەپ يۈرىمىز.

بۇ گەپ نىياز دورغىغا ياغدەك ياقتى ۋە «دىمىسىمۇ راست ئەمەسمۇ؟ چىڭ گاڭ غوجام ئەسكەر باشلاپ بارغىنىمنى كۆرسە، قانچىلىك خوش بولۇپ كېتەر، مېنىڭ بىلەن تۆر تالىشىدىغان دور-غىلار ئەمدى بىگسامنى كۆرسۇن. مېنى چىڭگاڭ غوجام ھىچقاچان ئۇرۇمچىگە ئەۋەتمەيدۇ. مۇبادا ماڭ دەپ قالغاندىمۇ، قىزبەگ غو-جام قاراپ تۇرماس» دەپ ئويلىدى-دە، رازىلىق بىلدۇرۇپ، قارا بوسۇقنى ھەمەڭلار پالانى يەرگە يىغىلىپ تۇرۇڭلار دەپ يولغا سالدى. ئۆزى سەپەرگە ھازىرلاندى. ھازىرلىقى پۈتكەچ، شامەخسۇت ۋە ئۇنىڭ ئوغلى نەزەرگە، ھاشىر تەيجىگە، قىزبەگ غوجىغا نۇر-غۇن سوغات تەييارلاپ، نىرىسنكىردىن تىوپلانغان يىگىرمە ئىككى مەرگەننى ئەگەشتۈرۈپ يولغا چىقتى.

2

شامەخسۇت نىياز دورغىغا ئۆزى كۈتكىنىدىن ئارتۇقراق ئىل-تىپات كۆرسىتىپ، ھوزۇرىغا كىرىشكە رۇخسەت قىلدى ۋە سوغاتلىرى-نى قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭغا تون ياپقۇزدى. نىياز دورغا ئېسىنى يوقاتقىدەك دەرىجىدە خوشال بولۇپ، شامەخسۇتنىڭ ئېتەكلىرىنى كۆزىگە سۈرتتى ۋە شۇ كۈندىن ئېتىۋارەن، قىزبەگ غوجىنىڭ مېھمىنى سۈپىتىدە بەگ- غوجىلارنىڭ قىشلىق مەشرەپلىرىدە ئويۇن-

تاماشىغا غەرق بولۇپ كەتتى.

شا مەخسۇتنىڭ يارلىغىغا بىنائەن، ئۇردا بەگلىرى يېڭى ئەسكەرلەرگە مىلتىق، قىلىچ، ئەلتىپىردىن تىكىلگەن ئەپلىك جۇۋا ۋە قارا سانسان قۇلاقچا تارقىتىپ، ئۇلارنى ھاجەر باقى بەگنىڭ باشچىلىقىدا ئۇرۇمچىگە يولغا سالدى.

بىراق، بۇ ئەسكەرلەر توغۇچى دىگەن يەردە قونۇپ، ئەتىسى چاشكا بىلەن تارانچى كۆمۈر كېنىنىڭ يېنىغا يەتكەندە، ئاجايىپ بىر ۋەقە يۈز بەردى: ئوڭ قولىدىكى دۆڭنىڭ كەينىدىن تۇيۇقسىز بىر پاي مىلتىق ئاۋازى ئاڭلىنىش بىلەن تەڭ، قارا بوسۇق، ئامانقۇل، سوپى تىكە ۋە قاسىم قىزىقلار توپ ئىچىدىن ئوقتەك ئېتىلىپ چىقىپ، كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقىچە ھاجەر باقى بەگنى يول چېتىدىكى قارىياغاچقا باغلاپ تاشلىدى. دۆڭنىڭ كەينىدىن قوللىرىغا مىلتىق تۇتقان ئۈچ كىشى ئات چاپتۇرۇپ چىقتى. ئوتتۇرىدا بوز ئاتقا مىنگەن تۆمۈر خەلپە كېلىۋاتاتتى. ئۇنىڭ ئوڭ تەرىپىدە جەدە ئاتقا مىنىپ كېلىۋاتقىنى قىرىق ياشلار چامىسىدىكى، سوزۇق يۈز سەيپۇڭ توختى ئىدى؛ سول تەرەپتىكىسى تورۇق ئاتقا مىنگەن ياش يىگىت ئەنسارى ئىدى. ئامانقۇل «تۆمۈر ئاكا!» دەپ ۋاقىراپ تاشلىدى. توپ ئىچىدىن «تۆمۈر ئاكام كەلدى، كەلدى، كەلدى!» دىگەن سادالار ياڭراپ كەتتى. تۆمۈر خەلپە ھەمراھلىرى بىلەن يول ياقىسىدىكى كىچىكرەك دۆڭنىڭ ئۈستىدە توختاپ، ئاتتىن چۈشمەي تۇرۇپلا «قېرىنداشلار!» دەپ كۆپچىلىككە خىتاپ قىلدى. تاغ يىگىتلىرى يېرىم ھالقا بولۇپ ئالدىغا يىغىلدى. شەھەر تەرەپتىن كەلگەنلەرنىڭ بىر قىسمى بۇ ئىشنىڭ سىرىدىن تېخى خەۋەرسىز بولغاچقا، ئۆز ئورۇنلىرىدا ھاڭ - تاڭ بولۇشۇپ تۇراتتى.

— يېقىن كېلىڭلار، قېرىنداشلار! — دىدى قارا بوسۇق يوغان ئاۋاز بىلەن. ئاندىن ئۆزى ئېتىنى دىۋىتىپ تۆمۈر خەلپىنىڭ قېشىغا كېلىپ تۇردى. قالغانلارمۇ، ئاستا - ئاستا كېلىپ، غۇژمەكلەشتى.

تۆمۈر خەلپە ئۆزەڭگىگە دەسسەپ تۇرۇپ «قېرىنداشلار!» دەپ

يەنە سۆز باشلىدى: «نەگە بارىسىلەر؟ تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئەزىز يۇرتنى، مېھرىۋان ئاتا- ئانا، قوۋم- قېرىنداشنى تاشلاپ، شامەخسۇت بىلەن ئۇرۇمچى جاڭجۇڭنى ئۇچۇن ئۆلگىلى بارامسىلەر؟ ئۆلگىلى!؟ شا مەخسۇت شۇنچە قىلغانلىرى يەتمەي، ئەمدى بىزنى ئوققا تۇتۇپ بەرمەكچى بىلەمسىلەر؟ روزىمەت باشلاپ كەتكەن يىگىتلەر قېنى؟ ئۇلارنىڭ ئەزىز باشلىرى قايسى تاغ، قايسى دەشت، قايسى قىرلاردا قالدى، بىلەمسىلەر؟ ئۇلارنىڭ ئاتا- ئانا، قوۋم- قېرىنداشلىرى بىر كۆزى قان، بىر كۆزى ياش، نىمە كۈنلەرنى كۆرۈۋاتىدۇ، بىلەمسىلەر؟ شا مەخسۇت بىلەن بەگ- غوجىلار شۇنچە يىللاردىن بېرى بىزنى قۇل قىلىپ، قېنىمىزنى شورىدى، خالىسا ئاتتى، خالىسا ساتتى، بىزمۇ ئادەم ئەمەسمۇ؟ قاچانغىچە ئېزىلىمىز؟ قاچانغىچە خورلىنىمىز؟ ھەممىگە ماقۇل دەپ بويىنىمىزنى ئېگىپ تۇرساق، قۇللۇق زەنجىردىن ھەرگىز قۇتۇلالمايمىز. ئۇرۇق- ئەۋلادىمىز تېخىمۇ ئېغىر كۈنلەرگە قالىدۇ. پۇت- قولىمىزدىكى زەنجىرنى كىشەننى چاقمىساق، ھېچقاچان ئۆزى چېقىلمايدۇ، تەڭلىك- ئەركىنلىك ئۆزى كەلمەيدۇ. بىزمۇ ئادەم، ئادەم قاتارىدا كۈن كۆرۈشىمىز كېرەك!»

— توغرا، توغرا! — دەپ ۋاقىراشتى كۆپچىلىك.

— ئاكىلار، — دېدى كۆرۈنۈشىدىن تېخى يىگىرمىگە توشمىغان بىر ياش بالا يىغلاپ تۇرۇپ، — بىز ئاكا- ئىنى ئۈچەيلەن ئىدۇق. چوڭ ئاكام ئاغرىپ يېتىپ قالغان، ئوتتۇرانچى ئاكامنى روزىمەت ئاپىرىپ، ئۆلۈمگە تۇتۇپ بەردى. ئۇنىڭ قىرقى توشماي تۇرۇپ، مېنى ئەسكەرلىككە تۇتۇۋالدى. ئاتا- ئانام قان- يىغلاپ، زار- زار قاخشاپ قالدى. پۇلى بارلار پۇل بېرىپ قۇتۇلدى. ھەممە كەلگۈلۈك بىز كەمبەغەللەرگە كەلدى. مەن بويىنۇمدىن سۆرىگەندەك كېتىۋاتىمەن. ئېيتىڭلارچۇ، بۇنىڭدىن قۇتۇلۇشنىڭ چارىسى نىمە؟

— بۇنىڭ چارىسى ماۋۇ، — دېدى قارا بوسۇق مىلتىقنى ھاۋادا

پۇلاڭلىتىپ.

— توغرا! - دىدى تۆمۈر خەلپە مىلتىقنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، — بىزنى قولىمىزدىكى مۇشۇ «جانگەر» قۇتقۇزىدۇ. مېنى يىمىسىلە غوجام، دىگەنگە بۆرە قوزىنى يىمەي قويامدۇ؟ بۆرىگە يەم بولماسلىق ئۈچۈن، ئۇنى ئۆلتۈرۈش كېرەك. ئەمما، قۇرۇق قول بىلەن بۆرىنى قانداق ئۆلتۈرگىلى بولسۇن! تەڭلىك، ئەركىنلىك دىگەننى سوراپ ئالىدىغان نەرسە ئەمەس، تارتىپ ئالىدىغان نەرسە، ئاڭلاۋاتامسىلەر. ئىچكىرىدىكى پۇقرالارمۇ، مانجۇ خانىنى قورال بىلەن ئۆرۈپ تاشلاپ، ئەركىنلىك ئېلىۋاتىدۇ. ئەمدى شامەخسۇتنىڭ قۇتۇلۇشقىمۇ مانا مۇشۇ قورال كېرەك. ئۇن بالاغا بىر داۋا دىگەن شۇ.

— ھە، ئىش مۇنداق دىسىنا، تۆمۈر ئاكا، بىزنى ئەسكەر بولۇڭلار دەپ قويۇپ، ئۆزى نەتلەردە يۈرىدىكىن دەپتىمەن سىنى، — دىدى بىر تاغلىق يىگىت مۇلايىم كۈلۈپ.

— يۈز ئاچقۇسى بولماي تۇرۇپ، كېلىننىڭ يۈزىنى ئېچىۋەتسە، نىمە قىزىقى بولىدۇ، — دىدى قاسىم قىزىق. ئاڭلاپ تۇرغانلار كۈلۈشتى.

— ھە، مانا يۈز ئاچقىسىنىمۇ قىلدۇق، — دەپ داۋام قىلدى تۆمۈر خەلپە، — گەپ شۇ، قېرىنداشلار، خالىغىنىڭلار بىزگە قوشۇلۇڭلار، خالىمىغىنىڭلار قېلىڭلار، ھېچكىمنى زورلىمايمىز.

شەھەردىن چىققانلاردىن ئوتتۇرا ياشلىق بىر كىشى ئېتىنى دىۋىتىپ ئالدىغىراق چىقتى - دە، مۇنداق دىدى:

— سىنىڭ ئېيتقانلىرىڭ ھەق. شامەخسۇتنىڭ قۇتۇلىدىغانلا ئىش بولسا، جېنىمنىمۇ قۇربان قىلىمەن. شەھەردە قېلىپ، كۈندە مىڭ ئۆلۈپ يۈرگىچە، ئاسمىنى كەڭ يەرنى تېپىپ، ۋاقتى كەلگەندە بىر ئۆلگەن ياخشى. قېنى، باشلا بۇرادەر، نەگە دىسەڭ بارىمەن.

توپ ئىچىدە غۇدۇر - غۇدۇر كۆپىيىدى. قۇمۇل ۋە «بەش شار» تەرەپتىن كەلگەنلەردىن ئوتتۇز - قىرىقچە ئادەم، ئېھتىمال بالا - چاقىلىرىغا تارتىنىشقان بولسا كېرەك، بىر چەتكە ئايرىلىپ چى-

قىسىپ، ھازىرچە تاققا چىقالمايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. تۆمۈر خەلپە قارشىلىق قىلمىدى. سەيپۇڭ توختى ئوتتۇرىغا چىقىپ، زىل ئاۋاز بىلەن مۇنداق دىدى:

— قالىدىغانلار قوراللىرىڭلارنى بىزگە بېرىڭلار، ئۇنى كۆتىرىپ يۈرسەڭلار، ئۆزەڭلارغا بالا بولىدۇ.

ھەلىقى كىشىلەر قوراللىرىنى تاپشۇردى. شۇ ئارىدا ئامانقۇل قارىياغاچقا باغلاقلىق تۇرغان ھاجەر باقىنىڭ يېنىغا كېلىپ، «ماۋۇ چوشقىنى ئېرىم قىلايلى» دەپ ئاتماقچى بولىدى. توپ ئىچىدىن «ئات، ئات!» دىگەن سادالار ياڭرىدى. تۆمۈر خەلپە ئالدىراشلىق بىلەن «توختا!» دەپ ۋاقىرىدى ۋە:

— بۇنى ئۆلتۈرۈۋەتسەڭ، بىزنىڭ خەۋىرىمىزنى شامەخسۇتقا كىم يەتكۈزىدۇ؟ ھاجەر باقى بېگىمنىڭ ئۆزى بېرىپ ئېيتقىنى ياخشى ئەمەسمۇ؟ — دەپ كۈلدى.

— ئۆلگەنىنىڭ ئۈستىگە تەپكەن قىلمىز دىسىنا، تۆمۈر ئاكا، — دىدى قاسىم قىزىق، ھاجەر باقىنىڭ پۇت-قولىنى يېشىپ تۇرۇپ.

— قېنى ئەمىسە ماڭايلى قېرىنداشلار!— دىدى تۆمۈر خەلپە ئېتىنىڭ بېشىنى تاغ تەرەپكە بۇراپ.

بالا-چاقىسىغا تارتىشىپ قالغانلار چاڭ-توزاڭ توزدۇرۇپ كېتىۋاتقان قىلىن توپقا بىردەم قاراپ تۇرۇشقاندىن كېيىن، ئۆز يوللىرىغا راۋان بولدى.

رەڭگى-رويى گۆردىن ئېچىۋالغان ئۆلۈكتەك تاتىرىپ كەتكەن ھاجەر باقى قارىياغاچ تۈۋىدە ئۆزى يالغۇز قالدى.

ئون بىرىنچى باپ

ئۆز جازاسى ئۆزىگە

كىمكى زالىمغا مەدەت بەرسە،
ئاللا ئۇنى شۇ زالىمنىڭ قولى بىلەن
هالاك قىلىدۇ.

— «هەدىس»تىن

نىياز دورغا شامەخسۇتنىڭ «ئىلتىپاتى»غا ئېرىشكەندىن باشلاپ ئەتىۋارلىق بولۇپ كەتتى، كېچە-كۈندۈز چاي-مەشرەپلەر بىلەن هەتتا ئارام خۇدا ئۇخلاشقىمۇ ۋاقتى يەتمەيتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، شامەخسۇتنىڭ ئوغلى نەزەرنىڭ نەزىرىگە ئېلىنالماي كۆڭلى يېرىم ئىدى. چۈنكى بۇ «شاهزادە غوجا» هىلىقى قازاق قىزىنى ئەۋەتىپ بېرەلمىدىڭ دەپ، نىياز دورغىغا كايىپ قالغاندەك، ئۇنى هەر قېتىم «كېيىن كىرسۇن» دەپ، ئۆز «هۇزۇرى»غا كىرگۈزمەي يۈرەتتى. شۇنداق بولسىمۇ نىياز دورغا ئۈمىت ئۈزمەي يۈرۈۋەردى.

تۆمۈر خەلپىلەر قوزغىلىپ تاقىقا ماڭغان كۈنى ئەلنىڭ ئالدى يېتىپ بولغان بىر چاغدا، ياقۇپ ياساۋۇل كېلىپ نىياز دورغىدىن سۆيۈنچە سوردى ۋە بىر كۈمۈش تەڭگە سۆيۈنچە ئالغاندىن كېيىن، شاھزادە غوجىسىنىڭ چاقىرتقانلىقىنى ئېيتتى. نىياز دورغا خوشاللىقىدىن تېرىسىگە پاتماي، سوغا ـ سالاملىرىنى ئېلىپ، «شاھ ـ زادە غوجا»نىڭ ھەشەمەتلىك ئوردىسىغا كەلدى.

ھۆرمەتلىك كىتابخانلار:

كىتاۋىمىزنىڭ تۆتىنچى بابىدا، بۇ «شاھزادە غوجا» توغرىسىدا ئازراق گەپ بولۇپ ئۆتكەندىن كېيىن، مۇئەللىپ ئاپپاق قەغەزنى بۇلغىماسلىق ئۈچۈن، ئۇنى ئىككىنچى تىلغا ئالماسلىق قارارىغا كەلگەن ئىدى. ئەپسۇسكى، ھىكايىمىزنىڭ تەرەققىياتى مۇئەللىپنى بۇ قاراردىن يېنىپ، «شاھزادە غوجا»نىڭ مىجەز ـ خۇلقىدىن يەنە ئازراق يېزىشقا مەجبۇر قىلدى، كەچۈرۈشۈڭلارنى سورايمەن.

شۇنداق قىلىپ، ياقۇپ ياساۋۇل نىياز دورغىنى كىرىستىن لامپىلار بىلەن يورۇتۇلغان يوغان بىر ئۆيگە باشلىدى، ئۆينىڭ ئىچىدىن ھاراق ۋە ئەپيۇن ئىسى پۇراپ تۇراتتى. تۆر تەرەپتىكى كىمخاپ كۆرپىلەر سېلىنغان كات ئۈستىدە نەزەر، يەنى «شاھزادە غوجا» پەر ياستۇقلارغا يۆلىنىپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ كۆزلىرى مەسلىكتىن خۇمارلىشىپ، يېرىم ئوچۇقتەك كۆرۈنەتتى. نەزەرنىڭ ئوڭ قانىتى ھېسابلىنىدىغان «يىگىت بېشى» ئاقبەگ كاتنىڭ يېنىدا ئەپيۇن چىدىرىغى بىلەن ھەپىلىشىۋاتاتتى، ئىككى تەرەپكە تۈرلۈك نازى ـ نېمەتلەر ۋە ھاراق قاچىلىرى بىلەن تولغان پاكار ـ پاكار شىرەلەر بىر تۇتاش قىلىپ قويۇلغان. شىرەلەرنىڭ كەينىدە يىگىرمە نەچچە ئەر ـ ئايال ئارىلاش ئولتۇراتتى. ئەرلەر ھەدەپ ئاياللارنى ھاراقا زورلايتتى، پەگادا ئولتۇرغان ئەر ـ ئايال سازەندىلەر دۇتار، تەمبۇر،

غىجەك ۋە داپلارنى چېلىپ، ناخشا ئېيتىشىۋاتاتتى. ئوڭ قول تەرەپتىكى تامنىڭ يان تۈڭلۈكىگە بىر ئايال چېچىدىن ئېسىقلىق تۇراتتى. ئۇنىڭ كەشتىلىك پايپاق كىيگەن پۇتلىرى گىلەمگە ئاران-ئاران تېگىپ تۇراتتى.

نەزەر ئولتۇرغانلارغا قاراپ: «ھۆسنارىخانغا ھاراق تۇتمامسىلەر؟» دېدى. ئەرلەردىن بىرى بىر چىنىگە تولدۇرۇپ ھاراق قۇيدى-دە، چېچىدىن ئېسىپ قويۇلغان ئايالنىڭ ئالدىغا دەلدەڭشىپ كېلىپ، بېيىت بىلەن ھاراق تۇتتى: (سازەندىلەر توختىدى)

ھاراق ئىچتىم جوڭزىدا①،
قايناپ تۇرادۇر خۇيىدا②.
ئىچمىسەم ئىچكىم كېلەدۇر،
شۇل جوڭانىڭ كويىدا.

ئايال كۆزىنى يۇمۇۋالدى. «ئۇيقۇسىنى ئېچىپ قوي» دېدى نەزەر قاقاقلاپ كۈلۈپ. ھېلىقى بېيىت ئېيتقۇچى قولىدىكى ھاراقنى ئايالنىڭ يۈزىگە سەپتى، ئۆيىنى كۈلكە ئاۋازى قاپلىدى.

شۇ ئارىدا نىياز دورغا بوسۇغا تۈۋىدە توختاپ، يەرگىچە ئېگىلىپ تازىم قىلدى ۋە گىلەمنىڭ ئۈستىدىن ئۆمىلەپ بېرىپ، نەزەرنىڭ قوللىرىنى كۆزىگە سۈرتۈشكە باشلىدى.

— ھەزرەتلىرىنىڭ ئالتۇن بويلىرى، كۈمۈش تەنلىرى ئېسەنمىكىن؟

ياقۇپ ياساۋۇل تازىم بىلەن كېلىپ، نىياز دورغىنىڭ سوغاتلىرىنى كاتىنىڭ ئالدىغا يايدى، يوغان شايى ياغلىقنىڭ ئۈستىدە يەتتە جۈپ بۆكەن مۈڭگۈزى، بىر جۈپ قارا تۈلكە تېرىسى، تاختىلانغان بىر سۆلۈيسۈن جۇۋا تۇراتتى، «لايىقلىرىدا بولمىسىمۇ،

① جوڭزا — خەنزۇچە «ھاراق رومكىسى» دېگەن سۆز.
② خۇ — خەنزۇچە «ھاراق ئىسسىتىدىغان چەينەك» دېگەن سۆز.

پەقىر قۇللىرىنىڭ كۆڭلى» دىدى نىياز دوغا.

نەزەر سوغاتلارغا كۆز قىرى بىلەن قاراپ قويۇپ:

— بەك جۇۋاپ كېتىپسەن، — دىدى، ئاندىن، — ھىلىقى ئاي دىسە، ئاغزى بار، كۈن دىسە، كۆزى بار چىرايلىقلىغىنىڭ قېنى؟ ئالغاچ كەلمىدىڭمۇ؟ - دەپ، خۇمار كۆزلىرىنى نىياز دورغىغا تىكتى. نىياز دورغا دۇدۇقلاپ، ئۇ قازاق قىزىنى ئېيىق ئېلىپ قاچقانلىغىنى ئېيتتى.

— ئۇ قىزنى ئېيىق ئەپقاچقان بولسا، ئۆزۈڭنىڭ قىزى يوقمىدى؟ — دىدى نەزەر مەسخىرە بىلەن كۈلۈپ.

— ۋاي غوجام، ئاڭلىشىمچە نىياز دورغا ئاقتا بولۇپ قاپتۇدەك، — دەپ قاقاقلاپ كۈلدى ئاقبەگ. باشقىلارمۇ كۈلۈشتى.

— ئانداق بولسا، بۇ ئاقتىنى مەزلۇمچە ياساپ ئاۋۇ جوگانلارنىڭ قاتارىغا قوشۇۋېتىڭلار، — دىدى نەزەر بۇيرۇق ئاھاڭىدا.

ئەپيۇنىنى تولا چېكىپ رەڭگى سارغىيىپ كەتكەن ئاقبەگ تېخىمۇ قاتتىق كۈلۈپ ئوتتۇرىغا چۈشتى-دە، «بەللى-بەللى، ئويۇنىمىز ئەمدى تازا قىزىيدىغان بولدى، قېنى كېلىڭلار» دىدى. شۇ ھامان تۆت-بەش يىگىت نىياز دورغىنى بېسىپ تۇرۇپ، ئالدىن تەييارلاپ قويۇلغان ئۇستىرا-قايچىلار بىلەن ئۇنىڭ ساقال-بۇرۇتلىرىنى بىردەم ئىچىدە قىرقىپ تاشلاپ، تولكە جۇۋىسىنىڭ ئورنىغا ئايالچە تون كىيدۈرۈپ قويدى. ئۆيىنىڭ ئىچىنى قاتتىق كۈلكە ئاۋازلىرى قاپلاپ كەتتى. نىياز دورغا ھەم كۈلەتتى، ھەم راستىنلا يېشىنى ئېقىتىپ يىغلايتتى.

ئاقبەگ نەزەرگە قاراپ:

— غوجام قارىسلاچۇ، بۇ چېچى يوق تاز جوگان بولۇپ قالدى، ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق؟ — دىدى.

— قانداق قىلغۇلۇق دىگەنىمۇ گەپمىكەن! ھۆسنارىخاننىڭ چېچى ئۇزۇن، شۇنى كېسىپ چاچ سېلىڭلار! — دىدي نەزەر يەنە بۇيرۇق ئاھاڭىدا.

ھېلىقىلار ئېيتىپ قويۇلغان ئايالنى يەرگە چۈشۈرۈپ، ئۆيىنىڭ
ئوتتۇرىسىغا ئېلىپ كەلدى. بۇ قەددى-قامىتى كېلىشكەن ئايالنىڭ
ئىككى تال چېچى تېقىمىدا ئويناپ تۇراتتى. ئۇنىڭ شەھلا كۆز-
لىرى چىراق يورۇقىدا ئوتتەك چاقناپ، غەزەپ ئۇچقۇنلىرىنى
چاچراتتى. ھېلىقى ئەبلەخلەر ئۇنىڭ قوللىرىنى قايرىپ تۇرۇپ،
ئىككى تال چاچنى تۈۋىدىن كېسىۋالدى-دە، كېسىلگەن يېرىدىن
ئۇلاپ، نىياز دوغىنىڭ بېشىغا كىيگۈزدى. ئۆيىنىڭ ئىچى يەنە
كۈلكىگە تولدى. ئاياللار ئارىسىدا بولسا، كۈلكە ئەمەس، پىخىلداپ
يىغلىغان ئاۋازلار ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

ئاقبەگ نەزەرنىڭ ئالدىغا كېلىپ تازىم بىلەن مۇنداق
دېدى:

— ھۆسنارىخاننىڭ چېچى بۇ تاز جوگانغا تاماشا يارىشىپ
كەتتى. ئەمدى بۇ نىيازخان ئاچىمىزنى بىرسىگە نىكا قىلىپ قوي-
مىساق، نامەھرەم بولارمىكىن!

نەزەر مۇنداق دېدى:

— يىگىت بېشى راست ئېيتىدۇ، مەن قارىسام، ماۋۇ ھۆسنا-
رىخان ئەر كىشىدەك زەپىتىسى بار، ئاچچىغى بىلەن قەھرىسى بار
جوگان ئىكەن، ئۆزىمىزمۇ ئەركەكلەرگە ئوخشاپ قاپتۇ، مۇشۇ كىشى-
گە نىكا قىلىپ قويۇڭ.

ئۆيىنىڭ ئىچى يەنە كۈلكىگە تولدى. نىياز دوغا كۈلۈشنىمۇ،
خاپا بولۇشنىمۇ بىلمەي، ئۆرە تۇرغۇزۇپ قويغان مۇردىدەك قېتىپ
قالدى. ئۇنىڭ قۇلاقلىرى ھېچنىمىنى ئاڭلىمايتتى، كۆزلىرى ھېچنە-
مىنى كۆرمەيتتى، ئۆزىنى پەقەت ئۇيقۇلۇقتا بىر يامان چۈش
كۆرۈۋاتقاندەك سېزەتتى. ئاقبەگ: «ئەمدى چىراق ئۆچتى قىلساق
بولار» دەپ تۇرغاندا، تۇرشا تۇغبېگى بوسۇغا تۈۋىدە پەيدا
بولۇپ، نەزەرگە تازىم بېجا كەلتۈردى ۋە شامەخسۇت ۋاڭنىڭ
يارلىقىغا بىنائەن، نىياز دوغىنى دەرھال ئوردىغا ئاپىرىشقا كەلگەن-
لىكىنى ئېيتتى.

— قاراپباق، نىياز دورغا بۇ يەردە بارمىكىن،— دىدى نەزەر.
تۇرشا تۇغبېگى ئۆرە-تۆپە بولۇپ تۇرغان ئەرلەرنىڭ ئارىسىدىن ئۇنى تاپالمىغاچ، ئايالLارغا قارىدى-دە، بىر هازادىن ئاكتىپىنىن، نىياز دورغىنى ھېلىقى ھالەتتە كۆرۈپ ھاڭ-تاڭ بولۇپ قالدى. ئۆيىنىڭ ئىچى يەنە كۈلكىگە تولدى. «بۇنى ئوردىغا شۇ پېتى ئاپىرىسەن!» دەپ بۇيرۇق قىلدى نەزەر. تۇرشا تۇغبېگى: «قېنى، سىلەر!» دەپ تۇۋلاش بىلەن تەڭ تۆت نەۋكەر كىرىپ، نىياز دورغىنى قوللىرىدىن سۆرەپ ماڭدى. ھېلىقى چېچى كېسىلگەن ئايالمۇ شۇ پاتىپاراقچىلىقتىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنى سىرتقا ئالدى-دە، قاراڭغۇدا كۆزدىن غايىپ بولدى.
نىياز دورغا نەۋكەرلەر ئارىسىدا كېتىۋېتىپ، «شاھزادە غوجامغۇ ھېلىقى قازاق قىزنى ئەپكىلىپ بەرمىدىڭ دىگەن بانا بىلەن ئادەم بالىسىغا قىلمايدىغان مەسخىرىۋازلىغىنى قىلدى؛ ئەمدى چىلىڭگاڭ غوجام نىمىشقا كايىپ قالغاندۇ؟ ئۆزەم تاپقان بالاغا، نەگە باراي داۋاغا دەپ، يەنە كۆرىدىغىنىم بارغا ئوخشىمامدۇ؟» دەپ ئويلىدى ۋە ئىشنىڭ ئۇچىنى بىلىپ بېقىش ئۈچۈن تۇرشا تۇغبېگىنى گەپكە سالدى:
— ئايسە ئاپپاق ئاچىمىز تېپىلىقمۇ؟
— تېپىلىق.
— ئوردىغا كىرىپ تۇرامدۇ؟
— ھەئە.
— چىلىڭگاڭ غوجام پېقىرلىرىغا نىمە دەپ كايىپ قالدىكىن؟
— بىلمەيمەن.
— بەگ ئۇكام، يۈرىكىم بۆلەكچىلا ئېغىپ كېتىۋاتىدۇ، ھەر نىمە بولسا...
— تولا گەپ قىلمىسىلا!
شۇنىڭ بىلەن گەپ ئۈزۈلدى. تۇرشا تۇغبېگى نىياز دورغىنى موم شاملار بىلەن يورۇتۇلغان زالغا ئېلىپ كىرگەندە، شامەخسۇت

خىيالغا چۆمۈپ تەختنىڭ ئالدىدا مېڭىپ يۈرەتتى، ھاشىر تەيجى بىلەن قىزبەگ غوجا بىر چەتتە قول قوشتۇرۇپ تۇراتتى. ھاجەر باقى يەردىن ئۈستۈن قارىماي يۈكۈنۈپ ئولتۇراتتى، نىياز دورغا يەرگىچە ئېگىلىپ تازىم قىلدى. شامەخسۇت ۋە ھاشىر تەيجىلەر ئۇنى ھىلىقى ھالەتتە كۆرۈپ، ھاڭ-تاڭ قېلىشتى. تۇرشا تۇغبېگى «شاھزادە غوجام قىزىقچىلىق قىلىپ، كۆڭۈل ئېچىۋېتىپتىكەن» دەپ ئىزاھلىدى، «خوپ قىپتۇ» دېدى شامەخسۇت، ئاندىن نىياز دورغىنىڭ ئالدىغا ئېتىلىپ كېلىپ، ئىككى كاچات سالدى-دە:

— سەنزە، ئەسكەر باشلاپ كەلدىم دەپ، تاغچى بولاڭ-چىلارغا قورال ئالغىلى كەپتىكەنسەن-دە! تۆمۈر مۇجاڭ بىلەن قاچان گېپىڭنى بىر قىلىۋالغان؟ — دەپ ۋاقىرىدى.

نىياز دوغا ھېچنېمىنى چۈشەنمەي ئۆلۈكتەك قېتىپ قالدى.

ھاشىر تەيجى نىياز دورغىنىڭ ياقىسىدىن تۇتۇپ:

— ئاڭلاۋاتامسەن، سېنىڭ ئەپكەلگەن ئادەملىرىڭ تۆمۈر مۇجاڭغا ئەگىشىپ، تاققا چىقىپ كەتتى. ئەمدى نىمە دەيسەن؟ — دېدى.

شامەخسۇت: «ئۇر!» دەپ يەرنى تەپتى. نەۋكەرلەر نىياز دورغىنى بېسىپ، ئۈچ قىرلىق ئېغىر پالاقلارنى ئىشقا سالدى. ئۇ بىردەم «ئاللا-تۇۋا» دەپ قاخشاپ ئاخىر جىم بولۇپ قالدى.

— بۇ خوتۇنتالاقنى زىندانغا تاشلاڭلار، پۈتكۈل مال-مۈلكى پاشالىق قىلىنسۇن! — دېدى شامەخسۇت.

ئون ئىككىنچى باپ

جەڭ ئالدىدا

يا بىر دۈشمەننىڭ بېشىنى تاشقا ئۇرۇپ يەنچىمىز،
ياكى ئۇلار بىزنى شەھەر سېپىللىرىگە ئاسىدۇ.

— قەدىمقى ئىران شېئىرلىرىدىن

1

تەكچى ـ ئويۇقلىرى قېلىن ـ قېلىن كىتاپلار بىلەن تولغان چاقانغىنا بىر ھوجرىنىڭ باغ تەرەپتىكى يوغان پەنجىرىسى ئالدىدا، نوشىرۋان تەيجى بىلەن نورۇز داموللا① كىتاپ ئوقۇشۇپ ئولتۇراتتى. ياغاچ ياغىچىدىن ياسالغان نەقىشلىك شىرە ئۈستىدە شەيخ سەئدىنىڭ قىزغۇچ كۆندىن كۆركەم مۇقاۋىلانغان «بوستان» ناملىق مەشھۇر كىتاۋى ئوچۇق تۇراتتى. دەسلەپكى باھار قۇياشىنىڭ ئىللىق نۇرلىرى نېپىز ياغ قەغەز چاپلانغان پەنجىرىدىن

① نورۇز ئەئلەم ئەئلەملىك دەرىجىسىدىن قالدۇرۇلغان بولسىمۇ، مەدرىستە يەنىلا مۇدەررىس بولغاچقا، داموللا دەپ ئاتىلاتتى.

ئۆتۈپ، كىتاپ سەھىپىلىرى ئۈستىدە جىلۋە قىلاتتى. نوشىرۋان تەيىجى سەھىپىلەرنى پات-پات ئۆرۈپ، پارىسچە مىسرالارنى شۇنداق ئىختىراس بىلەن ئوقۇيتتىكى، شۇ تاپتا ئۇ، ئۆزىنى تامامەن ئۇنتۇپ، خۇددى دەم سېلىۋاتقان بىر قېرى دەمدەرگە ئوخشايتتى. بۇ مىسرالارنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى تەخمىنەن مۇنداق ئىدى:

جاھاندىن كېتەر چاغدا نوشىرۋان①
بۇ سۆزلەرنى ھورمۇزغا قىلدى بايان:
ھەمىشە غېرىپلەر كۆڭلىن ئاۋلىغىن،
ئۆزۈڭنىڭ راھىتىڭ كۆزلەپ يۈرمىگىن.
ئەگەر راھىتىڭنى قىلارسەن ھەۋەس،
رەئىيەت تىنچ-ئامان كۈن كۆرەلمەس.
ھاجەتتىن چىقارغىن ھەممە مۇھتاجنى،
شۇلار قويدى شاھ باشىغا تاجنى.
دەرەخ بولسا شاھ، خەلق يىلتىز ئىرۇر،
بىل ئوغلۇم، يىلتىزدا دەرەخ ئۇلغىيۇر.
ئەل كۆڭلىنى ئاغرىتما، بەرمە زەرەر،
قۇرار يىلتىزىڭ، رەنجىسە ئەل ئەگەر.
قەيەردە زۇلۇم ھەددىدىن ئاشقان ئىكەن،
بىرەر لەب ئېچىلمايدۇ كۈلكە بىلەن.
ئەگەر بولسا ئۆتكۈر تىغىڭ قانچىلىك،
ئەمەس تۇل خوتۇنىڭ بىر ئاھچىلىك.
ئىشىتمەي دىسەڭ ئاخىر ئەل قارغىشىن،
مۇدام ياخشىلىق ئەيلە، ئال ئالقىشىن.
قالالماس جاھان ئىچرە مەڭگۈ كىشى،
پەقەت قالغۇسى ياخشى نامۇ-ئىشى.

① نوشىرۋان — قەدىمقى ئىران شاھلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئادىللىق بىلەن شۆھرەت قازانغان. ھورمۇز ئۇنىڭ ئوغلى.

— مانا تەقسىر، — دېدى نوشىرۋان تەيجى، — ئۆتكەن ئۇلۇغلار بىزگە شۇنداق قىممەتلىك نەسىھەتلەرنى قالدۇرۇپ كەتكەن. بىز بولساق، دەل ئۇنىڭ خىلاپىنى قىلىۋېتىپتىمىز. كېيىنكى ئەۋلاتلار بىزنى نېمە دەپ قاغايدىكىن، يارەببى!

نورۇز داموللا تەسەللى بەرمەكچى بولۇپ مۇنداق دېدى:

— بىر شائىرنىڭ

«جاھان جام كۆللى زىبىي جانغا①، ئەجەل مەيدۇر، پەلەك ساقى،
ۋە لېكىن قالغۇسىدۇر قىلسا خەيرات② تائەبەت باقى»

دېگەن مىسرالىرى خاتىرىلىرىدە بولسا كېرەككىنىم، جاناپلىرى ئەل يۇرت ئۈچۈن شۇنچە ياخشىلىقلارنى قىلدىلا. ھەق سۇبھانە ۋە تائالا ئۆزلىرىگە ئوخشاش ئەزىز بەندىلىرىگە ھېچقاچان قارغىش كەلتۈرمەس.

— يوقسۇ، يوقسۇ! مەن ئەلگە نېمە ياخشىلىق قىلالىدىم، مەن پەقەت بىر مۇنچە جىنايەتلەرنىڭ شاھىدى، بەزى جانىيلارنىڭ③ شېرىكى بولۇپ قېلىۋاتىمەن، خالاس! ئەبەيدۇللا تارخان بەگنىڭ زامانىسىدا، ھېچبولمىسا، شەھەر سېپىلى بىنا بولغان④: جۇڭغار قالماقلىرى قىرىپ تاشلىغان خەلقنىڭ ئورنىغا

---

① كۆللى زىبىي جان — ھەممە تىرىك جان (بۇ يەردە «ئادەم» مەنىسىدە).

② خەيرات — ياخشىلىقلار، ياخشى ئىشلار.

③ جانىي — جىنايەتچىلەر.

④ بۇ يەردە قۇمۇلدىكى خۇيچېڭ (مۇسۇلمان شەھىرى) كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئەسلىدە بۇ شەھەرنىڭ ئورنىدا چىغاتاي خانلىرىدىن قالغان ئوردا خارابىلىرى بار ئىدى. ئىككىنچى ئەۋلات قۇمۇل ۋاڭى ئەبەيدۇللا تارخان بەگ جۇڭغار توپىلىڭىنى باستۇرۇشتا مانجۇ خانلىقىغا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، كاڭشى ئۇنىڭغا ئالتە يىلدا پۈتتۈرۈشكە مۆلچەرلەپ، چوڭ شەھەر سوقتۇرۇپ بەرمەكچى بولۇپ، سىڭگەر ناملىق ئەمەلدارنى قۇمۇلغا ئەۋەتكەن. سىڭگەر «قۇمۇلدا ئاھالە كۆپ ئەمەس ئىكەن» دېگەن باھانا بىلەن ئەسلى پىلاندىكىدىن ئون ھەسسە كىچىكلىتىپ، مىلادى 1706 - يىلى ئالتە ئاي ئىچىدىلا شەھەرنى پۈتتۈرۈپ، قالغان پۇلغا خىيانەت قىلىپ بېيجىڭغا قايتقان. كاڭشى خان ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقاچ، سىڭگەرنى

تۇرپان ۋە ئالتنە شەھەر تەرەپتىن ئاھالە كۆچۈرۈپ كېلىپ، قۇمۇل دىيارى يېڭىۋاشتىن ئاۋات بولۇشقا باشلىغان؛ مەسچىت - مەدرىسلەر بىنا قىلىنغان. ئىمىن ۋاڭ بىلەن يۈسۈپ ۋاڭ تەرسا بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ زامانىسىدا ھىچبولمىسا، ئىچكىرىدىن قۇمۇل بىلەن ئۆتىدىغان سودا كارۋان يولى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن. چىغاتاي خانلىرى ئوردىسىنىڭ خارابىسى ئۈستىگە ھازىرقى چوڭ ئوردا تەمىر قىلىنغان؛ باغداش، ئارىتام باغلىرى بىنا قىلىنغان. مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ زامانىسىدا، ھىچبولمىسا، بىرمۇنچە چوڭ باغلار، مەدرىسە - جامەلەر بىنا قىلىنغاندىن تاشقىرى، خوتەن، يەركەن، قەشقەر تەرەپلەردىن ھۆكىمالار تەكلىپ قىلىنىپ، قۇمۇلدا تىبابەتچىلىك راۋاج تاپقان. مېھرىبانۇ پۈجۈڭ خوتۇن كىشى بولسىمۇ، ھىممەت - شىجائەتتە ئەرلەردىن ئېشىپ، بىرمۇنچە ساۋاپلىق ئىشلارنى قىلغان. ئۇنىڭ زامانىسىدا، ئىلمۇ - ئىرپان يۇلتۇزلىرىمۇ جىلۋە قىلىشقا باشلىغان. بىزنىڭ زامانىمىزدىچۇ؟ بىزنىڭ زامانىمىزدا جەۋرى - زۇلۇم ۋە ئادالەتسىزلىكتىن بۆلەكنى كۆرمىدىم. يۇقرانىڭ ئېتىگى كۆز يېشى بىلەن، يۈرەك - باغرى قان زەرداپ بىلەن تولۇپ، كىشىلەر ئۆزى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرتىدىن بىزار، ياخشىلار خار، يامانلار ئەتىۋار يەنى سۇ كەلتۈرگەن خارۇ - زار، كوزا چاققان بەختىيار، ۋەسسالام! شۇ ۋەجىدىن «تورپاق يېغىلىقى»دا ئاققان قانلار تېخى قۇرۇماي تۇرۇپلا، يەنە بىر يېغىلىق قوپتى. بەش يىل ئىچىدە ئىككى قېتىم يېغىلىق قوپقان زامان قاچان بوپتۇ؟ مانا ئەمدى قۇمۇللۇق - قۇمۇللۇقنى، مۇسۇلمان - مۇسۇلماننى قىرىپ، قان ئۈستىگە قان تۆكۈلدۇ. بۇنىڭغا كىم ئەيىپكار؟ مانا قارىسىلا، — نوشىرۋان تەيجى ئۆزىنىڭ تىزىغا يۆلىنىپ خورۇلداپ ياتقان ئالا مۈشۈكنىڭ دۈمبىسىنى سىلاپ داۋام قىلدى، — ئەگەر بۇ

جازالىغان ۋە قوشۇمچە قىلىپ، شىن چىڭ (يېڭى شەھەر) سېپىلىنى سوقتۇرغان. سىڭگەر سوقتۇرغان شەھەر 1931 - يىلدىكى قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىدىن كېيىن ۋەيران بولۇشقا باشلىغان.

جانگەرنى ئاچ قويۇپ، ئۇرۇپ ـ سوقۇپ ئازاپلايدىغان بولسام، مېنى ئۆز كۆرۈپ قېشىمدا ياتارمىدى؟ ھېلىغۇ ئادەم، ھايۋان چېغىدىمۇ دىل ئازارلىقىنى كۆتەرمەيدۇ ئەمەسمۇ! بۇقرادا نىمە گۇنا؟

نورۇز داموللا ئۇنىڭ گېپىنى تەستىقلاپ، پارس خەلقىنىڭ 14 ـ ئەسىردە ياشىغان بۈيۈك مۇتەپەككۇر شائىرى خوجا ھاپىز شىرازىنىڭ مۇنۇ مىسرالىرىنى ئوقۇدى:

«مەي بەخور، مۇسھەپ بىسۇزۇ ئاتەش ئەندەر كەئبەزەن،
ساكىنى بۇتخانە باشۇ، مەردۇم ئازارى مەكۇن»①

— ھەق! — دىدى نوشىرۋان تەيجى، — مەن مۇشۇنداق دىل ئازارلىق ھاكىم بولغان زاماندا بىرنەچچە يىل تەيجى بولغانلىقىم ۋەجىدىن، ئۆزۈمنى خۇدايى تائالانىڭ ئالدىدا گۇناھكار ھىساپلايمەن!

— سەۋرى قىلىسىلا غوجام، — دەپ پىچىرلىدى نورۇز داموللا، — بىز شۇنداق زاماندا ياشاۋېتىپتىمىزكى، تۆت تامىنىڭمۇ گېپ تىڭشايدىغان قۇلىقى، گەپ توشۇيدىغان ئاغزى بولۇپ قېلىۋاتىدۇ، ئۆزلىرىنى ئايىسىلا. چىك گاك غوجامغا ياخشى نىيەت بىلەن قىلغان نەسىھەتلىرى بەدىلىگە ھەر قېتىم ئۆزلىرى ئازار يەپ كېلىۋاتىلا.

— ئېيتقانلىرى ھەق، شەيىخ سەئدى ھەزرەتلىرى «ھەر كىمكى بىر خۇدبىنگە نەسىھەت ئېيتار، ئۇ كىشىنىڭ ئۆزى بىر نەسىھەتچىگە مۇھتاجدۇر» دىگەن. شۇ ۋەجىدىنمۇ تەركى ۋەتەن قىلىپ، بەيتۇل ھەرەم تاۋابىغا كېتەي دىۋىدىم. خۇداغا شۈكرى، بۇ تەلىۋىممۇ ئىجابەت بولۇپ قالدى. جابدۇغۇم پۈتسە، بۇرۇنراق يولغا چىققاي دەيمەن، — دىدى نوشىرۋان تەيجى، ئاندىن غەمكىن بىر ئاھاڭدا ئەلىشىر ناۋايىنىڭ مۇنۇ مىسرالىرىنى ئوقۇشقا باشلىدى:

① «(مەيلى) مەي ئىچ، قۇرئاننى دەسسەپ، ئوتقا تاشلا، كەئبىدە زىنا قىل، دائىم بۇتخانىدا بول، (لېكىن) ئادەمگە ئازار بەرمە.»

جىنۇن ۋادىسىگە مايىل كۆرەرمەن جانى زارىمنى،
تىلەرمەن بىر يولى بۇزماق بۇزۇلغان روزىگارىمنى.
پەلەك بىدادىدىن گەرچە بۇ كۈن خاكى غۇبار ئولدۇم،
تىلەرمەن تاپمىغايلار تۇتىيالىققا غۇبارىمنى.
دىمەك قاي سارى ئەزىم ئەتكۈك①، ماڭا يوق ئىختىيار ئاخىر،
قازا ئىلكىگە بەرمىشمەن ئىنانى② ئىختىيارىمنى.

شۇ ئارىدا، نوشىرۋان تەيجىنىڭ خاس ئاشپىزى كوسا ساقال ئىسمائىل پەرراش ئىجازەت سوراپ كىردى-دە، تازىم بىجا كەلتۈرۈپ، چۈشلۈك تاماق تەييار بولغانلىغىنى مەلۇم قىلدى. نوشىرۋان تەيجى ئۇنىڭغا مۇلايىم قاراپ، «داستىخانىنى مۇشۇ يەرگىلا ئەپكىرىڭ، قوزغىلىپ يۈرمەيلى» دىدى. ئاندىن نورۇز دامولىغا مۇنداق دىدى:

— مانا بۇ كىشى ئۆزلىرىگە مەلۇم، قۇمۇلغا مۇساپىر، بۇ يەردە ھىچنىمىسى يوق، ئۆزى بەك يۇۋاش، ھالال ئادەم، ئۆز قېرىندىشىمدەك كۆرىمەن. ئون نەچچە يىلدىن بۇيان، مۇشۇ كىشىنىڭ قولىدىن غىزا يەپ كېلىۋاتىمەن. ئەمدى ھەرەم سەپىرىدىمۇ ئۇنى ئۆزۈمگە ھەمرا قىلىۋالاي دەۋاتىمەن.

— تولىمۇ ئوبدان خىيال قىپتىلا، — دىدى نورۇز دامولla، — بۇنىڭ ساۋاۋى ئون قېتىم ھەج قىلغاندىنمۇ ئەۋزەلرەك بولىدۇ. ئىلاھىم مۇرات-مەقسەتلىرى ھاسىل بولغاي!

— يەيدىغان رىسقىمىز بولسا، بىللە يېنىپ كېلەرمىز، بولمىسا، ئىككىمىز جانابى رەسۇلۇللانىڭ مۇبارەك ئايىغى ئاستىدا بىللە ياتارمىز.

ئاشپەز ئىشىك ئارقىسىدا بۇ گەپلەرنى تىڭشاپ تۇرۇپ، بىردىنلا چىرايى غەلىتە بولۇپ كەتتى. پۇت-قوللىرىنىڭ خېمىر-

① ئەزىم ئەتمەك — قارارقىلماق، نىيەت قىلماق، (بۇ يەردە كەتمەك مەنىسىدە).
② ئىنان — چۇلۋۇر.

دەك يۇمشاپ كېتىۋاتقانلىقىنى سەزدى، كۆزلىرىگە ياش ئولىشىپ، نەپىسى بوغۇلۇشقا باشلىدى ۋە ئېغىر كېسەلدىن يېڭى قوپقان كىشىدەك پۇتلىرىنى ئاران سۆرەپ ئاشخانا تەرەپكە كەتتى.

شۇ ئارىدا خىزمەتچى بالا ئاپتۇۋا - چىلاپچا ئەپكىرىپ، نورۇز داموللا بىلەن نوشىرۋان تەيجىنىڭ قولىغا سۇ بەردى، شىرەگە داستىخان سېلىپ چىقىپ كەتتى.

ئاشپەز قىرغاۋۇل گۆشى بېسىلغان پولونى داستىخانغا قويۇپ يانىماقچى بولغاندا، نوشىرۋان تەيجى: «پاھ - پاھ، نېمە دېگەن مەزىلىك پۇرايدۇ؛ قېنى گۆشنى ئۆزىڭىز پارچىلاپ قويۇڭ. ھە، پىچاق يوقمىدى، مانا پىچاق» دەپ سەدەپ ساپلىق قەلەمتۇراچنى ئۇزاتتى. ئاشپەز گۆشنى پارچىلاۋاتقاندا، نوشىرۋان تەيجى ئۇنىڭ قوللىرىنىڭ ئوبدانلا تىترەۋاتقانلىقىنى سېزىپ، «سىزگە نېمە بولدى؟ چىرايىڭىز غەلىتە بولۇپ، قوللىرىڭىز تىترەيدىغۇ!» دېدى. ئاشپەز ئالاقزادە بولغان ھالدا، پىچاقنى داستىخانغا قويۇپ، ئىشىك تەرەپكە بۇرۇلدىيۇ، يەنە ئارقىغا يېنىپ ئەسەبىلىك بىلەن تاۋاقنى كۆتىرىپ ئۆيدىن ئىتتىك چىقىپ كەتمەكچى بولدى. بىراق، بوسۇغىغا پۇتلىشىپ يىقىلدى، چىنە تاۋاق پارچە - پارچە بولۇپ كەتتى. ھاڭ - تاڭ بولۇپ قالغان تەيجى بىلەن نورۇز داموللا يەرگە چېچىلغان گۆش پارچىلىرى ئارىسىدا، ھىلىقى ئالا مۈشۈكنىڭ شىنىدەك قېتىپ ياتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئورۇنلىرىدىن دەس قوپۇشتى. خىزمەتچى بالا ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ، دەرھال ئىچكىركى ھويلىدىن نوشىرۋان تەيجىنىڭ ئوغۇللىرىنى قىچقىرىپ چىقتى. ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ھەممىسى پاتىپاراق بولۇپ كەتتى. تەيجىنىڭ چوڭ ئوغلى ئاخۇنبەگ دەرغەزەپ بولۇپ، ئاشپەزنى ئىستەيتتى، ئاخىر ئۇنى ئوتۇنخانىدىن تېپىشتى. ئۇ، چىشلىرى كىرىشكەن، پۇت - قوللىرى تارتىشقان ھالدا قېتىپ قالغان؛ ئاسمانغا قاراپ قالغان نۇرسىز كۆزلىرىدىن ئىككى چېكىسىگە ئاققان ياشلىرى شۇ پېتى توختاپ قالغان ئىدى؛ مۇشتۇملىرى مەھكەم

تۇرۇلگەن بولۇپ، ئۇڭ ئالقىنىدا قانداقتۇ بىر نەرسىنىڭ بارلىقىنى بىلىنىپ تۇراتتى. ئاخۇنبەگ مىڭ تەسلىكتە ئۇنىڭ بارماقلىرىنى قايرىپ ئالقىنىنى ئاچقاندا، ھەممىنىڭ كۆزى كىچىككىنە بىر قارا شىشە قۇتىغا چۈشتى.

دەل شۇ چاغدا، ئات تۇياقلىرى بىلەن مەپە چاقلىرىنىڭ تاراقلىشى ئاڭلىنىپ، قېزىبەگ غوجا بىلەن تۇرشا تۇغبېگىسى دەرۋازىدىن ئالدىراش كىرىپ كەلدى. سىرتتا بىرنەچچە نەۋكەرنىڭ گەۋدىسى كۆرۈندى. ئۇلار شامەخسۇت نامىدىن نوشىرۋان تەيجىنى ئوردىغا چىللاپ كەلگەن ئىدى.

2

تۆمۈر خەلپە بىلەن قارا بوسۇقلار بىرنەچچە يۈز قوراللىق مەرگەننى تاقىغا باشلاپ كەتكەندىن بۇيان، ۋاڭ ئوردىسى بىلەن ھۆكۈمەت ۋە ھەربىي مەھكىمىلەر خۇددى چۇۋۇلۇپ كەتكەن چۈمۈلە ئۇۋىسىغا ئوخشاپ قالغان ئىدى. ئوردا بىلەن ئامبال ۋە شەتەي يامۇللىرى ئوتتۇرىسىدا بىردەم ئاتلىقلار، بىردەم مەپە ياكى پوچتىغا ئولتۇرغان بەگ - ئەمەلدارلار خۇددى بابكانىڭ مۇكىسىدەك قاتنايتتى. ھەممىسىنىڭ قاپاقلىرى تۇرۇك، ئاۋازلىرى بوغۇق ئىدى. تاغدىن قېچىپ كەلگەن دورغىلار بىلەن ئوردىدىن ئەۋەتىلگەن ئايغاقچىلارنىڭ ھەر كۈنى دېگۈدەك ئېلىپ كېلىدىغان خەۋەرلىرى ئۇلارنى ئالاقزادە قىلىۋەتتى؛ نومغا سۇرگۈن قىلىنغان گۇناكارلار زەنجىر - كىشەنلەرنى چېقىپ، زىندانلارنى بۇزۇپ، ۋاڭنىڭ يىلقىلىرىدىكى ئەڭ ياخشى ئاتلارغا مىنىپ، تۆمۈرنىڭ ئەتراپىغا توپلىشىۋېتىپتۇدەك؛ ئون ئىككى تاغنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك قوزغىلىپ كېتىپتۇدەك؛ بەزى دورغىلارمۇ، تۆمۈر تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىپتۇ؛ ھەتتا خوتۇن - قىزلارمۇ، قوللىرىغا تاياق - توقماق ئېلىپ ئىسيانچىلارغا قوشۇلۇۋاتقۇدەك؛ بۇ ئىسيانچىلار قورايدا توپلىنىپ

تۆمۈرنى ئۆزلىرىگە سەردار قىلىپ، «خەلپە»دەپ ئاتاپتۇدەك،
ئەمدى تۆمۈر خەلپە ئىسيانچىلارنى باشلاپ، قومۇل شەھىرىگە
باستۇرۇپ كەلگۈدەك ۋاھاكازالار. بۇ خەۋەرلەرنىڭ ھەر بىرى
شا مەخسۇت بىلەن ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنىڭ قۇلىقىغا خۇددى
دەھشەتلىك گۈلدۈرمامىدەك ئاڭلىناتتى. ئەمدى قاتتىق چاقماق
بىلەن قارا يامغۇردىن كېيىن ئاجايىپ بىر سەل كېلىپ، ئالەمنى
مالەم قىلىۋېتىدىغاندەك سېزىلمەكتە ئىدى. شۇ ۋەجىدىن، بىرقانچە
قېتىمقى جىددى يىغىلىشتا شامەخسۇت بىلەن ئامبال بەي ۋىنچاۋ
تاقىقا دەرھال چېرىك چىقىرىپ، قوزغىلاڭچىلارنى ۋاقتىدا بېسىق-
تۇرۇشنى تەلەپ قىلاتتى. ھەربى باشلىق چۆشەتەي بولسا، «نەدىكى
تەييار چېرىك؟ بىر زامان تەييارلىق قىلماي سوقۇشقىلى بولمايدۇ»
دەپ تۇرۇۋالاتتى. ئاخىرى، ئۇرۇش تەييارلىقىنى قىلىۋېلىش ئۈچۈن،
ھازىرچە ئەلچى ئەۋەتىپ گەپلىشىپ تۇرايلى، دىگەن قارارغا كې-
لىشتى. شۇ قارارغا بىنائەن، قۇمۇل مۆتىۋەرلىرىدىن ئۆۋەيس ئەئلەم،
روزى غوجا، مائاخۇن ۋە ھەسەن بالا ھاجىنى ئەلچىلىككە چى-
قارماقچى بولۇشتى.

جىۋەككىنە كەلگەن‌كوسا ساقال ھەسەن بالا ھاجى ئەسلى
ئاتۇشتىن بولۇپ، قۇمۇلغا يەرلىشىپ تىجارەت ئىشلىرىدا شامەخسۇت
بىلەنمۇ شېرىكچىلىك قىلاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، خەيرى ـ ساخا-
ۋەتتە ھىممەتكارلىقى، ئۆزىنىڭ كىچىك پېئىل، تەدبىرلىك ۋە
ۋە توغرا سۆزلۈكلۈكى بىلەن جامائەت ئارىسىدا يۇقۇرى ئابرويغا
ئىگە ئىدى. شامەخسۇت ۋە ئۇنىڭ بەگلىرىمۇ، بىرمۇنچە ئىشلاردا
ئۇنىڭغا يول قوياتتى. شۇ ۋەجىدىن، ئۇ، شامەخسۇتتىن تەپ
تارتمايلا مۇنداق دىدى: «بىزدەكىلەردىن ئۇنىمىزنىڭ بارغىنىدىن
نوشىرۋان تەيجىدەك بىر كىشىنىڭ بارغىنى ئەۋزەل. ئۇ كىشى
تەيجىلىكتىن ئەزىل قىلىنغان بىلەن، قۇمۇل خەلقى ھەزرەتلىرىدىن
قالسىلا، ئۇ كىشىنى ئۆز ئاتىسىدەك كۆرىدۇ.»

بۇ پىكىر شا مەخسۇتقا، ئەلۋەتتە ياقمىدى. ھاشىر تەيجى

بىلەن قېزبەگ غوجىغا بولسا، يۈزىگە ئۇرۇلغان بىر كاچاتتەك تۇيۇلدى. بىراق، ئامبال بىلەن شەتەي ھەسەن بالا ھاجىنىڭ پىكرىنى دەرھال قۇۋۋەتلىدى. شامەخسۇت «ئالا مۈشۈكۈم، قارا مۈشۈكۈم، چاشقان تۇتقان ئوبدان مۈشۈكۈم دەپ، تۆمۈرنى گەپكە كىرگۈزۈپ بەرسىلا بولمىدىمۇ» دىگەن ئويغا كېلىپ، نوشىرۋان تەيجىنى غايىۋىدىن ئەلچىلەرگە باشلىق قىلىپ تەيىنلىدى. ۋە ئۇنى ئوردىغا «چىللاپ» كېلىشكە قېزبەگ غوجا بىلەن تۇرشا تۇغبېگىنى ئەۋەتكەن ئىدى. ئۇلار نوشىرۋان تەيجىنىڭ ئوردىسىغا كىرىش بىلەن ھىلىقى ئاشپەز ۋەقەسىگە دۇچكېلىپ، ئۈن - تىنسىز تۇرۇپ قالدى.

ئەمدى بايىقى ۋەقەگە كەلسەك، ئاخۇنبەگ ئاشپەزنىڭ ئالقىنىدىكى ھىلىقى قارا شىشىنى ئاۋايلاپ ئېلىپ، نوشىرۋان تەيجىگە ئۇزاتتى. نوشىرۋان تەيجى تەنە ئارىلاش بىر غەمكىنلىك بىلەن: «بۇنى قېزبەگ غوجىغا بەرسىلە بالام، قۇرۇق شىشە بولسىمۇ، غەزىنىگە ئاپىرىپ ئۆز جايىغا قويۇپ قويسۇن» دىدى. شۇ ئاردا نوشىرۋان تەيجىنىڭ كەنجى ئوغلى كىچىك بەگ بىلەن خىزمەتچى بالا چىنە تاۋاقنىڭ سۇنۇقلىرىغا قوشۇپ، بايىقى پولو بىلەن ئالا مۈشۈكنىڭ ئۆلۈكىنى ئەخلەت قاچىسىدا ئەپكىلىپ ئوتتۇرىغا قويدى. قېزبەگ غوجا بىلەن تۇغبېگى بىر بىرىگە پەرىشان قارىشىۋېلىپ، ھويلىدىن چىقىپ كەتتى.

— بالام ئاخۇنبەگ — دىدى نوشىرۋان تەيجى كۆزىگە ياش ئېلىپ، — سەپەر جابدۇغىنى تېزلىتىڭلار، بۇ يۇرتتىن چاققانراق كەتمىسەك بولمىغىدەك!

— يارەببى، — دىدى نوروز داموللا، — بۇ قانداق زامان بولۇپ كەتتى!

«ئەگەرچە پادىشا قىلسا يامانلىق،
نىچۈك بولغاي رەئىيەتتە ئامانلىق؟»

كېيىن شامەخسۇت ئەھۋالنى ئۇقۇپ، ھاشىر تەيجىگە ئالىيىپ قويدى-دە، «بەك ئالدىراپ كېتىپسىز» دەپ پىچىرلىدى.

3

شۇنىڭدىن ئىككى كۈن كېيىن، ئەلچى چىقىدىغانلىقىنى خەۋەر قىلىش ئۈچۈن، ئۈچ ئاتلىق چاپارمەن ئاق بايراقلىرىنى تەييارلاپ، تۆمۈر خەلپىنىڭ قارارگاھى قورايغا ماڭدى. ئۇلار-نىڭ كەينىدىن شامەخسۇتنىڭ مەخسۇس «مەكتۇبى»نى ئېلىپ ئۇۋەيس ئەئلەم باشچىلىقىدىكى ئەلچىلەرمۇ يولغا چىقتى. ئۇن، گۈرۈچ، مېۋە-چېۋە، قەن، چاي، گەزلىمە، كىيىم-كېچەك ۋە ئۆتۈك قاتارلىق سوغاتلار بېسىلغان ئۈچ چوڭ ھارۋىمۇ ئۇلار بىلەن تەڭلا شەھەردىن قوزغىلىپ ماڭدى.

تۆمۈر خەلپە ئەھۋالدىن خەۋەردار بولغاندىن كېيىن، قارا بوسۇق، سەيپۇڭ توختى، ئېلى پالگان، نىياز پالگان، سەپەر-قۇل ۋە نۇرۇل بوۋاي ① باشلىق ھەمرالىرى بىلەن كېڭىشىپ، ئەلچىلەرنى قانداق كۈتۈۋېلىش، قانداق جاۋاب بېرىش توغرىسىدا بىر قارارغا كېلىشىۋالدى:

ئەلچىلەر شامەخسۇتنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، ئارىدا ئىككى قونۇپ ئالدىرىماي يېتىپ كېلىشتى. تۆمۈر خەلپىلەر ئۇلارنى تاغ باغرىغا جايلاشقان باغلىق ھويلىغا ئورۇنلاشتۇردى ۋە سېمىز قويلارنى سويۇپ، ئوبدان مېھمان قىلدى. بۇ ھويلا بىر يىل بۇرۇن ۋاڭنىڭ غەزىۋىگە ئۇچراپ، ئاخىرى كېسەل بىلەن ۋاپات بولغان ئىمىن قورمالنىڭ ھويلىسى ئىدى، ھازىرلىقتا بولسا، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ۋاقىتلىق بارگاھى (ئىشتاۋى) بولۇپ قالغان. ئەتىسى سۆھبەت باشلانغاندا، ئۇۋەيس ئەئلەم شامەخسۇتنىڭ خېتىنى

① تۆمۈر خەلپە قورايىنى قارارگاھ قىلغاندىن كېيىن، سەپەرقۇل بىلەن نۇرۇل بوۋايلارمۇ پۈتۈن ئائىلىسى بىلەن قورايغا كۆچۈپ كەلگەن.

تۆمۈر خەلپىگە بېرىۋېتىپ، «ئۆزەم ئوقۇپ بېرەيمۇيە» دېدى. تۆمۈر خەلپە مىيىقىدا كۈلۈپ: «رەھمەت تەقسىر. خۇدايى تائالا ئۆزلىگە بەرگەن كۆزنى بىزدىنمۇ ئايىماپتىكەن» دەپ، لىپاپىنى ئېچىشقا باشلىدى. ھەسەن بالا ھاجى ئۇۋەيس ئەئلەمنىڭ بۇ قىلىقسىزلىقىدىن رەنجىپ، «ئۆزۈڭنى ئەر چاغلىساڭ، ئۆزگىنى شەر چاغلا دەپتىكەن، ئەمدى خوپ بولدى» دەپ ئويلاپ تەتۈر قارىۋالدى.

تۆمۈر خەلپە خەتنى دانە-دانە قىلىپ ئۆز ھەمراھلىرىغا ئۈنلۈك ئوقۇپ بەردى. خەت ھېچقانداق تەكەللۇپسىزلا «شامەخسۇت چىڭ ۋاڭدىن تۆمۈر باشلىق پۇقرالىرىغا» دەپ باشلانغان ئىدى. خەتنىڭ پۈتۈن مەزمۇنى: «قۇراللىرىنى تاپشۇرساڭلار سىلەرنى ئەپۇ قىلىمەن، يەنە بۇرۇنقىدەك تىرىكچىلىك يولىنى بېرىمەن، تۆمۈر ۋە ئۇنىڭ مۇھىم ھەمراھلىرىغا مۇناسىپ مەنسەپمۇ بېرىلىشى مۇمكىن. مۇبادا قورالنى ياخشىلىقچە تاپشۇرمىساڭلار مەندىن رەنجىمەڭلار» دېگەنگە ئوخشاش گەپلەردىن ئىبارەت ئىدى.

— بىزنى يەنە قانداق رەنجىتكىدەك، ئۇ تاز، — دېدى قارا بوسۇق ئورنىدىن دەس قوپۇپ، — ئاخۇنۇم، يول ئوچۇق. ئادەملىرىنى باشلاپ ئۆيلىرىگە راۋان بولسىلا. بۇ نېمە دېگەن گەپتۇ، ئادەمنى مەسخىرە قىلغاندەك.

— سەۋرى قىل ئۇكام، ئاخۇنۇمدا نېمە گۇنا؟ — دېدى تۆمۈر خەلپە.

— شۇنداق، — دېدى ئۇۋەيس ئەئلەم، — ئەلچىگە ئۆلۈم يوق. بۇ ئاخۇن بالام ياشلىق قىلىۋاتىدۇ. ئاسمانغا تۈكۈرسەڭ يۈزۈڭگە چۈشەر دەپ، پاشالىق بىلەن زىتلاشماق ياخشى ئىش ئەمەس. چىڭگاڭ غوجام يۇرتنىڭ ئاتىسى. ئەپۇ قىلىمەن دېگەندىن كېيىن، ئەپۇ قىلىدۇ. ئوق ئىزدىن يانماس، پادىشا لەۋزىدىن دېگەن گەپ بار ئەمەسمۇ!

— پادىشانىڭ ئەمرى ۋاجىپ، — دېدى روزى غوجا.

— ئۆتكەن ئىش سۈرۈشتە قىلىنمايدۇ، — دېدى مائاخۇن.
شۇڭغىچە جىم ئولتۇرغان ھەسەن بالا ھاجى مۇنداق دېدى:
— تۆمۈر ئاخۇن! قۇمۇل كىچىك يەر، تىرىكچىلىك قىلىش ئاسان ئەمەس. ئەل - يۇرت تېرىچىلىقىنى خالايدۇ. بىر بىرىمىزگە تىغ تەڭلەپ، ئالا توپىلاڭ چىقارساق، يۇرتنىڭ تېرىچىلىقى بۇزۇلۇپ، پاراكەندىچىلىك بولۇپ كېتەرمىكىن؟
— راس ئېيتىدىلا ھاجىم، — دېدى تۆمۈر خەلپە ۋەزمىنلىك بىلەن، — ئەل - يۇرتقا تېرىچلىق كېرەك. ئۆزلىرىنىڭ توققۇزلىرى تەل، مۇشكۈللىرى ھەل، قوساقلىرى توق، غەملىرى يوق، ئۆزلىرى ئەلۋەتتە مۇشۇنداق تېچ جاھان بولۇشىنى تېخىمۇ خالايدىلا. پۇقراچۇ؟ پۇقرانىڭمۇ قورسىقى توق، ئارتۇق غېمى يوق بولىدىغان بولسا، نېمىشقا تېرىچلىقنى خالىمىسۇن؟ خۇداۋەندە كېرىم ئۆز بەندىلىرىگە زامانىنىڭ ئاخىرىدا قىيامەتنى بىرلا قېتىم كۆرۈشنى ئىرادە قىلغان بولسا، بىز كەمبەغەللەر قىيامەتنى كۈندە مىڭ قېتىم كۆرۈۋاتىمىز. خۇداۋەندەكېرىم گۇناكار بەندىلىرىگە دوزاق ئازاۋىنى ئۆلگەندىن كېيىن كۆرسىتىشنى ئىرادە قىلغان بولسا، بىگۇنا كەمبەغەللەر تىرىك تۇرۇپلا دوزاق ئازاۋىنى كۆرۈۋاتىمىز. ئېيتىسلاچۇ، تېرىچلىقنى بۇزۇۋاتقان كىم ئىكەن؟ بىزمۇ ياكى شامەخسۇتمۇ؟
— ھەممىسى ئاللانىڭ ئىرادىسى، تەقدىرىمىز قىل تەۋرىمەس، — دېدى ئۆۋەيس ئەئلەم غادىيىپ ئولتۇرۇپ.
— خوپ، — دېدى تۆمۈر خەلپە، — ھەممىسى ئاللانىڭ ئىرادىسى بولسا، نەچچە يۈز تال مىلتىققا ئىگە بولغىنىمىزمۇ ئاللانىڭ ئىرادىسى. ئەمدى شامەخسۇتنىڭ ئەدىۋىنى بېرىدىغىنىمىزمۇ ئاللانىڭ ئىرادىسى. ئۇنداق ئەمەسمۇ - يا!؟
— ئىش ئۆتتى، خىش قېلىپىدىن چىقتى. ئەمدى شامەخسۇت بىزدىن ياراقنى ئالىمەن دەپ خام خىيال قىلمىسۇن، — دېدى ئاچچىق بىلەن قارا بوسۇق.
— گەپ شۇ، — دېدى تۆمۈر خەلپە، — مۇبادا قولىمىزدا مۇشۇ

ياراقلار بولىغان بولسا، هەرقايسىلىرى بىزنىڭ ئالدىمىزغا ئۇچ هارۋا سوغا ـ سالام بىلەن كەلمەس ئىدىلە. بىز پۇقرالارنى ئادەم قاتاردا كۆرمەيدىغان «چىڭ گاڭ غوجام هەزرەتلىرى»مۇ شۇنچە جوۋاپ بىرگە مەكتۇپ يازماس ئىدى. جېنىمىزمۇ ياراق، قېنىمىزمۇ ياراق. نەچچە زامانلاردىن بۇيان، ۋاڭ غوجىلار مۇشۇ «كۆسەي» بىلەن ئەلنى قورقىتىپ، بوينىغا مىنىپ كەلگەن بولسا، ئەمدى بىزمۇ مۇشۇ «كۆسەي» بىلەن زەنجىر ـ كىشەنلەرنى چېقىپ، ئۆزىمىزنى زۇلۇمدىن قۇتقۇزىمىز.

— تۆمۈر ئاخۇن، — دىدى ئۇۋەيس ئەئلەم، — ئىسلام شەرىـ ئىتىدە مۇسۇلمان مۇسۇلمانىنىڭ قېنىنى تۆكمەكلىك هارام. بۇ، گۇنايى كېبىر① لەرنىڭ بىرى.

— خويمۇ ئوبدان دىدىلە، مۇسۇلمان مۇسۇلمانىنىڭ قېنىنى تۆكمەكلىك گۇنايى كېبىر بولىدىغان بولسا، ئۆزلىرى ئەئلەم ئاـ خۇنۇم بولغاندىن كېيىن، هەممىدىن ئاۋال شامەخسۇت ۋاڭنى قاتتىق جازاغا تارتسىلا بولمامدۇ؟ «توړپاق يېغىلىغى»دا قولىدا بىر تال تۆمۈرنىڭ سۇنۇغىمۇ يوق بىگۇنا مۇسۇلمانلارنىڭ قېنىنى شامەخسۇت تۆككەن ئەمەسمىدى؟!

ئۆينىڭ ئىچى جىمجىتلىققا چۆمدى. بىردەمدىن كېيىن، ئۇۋەيس ئەئلەم سەللىسىنى تۈزىتىپ تۇرۇپ مۇنداق دىدى:

— تۆمۈر ئاخۇن، مۇبادا ياراقنى بەرمەي تۇرۇۋالسىلا، بۇ ئىشقا بېيجىڭ خان لەشكەرلىرى قول تىقىپ قالارمىكىن، ئۇ چاغدا ... خەير خۇدايى تائالا ئۇنداق كۈنلەرنى هارام قىلغاي.

— نىمە دەۋاتىلا ئاخۇنۇم؟ بېيجىڭ خان ئاللىقاچان موللاق ئېتىپ كەتتى. مۇبادا شامەخسۇت «توړپاق يېغىلىغى» دىكىگە ئوخشاش يەنە چېرىكلەرنى چىللاپ كەلسە، ئۇنىمۇ كۆرەرمىز.

«بېيجىڭ خان ئاللىقاچان موللاق ئېتىپ كەتتى» دىگەن گەپنى ئاڭلاپ، ئۇۋەيس ئەئلەمنىڭ بەدىنى سوغ سۇ سېپىلگەندەك

① چوڭ گۇنا دىمەكچى.

شۇركىنىپ كەتتى. «ئاپلا بۇ راست گەپ ئوخشىمامدۇ، شەھەردىمۇ شۇ گەپ، تاغدىمۇ شۇ گەپ. مۇبادا، بېيجىڭ خان راستىنلا موللاق ئېتىپ كەتكەن بولسا، چىڭگاڭ غوجامنىڭ ھالى نېمە بولار؟ ئۇ چاغدا مەن كىمنىڭ ھىمايىسىگە سىغىنارمەن؟» دەپ ئويلاپ قالدى ئۇ. بىرئاز جىملىقتىن كېيىن، ھەسەن بالا ھاجى ئۇۋەيس ئەئلەمگە قاراپ مۇنداق دېدى:

— ئاخۇنۇم، سۇ ئېرىقتا، گەپ قېلىپتا دەپ، تۆمۈر ئاخۇنلار-نىڭ گېپى قېلىپتا قۇيغاندەك چىقىۋاتىدۇ. ئىززىتىمىز بىلەن ئاستا يانساق بولارمىكىن.

شۇ ئارىدا سىرتتىكى ۋاراڭ-چۇرۇڭلار ئۆلغىيىپ، ئوق خالتىسىنى ئەپلىك قىلىپ باغلاپ، مۇرسىگە مىلتىق ئېسىۋالغان ئاشانقۇل ئەركىن قەددەم تاشلاپ ئۆيگە كىردى-دە، «تۆمۈر ئاكا، بىزنىڭكىلەر سېنى بويان چىقسۇن، شامەخسۇت نېمە دەپ ئەلچى چىقىرىپتۇ، خەلپەم نېمە دەپ جاۋاپ ئېيتىپتۇ، ئاڭلاپ باقايلى دەۋاتىدۇ» دېدى.

— بۇمۇ ئوبدان گەپ بوپتۇ، يۈرسىلە مېھمانلار، ھەرقايسى-لىرىنى خەلقىمۇ كۆرگەي، — دېدى تۆمۈر خەلپە.

ھويلا ۋە باغ ئادەملەر بىلەن لىق تولغان ئىدى. دۇ-شالقىلىق مىلتىقلار بىلەن قىلىچ-نەيزىلەرنىڭ ئۇچلىرى باش ئەتىياز ئاپتىۋىنىڭ نۇرىدا ۋال-ۋۇل قىلىپ كۆزنى چاقنىتاتتى، تاش ئارىلاشتۇرۇپ سوقۇلغان پاكار-پاكار سوقما قورۇقلار بىلەن قېرى ئۈرۈك دەرەخلىرىنىڭ شاخلىرىنى ئۇششاق باللار خۇددى قارا قاغىدەك قاپلاپ كەتكەن ئىدى. تاش-توپا بىلەن قوپۇرۇلغان پەلەمپەينىڭ يېنىدا نەيزە تۇتقان بىرتوپ خوتۇن-قىزلار گۇڭگۇر-مۇڭگۇر قىلىپ تۇراتتى، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا قولاقچا بىلەن كالتە جۇۋا كىيىپ، بېلىنى مەھكەم باغلىۋالغان ئايقىزمۇ بار ئىدى. ئەگەر ئىككى تال سۇمبۇل چېچى بىلەن ھال رەڭ كۆينىگى بولمىسا، ئۇنى ھەر قانداق كىشى ئەجەپ كېلىشكەن ئوغۇل ئىكەن دەپ قالاتتى.

تۆمۈر خەلپىلەر ئۆيدىن چىقىش بىلەن ھەممىسىنىڭ دىققىتى ئۇلارغا بۇرۇلدى. ئوتتەك يېنىپ، ئۆزىگە تىكىلىپ تۇرغان يۈزلىگەن كۆزلەرنى كۆرۈپ، ئۆۋەيىس ئەئلەم باشلىق ئەلچىلەرنىڭ رەڭگى تامدەك تاتىرىپ كەتتى. پەقەت ھەسەن بالا ھاجى شالاڭ بۇرۇت-لىرىنى سىلاپ، بىپەرۋالىق بىلەن كۈلۈمسىرەپ تۇراتتى.

تۆمۈر خەلپە: «قېرىنداشلار! بۇ كىشىلەر شەھەردىن چىققان ئەلچىلەر بولىدۇ. تونۇپ قېلىڭلار!» دەپ، ئۇلارنى بىر-بىرلەپ تونۇشتۇرۇشقا باشلىدى. ھەسەن بالا ھاجىغا كەلگەندە، «تونۇيمىز، تونۇيمىز ھاجىم بىزنىڭ يۇرتلارغىمۇ چىققان» دېيىشتى بەزىلەر.

— ھە، بۇ ئەلچىلەر نېمە دەپ چىقىپتۇ؟ — دېدى قايېرىسىدا بۇرۇتلۇق بىر ئادەم.

— شامەخسۇتنىڭ خېتىنى ئەپچىقىپتۇ، مانا خەت، — تۆمۈر يانچۇ-غىدىن بىر چوڭ لىپاپە چىقاردى، — قورال-ياراقنى بېرىڭلار دەپتۇ.

— سىلەر نېمە دېدىڭلار؟

— بىز، — دېدى قارا بوسۇق تۆمۈر خەلپىنىڭ ئورنىدا جاۋاپ بېرىپ، — كۆچى يەتسە ئالسۇن دېدۇق.

بۇ جاۋاپتىن ھەممە ئادەم رازى بولغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى.

— تۆمۈر ئاكا، — دېدى قاسىم قىزىق، — شامەخسۇتقا سىلەرمۇ خەت بېرەمسىلەر؟

— بەرمەيچۇ!

— ئانداق بولسا، مەن بىر نەزمە ئېيتايمۇ؟

— ھە، ئېيتە.

قاسىم قىزىق پەلەمپەينىڭ بىرىنچى باسقۇچىغا چىقىۋېلىپ، كىگىز قالپىقىنى سەل كۆتىرىپ قويدى-دە:

چىڭگاڭ غوجام خەت بەردى،
جۇنجاڭلارنى ① بەرسۇن دەپ،
تۆمۈر خەلپەم خەت بەردى...

① جۇنجاڭ — خەنزۇچە، ھەربى قورال-ياراق.

دەپ توختاپ قالدى.
— ھە، ئايغىنى ئېيتماسەن!
— سەت بولارمىكىن، — دېدى قاسىم قىزىق گەجگىسىنى تاتىلاپ. كۆپچىلىك كۈلۈشتى.
— نىمە سەت بولىدۇ، ئېيتىۋەر، — دېدى كىمدۇ بىرى.
— ئەمىسە، بېشىغا ئۇلاپ ئېيتاي!

تۆمۈر خەلپەم خەت بەردى،
پالان نىمەمنى ئالسۇن دەپ①.

توپ ئىچىدە قاتتىق كۈلكە كۆتىرىلدى. خوتۇن-قىزلار قوللىرى بىلەن يۈزىنى يېپىۋالدى.
— ھەي شەيتان، شۇنداق سەت گەپنىمۇ قىلامدۇ كىشى! — دېدى تۆمۈر خەلپە سەل كايىغاندەك قىلىپ.
ئەلچىلەر ئۆيگە كىرىپ كېتىۋاتقاندا، ھەسەن بالا ھاجى تۆمۈر خەلپىلەرگە قاراپ مۇنداق دېدى:

ئېشىك ئالدىدا تاللار،
شاخ-شاخىدا مارجانلار،
قوراي دىگەن يۇرتلاردا
گەپچىكەن ئوغال باللار.

ئۇۋەيىس ئەئلەمدىن باشقىلارنىڭ ھەممىسى كۈلۈپ كەتتى. كەچقۇرۇن، قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى ئارىسىدا، ھىلىقى ئۈچ ھارۋا سوغاتىنى ئېلىش-ئالماسلىق مەسىلىسىدە ئىختىلاپ چىقىپ قالدى. تۆمۈر خەلپە قەتئى ئالماسلىقىنى تەشەببۇس قىلدى. قارا

① بۇ نەزمە تۆمۈر خەلپە توغرىسىدىكى قوشاقلار قاتارىدا ھازىرغىچە ساقلانماقتا. ئۇنىڭ ئاخىرقى مىسراسى «ئۇرۇشار بولسا كەلسۇن» دەپ چۈشۈرۈلگەن يەنە بىر شەكلىمۇ بار.

بوسۇق بىلەن سەيپۇلڭ توختىدى: «توگىگۈزنىڭ بىر تال تۈكىنى يۇلغىنىمىز - يۇلغان» دەپ ئېلىش تەرەپدارى بولدى. قالغانلارمۇ بۇ پىكىرنى قۇۋۋەتلىدى. ئاخىر، تۆمۈر خەلىپىمۇ، ھەر بىر قوزغىلاڭ چىنىڭ ئېھتىياجىغا قاراپ بۆلۈپ بېرىش شەرتى بىلەن ماقۇل بولدى. ئەمما، ئۆزى ھېچنىمە ئالماسلىقنى بىلدۈردى.

ئەتىسى ئەلچىلەر ئۆزاش ئالدىدا، ھەسەن بالاھاجى تۆمۈر خەلىپىگە قاراپ، «بىزنىڭ ماللىرىمىز تېچ - ئامان تۇرار؟» دىدى. «شامەخسۇت بىلەن ئۇنىڭ بەگلىرىدىن باشقا ھېچكىمنىڭ مېلىغا تەگمەيمىز» دەپ جاۋاپ بەردى تۆمۈر خەلپە.

ئەلچىلەر ئۆزاپ بولغاندىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە خەلققە مۇنداق دىدى:

— قېرىنداشلار! ئەمدى شامەخسۇت بىزگە ھاۋا - ھاۋادا سوغات ئەمەس، چېرىك چىقىرىدۇ، جەڭ — ئويۇن ئەمەس؛ ئويناپ يۈرۈپ جەرەن ئوۋلاشمۇ ئەمەس، جەرەننىڭمۇ تۇيدۇرماي ئېتىۋالىمىز سۇغۇرنىمۇ ئالداپ يۈرۈپ سوقۇۋالىمىز، قوترىغان ئېيىق ئېتىلىپ كەلسىچۇ؟ بىر ئوقتا ئۆلسىمۇ خوپ، بولمىسا ... شۇنداق، بۇنىڭغا ئوغۇل بالىنىڭ ئوغۇل بالىسى كېرەك، مەن يەنە بىر مەرتەم ئېيتاي، كۆندە مىڭ ئۆلۈپ يۈرگەندىن، دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلىپ، بىر ئۆلگەن ياخشى دەيدىغان ئەرلەر بولسا قالسۇن. ئۆلۈمدىن قورقىدىغانلارغا رۇخسەت.

تەرەپ - تەرەپتىن ئاڭلانغان قاتتىق ئاۋازلار كەڭ غولنىڭ ئىچىنى زىلزىلىگە كەلتۈردى:

— ئىشتىن قورققان گاداي بولماپتۇ.
— جاندىن كەچمىگىچە جانانغا يەتمەك يوق!
— باتۇر بىر ئۆلىدۇ، قورققان مىڭ ئۆلىدۇ.
— يىگىت سۆزدىن، ئارسلان ئىزىدىن قايتماس!
— يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم!

توغرا، يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم، — دىدى تۆمۈر خەلپە، — بىزنىڭ

ئۈشمىز ھەق، ھەق-ئادالەت ئۈچۈن ئۆلسەكمۇ ئارمان يوق. زۇلۇم، ھاقارەت، تەڭسىزلىكتە سەۋرى قىلىپ، باش ئېگىپ تۇرۇشنىڭ ئۆزى گۇنا. بىزنىڭ خەلقىمىز ئەزەلدىن زۇلۇم، ھاقارەتكە تەن بەرمەيدىغان باتۇر خەلق. ئىنشائاللا، بىز چوقۇم نۇسرەت قازىنىمىز. قېنى ئەمىسە قىلىچلىرىڭلارنى ئوبدان بىلەپ، جەڭگە تەييارلىنىڭلار!

ئون ئۈچىنچى باپ

مەرتنى مەيداندا سىنا

ھايات مەن ئۈچۈن ھەممىدىن قىممەت،
ھاياتتىنمۇ قىممەتتۇر مۇھەببەت.
ۋەلېكىن كېچىمەن ھەر ئىككىلىسىدىن،
ئەركىنلىك، ئازادلىق ئۈچۈن مەن پەقەت.

— پېتوفى①

1

ئىككى قورالىلىق يىگىت ئىگەرگە قىڭغىر ئولتۇرۇۋېلىپ، قىزىق پاراڭ بىلەن ئاستا كېلىۋاتاتتى. ئۇلار شۇنچىلىك يېقىن مېڭىشاتتىكى، ئۈزەڭگىلىرى بىر بىرىگە تېگىپ، پات-پاتلا جىرىڭلاپ كېتەتتى. قارا تورۇقتا مىنگىنى ئامانتۇل بولۇپ، جەدە

① ساندور پېتوفى — ۋېنگرىيە خەلقىنىڭ 1823 — 1849 - يىللىرى ياشىغان دېموكراتىك ئىنقىلابىي شائىرى. چار روسىيە تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرىغا قارشى جەڭ مەيدانىدا، يىگىرمە ئالتە يېشىدا قۇربان بولغان.

قاشقىغا مىڭنى رازى دېگەن يىگىت ئىدى. بۇرۇتلىرى ئەمدىلا خەت تارتىقان بۇ بۇغداي ئۆڭلۈك يىگىتنى كىشىلەر نىمىشقىدۇر «راجى بالا» دەپ ئاتىشاتتى. ئۇ ئەسلىدە ئىدىر دېگەن تاغدىن ئەسكەرلىككە تۇتۇلغان ۋە ھىلىقى كۈنى تۆمۈر خەلپىگە ئەگىشىپ، قورايغا كەلگەن يىگىتلەرنىڭ بىرى ئىدى. شۇنىدىن بۇيان، راجى بىلەن ئامانقۇل ئوتتۇرىسىدا بارا - بارا يېقىنلىق باشلىنىپ، ئۇلار خۇددى كونا دوستلاردەك سەممى مۇڭدىشىدىغان بولۇپ كەتكەن ئىدى. بۈگۈنمۇ، ئۆزلىرىگە تاپشۇرۇلغان ئون نەچچە يىگىتكە مەرگەنلىك سەنئىتىدىن بەزى نەرسىلەرنى ئۆگىتىپ بولۇپ، ئەنە شۇنداق ھال - مۇڭ قىلغاچ، ئالدىنقى سەپكە كېتىۋاتاتتى.

مەلۇم بولدىكى، راجى بالىنىڭ گۈلقىز دېگەن سۆيگىنى بولغان ئىكەن. ئۇ، ئىدىر بويىچە ئەڭ گۈزەل بىر قىز بولۇپ، ھەممىنىڭ كۆزى چۈشىدىكەن، ئۇلار مۇشۇ ئۆتكەن كۈزدە توي قىلماقچى بولۇپ تۇرغاندا، شامەخسۇتقا قىز تاللاپ يۈرگەن ئەبلەخلەر ئىدىرغا كېلىپ قاپتۇ، ئۇ قىزنى قولغا چۈشۈرەلمەي يۈرگەن رەقىپلەرنىڭ بىرى ئۇلارغا قىزنىڭ ئاجايىپ چىرايلىقلىغىنى ئېيتىپ قويۇپتۇ. ئۇلار قىزنى كۆزدىن كەچۈرگەندىن كېيىن «قۇرۇق يانمايدىغان بولدۇق» دېيىشىپ، ئۇنىڭ ئاتا - ئانىسىغا «مۇبارەك بولغاي، قىزىڭلار چىڭ گاڭ غوجامغا پەسەت بولۇپ قالسا، بېشىڭلارغا دۆلەت قۇشى قونغىنى شۇ» دەپ، قىزنى ئەتىسىلا ئېلىپ ماڭماقچى بوپتۇ. شۇ كېچىسى گۈلقىز راجى بالا بىلەن قېلىن تاغلارنىڭ ئىچىگە قاراپ قاچقاندا، دۈشمەنلەر تۇيۇپ قېلىپ، ئۇلارنى تۇتۇۋاپتۇ ۋە راجىنى ئۇرۇپ ھوشىدىن كەتكۈزۈپتۇ - دە، قىزنى ئوردىغا ئېلىپ كېتىپتۇ. ھازىرغا قەدەر گۈلقىزنىڭ نىمە بولغانلىغى مەلۇم ئەمەس ئىكەن، راجى بالىنىڭ قەلبىدە دەھشەتلىك ئىنتىقام ئوتى يېنىپ، ئۆز دۈشمىنىدىن ئۆچ ئېلىشقا قەسەم ئىچىپتۇ ۋە «ئەسكەرلىككە ئېلىنىپ شەھەرگە كىرسەم، بىرەر سەۋەپ بىلەن شامەخسۇتنى كۆرۈپ قېلىشىم مۇمكىن، شۇ

چاغدا، ئۈچ - تۆت يۈز قەدەم يىراقلىقتا تۇرۇپ بولسىمۇ، شامە ماخسۇتنىڭ مىڭىسىنى چېچىۋېتىمەن» دىگەن خىيالدا ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئەسكەرلىككە يېزىلغان ئىكەن. بەختكە قارشى، شەھەردە شامەخسۇتنىڭ سايىسىنىمۇ كۆرەلمەپتۇ. ئەمما، قەلبىدىكى ئىنتىقام ئوتى بارغانسېرى لاۋۇلداپ، ئۇنى مەس بۇغىرىدەك قىلىپ قويۇپتۇ.

— يىگىت بېشىم ئامانلا بولسا، ئۈچ ئالماي قويمايمەن، — دەپ سۆزىنى ئاياقلاشتۇردى راجى، ئۇنىڭ بىردىنلا يوغان ئېچىلغان كۆزلىرى كەچكى شەپەق نۇرىدا قىپ - قىزىل چوغدەك چاقناپ كەتتى.

شۇ ئارىدا، ئالدى تەرەپتىكى ئىدىرلىقتىن قاتتىق ۋاراڭ - چۇرۇڭ ئاڭلىنىپ قالدى. ئامانقۇل بىلەن راجى بالا بىر بىرىگە «يالت» قىلىپ قارىشىۋالدى - دە، ئاتلىرىغا قامچا ئۇردى.

ئىككى ئىدىر ئارىسىدىكى بىر ئويمانلىقتا بىر مۇنچە كىشىلەر غۇژمەكلىشىۋېلىپ قانداقتۇ بىر ئىش توغرىسىدا قاتتىق تالاش - تارتىش قىلىشىۋاتاتتى. «قارا يىلپىز» توپنى ئايلىنىپ يۈرۈپ قاتتىق قاۋايتتى. ئامانقۇللار يېتىپ كەلگەندە، «قارا يىلپىز» قاۋاشتىن توختاپ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئاقساقلاپ كەلدى - دە، ئامانقۇلنىڭ ئاياق ئاستىدا ئەركىلەشكە باشلىدى. توپ ئىچىدىن ئايقىزنىڭ جاراڭلىغان غەزەپلىك ئاۋازى ئاڭلاندى. «بۇ ئىتنىڭ بالىسىنى ماغان بېرىڭلار، قانداي قىلىشنى ئۆزۈم بىلىمەن!»

ئامانقۇل ئالدىراپ توپنىڭ ئىچىگە كىردى. ئايقىز سول قولىغا نەيزە تۇتقان ھالدا، ئوڭ قولى بىلەن خامۇشنى ياقىسىدىن تۇتۇپ، ھەدەپ چەتكە سۆرەپ چىقماقچى بولاتتى. ئىككى - ئۈچ كىشى ئايقىزنىڭ قولىغا ئېسىلىۋېلىپ، «توختاپ تۇرسىلا، خەلپەم كەلسۇن، خەلپەمدىن سوراپ بىر ئىش قىلايلى» دەپ ۋاقىرىشاتتى. بەزىلەر: «قويۇپ بېرىڭلار، دەردىنى ئېلىۋالسۇن!» دىسە، بەزىلەر «بولمايدۇ، خەلپەم كەلسۇن!» دەپ تۈۋلايتتى. خامۇشنىڭ يېنىدا،

ئەرەنچە تۇماق ۋە كەمزۇل كىيىپ، بېلىگە پوتا باغلىۋالغان بەستلىك بىر ئايال بىلەن ئوتتۇرا ياشلىق ئىككى دېخان بۇ ئىشلارغا ھەيران قالغاندەك جىم تۇراتتى.

ئايقىز ئامانقۇلنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ بويىنىغا ئېسىلغان پېتى ھۆڭگۈرەك ئېتىپ يىغلاپ تاشلىدى. ئامانقۇل كۆزلىرىگە قان تولغان ھالدا، بېلىدىكى قازاق پىچىقىنى غىلىۋىدىن سۇغۇرۇۋېلىپ، خامۇشنى ياقىسىدىن تۇتۇپ چەتكە سۆرىدى. بىرنەچچە كىشى دەرھال ئامانقۇلغا يېپىشتى، سۇمباتلىق كەلگەن سېرىق ساقال ئېلى پالگان ئامانقۇلنىڭ مۈرىسىگە ئوڭ قولىنى قويۇپ، «ئۇكام، سەنمۇ مۇنداق قىلساڭ، ئىش ئوخشىماي قالىدۇ، بۇ دۆيۈزنى خەلپەم كەلگەندە مەسلىھەت بىلەن جازالىساقمۇ ئۈلگۈرىدۇ ئەمەسمۇ!» دېدى. «توغرا، توغرا!» دېيىشتى بىرقانچەيلەن. ئامانقۇل «ئەستەغپۇرۇللا» دەپ، خامۇشنى قويىۋېتىپ، ئايقىزنى ياخشى گەپلەر بىلەن بەزلەشكە كىرىشتى.

بۇ ۋەقەنىڭ ئەسلى مۇنداق ئىدى: ئۇنىنچى باپتا ئېيتقىنىمىزدەك، نىياز دورغا تاغ تەرەپتىن يىغىلغان ئەسكەرلەرنى باشلاپ، شەھەرگە كىرىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ خوتۇنى خېلى كۈنلەرگىچە نىياز دورغىدىن ھېچقانداق خەۋەر ئاڭلىيالماي، بىئارام بولۇپ يۈردى ۋە ئاخىرى «داداڭنىڭ خەۋىرىنى ئۇقۇپ چىق» دەپ خامۇشنى شەھەرگە ئەۋەتكەن ئىدى. خامۇش نىياز دورغىنى ھېچيەردىن تاپالماي گايىت پاششاپتىن سۈرۈشتۈرمەكچى بولدى. گايىت پاششاپ نىياز دورغىنىڭ قانداقتۇ بىر سەۋەپ بىلەن شامەخسۇتنىڭ غەزىۋىگە ئۇچراپ، زىندانغا تاشلانغانلىقىنى سۆزلەپ كېلىپ، ئۇنىڭغا ئىچىنى ئاغرىتتى ۋە نىياز دورغىنىڭ قېرىبەگ غوجا بىلەن بولغان دوستلۇقىنى شېپى كەلتۈرۈپ، خامۇشنى ئۇنىڭ ئوردىسىغا باشلاپ بارماقچى ۋە ئۇنىڭدىن ياردەم سورىماقچى بولدى. ئەمما، قېرىبەگ غوجىنىڭ خامۇشنى قوبۇل قىلىش - قىلماسلىقىغا گايىت پاششاپنىڭ ئۆزىمۇ گۇمانلىق قارايتتى. كۆتۈلمە-

گەندە، قىزبەگ غوجا خامۇشنى ئوچۇق چىراي بىلەن قوبۇل قىلىپ، ئۆيىدە ئېلىپ قالدى ۋە ئۆزى دەرھال ھاشىر تەيجىنىڭ ئوردىسىغا كەتتى.

ئەتىسى قىزبەگ غوجا خامۇشقا مۇنداق دېدى: «داداڭ، ئاخشام جان ئۈزۈپتۇ. ئەمدى باشقا ئىلاج يوق، ئوبدان ۋاقىتتا كەپسەن، مەن داداڭنىڭ ھەققىي قاتىلىنى ئېيتىپ بېرەي: داداڭنى چىلىك گاڭ غوجام ئەمەس، تۆمۈر دېگەن ئوغرى ئۆلتۈرگۈزدى. بىز تۆمۈرنىڭ قاپقىنىغا دەسسەپ تاشلاپتىمىز!»

خامۇش ھېچنېمىگە چۈشەنمەي ھاڭۋېقىپ قالدى. بۇنى سەزگەن قىزبەگ غوجا تۆمۈرنىڭ تاغدىن ئېلىنغان ئەسكەرلەرنى نىياز دورغىنىڭ باشچىلىقىدا شەھەرگە كىرگۈزۈپ، ئاخىرى قورالغا ئىگە بولۇۋالغانلىقىنى، بۇنىڭ ھەممىسى تۆمۈرنىڭ ئويۇنى ئىكەنلىكىنى ئۇنىڭغا تەپسىلىي چۈشەندۈرۈپ، «ئوغۇل بالا بولساڭ، داداڭنى يەرلىككە قويۇپ بولۇپ، تۆمۈردىن قىساسىڭنى ئال!» دېدى.

— قانداق قىلىپ قىساس ئالىمەن؟ — دېدى خامۇش دومسىيىپ ئولتۇرۇپ.

— بۇ ئوڭاي، — دېدى قىزبەگ غوجا، — ھازىر تاققا چىقىپ كېتىۋاتقانلار ئاز ئەمەس. شۇلارغا قوشۇلۇپ، سەنمۇ تاققا چىق. دادامنى شامەخسۇت ۋاڭ ئۆلتۈرۈپ تاشلاپتۇ. مەن ئەمدى شامەخسۇتتىن ئۆچ ئالىمەن دېسەڭ، ئىسيانچىلار سېنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىر كۈنى بولمىسا، بىر كۈنى قولۇڭغا مىلتىق تېگىدۇ، مىلتىق ئېتىشنى بىلەمسەن؟

— تاغچىلارنىڭ قايسىسى مەرگەن ئەمەس، — دېدى خامۇش ئېتىكلىشىپ.

— ھەببەللى، شۇ چاغدا پايلاپ تۇرۇپ، تۆمۈرنى ئاتىسەن-دە، قاچىسەن. ھە راست، ساڭا بىر خۇش خەۋەر ئېيتاي، ئۇ قازاق قىزى ھازىر قورايدا، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئادەملىرى ئارىسىدا ئىمىش. بىز ئىسيانچىلارنى يوقاتقاندىن كېيىن، ھېلىقى قازاق قىزى

ئەلۋەتتە سېنىڭ بولىدۇ. داداڭنىڭ ئورنىدا نېرىنىڭغا سېنى دورغا قىلىمىز! ئەمما، بۇ گەپلەرنى قاتتىق سىر تۇتۇشۇڭ كېرەك. بولمىسا بېشىڭ كېتىدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن، خامۇش قوراي تەرەپكە ماڭىدىغان يولنىڭ ئەتراپىدا بىر كۆن ئەگىپ يۈردى. ئەتىسى بايىقى ئەرەنچە تۇماق كىيگەن ئايال بىلەن ئىككى دېخاننىڭ تاغ تەرەپكە ماڭغانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇلارغا قوشۇلۇۋالدى ۋە ئۆزىنىڭ شاھزادىسىنىڭ قىساسىنى ئېلىش ئۈچۈن تاققا كېتىۋاتقانلىقىنى ئېيتتى. بۇ ئايال ئۇن بىرىنچى باپتا بايان قىلىنغان «شاھزادە» نەزەرنىڭ ھىلىقى مەشرىپىدە چېچىدىن ئېسىپ قويۇلۇپ، كېيىن نىياز دورغىنىڭ «ئېرى» قىلىپ نىكا ئوقۇتۇلغان ھۆسنارىخان ئىدى. ئۇ ئەسلىدە پىچانلىق يېتىم قىز بولۇپ، يەتتە يىل بۇرۇن قۇمۇلدىن سودا قىلىپ بارغان ئىمىنشا دېگەن كىشى ئۇنى كىچىك خوتۇنلۇققا ئېلىپ كەلگەن ئىدى. كۆنلەرنىڭ بىرىدە نەزەرنىڭ دەللاللىرى ئۇنى كۆرۈپ قالدى. ئەتىسى - ئاخشىمى چىرايلىق بىزەلگەن بېيجىڭ مەپىسى ئىمىنشانىڭ ئىشىگى ئالدىدا توختىدى - دە، بىر قېرى دەللە ئۆيگە كىرىپ «ھۆسنارىخان خېنىمنى شاھزادە غوجامنىڭ مەشرىپىگە چىللاپ كەلدۇق» دېدى. بۇ تەلەپنى رەت قىلىش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ھۆسنارىخان نەزەرنىڭ مەشرىپىدە ئۆزىنى قاتتىق تۇتقانلىقى ئۈچۈن، چېچىدىن ئېسىپ قويۇلدى. كېيىن ھىلىقى پاتىپاراقچىلىقتىن پايدىلىنىپ ئۆيگە قېچىپ كەلدى. بىراق، سودىگەر ئېرى ئۈچ بالىسىنى تارتىۋېلىپ، ئۆزىنى «ئۈچ تالاق» دەپ ئۆيدىن قوغلاپ چىقاردى. بۇ ئىشقا ئىمىنشانىڭ چوڭ خوتۇنى ئايالخان ناھايىتى خوشال بولدى. ھۆسنارىخان بىرنەچچە كۆن سەرسان بولۇپ يۈرۈپ، ئاخىرى تاغ باتۇرلىرى قېشىدىن ئۆزىگە نىجاتلىق تېپىش ئۈچۈن يولغا چىقىپ، ھىلىقى ئىككى دېخان بىلەن ئۇچرىشىپ قالغان ئىدى.

ئۇلار يولدا ئۆز سەرگۈزەشتىلىرىنى ئېيتىشىپ كېتىۋېتىپ، ھۆسنارىخان نىياز دورغا دېگەن كىشىنىڭ ھىلىقى مەشرەپتە قانداق ھاقارەتلەنگەنلىكىنى بايان قىلغاندا، خامۇش يىغلاپ تاشلىدى ۋە ئۆزىنىڭ شۇ نىياز دورغىنىڭ ئوغلى ئىكەنلىكىنى ئېيتتى. شۇڭا، ھۆسنارىخان بىلەن ھىلىقى ئىككى دىخان خامۇشقا ئىچىنى ئاغرىتتى ۋە ئۇنىڭغا ئىشىنىپ قالدى. ئۇلار ئىككى كۈن يول مېڭىپ، قورايىنىڭ جەنۇبىدىكى ئىدىرلىقلارغا كەلگەندە، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئالدىنقى قاراۋۇللىرىغا ئۇچرىشىپ قالدى. قاراۋۇللار ئۇلارنى «باشلىقلىرىمىز كۆرسۇن» دەپ تاغ ئىچىگە باشلاپ كېتىۋاتقاندا، ھىلىقى توپ ئىچىدە تۇرغان ئايىقىز خامۇشنى دەرھال تونۇپ قېلىپ، بايا ئېيتقىنىمىزدەك، ئۇنىڭغا ئېسىلدى.

ئەمدى شۇ بايىقى گەپكە كەلسەك، ئامانقۇل ئېلى پالگاننىڭ گېپى بىلەن خامۇشنى قويۇۋېتىپ، ئايىقىزغا تەسەللى بېرىۋاتقاندا، تۆمۈر خەلپە بىرتوپ ئاتلىقلار بىلەن كېلىپ قالدى. تۆمۈر خەلپە ئەھۋالنى تەپسىلى ئاڭلاپ بولۇپ، ھىلىقى ئىككى دىخان بىلەن قىزغىن كۆرۈشتى. ھۆسنارىخاندىن سەممىي ئەھۋال سورىدى. خامۇشقا قاراپ «ئۆتكەنگە سالاۋات. شامەخسۇتتىن ئۆچ ئالماقچى بولساڭ، ئەل بىلەن بىر نىيەتتە بول!» دېدى، ئاندىن ئۇلارنى مەلگە ئاپىرىپ، ئوبدان دەم ئالدۇرۇشنى ئەنسارىغا تاپشۇردى.

ئەنسارى ئۇلارنى باشلاپ ماڭغاندا، ئايىقىز ئۆزىنى تۆمۈر خەلپىنىڭ قۇچىقىغا ئېتىپ، ئۆكسۈپ-ئۆكسۈپ يىغلاشقا باشلىدى. ئامانقۇل: «تۆمۈر ئاكا، بۇ نېمە قىلغىنىڭ؟ خامۇش ماڭقىدىن بىرگە قانداق ياخشىلىق كەلسۇن!» دەپ دومسايدى.

— ئۇكام، — دېدى تۆمۈر خەلپە، — نىياز دورغىنىڭ شامەخسۇت قولىدا ئۆلگىنى راست. ھۆسنارىخان بىلەن ھىلىقى ئىككى قېرىندىشىمىزمۇ گۇۋالىق بېرىۋاتىدۇ. خۇدايى تائالادىن خامۇشقا ئىنساپ-تەۋپىق تىلەيلى. مۇبادا يامانلىق قىلمەن دېسە، جازاسىنى خۇدايىم بەرسۇن!

— ئىلاننىڭ بالىسىمۇ ئادەمنى چاقىدۇ، جۇمۇ، — دىدى ئامانقۇل رەنجىگەن قىياپەتتە.

— راست ئېيتىسەن ئۇكام، — دىدى تۆمۈر خەلپە، — ئۆتكەن ئۇلۇغلار:

«شەرئەت ئىزلىسەڭ، ئۆلتۈر ئىلاننى،
تەرىقەت ئىزلىسەڭ، ئاغرىتما جاننى»

دەپتىكەن، ئىلان چاقىسەن دىسە، ئەلۋەتتە ئۆلتۈرۈش كېرەك.

نىياز دورغا بىلەن خامۇشىنىڭ نېرىنكىردىكى قىلمىش. ئەتىمشلىرىدىن خەۋەردار كىشىلەرنىڭ بەزىلىرى تۆمۈر خەلپىنىڭ بۇ ئىشىدىن نارازى بولۇپ، «مۇنچىۋالامۇ يۇمشاق كۆڭۈللۈك قىلغان بارمۇ؟» دەپ، سەل رەنجىشتى. بەزىلىرى ئۇنىڭ كەڭ قوساقلىقىغا ھەيران قېلىشتى. تۆمۈر خەلپە بولسا، چوڭقۇر خىيالغا چۆمگەن ھالدا، ئايغىرنىڭ بېشىنى سىلاپ، ھېچنىمە دىمەي جىم تۇراتتى.

قىشچە قېلىن قار ئاستىدا ياتقان ئېدىرلىقلار ئەمدى ئانچە - مۇنچە كۆكىرىشكە باشلىغان بولسىمۇ، «قىشنىڭ سوغىقى ياندىن ئۆتەر، ئەتىيازنىڭ سوغىقى جاندىن» دىگەندەك، تاغنىڭ سوغ شامىلى دۈمبىلەرنى خېلىلا قورۇپ تۇراتتى. شۇڭا، ھەر كۈندىكىدەك، بۈگۈنمۇ گۈگۈم چۈشە - چۈشمەيلا تەرەپ - تەرەپتە گۈلخانلار يېقىلىپ، ئېدىرلىقنىڭ ئىچى كۈندۈزدىكىدەك يورۇپ كەتتى. گۈلخانلارنى چۆرىدەپ ئولتۇرغان ئادەملەر قورال - ياراقلىرىنى يېنىغا تاشلاپ قويۇپ، ئىرغاي چىۋىقلىرىدىن ياسىۋالغان زىقلىرىدا كاۋاپ پىشۇرۇپ، ئويۇن - چاخچاق بىلەن خاتىرجەم ئولتۇرۇشاتتى. چۈنكى، شامەخسۇتنىڭ ئەلچىلىرى قايتىپ كەتكىنىگە ئون كۈن بولغان بولسىمۇ، ھازىرغىچە بىرەر چېرىكنىڭ قارىسى كۆرۈنمەيتتى. قۇمۇل تەرەپتىن كېلىپ، قوزغىلاڭچىلارغا قوشۇلۇۋاتقان كىشىلەرمۇ، شەھەردە جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈرۈۋاتقانلىقىنى سۆزلەيتتى، شۇنىڭغا قاراپ قوزغىلاڭچىلار، ئېھتىمال، شامەخسۇت ھۇجۇم قىلىشتىن قورققان بولسا كېرەك، دىگەن خىيال بىلەن سەل بوششىپ قال-

غان ئىدى. ھەتتا تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆزىمۇ، «ئەمدى شامەخسۇت ئەلچى ئەمەس، چىرىك چىقىرىدۇ» دىگەن پىكىردە سەل ئىككى لىنىپ، «ئېھتىمال، چىرىك چىقارماي، يەنە ئەلچى چىقىرىدىغان ئوخشايدۇ» دىگەن خىيالغا كېلىشكە باشلىدى ۋە ھەمراھلىرى بىلەن پاراڭلىشىپ ئولتۇرۇپ، «پاراڭ - ماراڭغا قوشۇپ، ناخشا - پاخشىمۇ ئېيتمايمىزمۇ» دىدى. قارا بوسۇق: «راست ئېيتتىڭ تۆمۈر ئاكا، مەن باشلاپ بېرەي» دەپ دىلتىغىنىڭ قوندىغىنى چېكىپ ئولتۇ-رۇپ ناخشا باشلىدى:

قاتار - قاتار كۆرۈنگەنلەر
كارىز دارىغى.
بىزنىڭ يارنى كۆرسەتمىگەن
يولنىڭ يىرىغى.

يەنە بىرنەچچەيلەن قارا بوسۇققا ئۇلاپلا، خۇددى شۇ ۋەزىندىكى قوشاقلارنى ئېيتىشقا باشلىدى:

قاتار - قاتار ئۇچقان تۇرنا
شارغا① بارامسەن؟
مەن يارىمغا خالتا بېرەي
ئالغاش بارامسەن؟

ئىگىز - ئىگىز تاغ باشىدا
چىراق كۆيەدۇر،
چىراق ئەمەس، يارنىڭ ئوتى،
يۈرەك كۆيەدۇر.

---

① شەھەرگە دىمەكچى.

ياندىكى بىر گۈلخاندىن راجى بالىنىڭ ناخشىسى ئاڭلاندى:

قاراڭغۇ تۈن، قارىياغاچ مېنىڭ يولدىشىم،
شىلدىرلىسا يوپۇرمىغى، ھوشياردۇر بېشىم.
دۈشمەن بىلەن جەڭلەر قىلىپ، مەن ئۆلەر بولسام،
مەن غېرىبىنى ياد ئېتەرمۇ جان قېرىندىشىم.

— توختاڭلار، توختاڭلار! ناخشىغا قوشۇپ ئۇسۇلمۇ ئوينايلى، — دېدى قاسىم قىزىق ئورنىدىن سەكرەپ قوپۇپ، ئاندىن بېشىدىن كىگىز قالپىقىنى ئېلىپ، داپ قىلدى - دە، شوخ ئاھاڭدىكى بىر ناخشىنى باشلاپ ئۇسۇلغا چۈشتى:

ساماۋارىم بوسىدى،
چايلىرى قايناپ تۇرسىدى.
بىر چىنە چايىنى ئىچكۈنچە،
يارلىرىم ئويناپ تۇرسىدى.

ساماۋارنىڭ سازىمەن،
چۆلدە ئۇچقان غازىمەن.
دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلىپ،
ئۆلگەنىمگە رازىمەن.

قاسىم قىزىققا قوشۇلۇپ، بەش - ئالتە يىگىت ئۇسۇلنى قىزىتىۋەتتى. ئامانقۇل بىلەن ئايقىزنىمۇ ئۇسۇلغا تارتتى.

تۈن نىسپىگە يېقىنلاشقاندا، ھەممەيلەنگە ھاردۇق يەتتى چېغى، گۈلخانلار ئەتراپى جىمىپ قالدى. بەزىلەر خورەك تارتىشقا باشلىدى. ئاندا - ساندا ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى ئاڭلىنىپ قالاتتى. «قارا يىلپىز» مۇ، ئامانقۇل بىلەن ئايقىزنىڭ ئاياق تەرد-

پىدە، بېشىنى ئېچىگە تىقىپ جىم ياتاتتى.

تاڭ سوزۇلەي دەپ قالغاندا، تۇيۇقسىزدىن «تاڭ - تۇڭ» قىلىپ، ئىككى پاي مىلتىق ئاۋازى ئاڭلىنىش بىلەن تەڭ "قارايىل-پىز" قاتتىق قاۋاپ كەتتى. ئەندىكىپ ئويغانغان كىشىلەر ھوشىنى يىغىپ بولغىچە، ئىدىرلىقنى مىلتىق ئاۋازلىرى قاپلاپ كەتتى. ئاتلار كىشنەپ، پاتىپاراقچىلىق باشلاندى. ھەممە ئادەم ئۆز ئېتىغا يۈگۈردى، «ھودۇقماڭلار! تاڭ يورۇغىچە ئۆزۈڭلارنى دالدىغا ئېلىپ تۇرۇڭلار!» دەپ ۋاقىرايتتى تۆمۈر خەلپە ئاتقا مىنىۋېتىپ.

2

بۇ مۇنداق ۋەقە ئىدى: شامەخسۇت ئۆز ئەلچىلىرىدىن تۆمۈر خەلپىنىڭ جاۋۇبىنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، ساقلىنى گۆھەر كۆزلۈك ئۈزۈك سالغان بارماقلىرىغا يۆگەپ، يۇلۇۋەتكۈدەك قىلدى-دە، ئوردا بەگلىرىنى ئامبال يامۇل بىلەن شيەتەي يامۇلغا چاپتۇردى. ئامبال بىلەن شيەتەي كېچىكمەي كېلىشتى ۋە شۇ ئاخشىمى قاتتىق مەخپىيەتلىك بىلەن ھەربى كېڭەش ئۆتكۈزۈلدى. بۇ كېڭەشكە شامەخسۇت ئۆز كىشىلىرىدىن ھاشىر تەيجى، قېزبەگ غوجا، سايىم ئۈچبېگى①، ئەخمەتشا تۇڭچى ۋە تۇرشا تۇغبېگىدىن باشقا ھېچكىمنى قاتناشتۇرمىدى. يېرىم كېچىگىچە سوزۇلغان كېڭەش نەتىجىسىدە مانجۇ خانلىقىنىڭ قوۋۇلدىكى لەشكەر بېشى چوشيەتەي ئوتتۇرىغا قويغان لايىھە بويىچە مۇنداق قارارغا كېلىشتى: ۋاڭ ئوردىسىغا قاراشلىق يەرلىك چېرىكلەر بىلەن شيەتەي يامۇل چېرىكلىرىنى قوشۇپ، تۆت يۈز كىشىلىك قوشۇن تەشكىل قىلىنىدۇ؛ بۇ قوشۇنغا خىل قوراللار تارقىتىپ بېرىلىدۇ؛ شيەتەي بىلەن قېزبەگ غوجا سەرلەشكەر بولىدۇ؛ پۈتۈن تەي-

① ئۈچبېگى — قوشۇننىڭ ئالدىنقى قىسمى، يەنى رازۋېتكا قىسمىنىڭ باشلىقى.

يارلىق ۋە مەشق ئىشلىرى قەتئى مەخپى ئېلىپ بېرىلدى. ھەربى يۈرۈشنىڭ مەقسەت-نىشان ۋە ۋاقىتلىرى ئەسكەرلەردىن سىر تۇتۇلدى؛ قوشۇن يۈرۈش باشلىغاندا، كېچىسى مېڭىپ، كۈندۈزى ئۆزىنى پىنھان تۇتتى. نىشانغا يېقىنلاشقاندا، ئات تۇياقلىرى بىلەن ئەسكەرلەرنىڭ ئاياقلىرىغا بىرنەچچە قات كىگىزدىن چورۇق تارتىلدى، ھۇجۇم تاڭ سۈزۈلۈشتىن سەل بۇرۇن باشلىنىدۇ. يۈرۈش قىلىدىغان كۈنى مۇمكىن قەدەر كېچىكتۈرۈپ، ئىسيانچىلارنى غەپلەتتە قالدۇرۇش لازىم.

كېڭەش ئاياقلاشقاندا، شامەخسۇتنىڭ ئىشارىتى بىلەن ھاشىر تەيجى قىزىل دۇخاۋا يېپىلغان ئىككى پەتنۇس ئەپكىلىپ، ئامبال بىلەن شيەتەينىڭ ئالدىغا قويدى. شامەخسۇت دۇخاۋا يوپۇقنى ئېچىپ «ئاز بولسىمۇ» دېدى. ھەر بىر پەتنۇستا ئون زىخ ئالتۇن پارقىراپ تۇراتتى. ئامبال بىلەن شيەتەي رەھمەت-ھەشقاللا ئېيتىپ، شامەخسۇتقا غەلىبە تىلىدى.

كېڭەش بولۇپ، ئونىنچى كۈنى تۈن نىسپىدىن ئۆتكەندە، چېرىكلەر قورايىنىڭ جەنۇبىدىكى ئاقچۇق دېگەن سايدىن ئۆتتى ۋە خۇددى ئۆز دۈشمىنى قېشىغا تۇيدۇرماي كېلىپ، نەشتەر ئۇرۇشقا تەييارلانغان زەھەرلىك قارا يىلاندەك، ئىدىرلىقلار ئېچىگە توپلاندى. تاڭ سۈزۈلەي دەپ قالغاندا، سايىم ئۆچبېگى پۈتلىرىغا كىگىز چورۇقلارنى تارتقان يەتتە چېرىكنى باشلاپ، ئاقچوق سېيىغا تۇتاشقان ئىدىرلىققا كىرگەندە، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئەڭ ئالدىنقى ئۆتكەلدە تۇرغان ئىككى قاراۋۇلى جۇۋىغا يۆگىنىپ خورەك تارتىپ ئۇخلاۋاتاتتى. كۆزنى يۇمۇپ-ئاچقىچە ھەر ئىككىسى بوغۇزلاپ تاشلاندى. سايىم ئۆچبېگىنىڭ بەلگە بېرىشى بىلەن ئۇ يەرگە يەنە بىر توپ چېرىك يېتىپ كەلدى. سايىم ئۆچبېگى يىگىرمىدەك چېرىك بىلەن يېرىم چاقىرىم ئىلگىرىلىگەندە، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئىككىنچى ئۆتكەلدە تۇرغان ئۈچ قاراۋۇلنى كۆردى. ئۇلاردىن ئىككىسى ئۇيقۇغا كەتكەن بولۇپ، بىرى تاماكا چېكىپ ئول-

ئۇراتتى. ھايت-ھۇيت دىگۈچە بۇ ئۈچەيلەنمۇ قۇربان بولدى، سايىم ئۈچبېگىنىڭ ئىشارىتى بىلەن ئارقىدىكى چېرىكلەر تېز ئىلگىرىلەپ ماڭدى. يەنە يېرىم چاقىرىمدىن كېيىن، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئۈچىنچى ئۆتكەلدىكى قاراۋۇللىرى كۆرۈندى. ئۇلار ئوندەك ئادەم بولۇپ، كۆپى ئۇخلاپ قالغان بولسىمۇ، ئىككىسى ئويغاق ئولتۇراتتى. بۇ ئىككىيلەن قانداقتۇ بىر شەپە تۇيغاندەك، «كىمسەن؟» دەپ ۋاقىرىشىغا سايىم ئوق چىقاردى. شۇنداق قىلىپ، جەڭ باشلىنىپ كەتتى. قاراۋۇلدىكى يىگىتلەر ناھايىتى چاققانلىق بىلەن مۇداپىئەگە ئۆتۈپ، دۈشمەندىن ئون نەچچىسىنى يەر چىشلەتتى. يىگىتلەردىن ئۈچ كىشى شۇ يەردىلا قۇربان بولدى.

يۇقۇردا ئېيتقىنىمىزدەك، دۈشمەننىڭ قېلىن توپى باستۇرۇپ كەلگىچە قوزغىلاڭچىلار تاڭ قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنى دالدىغا ئېلىۋالدى. چېرىكلەر ھەر بىر كۆرۈنگەن تاش-گىيانىمۇ ئادەم دەپ نەچچە مىڭ پاي ئوق ئېتىشىۋەتتى ۋە خېلى ئىچكىرىلەپ ئادەمسىز ئىدىرلىقلارنى ئىشغال قىلدى. ئۇلار ئۆزلىرىچە قوزغىلاڭچىلارنى جىق ئۆلتۈردۇق ۋە قاچۇرۇۋەتتۇق دەپ كۆرەڭلىشەتتى. ھەقىقەتەنمۇ، بۇ تۇيۇقسىز ھۇجۇمدىن قورقۇپ، قېچىپ قويۇش بىلەن ئۆزىنى ئاشكارىلاپ، نىشانغا ئېلىنىپ قالغانلاردىن بىر نەچچە كىشىگە ئوقمۇ تېگىپ كەتتى. بىرقانچە ئات ئۆلدى.

بىراق تاڭ يورۇپ، ئاق-قارىنى ئىلغىغىدەك بولغان ھامان ئۆڭكۈر، قورام تاش ۋە دەل-دەرەخلەر ئارىسىدىن ئەجەل ئوقلىرى شۇنداق يېغىشقا باشلىدىكى، كۈن نەيزە بويى كۆتىرىلگىچە، چېرىكلەرنىڭ يېرىمى دىگىدەك قىرىلىپ كېتىپ، قالغانلىرى ئۆلەر-تىرىلىشىگە باقماي قېچىشقا باشلىدى. ئاقچۇق سېپىنىڭ ئىدىرلىقلارغا تۇتاشقان يېرىدە غەلىبە خەۋىرىنى كۈتۈپ تۇرغان شىيەتەي بىلەن قېزىبەگ غوجىمۇ، ئاتلىرىغا قامچا ئۇرۇپ، ئۆز مۇھاپىزەتچىلىرىنىڭ ھىمايىسىدە بەدەر تىكىۋەتتى. سايىنىڭ ئىچى چاڭ-توزاڭ بىلەن قاپلاندى.

يىگىتلەر قوغلاشقا باشلىدى. تۆمۈر خەلپە بوز ئېتىنىڭ تىزگىنىنى قاتتىق تارتىپ، «قوغلىماڭلار، قوغلىماڭلار!» دەپ ۋاقىرىدى. ئۇنىڭغا قوشۇلۇپ، «توختاڭلار، هاي توختاڭلار!» دەپ ۋاقىرىدى يەنە بىرقانچەيلەن، يىگىتلەر ئاتلىرىنىڭ تىزگىنلىرىنى تارتىشقا باشلىدى. قىزىپ كەتكەن ئاتلار ئالدى پۇتلىرىنى ئېگىز كۆتىرىپ دەھشەتلىك كىشنەيتتى؛ بەزىلىرى ئېگىلىرىگە تەن بەرمەي تىزگىن سىرىپ، ئەپقاچماقچى بولاتتى؛ بەزىلىرى يەرنى چاپچىپ پىقىرايتتى.

— بۇ دۆيۈزلەرنى قوغلاپ بېرىپ قىردۇۋەتسەك بولمامدۇ؟ — دېدى قىزىپ كەتكەن قارا بوسۇق.

— ياق، تۈزلەڭگە چىقىپ قالساق، جىق چىقىمغا ئۇچراپ كېتىمىز، دەپ چۈشەندۈردى تۆمۈر خەلپە.

شۇ ئارىدا، كىمدۇ بىرى راجى بالىنىڭ دۈشمەن ئارقىسىدىن ئۆزى يالغۇز قوغلاپ كەتكەنلىكىنى ئېيتتى. ھەممىسى دىققەت بىلەن ساي تەرەپكە قاراشتى. يىراقتا ئاسمان پەلەك چاڭ-توزاڭدىن باشقا ھېچنېمە كۆرۈنمەيتتى.

— ھەي يامان بوپتۇ، چاپسان بېرىپ ئۇنى قايتۇرۇڭلار! — دېدى تۆمۈر خەلپە ئامانقۇلغا قاراپ.

ئامانقۇل تۆت يىگىت بىلەن سايغا ئات سالدى. ئاتلارنىڭ تۇياقلىرى يەرگە تەگمىگەندەك كۆرۈنەتتى. يىراق، تۆت-بەش چاقىرىم ئىلگىرىلىگەندە، دۈشمەننىڭ پېشتىرمىسى بىر يىگىتنى ئاتتىن ئۇچۇرۇۋەتتى. بىر دەملىك ئېتىشۋازلىقتىن كېيىن، يەنە بىر يىگىت يارىلاندى. ئوتتۇزدەك چېرىك ئۆملەپ كەلمەكتە ۋە ئۆلۈۋاتقىنىغا قارىماي ئامانقۇللارنى قورشىۋېلىشقا تىرىشماقتا ئىدى. ئامانقۇل ئەھۋالنىڭ ئېغىرلىقىنى بايقاپ، چېكىنىشكە بۇيرۇق بەردى...

بايا راجى بالىمۇ خۇددى شۇ پېشتىرمىغا ئۇچراپ قالغان ئىدى. ئۇ، يەرگە بېغىرلاپ يېتىۋېلىپ، ئوقى تۈگىگىچە بىر نەچچە

چېرىكنى جېنىدىن جۇدا قىلدى. ئوقى تۈگىگەندىن كېيىن، مىل-
تىغىنىڭ پايىنىگى بىلەن بىرقانچىسىنىڭ بېشىنى ياردى. ئاخىرى،
كۆپكە تەڭ كېلەلمەي تىرىك قولغا چۈشۈپ قالدى.
شيەتەي بىلەن قېزىبەگ غوجا ئاقچۇق سىپىنىڭ تۆۋەن تەرە-
پىدىكى بىر مەلىگە جايلاشقان قارارگاھىدا راجى بالىنى سوراق
قىلىشقا كىرىشتى. باش - كۆزى يېرىلغان راجى بالا قېرى قارىياغاچقا
مەھكەم تېڭىپ تاشلانغان ئىدى.
— راستىڭنى ئېيت، ئادىمىڭلار زادى قانچە؟
— ئاسماندىكى يۇلتۇزلار قانچە بولسا شۇنچە!
— ئۇر يەنە! — دەپ يەرنى تەپتى قېزىبەگ غوجا. جاللات-
لار ئىشقا چۈشۈپ، راجى بالىنى ھوشىدىن كەتكۈزۈۋەتتى. يەنە
سۇ سېپىپ ھوشىغا كەلتۈردى.
— ئېيتامسەن - يوق؟ بولمىسا، ياش جېنىڭدىن ئايرىلىسەن!
— شامەخسۇتنى ئۆلتۈرەلمىگىنىمگە ئارمىنىم بار.
— ھە ... سەن تېخى چىلىڭگاڭ غوجامنى ئۆلتۈرمەكچىمىدىڭ؟
— قولۇمغا چۈشۈپ قالسا، چايناپ يۇتكۈۋېتەتتىم.
— بولدى، بۇنى ئوجۇقتۇرۇڭلار! — دىدى قېزىبەگ غوجا
گەپنى تۈگىتىپ.
ئۆزىنىڭ «تۆڭچى»سى ئارقىلىق ھەممە گەپنى ئۇقۇپ تۇر-
غان شيەتەي مۇنداق دىدى:
— ئۆلتۈرۈشكە ئالدىرىماڭلار، بۇ يىگىتنىڭ يۈرىگى قانچىلىك
چوڭكىن؟ ئاۋال مەن ئۇنى بىر كۆرۈپ باقاي!
قېزىبەگ غوجىنىڭ ئىشارىتى بىلەن سايىم ئۇچىبېگى يەڭ-
لىرىنى تۈرۈپ، راجى بالىنىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە خەنجەر بىلەن
ئۇنىڭ كۆكرىكىنى يېرىپ، يۈرىكىنى سۇغۇرۇپ ئالدى - دە، شيە-
تەيگە كۆرسەتتى. بېخشىدىن ئۈزۈپ ئېلىنغان قىپ - قىزىل يۈرەك
بىر خىلدا لىپىلداپ تۇراتتى. شيەتەي قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى.
قېزىبەگ غوجا بىلەن سايىم ئۇچىبېگىدىن باشقا، چېرىكلەرنىڭ

ھەممىسى دىگىدەك باشلىرىنى تۆۋەن قىلىپ يەرگە قارىۋالدى.

— ھەي نان قېپىلار، — دىدى شىيەتەي چىرمكلەرگە قاراپ، — مەن بۇ بالىنىڭ يۈرىگىنى ئۆزىنىڭ بېشىدەك بارمىكىن دىسەم، ئۇنچىلىك ئەمەس ئىكەنغۇ. ئۇ نىمىشقا شۇنداق قورقۇمسىز، باتۇر؟ سىلەر نىمىشقا مۇنداق قورقۇنچاق؟

ئىككى كۈندىن كېيىن، راجى بالىنىڭ قەھرىمانلىق بىلەن قۇربان بولغان خەۋىرى تاقتا ئاڭلاندى، كىمدۇ بىرى ئۇنىڭ نامىنى دەرھال قوشاققا قاتتى. بۇ قوشاقلار قاسىم قىزىقنىڭ ئاغزى بىلەن مۇڭلۇق ناخشىغا ئايلىنىپ، ھەممىگە تارقالدى:

قوراي دىگەن تاش ئىكەن،
تۆمۈر خەلپە باش ئىكەن.
ئەجەپمۇ ئۆلۈپ كەتتى،
راجى بالا ياش ئىكەن.

قوراي يولى زەرەتلىك،
ئۇنىڭ ئىچى ھەيۋەتلىك.
ياش تۇرۇپ ئۆلۈپ كەتكەن،
راجى بالا رەھمەتلىك①.

① بۇ قوشاقلار «تۆمۈر خەلپە پېتىملىشى» ھەققىدىكى خەلق داستانىنىڭ تەركىۋى قىسمى سۈپىتىدە، ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

ئون تۆتىنچى باپ

ۋاڭ ئوردىسىدا بىر كېچە

شوخلۇق، بەگۋاشلىغىڭلارنىڭ —
قۇربانىدۇر ھەممىسى.
خىنە ئەمەس قولۇڭلاردىكى، قىپ-قىزىل قان!

— رىزا تەۋپىق

1

راجى بالىنىڭ سۆيگىنى گۈلقىز، ھەقىقەتەنمۇ چىرايلىق ئىدى، چىرايلىقلا ئەمەس، بەك مېھرى ئىسسىق مۇلايىم قىز ئىدى. ئۇنىڭ بوتا كۆزلىرى چولپان يۇلتۇزدەك كۈلۈپ تۇراتتى. «ئاتىنىڭ چىرايلىغى تورۇق، قىزنىڭ چىرايلىغى ئورۇق» دىگەنىدەك، ئۇنىڭ ئورۇقراق كەلگەن زىلۋا بويىمۇ، ھەرقانداق كىشىنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلاتتى.

بۇلتۇر كەچكۈزدە، ئۇنى شامەخسۇتقا دەپ ئوردىغا ئەپكىرگەن

كۈننىڭ ئۆزىدىلا پۇجۇڭ ئاغىچىنىڭ قوسىغىغا جىن كىردى. ئۇ،
ئېرى شامەخسۇتنىڭ «دورىلىق ئۈچۈن» ياش قىزلارغا ۋاقىتلىق
نىكالىنىپ تۇرۇشىغا ئانچە تارلىق قىلىپ كەتمىگەن بولسىمۇ،
گۈلقىزنى كۆرگەندىن كېيىن، كېلەچەكتىكى خەۋپنى ئالدىن تۇي-
غاندەك، بىئارام بولۇشقا باشلىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شامەخسۇتمۇ
گۈلقىزنى كۆرگەن هامان، ئۇنىڭغا يەر ئاستىدىن سىنچىلاپ قارىۋال-
دى - دە، مىيىغىدا كۈلۈپ قويغان ئىدى، شۇڭا، پۇجۇڭ ئاغىچا
«بۇ تېجىمەل ئاۋۇلارنىڭ هىچقايسىسىغا ئوخشىمايدىكەن، مۇبادا
ۋاڭنىڭ كۆڭلى بۇنىڭغا چۈشۈپ قالسا، قانداق قىلغۇلۇق؟» دەپ
ئويلاپ قالدى ۋە ئەتىسىلا ئايسە ئاپپاققا دەرت تۆكۈپ بەردى.
بىرنەچچە يىلدىن بۇيان، ئوردا هەرەمخانىسىنىڭ باشلىغى بولۇپ
كېلىۋاتقان بۇ قېرى دەللە شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن پۇجۇڭدىن
تارتىپ، هەممە هەرەم ئەهلىنىڭ خۇلقى - مىجەزىنى ئوبدان بىلەتتى،
پۈتۈن شەهەردىكى بەگ - خېنىملارنىڭ ئائىلىۋى ئىشلىرىدىن خە-
ۋەردار بولۇش ئۈچۈن، ئارىلاپ ئوغلى تۇرشا تۇغىبېگنىڭ «ئوردا-
خىي» دىگەن مەلىدىكى ئۆيىدە، بىر - ئىككى كۈن تۇرۇپ كې-
لەتتى ۋە كۆرگەن - بىلگەنلىرىنى پۇجۇڭ ئاغىچىسىغا ئېيتماي -
تېمىتماي يەتكۈزۈپ تۇراتتى. پۇجۇڭ ئاغىچىمۇ، هەرقانداق سىرىنى
ئۇنىڭدىن يوشۇرمايتتى.
بۈگۈنمۇ، پۇجۇڭ ئاغىچا ئۆز دەردىنى تۆكۈش بىلەنلا، يەرنىڭ
ئاستىدا يىلاننىڭ كۆشىگىنىنى تۇيىدىغان ئايسە ئاپپاق دەرهال
گەپنىڭ تېگىگە يەتتى ۋە قاش - قاپىغىنى سۈزۈپ مۇنداق دىدى:
— ئۇلۇغ خۇدايىمەزە، پۇجۇڭ ئاغىچىمىزدىن هىچنىمىنى ئايى-
مايتتىكەن. هۆسنى - چىرايىدىمۇ، ئەقىل - دانىشتىمۇ ئۆزلەدىن
يۇقۇرى تۇرىدىغان كىشىنى كۆرمىدىم. بىزگە ئوخشاش گالۋاڭلارغا
قالسا، هىچنىمىنى تۇيماي يۈرىۋېرەتتۇق. قارىسىلاچۇ ئۆزلەنى، سۇ
كەلمەستە توغان تۇت دەپ، بۇ ئىشقا شۇنچە بۇرۇن كوش قىپتىلا.
دىمىسىمۇ، بۇ تېجىمەلنىڭ كۆزى هەرقانداق كىشىنىڭ كۆڭۈل

رىشتىسىنى خۇددى تىكەندەك ئىلىۋالىيالا دەپ تۇرىدىكەن. خۇ-
دايىم ساقلىغاي، كونىلار ئېيتقاندەك، كۆڭۈل دىگەن كۆزى يوق نىمە.

ئاق جۇجەم پىشتى، تۆكۈلدى،
يىمىدىم، تاتلىق ئىكەن.
دۇنيانىڭ مازۇزلىغى —
ئاشىق بىلەن مەشۇق ئىكەن.

دەپ، چىلىڭ گىلاڭ غوجام ئۇنىڭدىن مېھرىنى ئۈزەلمەي قالمىغاي
يەنە.

بۇ گەپلەر بىلەن پۇجۇڭ ئاغىچىنىڭ غېمى تېخىمۇ ئېشىپ، «ئەمدى قانداق قىلساق بولار؟ بىر چىمىدىم ئوغا بىلەن ئۇ دۇنياغا ئۇزىتىۋېتەيمۇ - يا!» دىدى.

— گاختى ئەمەسمىكىن، خېنىم، — دىدى ئايىسە ئاپپاق.

— ئەمىسە، ئۆزىڭىز بىر چارە تاپمامسىز! — دىدى پۇجۇڭ، ئايىسە ئاپپاقنىڭ كۆزىگە تىكىلىپ، يالۋۇرغان بىر ئاھاڭدا.

ئايىسە ئاپپاق چوڭقۇر خىيالغا چۆمگەندەك، بىردەم جىم ئولتۇردى - دە، مۇنداق دىدى:

— «جەڭ قىلار غەم لەشكىرى ھەركۈن بۆلەك، گۆش سىزىپ، پوستۇم قالار سۆڭەك بىلەن» دەپتىكەن، خېنىم. ھەزرەتلىرى تولا غەم يېمىسىلە. مېنىڭ خىزمىتىمنى قىلسۇن دەپ، ھازىرەنىلىككە كېچە - كۈندۈز يانلىرىدىن داجىتماي، بىر زامان تۇتۇپ تۇرسىلا ئاخىرى،

ئەشكەن ئاشمىسىز، كەسكەن ئاشمىسىز،
قازانغا چۈشۈپ ئېزىلگىلى؛
ماشمىسىز، پۇرچاقمىسىز،
بۇلۇڭدا تۇرۇپ چىرىگىلى.

دىگەندەك، بىر بۇلۇڭدا تۇرۇۋەرمەمدۇ. ئاندىن گاختى كەلگەندە ...
ھىم ... نىمە قىلسىلا ئىختىيارلىرى ئەمەسمۇ؟

بۇ مەسلىھەت پۇجۇڭ ئاغىچىغا ياغدەك ياقتى. ئايىسەئاپپاق بۇ خىزمەتنى ئۈچۈن بىر ئالتۇن ئۈزۈك مۇكاپات ئالدى. ھەقىقەتتە بولسا، ئايىسە ئاپپاق شامەخسۇتنىڭ گۈلقىزغا كۆزى چۈشۈپ قالغانلىقىنى ئەستە تۇتۇپ، بىر چالمىدا ئىككى پاختەك سوقماقچى، يەنى قاچانلا بولمىسۇن، بىر كۈنى شامەخسۇتتىنمۇ مۇكاپات ئالماقچى بولۇپ، بۇ مەسلىھەتنى بەرگەن ئىدى.

شۇنداق قىلىپ گۈلقىز ئاق سېرىق كەلگەن ئۈزۈن تۇرا زەينەپنىڭ ئورنىغا پۇجۇڭ ئاغىچىنىڭ خاس دىدىكى بولۇپ قالدى. پۇجۇڭنىڭ ئورنىنى يىغىش، تەرەتكە سۇ بىرىش، غىزا - تاماق توشۇش، ئورۇن - كۆرپىسىنى سېلىش، يېڭىشتىن تارتىپ، ئاخشىمى پۇت - قوللىرىنى تۇتۇشقىچە ھەممە ئىشلارنى گۈلقىز قىلاتتى؛ كېچىلىرىمۇ، پۇجۇڭنىڭ ئاياق تەرىپىدە كىيىم - كېچىكى بىلەنلا تۈگۈلۈپ ياتاتتى؛ شامەخسۇت ۋاڭ پۇجۇڭ ئاغىچىنىڭ ھۇجرىسىدا قونغان كېچىلىرىلا، باشقا دىدەكلەرنىڭ يېنىدا يېتىپ قالاتتى.

پۇجۇڭ ئۆز ئادىتى بويىچە، بەزى ئەتىگەنلىرى ئاتا - ئانىسىنىڭ روھىغا ئاتاپ قۇرئان ئوقۇسا، بەزى كۈنلىرى چىرايلىق مۇقاۋىلانغان قېلىن بىر كىتاپنى ئالدىغا قويۇۋېلىپ، ئۇيەر - بۇيېرىنى ئوقۇپ قوياتتى (بۇ، «چاھار دىۋان» ① ئىدى). مۇشۇنداق چاغلاردىمۇ، گۈلقىز پەگا تەرەپتە ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭغا «يولداش» (ھەمرا) بولۇشى لازىم ئىدى. بىر كۈنى پۇجۇڭ ئاغىچا شۇ كىتاپنىڭ بىر غەزەلىنىڭ بەزى مىسرالىرىنى تەكرار - تەكرار ئۈنلۈك ئوقۇشقا باشلىدى:

نەۋ باھار ئەييامى بولمىش، مەن دىيارۇ يارسىز،
بۇلبۇل ئولغاندەك خازان پەسلى گۈلۇ گۈلزارسىز.

① «چاھار دىۋان» ياكى «خەزائىنۇل مەئانى» — ئەلىشىر ناۋائىينىڭ تۆت دىۋاندىن تەركىپ تاپقان چوڭ ھەجىملىك توپلىمى.

تاڭ ئەمەستۇر، گەردىيارۇ يارسىز ئازۇردەمەن،
كى ئەمەس بۇلبۇل گۈلۈ گۈلزارسىز ئازارسىز.
تاپمەدۇق گۈل رەڭگى جامى بىخۇمار، ئەي باغبان،
ۋەھكى، بۇ گۈلشەن ئارا گۈل پۈتمەس ئەرمىش خارسىز.

گۈلقىز بۇ سۆزلەرنىڭ ھەممىسىگە چۈشىنەلمىسىمۇ، خۇددى كىمدۇ بىرى ئۇنىڭ يۈرەك تارلىرىنى چېكىۋاتقاندەك، ھۆڭگۈر-ئېتىپ يىغلاپ تاشلىغۇسى كەلدىيۇ، پۇجۇكدىن قورقۇپ دېمىنى ئىچىگە يۇتقان پېتى يەرگە قاراپ جىم ئولتۇرۇۋالدى. شۇ تاپتا خىيال قۇشلىرى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن گۈزەل ئىدىر تاغلىرىدا جەۋلان قىلاتتى، مېھرىۋان ئاتا-ئانىسى، قوۋمى-قېرىنداشلىرى ۋە بىر مەلدە چوڭ بولغان سۆيۈملۈكى راجى بالا كۆز ئالدىدا تۇرغاندەك كۆرۈنۈپ، قۇلىغىغا ھېچنىمە كىرمەيتتى.

— ھەي تېجەمەل، شۇنچە قىچقارسام ئاڭلىمايسەنغۇ! ئىشەك قۇلىغىڭ پاڭ بولۇپ قالدىمۇ؟ — دەپ بىرنى تەپتى پۇجۇك.

شۇ چاغدىلا، گۈلقىز ھوشىغا كېلىپ، ئورنىدىن دەس قوپتى-دە، قول باغلاپ تۇرۇپ «خوش خېنىم» دېدى.

— ماڭ، ئۇسسۇلۇق ئەپكىر!

2

كۈنلەر ۋە ئايلار شۇنداق ئۆتىۋەردى. پۇجۇك ئاغىچىنىڭ بۇرۇنقى خاس دېدىگى زەينەپ «بۇ تېجەمەل نەدىنمۇ كەلدى» دەپ گۈلقىزغا رەشك قىلىپ، ئۇنى گەپتە چېقىۋېلىشقا تىرىشاتتى. باشقا دېدەكلەر «گۈلقىزدىن بىزنىڭ كۈنىمىز ياخشىراق، ھەر قانچە بولغان بىلەن كېچىسى ئارام خۇدا ئۇخلىيالايمىز» دەپ ئۇنىڭغا ئىچىنى ئاغرىتىشاتتى. ھەقىقەتەنمۇ گۈلقىز شۇنداق ئەھۋالدا قالدىكى، ئۇ ئەمدى ھەممە دەرتلىرىنى بىرياققا قايرىپ قويۇپ، شامەخسۇتنىڭ پۇجۇك ئاغىچا قېشىدا پات-پات قونۇپ قېلىشىنىلا

تىلەيدىغان، شۇنداق بولغاندا، بۇ سۆزەڭگۈر ئايالنىڭ ئۇششاق گەپلىرىنى بىر كېچە بولسىمۇ ئاڭلىماي، ئۆزىگە ئوخشاش دىدەكلەر بىلەن هال - مۇڭ قىلىشىشقا، يوتقاننى چۈمكۈۋېلىپ بولسىمۇ، ئۆكسۈپ-ئۆكسۈپ يىغلاپ، ئىچىنى بوشىتىۋېلىشقا پۇرسەت تېپىلغان بولاتتى. ئەمدى بولسا، ئەتىياز كىرىش بىلەن خۇددى قېرىشقاندەك، پۈجۈك ئاغىچىنىڭ تاۋى يوق بولۇپ قالدى. شامەخسۇتمۇ پەقەت كۈندۈزلىرى كىرىپ هال - ئەھۋال سوراپ قويۇپلا چىقىپ كېتىدىغان بولدى.

ئون ئۈچىنچى باپتا ئېيتىلغىنىدەك، شامەخسۇت تاققا چېرىك چىقىرىش بىلەن بەنت بولۇپ يۈرگەن كۈنلەردە، پۈجۈك ئاغىچىنىڭ ئىسسىتمىسى بىردىنلا ئۆرلەپ، ئۇيقۇسى كەلمەس بولۇپ قالدى. ئۇردا تېۋىپلىرى ئوتتۇرىغا تارتىلغان پەردىنىڭ بۇ تەرىپىدە ئولتۇرۇپ، پۈجۈك ئاغىچىنىڭ ئاپپاق بىلەكلىرىگە نېپىز داكا يېپىپ، ئۇنىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ كۆردى ۋە تەكەللۇپ بىلەن بەزى گەپلەرنى سوراپ، هەر خىل دورا - شەرۋەتلەرنى تەييارلاپ بەردى.

شىبەتەي بىلەن قېزىبەگ غوجا تۆت يۈز چېرىك بىلەن تاققا چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، شامەخسۇتنىڭ كۆڭلى ئارام تېپىپ، ئەمدى ئۇ پەقەت «غەلىبە» خەۋىرىنىلا كۈتۈپ تۇراتتى. شۇڭا، ئەتىسى ئۇردا مەسچىتىدە بامدات نامىزىنى خاتىرجەم ئوقۇپ بولۇپ، پۈجۈك ئاغىچىسىنى يوقلاپ كىردى. پۈجۈك قاتتىق ئۇيقۇدا ئىدى. شامەخسۇت ئالتۇنىدىن هەل بېرىلگەن كارۋاتنىڭ باش تەرىپىگە كېلىپ، پۈجۈكنىڭ پېشانىسىگە قولىنى قويدى.

— ئىسسىتمىسى خېلى يېنىپتۇ.

— خوۋۇش، گاڭ غوجام هەزرەتلىرىنىڭ ئۇلۇغ دۇئالىرى بەركاتىدا، — دېدى ئايىسە ئاپپاق، يەردىن ئۈستۈن قارىماي تۇرۇپ.

— بۈگۈن كېچە تىنچ ئۇخلىدىمۇ؟

— تېۋىپلار ئىككى كېچە-كۈندۈز ئۇخلايدىغان دورا بەردى. شۇنداق قىلسا، ياخشى بولۇپ كەتكىدەك. ئاخشامدىن بۇيان، ھېچنىمىنى تۇيماي قاتتىق ئۇخلاۋاتىدۇ، — ئايسە ئاپپاق شۇ گەپلەرنى قىلىپ تۇرغاندا، ئۇنىڭ سىنچى كۆزلىرى شامەخسۇتنىڭ كۆزلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى. بىردەم جىملىقتىن كېيىن، شامەخسۇت گۈلقىزغا كۈلۈمسىرەپ قارىدى. گۈلقىز پەگادا قول باغلاپ، يەرگە قاراپ تۇراتتى.

— ياخشى، — دېدى شامەخسۇت ئىشىك تەرەپكە كېتىۋېتىپ.

ئايسە ئاپپاق ئىككى قەدەم ئىلگىرىلەپ، ئاجايىپ بىر ناز-كەرەشمە بىلەن مۇنداق دېدى:

— ھەزرەتلىرىنىڭ نىمە يارلىقلىرى بارىكىن؟

— بۇيان چىقىڭ، — دېدى شامەخسۇت، ئايسە ئاپپاققا قارىماي تۇرۇپ.

قاراڭغۇ دالاندا شامەخسۇت بىلەن ئايسە ئاپپاقنىڭ پىچىرلاشلىرى ئاڭلاندى.

3

كۈن پاتاي دەپ تۇرغاندا، ئايسە ئاپپاق زەينەپ بىلەن يەنە بىر دېدەكنى پۈجۈڭنىڭ ھوجرىسىغا باشلاپ كىرىپ، «بىر قەدەمۇ نېرى كەتمەيسىلەر، بولمىسا، نىمە كۈن كۆرىدىغانلىقىڭلارنى بىلىسىلەرغۇ-ھە!» دېدى-دە، گۈلقىزنى باشلاپ ماڭدى. ئۇنى چۆيۈن مەش قويۇلغان بىر ئىسسىق ئۆيگە ئەپكىرىپ، سۇ ئىسسىتىشقا، پاكىزە يۇيۇنۇپ، باش-كۆزنى ئوبدان تاراشقا، ئاندىن ھەممە كىيىملىرىنى يۆتكەشكە بۇيرۇدى ۋە قولىدىكى بوخچىنى ئالدىغا قويۇپ ئۆزى چىقىپ كەتتى.

گۈلقىز ئۆزىنىڭ بېشىغا قانداق بىر قارا كۈننىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى دەرھال چۈشىنىپ، پەنجىرە تەرەپكە يۈگۈردى؛ ئىشىك

سىرتىدىن سولاقلىق ئىدى. نېمە قىلىشىنى بىلمەي، خۇددى قە-
پەزدىكى قۇشتەك تىپىرلاپ، سۇمبۇل چاچلىرىنى يۇلۇپ باقتى.
ئاخىرى، تىزىنى قۇچاقلاپ ئولتۇرۇپ، ئۆكسۈپ - ئۆكسۈپ يىغ-
لاشقا باشلىدى.
بىرەر سائەتتىن كېيىن، ئىشىك ئېچىلىپ، ئايىسە ئاپپاق
كىرىپ كەلدى. ئۇ، گۈلقىزنى شۇ ھالەتتە كۆرۈپ، ئاچچىغىدىن
تىترەپ كەتتى ۋە گۈلقىزنىڭ بىقىنلىرىغا تېپىپ، ئاغزىنى
بۇزۇشقا باشلىدى:
— ۋاي يەر يۇتقۇر، تېخىچە ئولتۇرۇپسەنغۇ؟ مېنى رەسۋايى
ئالەم قىلىدىغان بولدۇڭ، ئەمدى غوجامغا نېمە دەيمەن؟ ئىسىت
ساڭا قىلغان ياخشىلىغىم! تېگى پەسنىڭ ئۆزى پەس دىگەن شۇ.
ھوي تېجىمەل! — ئاندىن ئىشىكتىن بېشىنى چىقىرىپ، — ھاي گۈل-
چەرە، پاتەم بىلەن بۇيان كېلىڭلار! — دەپ ۋاقىرىدى.
گۈلچەرە دىگىنى ھەرەم خانىنىڭ كىرچىسى بولۇپ، ئوتتۇرا
ياشلىق بىر ئايال ئىدى. پاتەم مۇندىن بىر يىل بۇرۇن شامەخ-
سۇتنىڭ نىكايىدا ئۈچ كۈن تۇرۇپ، «تالاق» قىلىپ تاشلانغان
بىر دىدەك ئىدى.
ئايىسە ئاپپاق گۈلقىزنى يۆيۈندۈرۈپ، چاپسان جابدۇپ چې-
قىشنى ئۇلارغا تاپشۇرۇپ، ئۆزى كۆزدىن غايىپ بولدى.
ئاسمان گۈمبىزى زالىمنىڭ كۆڭلىدەك قارىيىپ، سان - سا-
ناقسىز يۇلتۇزلار يېتىم - مىسكىنلەرنىڭ ياشلىق كۆزلىرىدەك غەمكىن
چېمىلداشقا باشلىغان چاغدا، ھەرەمخانە دەرۋازىسىدىن پانۇس كۆ-
تەرگەن پاتەم چىقىپ كەلدى. ئۇنىڭ كەينىدىن ئايىسە ئاپپاق
بىلەن گۈلچەرىخان گۈلقىزنى قولتۇقلاپ كېلىۋاتاتتى. ئۇلار شامەخ-
سۇتنىڭ خاس ھوجرىسى جايلاشقان بىر يۇرۇش ئۆينىڭ دالىنىدا
توختىدى. دالان قاتار - قاتار موم شاملار بىلەن كۈندۈزدىكىدەك
يورۇتۇلغان ئىدى. ئۇدۇلدىكى نەقىشلىك يوغان باغدات ئىشىگى قىيا
ئوچۇق تۇراتتى. تۇرشا تۇغبېگى يالىڭاچلانغان قىلىچىنى تىك

تۇتۇپ، ئىشىك تۈۋىدە غادىيىپ تۇراتتى. گىلەم سېلىنغان سۇپىدا ياشىنىپ قالغان ئۇزدا ئىمامى بېشىنى تۆۋەن سېلىپ ئولتۇراتتى. ئىمام ئايسە ئاپپاقنىڭ ھۆرمىتىگە ئورنىدىن تۇردى. ئايسە ئاپپاق ئۇنى ئولتۇرۇشقا ئىشارەت قىلىپ، ئۆزىمۇ گىلەمنىڭ بىر بۇرجىگىدە ئولتۇردى: سۇپىنىڭ ئوتتۇرىسىغا يېيىلغان داستىخاندا بىر تىزىق چۇۋۇتا (ھەمەك) نان بىلەن بىر پىيالىدە ئازراق تۇز سۈيى تۇراتتى.

— قېنى باشلىسىلا ئاخۇنۇم، — دېدى ئايسە ئاپپاق.

ئىمام نىكا پەتىسىنى ئوقۇپ بولۇپ، گۈلقىزغا قاراپ بىرنېمىلەر دېدى. تاۋا- دۇردۇنغا ئورالغان گۈلقىزنىڭ قۇلىغىغا ھېچنېمە ئاڭلانمايتتى. ئۇنىڭ گۈلدەك يۈزى تامدەك تاتىرىپ، كۆزلىرى بىر چېكىتكە قادىلىپ قالغان ئىدى. ئەمدى بۇ كۆزلەردە نە ياش تامچىسى، نە ھايات شولىسى كۆرۈنمەيتتى. ئەگەر گۈلچەرىخان بىلەن پاتەملەر قولتۇقلاپ تۇرمىسا، ئۇ ھازىرلا ئارقىسىغا ئۇچۇپ كېتىدىغاندەك تۇراتتى.

گۈلقىزدىن ھېچ سادا چىقمىغانلىقتىن، ئايسە ئاپپاق قاقتەك ئىككى پارچە ناننى تۇز سۈيىگە تەككۈزدى - دە، بىر پارچىسىنى گۈلقىزنىڭ ئاغزىغا تىقتى؛ ئىككىنچى پارچىسىنى چىنە تەخسىگە سېلىپ، پەتنۇس بىلەن ئىچكىرى ئۆيگە ئەپكىرىپ كەتتى. ئىمام دۇئا ياندۇرۇپ دالاندىن چىقتى.

ئايسە ئاپپاق ئىچكىرى ئۆيدىن قايتىپ چىقىپ، گۈلقىزنى قولتۇقلىدى ۋە سۆرىگەندەك قىلىپ، ئىچكىرى ئېلىپ كىردى. ئالتۇن شامدانلارغا سانچىلغان موم شاملار كۆزنى چاقنىتىپ تۇراتتى. شامەخسۇت كېچىلىك كىيىملىرى بىلەن ئۇدۇلدىكى ئالتۇن ھەل بېرىلگەن نەقىشلىك كارۋاتتا پەر ياستۇقلارغا يۆلىنىپ ئولتۇراتتى. ئايسە ئاپپاق گۈلقىزنىڭ بىقىنىغا نوقۇپ، «ۋاڭ غوجامغا تازىم قىلماڭ قىزىم» دەپ ئىككى قېتىم ئېيتتى. گۈلقىز ھېچنېمىنى ئاڭلىمىغان ۋە ھېچكىمنى كۆرمىگەندەك، بايىقى قىياپەتتە تۇرىۋەرگەن-

دىن كېيىن، ئايسە ئاپپاق ئۇنى سۆرەپ دىگىدەك كارۋاتنىڭ قېشىغا ئېلىپ باردى. شامەخسۇت ئۆرە ئولتۇرۇۋېلىپ، كۈلۈمسىرىگەن هالدا گۈلقىزنىڭ قولىنى تۇتتى. گۈلقىز ئۆزىنى شۇنداق چاققانلىق بىلەن ئەپقاچتىكى، شامەخسۇت بىلەن ئايسە ئاپپاق ئۇنىڭ قانداق قىلىپ قولدىن چىقىپ كەتكەنلىكىنى تۇيمايلا قالدى. «هاي، ئەدەپسىز» دەپ ۋاقىرىۋەتتى ئايسە ئاپپاق. گۈلقىز ئىشىكنى بىر تېپىپ دالانغا قاچماقچى بولدى. دەل شۇ چاغدا، تۇرشاتۇغېبېگى خەنجەرسىمان ئىنچىكە قىلىچىنىڭ ئۇچىنى كۆكسىگە توغرىلاپ ئۇنى توسۇۋالدى. ئايىسە ئاپپاق: «تۇت بۇ ئەدەپسىزنى!» دەپ يەنە ۋاقىرىدى. ئاڭغىچە گۈلقىز ئىككى قەدەم ئارقىغا داجىپ، ئۆزىنى كۆكرىكى بىلەن قىلىچقا شۇنداق قاتتىق ئۇردىكى، قىلىچ ئۇنىڭ كۆكسىگە بىر غېرىچتەك كىرىپ كەتتى ـ دە، گۈلقىز شۇ هامان يىقىلدى. قىلىچمۇ تۇرشاتۇغېبېگىنىڭ قولىدىن چۈشۈپ كەتتى.

گۈلقىزنىڭ كۆكرىكىدىن بۇلدۇقلاپ ئېقىۋاتقان قان ئۇنىڭ قاردەك ئاپپاق شايى كۆينىكىنىڭ ئېتەكلىرىنى قىزىل دۇخاۋا جىلتەكسىگە ئوخشاش قىپ ـ قىزىل قىلىۋەتتى....

ئون بەشىنچى باپ

ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ

كۈچلۈك مەن دىمىگىن، ئۆزەڭدىن
كۈچلۈككە يولۇقىسەن؛
مەن ھەييارمۇ دىمىگىن، ئۆزەڭدىن ھەي-
ياررىقىغا ئۇچراپ قالىسەن!

— قىرغىز خەلق ماقالى

1

شۇ ئاخشىمى شيەتەي بىلەن قېزبەگ غوجا قالدۇق چېرىكلەرنى باشلاپ، سالپىيىشقان ھالدا شەھەرگە قايتىپ كېلىشتى. ئەتىسى ناشتىدىن كېيىن، قېزبەگ غوجا شامەخسۇتنىڭ ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ، ئەھۋالنى مەلۇم قىلدى. بۇ «شۇم خەۋەر» شامەخسۇتنى ئاخشامقى يارىسىغا تۇز سەپكەندەك سەكرىتىۋەتتى، ئۆز ئاچچىغىنى قېزبەگ غوجىدىن ئالماقچى بولۇپ، ئۇنىڭ

ياقىسىدىن تۇتۇپ، ئاغزىنى بۇزدى. گەپ ئارىسىدا، شىيەتەيىنى بىر-مۇنچە قاغاپ، «مەن ئۇ ئەپسىيۇنكەشنىڭ ئاتقان پولىرىغا ئىشىنىپ كېتىپتىمەن، ئىسىت-ئىسىت» دەپ ساقىلىنى يۇلۇشقا باشلىدى.

شۇ ئارىدا مەلۇمچى بەگ كىرىپ، ئامبالنىڭ كەلگەنلىكىنى مەلۇم قىلدى. ئەخمەتشا تۇگۈچىمۇ ئامبالنىڭ ئارقىسىدىن كىرىپ قول باغلاپ تۇردى.

ئامبال بەي ۋىنچاۋ شامەخسۇتقا بىرمۇنچە تەسەللى سۆز-لىرىنى ئېيتقاندىن كېيىن مۇنداق دېدى:

— بۇ، كۈتۈلمىگەن ئىش بولدى. جانابى شىيەتەي چىڭگاڭ غوجامنىڭ يۈزىگە قارىيالمايمەن دەپ، هوزۇرلىرىغا كىرىشكە جۈرئەت قىلالمىدى. جاناپلىرىنىڭ ئالدىدا مەنمۇ خىجىل. ئەمما، ئەھۋالدىن قارىغاندا، گۇنا بىزنىڭ چېرىكلەردە ئەمەس ئىكەن. چۈنكى بىزنىڭ چېرىكلىرىمىز تاغ شارائىتىنى ياخشى بىلمەيدۇ. تاغدىكى ئوغرىلار چېرىكلىرىمىزنىڭ مۇشۇ ئاجىزلىقىدىن پايدىلىنىپ كېتىپتۇ. ھېلى بولسىمۇ، بۇ ئوغرىلارنى يوقىتىشنىڭ ئامالى بار دەپ ئويلايمەن.

— قانداق قىلماقچى؟ — دېدى شامەخسۇت قاپىقىنى سىلىپ.

— مېنىڭچە يەرلىك خەلقتىن كۆپرەك ئەسكەر ئېلىپ، يەنە تاقىتا چىقارساق دەيمەن. تېرەك كېسىدىغان پالتىنىمۇ ياغاچتىن ساپلايمىز ئەمەسمۇ.

— يەرلىك خەلقتىن ئەسكەر ئالماق تەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە، يەرلىكلەردىن ئېلىنغان ئەسكەرلەرگە ئىشەنگىلى بولمايدۇ. ئۆتكەن قېتىم ئۈرۈمچىگە ماڭدۇرغان ئەسكەرلىرىمىزنىڭ نىمە قىلغانلىقىنى ئۇنتۇپ قالماڭ! — دېدى شامەخسۇت.

— بۇ قېتىم ئۇنداق بولمايدۇ، — دەپ ئېتىراز بىلدۈردى ئامبال، — مەسىلەن، پادىچى بالا چىقىدا بىر توپ پادىنى بىر تال تاياق بىلەن ئۆزى يالغۇز ھەيدەپ ماڭالايدۇ. گەپ ئۇلارنى قانداق باشقۇرۇشتا، ئۇلاردىن قانداق پايدىلىنىشتا. بىر شۇنداق

بىر ئىش قىلايلىۋقكى، يا ئوغرىلار قىرىلىپ تۈگەيدۇ، ياكى ئىختىيارسىز تەسلىم بولىدۇ. ئۇرۇش سەنئىتى توغرىسىدىكى كىتاپلاردا، بىرى جەڭ، توقۇزى رەڭ دىگەن ھىكمەت بار. بىز شۇ ھىكمەت بويىچە ئىش قىلىمىز.

ئاندىن ئۇ، ئۆزىنىڭ ھۇجۇم پىلانىنى شامەخسۇتقا تەپسىلى چۈشەندۈردى.

شامەخسۇتنىڭ چىرايىغا كۈلكە يۈگۈردى.

— يەنە بىر خۇشخەۋەر بار، — دىدى ئامبالمۇ كۈلۈپ.

— خوش، قۇلىغىم ئامبال جانابلىرىدا.

— ۋاڭ جانابلىرىغا مەلۇمكى، ھىلىقى سۇڭ جۇڭشەنىنىڭ ئورنىغا يۈەن شىكەي① دىگەن كىشى دا زۇڭتۇڭ بولغان ئەمەسمىدى، قارىسىلا ئۇ، خانلىققا كارامەت سادىق ئادەم ئىمىش، ھازىردىن باشلاپ، جۇڭگو زىمىنىدا خانلىقنى قايتا تىكلەشكە كىرىشىۋېتىپتۇ. ئۇنداق بولغاندا، سۇ كېتىپ تاش قالىدۇ، ئوسما كېتىپ قاش قالىدۇ، دەپ ۋەزىيەت يەنە باشقىچە بولىدۇ. تاغدىكى ئوغرىلارنى يوقاتقاندىن كېيىن، ۋاڭ جانابلىرىنىڭ يەنە بېيجىڭغا زىيارەتكە بېرىشلىرى چوقۇم.

— ئىلاھىم ئېيتقانلىرى كەلسۇن، — دىدى شامەخسۇت.

شۇنىڭدىن كېيىن، يەرلىكلەردىن كۆپرەك ئەسكەر ئېلىپ، شىيەتەي يامۇل چېرىكلىرى بىلەن بىرلىكتە يەنە تاققا ھۇجۇم باشلاش قارار قىلىندى.

① يۈەن شىكەي — (1859 — 1916) - شىڭخەي ئىنقىلاۋىغىچە، مانجۇ خانلىق ھۆكۈمىتىنىڭ مۇھىم ئەمەلدارلىرىدىن ئىدى، شىڭخەي ئىنقىلاۋى مەزگىلىدە، چەتئەل جاھانگىرلىگىنىڭ قوللىشى بىلەن خانلىق ھۆكۈمەتنىڭ باش مىنىستىرى بولۇۋېلىپ، بىر تەرەپتىن، ئىنقىلاپچىلارنى سۈلھى تۈزۈشكە ۋە سۇڭ جۇڭشەن ئەپەندىنى زۇڭتۇڭلۇقتىن ئىستىپا بېرىشكە زورلىسا، يەنە بىر تەرەپتىن، مانجۇ خانىنى تەختتىن چۈشۈشكە ئۈندەپ ئاخىر ئۆزى «جۇڭخۇا مىنگو»نىڭ ۋاقىتلىق زۇڭتۇڭلۇغىنى قولغا كىرگۈزۈپ ئالغان ۋە ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلغان. 1916 - يىلى مارتتا پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ نارازىلىق سادالىرى ئىچىدە، خانلىق تۈزۈمنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا مەجبۇر بولۇپ، شۇ يىلى ئىيۇندا ئۆلگەن.

شۇ قارارغا بىنائەن، ئۇردا بەگلىرى بىلەن بىرقانچە دورغا ۋە قىزىللار تەرەپ - تەرەپكە چېپىپ يۈرۈپ، بۇرۇن ئەسكەر ئېلىنمىغان يېزىلاردىن ئۈچيۈزدىن ئوشۇق يىگىتنى ئەسكەرلىككە تۇتۇپ كەلدى. بىرقانچە كۈن ھەربىي مەشىق ئۆتكۈزۈلگەندىن كېيىن، ئۇردا چېرىكلىرى بىلەن شىيەتەي يامۇل چېرىكلىرى قوشۇلۇپ، جەمى بەشيۈزدىن ئوشۇق چېرىك يەنە تاققا ماڭدۇرۇلدى. ئەمما يەرلىكلەردىن ئېلىنغان يېڭى چېرىكلەرگە قارا مىلتىق بىلەن قىلىچ - نەيزىلەر تارقىتىپ بېرىلدى. بۇ قېتىم قىزىلبەگ غوجا سەرلەشكەر، سايىم ئۈچىنچىگە ئۇنىڭ ياردەمچىسى بولۇپ ماڭدى. شىيەتەي ئۆزىنىڭ ئورنىغا باشقا بىر ھەربىي ئەمەلدارنى چىقىرىپ بەردى.

2

ئەمدى قوزغىلاڭچىلارغا كەلسەك، ئۇلار دۈشمەننىڭ ھىلىقى كۈنى تاڭ يورۇش ئالدىدا قىلغان تۇيۇقسىز ھۇجۇمىدا قۇربان بولغان ئون سەككىز قېرىنداشنىڭ جەسىدىنى بىر يەرگە توپلاپ، شۇ كۈنىلا نۇرۇل بوۋىنىڭ ئىمامەتچىلىكى بىلەن ناماز چۈشۈرۈپ يەرلىككە قويدى، قۇربان بولغانلارنىڭ يېقىنلىرىغا قوشۇلۇپ كۆز يېشى قىلىشتى. شۇ ئارىدا قەۋرە بېشىدا ئولتۇرغان ياش بىر يىگىت ئاجايىپ مۇڭلۇق قىرائەت باشلىدى. ئۇنىڭ قىرائىتى شۇنداق تەسىرلىك ئىدىكى، بېشىنى تۆۋەن سېلىپ ئولتۇرغان تۆمۈر خەلپىنىڭمۇ كۆزلىرىدىن ئىختىيارسىز ياش تۆكۈلۈپ كەتتى. دۇئادىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە ئورنىدىن تۇرۇپ مۇنداق دىدى:

— قېرىنداشلار: بۇ شېھىتلارنىڭ ئىسسىق قانلىرى ھەممىمىزنىڭ ئۇيقۇسىنى ئاچتى. بىزنى غەپلەت ئۇيقۇسى باسمىغان بولسا، مۇنچىلىك چىقىمدار بولمايتتۇق، راجى بالىمۇ دۈشمەننىڭ قولىغا چۈشۈپ قالماس ئىدى، مەن سىلەرنىڭ ئالدىڭلاردا گۇناكار!

تۆمۈر خەلپە كۆزىگە ياش ئېلىپ جىم تۇرۇپ قالدى.

— ئانداق دېسە تۆمۈر ئاكا، دۈشمەننىڭمۇ شۇنچە كۆپ ئادەمنى ئۆلتۈردۇقتۇ، — دېدى ئامانقۇل.

— شۇنداق، شۇنداق، — دېدى كۆپچىلىك.

— جەڭ بولغاندىن كېيىن، بىر تەرەپتىنمۇ چىقىم بولىدۇ-دە، — دېدى قارا بوسۇق.

— شۇنداق، — دەپ سۆزنى داۋاملاشتۇردى تۆمۈر خەلپە، — جەڭ بولغاندىكىن، ئەلۋەتتە چىقىم بولىدۇ. ئەمما، ھوشيار تۇرغان بولساق، مۇنچىلىك چىقىمدار بولمايتتۇق. بىر جەڭ قىلىشقا بەك خام ئىكەنمىز، ئالدىمىزدا تېخى ئىش كۆپ، كۆردۈڭلارغۇ، شامەخسۇت تۈلكىدىنمۇ ھەييار ئىكەن. بىزمۇ ئەمدى جەڭ ھۈنىرىنى ئۆگەنمىسەك بولمايدۇ. ھەممىدىن مۇھىمى ئۆز سېپىمىزنى رەتلەپ، بىرقانچە توپلارغا بۆلۈنۈشىمىز، ھەربىر توپقا باشلىق قويۇپ، ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلايدىغان بولۇشىمىز لازىم.

— توغرا، توغرا، — دېيىشتى كۆپچىلىك.

شۇنىڭدىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە بىر كىگىز ئۆيدە ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن كېڭەش ئۆتكۈزۈپ، قورال تۇتالايدىغان كىشىلەرنى ئۈچ توپقا بۆلدى. بىرىنچى توپقا قارا بوسۇق، ئىككىنچى توپقا ئېلى پالگان، ئۈچىنچى توپقا نىياز پالگان توپ بېشى بولۇپ بەلگىلەندى. جەڭ ۋاقتىدا قارا بوسۇق سول قاناتتا، ئېلى پالگان ئوڭ قاناتتا، نىياز پالگان ئوتتۇردا، تۆمۈر خەلپىمۇ سەر قوشۇن سۈپىتىدە نىياز پالگان بىلەن بىر جايدا تۇرىدىغان بولدى. ئامانقۇل چارلاش قىسمىنىڭ باشلىقى؛ ئەنسارى، قاسىم قىزىق ۋە يەنە بىر يىگىت ئالاقچى بولۇپ بەلگىلەندى. پۈتۈن ئارقا سەپ ئىشلىرىغا سەيپۇڭ توختى بىلەن سەپەرقۇل مەسئۇل بولدى. سەيپۇڭ توختىنىڭ ئۆز تەلۋى شۇنداق ئىدى.

كەچقۇرۇن، ئۇلار كېڭەشتىن تارقاپ چىققاندا، ئىگىز دۆڭلۈكتىكى شېھىتلار قەۋرىستانىدىن يەنە بايىقى يىگىتنىڭ

مۇڭلۇق قىرائىتى ئاڭلاندى. تۆمۈر خەلپە باشلىق ھەممەيلەن جىم تۇرۇپ بىردەم تىڭشىدى.

— بۇ قارى يىگىت كىم بولىدۇ؟ — دەپ سورىدى تۆمۈر خەلپە.

— ئىدىرلىق سۇلايمان دورغىنىڭ ئوغلى، ئېتى ئاخۇن قارى ئىكەن. قۇمۇلدىكى چوڭ مەدرىسىدە بەش يىل ئوقۇپتۇ. شامەخسۇت سۇلايمان دورغىنى ئۆتكەن كۈزدىكى تۆمۈر چارۋا سانىغىدا مېنىڭ قويلىرىمغا خىيانەت قىپسەن دەپ، سولاپ قويغاندىن كېيىن، بۇ قارى يىگىت شەھەردە تۇرۇشتىن قورقۇپ، تاققا يېنىپ چىقىپتۇ. يېقىندا مەنمۇ شامەخسۇتتىن ئۆچ ئالىمەن دەپ، بىزگە كېلىپ قېتىلدى، — دىدى سەيپۇڭ توختى.

— قۇرئاننى ئوبدان ئوقۇيدىكەن، نۇرۇل ئاكامغا ياردەملىشىپ، يۇرتىنىڭ جامائەتچىلىك ئىشلىرىغا قاراشسا قانداق؟ بىزمۇ چوڭ جامائەت بولۇپ قالدۇق، — دىدى تۆمۈر خەلپە.

— مەنمۇ شۇنداق خىيال قىلىۋىدىم، — دىدى سەيپۇڭ توختى.

شۇندىن باشلاپ، ئاخۇن قارى ياش يىگىت بولۇشىغا قارىماي، قوزغىلاڭچىلار ئارىسىدا چوڭ ھۆرمەتكە ئىگە بولۇپ، مويسىپىتلار قاتارىدا ئولتۇرىدىغان بولۇپ قالدى. ئۇ، بەك مۇلايىم، سىلىق، ئەدەپ - ئەخلاقلىق كۆرۈنەتتى. ئۆزىمۇ كېلىشكەن چىرايلىق يىگىت ئىدى. ئەمما ئۇنىڭ يېقىملىق ۋە ھەمىشە كۈلۈپ تۇرىدىغان كۆزلىرىنىڭ نىمىلەرگە دىققەت قىلىۋاتقانلىقىنى ئامانقۇلدىن باشقا ھېچكىم سەزمىگەندەك قىلاتتى. ئامانقۇل بولسا، «ھەي، بۇ قارى يىگىتنىڭ كۆزىنىڭ ئىچىدە يەنە بىر كۆز باردەك قىلىدىغۇ، ماڭا شۇنداق كۆرۈنۈۋاتامدىكىن - يا؟ خۇدانىڭ ئۆزىگە ئامانەت» دەپ ئويلايتتى.

بىر كۈنى، كۈن چىقىش تەرەپ ئوبدانلا قىزارغان بىر چاغدا، ئامانقۇل ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن ئاقچۇق سېپىغا تۇتاش ئىدىرلىقلارنى چارلاپ يۈرگەندە، سايدىن قېلىن چاڭ - توزاڭ كۆتۈرۈلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قالدى. بۇ، يۇقۇرىدا ئېيتقىنىمىزدەك،

ئامبال بەي ۋىنچاۋنىڭ پىلانى بويىچە، ئوچۇق-ئاشكارا ھۇجۇمغا كېلىۋاتقان چېرىكلەر ئىدى.

تۆمۈر خەلپە ۋە ئۇنىڭ ھەمرالىرى بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ، دەرھال بىر دۆڭگە چىقىپ قارىدى. كۆردىكى، ئاتلىق چېرىكلەر بىرنەچچە يۈز پۇقرانى ئالدىغا سېلىپ ھەيدەپ كەلمەكتە، بۇ پۇقرالارنىڭ ھەممىسى قوراللىق ئىدى. ئۇلار بىر ئالدىغا، بىر كەينىگە قاراپ، ناھايىتى تەسلىكتە ئىلگىرىلەيتتى. ئارقىدىكى چېرىكلەر قىلىچلىرىنى پۇلاڭلىتىپ ئۇلارغا ھەيۋە قىلاتتى. ھەتتا بەزىلىرىنى شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا چېپىپ تاشلايتتى.

— ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق؟ ئۆز قېرىنداشلىرىمىزنى ئۆزىمىز ئاتىمىزمۇ؟ ھەي جادىگەر شامەخسۇت، تاپقان ھىيلەڭنى قارا! — دېدى قارا بوسۇق تېپچەكلەپ تۇرۇپ.

— راست، يامان بولدى، ئۇيان تارتساق ئۆكۈز ئۆلىدۇ، بۇيان تارتساق ھارۋا سۇنىدۇ، — دېدى ئېلى پالگانمۇ ئاچچىقى بىلەن ئاغزىغا ناس تاشلاپ.

تۆمۈر خەلپە قامچىسى بىلەن يەرنى جىجاپ جىم ئولتۇراتتى. ھەممەيلەننىڭ بېشى چۈشۈپ كەتتى.

بىردەمدىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە ئورنىدىن دەس قوپۇپ مۇنداق دېدى:

— سىلەر ئوڭ قانات، سول قاناتتىكىلەر دەرھال چېكىنىپ، ئىدىرلىقلارنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇنۇڭلار. مەن نىياز پالگان بىلەن ئۇلارنى بىردەم توسۇپ، ئاندىن تاغ ئىچىگە قاچىمىز. ھەممىسى ئىدىرلىقلارغا كىرىپ بولغاندا، ئىككى تەرەپتىن يانداپ كېلىپ، چېرىكلەرنى سوقۇڭلار، شۇ چاغدا بىزمۇ ئالدى تەرەپتىن قاپسايلى، ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ دېگەن شۇ.

بۇيرۇق دەرھال ئورۇنلاندى. ئۇ تەرەپتە بولسا، ئاتلىق چېرىكلەرنىڭ باشلاپ بېرىشى بىلەن، پىيادىلەرمۇ قارا مىلتىق-لىرىدىن ئوق چىقىرىپ ھۇجۇمغا ئۆتتى. ئەمما، بۇ پىيادىلەر

مىلتىقلىرىنى قارىسىغىلا، ھېچقانداق نىشانغا قاراتمايلا ئاتاتتى. تۆمۈر خەلپە بىلەن نىياز پالگان ئاتلىقلارنى قارىغا ئېلىپ، بىردەم ئېتىشتى - دە، ئاتلىرىغا مىنىپ تاغ ئىچىگە قاچتى. چېرىكلەر پىيادىلەرنى قالقان قىلىپ، ھەيۋە بىلەن ئىلگىرىلەۋەردى.

تەخمىنەن يېرىم سائەتتىن كېيىن، قارا بوسۇق بىلەن ئېلى پالگاننىڭ قىسىملىرى ئىككى ياندىن شۇنداق قاتتىق قىستىكى، ئاتلىق چېرىكلەر ئۆلۈش - تىرىلىشكە باقماي قېچىشقا باشلىدى. پۇقراچە كىيىنگەن يېڭى چېرىكلەرمۇ مىلتىقلىرىنى ئارقىغا قاراتتى.

— ئەمدى قوغلاڭلار! — دېدى تۆمۈر خەلپە ئۈنلۈك ئاۋاز بىلەن.

غەزەپلىك قىقاس - چۇقان سادالىرى، ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى مىلتىق ئاۋازلىرىغا قوشۇلۇپ، ئاقچۇق سېيىنى زىلزىلىگە كەلتۈردى. ئات تۇياقلىرىدىن كۆتۈرۈلگەن چاڭ - توزاڭ ئاسماننى قاپلىدى.

قېزىبەگ غوجا يىگىرمىدەك مۇھاپىزەتچىسىنىڭ ھىمايىسىدە، يىراقتىن دۈربۈن سېلىپ، جەڭ غەلىبىسىنى كۈتۈپ تۇراتتى. بۇ كۈتۈلمىگەن ئەھۋالنى كۆرۈش بىلەنلا، بەدەر تىكىۋەتتى. سايىم ئۈچبېگى يىگىرمىدەك چېرىك بىلەن بىر ياندىن قېچىپ، بىر ياندىن قارشىلىق كۆرسەتتى. قوغلىغۇچىلارنىڭ ئەڭ ئالدىدا ئامانقۇل بىلەن نىياز پالگان قوغلاپ كېلىۋاتاتتى. سايىم ئۈچبېگى قېچىپ كېتىۋېتىپ، نىياز پالگاننى ئېتىپ قويدى، ئۇنىڭ بىر پۇتى ئۈزەڭگىدە قالدى. ئامانقۇل نىياز پالگاننىڭ ئېتىنى توسۇپ، ئۇنىڭ پۇتىنى ئۈزەڭگىدىن چىقاردى - دە، ئۆزىنى شۇيەرگىلا ياتقۇزۇپ قويۇپ، سايىم ئۈچبېگىنى قوغلاپ كەتتى. ئەمدى سايىم ئۈچبېگى يالغۇز قېچىپ كېتىۋاتاتتى. ئامانقۇل مىلتىقنىڭ تەپكىسىنى باستى. مىلتىقتا ئوق قالمىغان ئىدى. «ھوي، دىيۇز، قېچىپ قۇتۇلغىنىڭنى كۆرەي» دېدى ئامانقۇل، غازجۇغىسىدىكى ئاغامچىنى ئېلىۋېتىپ.

سايىم ئۇچبېگىنىڭمۇ ئوقى تۈگىگەن ئىدى. ئۇ مىلتىقنى تاشلاپ، قىلىچىنىڭ ئارقىسى بىلەن ئېتىنى ئۇرۇشقا باشلىدى. ئۇنىڭ كۆك بوز ئېتى ئۇچقاندەك كېتىۋاتاتتى. سەككىز-ئون قەدەم قالغاندا، ئامانقۇل ئۇنىڭغا سالغا تاشلىدى. سايىم ئۇچبېگى بويىنىدىن ئىلىندى. ئامانقۇل ھىلىقى قازاق يىگىتى بىلەن ئۇنى بوغۇزلىۋەتمەكچى بولدى. بىراق ئۇ، ئاللىقاچان ئۆلگەن ئىدى. ئامانقۇل «خەپ سېنى» دېدى-دە، ئۇنىڭ كۆك بوز ئېتىنى تۇتۇۋېلىپ، قىلىچىنى بېلىگە ئېسىۋالدى. ئەمدى ئالدى تەرەپتە دۈشمەندىن ئەسەر قالمىغان ئىدى. يىگىتلەر يولدىكى مىلتىقلارنى يىغىشتۇرۇپ يۈرەتتى. ئامانقۇل بىرنەچچە يىگىت بىلەن تۆت تال توققۇز ئاتارنى جۈپلەپ، جىرغا ياسىدى. نىياز پالگاننىڭ① جەسىدىنى شۇ جىرغىغا سېلىپ پىيادە قايتىشتى.

ھىلىقى دۆڭلۈكتىكى قەۋرىستانلىقتا يەنە بىر قەۋرە قوشۇلدى. ئاخۇن قارىنىڭ مۇڭلۇق قىرائىتىدىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە بىرنەچچە ئېغىز سۆز قىلىپ، ئاخىرىدا «جەۋرى-زۇلۇمغا قارشى، ئەركىنلىك ئۈچۈن قۇربان بولغان بۇ قېرىنداشلىرىمىزنى كېيىنكى ئەۋلادلار چوقۇم ئەسلەيدۇ» دېدى. ئاندىن، بايا قورال تاشلاپ، قوزغىلاڭچىلار تەرەپكە ئۆتكەن يىگىتلەرگە قاراپ، «سىلەرگە ئىختىيار، خالىساڭلار قېلىڭلار، خالىمىساڭلار كېتىڭلار» دېدى. بىردەمدىن كېيىن، ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى قېلىپ بىر قىسمى بالا-چاقىسىغا تارتىشىپ كەتمەكچى بولدى.

خەلق قەۋرىستانلىقتىن يېنىپ بولغاندا، توپنىڭ ئىچىدىن قاسىم قىزىقنىڭ شوخ ناخشىسى ئاڭلاندى:

ساماۋارنىڭ سازىمەن،
چۆلدە ئۇچقان غازىمەن.

---

① نىياز پالگان 1931 - يىلىدىكى قومۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىدا زور قەھرىمانلىق كۆرسىتىپ خەلق ئاغزىدا داستان بولغان ۋە شۇ قېتىم قارىمۇقچى دېگەن يەردىكى جەڭدە قازا تاپقان قاسىم پالگاننىڭ ئاكىسى بولۇپ، شۇكۈنلەردە تەخمىنەن ئوتتۇز ياشلاردا ئىدى.

دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلىپ،
ئۆلگىنىمگە رازىمەن.

ھاي-ھاي باتۇرلار،
ھۇشيار بولۇڭلار.
دۈشمەنلەر يېتىپ كەلسە،
جەسۇر بولۇڭلار...

ئاسمانغا تاقاشقان قارلىق تاغلار، زۇمرەتتەك يېشىل ئارچا-قارىغايلار، كەڭ جىلغا بويلاپ شوخ ئېقىۋاتقان تاغ سۇلىرىمۇ بۇ ناخشىغا جۆر بولغاندەك، پۈتۈن ئەتراپتا جاراڭلىق سادالار ياڭراپ كەتتى.

3

ئون كۈن تىپ-تىچ ئۆتتى. يىگىتلەرنىڭ ئىچى پۇشتى.

— شا مەخسۇتنىڭ قويلىرىنى يەپ يېتىۋېرىمىزمۇ، ئەمدى ئۇنىڭ ئوردىسىغا تەگسەكمۇ بولار، — دېدى ئامانقۇل تۆمۈر خەلپىگە.

— شۇنداق قىلايلى تۆمۈر ئاكا، مېنىڭمۇ قولۇم قىچىشىپ كەتتى، — دېدى قارا بوسۇق.

— ياق، ھازىر تېخى ئەتىگەن. ئىچىڭلار پۇشۇپ كەتكەن بولسا، ياغاچ كېسىپ كېلىپ ئۆي سېلىڭلار. ئادىمىمىز كۆپىيىپ ئۆي يېتىشمەيۋاتىدۇ، — دېدى تۆمۈر خەلپە.

شۇ چاغدا، ئامانقۇلنىڭ چارلىغۇچى يىگىتلىرىدىن تورپاق ئۆزغوجا ئەمەت ئات يېتىلىگەن بىر كىشىنى باشلاپ كەلدى ۋە سالام بېرىپ «بۇ ئادەم بارىكۆلدىن كەپتۇ، خەلپەمگە بېرىدىغان مۇھىم خەت بار» دەيدۇ دېدى.

خەتنى يازغۇچى بارىكۆلدىكى ئەشرەپ شاڭيۇ ئىدى. خەتتىن مەلۇم بولدىكى، شامەخسۇت بارىكۆلدىكى مانجۇ خانلىق لەشكەرلە-

رىنىڭ باشلىقى يى شىڭفۇغا يوشۇرۇن ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭدىن بۇ قوزغىلاڭنى باستۇرۇپ بېرىشىنى سورىغان ۋە ئۇنىڭغا ئىككى يۈز سەر ئالتۇن ۋە ئىككى مىڭ سەر كۈمۈش ئەۋەتكەن. شا مەخسۇت يى شىڭفۇغا: «تورپاق يېغىلىغىمۇ سىزنىڭ قولىڭىز بىلەن ئۇجۇقتۇرۇلغان ئىدى. ئەمدى بۇ ئوغرىلارنىمۇ سىزلا ئۇجۇقتۇرالايسىز، كۆرسەتكەن خىزمىتىڭىز ئۈچۈن، پۈتۈن غەزنەمنى ئېچىپ بېرىمەن» دەپ ۋەدە بېرىپتۇ. ھازىر يى شىڭفۇ ئەسكەرلىرىنى رەتلەپ، يولغا چىقىش ئالدىدا ئىكەن.

ئەشرەپ شاڭيۇ خەتنىڭ ئاخىرىدا، بۇ گەپلەرنى يى شىڭفۇنىڭ ئادەملىرىگە گۆش-ياغ، سەي ۋە ھاراق توشۇپ، ئۇلار بىلەن قويۇق ئارىلىشىدىغان بىر خەنزۇ دوستىدىن ئاڭلىغانلىقىنى ئەسكەرتىپ قويغان.

تۆمۈر خەلپە قوزغىلاڭ رەھبەرلىرىگە خەتنى يەنە بىر قۇر ئوقۇپ بەرگەندىن كېيىن مۇنداق دېدى:

— مانا، سىلەرگە ئىچ پۇشۇغىنى چىقىرىدىغان ئىشمۇ تېپىلىپ قالدى. ئەمما، بارىكۆلدىكى چېرىكلەر شا مەخسۇت بىلەن شېيەنەي يامۇلنىڭ چېرىكلىرىگە ئوخشىمايدۇ. ئۇلار ئۇزاق زامان مەشق قىلىغان، قوراللىرى خىل، ھەممىسى ئاتلىق، شۇڭغا قاراپ ئىش قىلىساق، زىيان تارتىمىز. بۇ ئىشقا جىق ئادەمنىڭ ھاجىتى يوق. دېلىڭلار، ئوبدان مەسلىھەتلىشىۋالايلى.

مەسلىھەتتىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە خىللانغان يۈز يىگىت بىلەن يېرىم كېچىدە ئاتلىنىپ، ئىدىرلىقلار ئىچىدىكى جىم يول بىلەن كۆشۈتە ئېغىزىغا ماڭدى. تاڭ سۈزۈلگەندە، كۆشۈتە ئېغىزىنىڭ ئەپلىك جايلىرىنى ئىگەللەپ، دۈشمەننى كۈتۈپ تۇردى.

كۆشۈتە ئېغىزى — قۇمۇل بىلەن بارىكۆل ئوتتۇرىسىدىكى بىردىن-بىر قاتناش يولى بولۇپ، ئىككى تەرىپىدە ئاسمان پەلەك تاغلار قەد كۆتىرىپ تۇرغان تار بىر جىلغا ئىدى. بۇ جىلغا شۇقەدەر ئەگرى-توقاي ئىدىكى، ئۇنىڭ ئىچىدە كېتىۋاتقان كىشى-

گە قاتمۇ-قات تاغلار گاھ ئېچىلىپ، گاھ يېپىلىۋاتقاندەك سېزىلەتتى. تاغ باغرىدا ئېسىلىپ تۇرغان ھەر خىل چوڭلۇقتىكى تاشلار ھازىرلا دومىلاپ چۈشىدىغاندەك تۇيۇلاتتى. تاشتىن-تاش-قا ئۇرۇلۇپ ئېقىۋاتقان تاغ سۈيىنىڭ شارقىرىغان ئاۋازى پۈتۈن جىلغىنى تېخىمۇ ھەيۋەتلىك كۆرسىتەتتى. يولۇچىلار ئەنە شۇ شوخ ئېقىننى قانچە-قانچە قېتىم كەچمىگىچە، جىلغىدىن چىقالمايتتى.

تۆمۈر خەلپە ئۆز يىگىتلىرىنى ئىككىگە بۆلۈپ، جىلغىنىڭ ئىككى قاسنىقىدىكى قارىغاي ۋە قورام تاشلارنىڭ كەينىگە مۆك-تۈردى. بەزىلىرى بىرلا تەپسە دومىلاپ كېتىدىغان يوغان تاشلارنىڭ كەينىدىن ئورۇن ئالدى. شۇ ئارىدا، تۆمۈر خەلپە يىگىتلەرنىڭ ئورۇنلاشقان جايلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ يۈرۈپ، ئەرەنچە كىيىنىۋال-غان ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخاننى تونۇپ قالدى. ئىككىسى يېقىن-يېقىن جايلاشقان ئىككى تاشنىڭ تۈۋىدە مىلتىقلىرىنى چىڭ تۇتۇپ، يەر بېغىرلاپ ياتاتتى.

— سىلەرنى كىم باشلاپ كەلدى؟ — دېدى تۆمۈر خەلپە جىد-دى قىياپەتتە.

— ئۆزىمىز كەلدۇق، — دېدى ئۇلار ياتقان يېرىدىن تۇرۇپ.

— بۇ يەردە سىلەرگە نېمە بار؟ چاققان كېتىڭلار.

ئۇلار «ياق» دەپ يەنە يەرگە يېتىۋالدى. تۆمۈر خەلپە ئامانقۇلنى چاقىردى. ئامانقۇل ئەھۋالنى كۆرۈپ، ئايقىزغا «بۇ نېمە قىلغانلىرى؟ چاققان كەتسىلە، ئۆزلەمۇ كەتسىلە ھۆسنارىخان ئاچا» دېدى.

— نېمىشقا كېتىدىكەنمىز، بىزمۇ مىلتىق ئېتىشنى ئۆگەندۇق، — دېدى ھۆسنارىخان.

ئايقىز ئامانقۇلنىڭ يېنىغا كەلدى-دە، نەچچە ۋاقىتتىن مەر-گەنلەرگىمۇ يېتىشەيۋاتىدۇ دەپ، مىلتىق بەرمەي كەلگەنلىكىنى، ئەمدى ئۆزلىرى مىلتىققا ئىگە بولۇپ جەڭگە كىرىمىز دېسە، بۇنىڭ-غا نېمە ئۈچۈن يول قويۇلمايدىغانلىقىنى ئېيتىپ «مۇنداي قىل-

سىڭىز، مەن سىزدىن رازى بولمايمەن، نىمە قىلسىڭىز قىلىڭ، بىز كەتمەيمىز!» دېدى.

تۆمۈر خەلپە بىلەن ئامانقۇل ئىلاجسىز قېلىپ، بىر-بىرىگە قاراپ كۈلۈشتى.

— ئۇنداق بولسا، بۇلار يېنىڭدىراق تۇرسۇن، — دېدى تۆمۈر خەلپە ئامانقۇلغا.

چۈشكە يېقىن، ھەيۋەتلىك ھەربىي كاناي ئاۋازلىرى ئاڭلاندى. يېڭى شىكىنۇ تۆت چېرىك كۆتەرگەن تەختىراۋانغا ئولتۇرۇپ، ئۈچ يۈز ئاتلىق چېرىكنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېلىۋاتاتتى. ئۇنىڭ مونچاقلىق قالپاق ئاستىدىن كۆرۈنۈپ تۇرغان قىسماق كۆزلىرى ئۇيقۇ باسقاندەك، بىر يۇمۇلۇپ، بىر ئېچىلىپ قوياتتى. ياقىسىغا تۇتۇلغان زەر چىلتەكلەر قۇياش نۇرىدا ۋال-ۋۇل قىلىپ پارقىرايتتى. بىردىنلا جىلغىنىڭ ئىككى قاسنىقىدىن تاشلار دومىلاپ چۈشۈشكە باشلىدى. تاش-تاشقا تېگىپ، بىردەمنىڭ ئىچىدە دەھشەتلىك گۈلدۈرلەش پەيدا بولدى. چېرىكلەر ئۆزىنى ئوڭشاپ ئالغىچە، تەرەپ-تەرەپتىن يېغىۋاتقان ئوق يامغۇرى ئىچىدە قالدى. بۇلار ھەقىقەتەنمۇ شۇ دەۋرنىڭ ئەڭ خىل مىلتىقلىرى بىلەن قوراللانغان تەجرىبىلىك چېرىكلەر بولغاچقا، ئاسانلىقچە تەسلىم بولماي خېلى ئېتىشىپ كۆردى. ئىگىسىز قالغان ئاتلار ئوۋچىنىڭ ئوقىدىن ئۈركۈپ قاچقان كىيىكلەردەك، تەرەپ-تەرەپلەرگە قېچىشىپ يۈرەتتى.

تەخمىنەن ئىككى سائەتتىن كېيىن، جىلغىنىڭ ئىچى جىمىپ قالدى. چېرىكلەرنىڭ بىر قىسمى قېچىپ، بىر قىسمى ئۆلدى. قالغانلىرى تىرىك قولغا چۈشتى.

ئامانقۇل بىلەن ئوزغوجا ئەمەت بىر ئەسكى تامنىڭ ئىچىدىن ئاق سېسىز كەلگەن بىر چېرىكنى تۇتۇۋېلىپ، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. ئۇنىڭ قالپاقسىز تاقىر بېشىدىكى بىر تال ئۆرۈم چېچى ئۆزىگە قىسقا كېلىپ قالغان چاپىنىنىڭ ئارقىسىدىن

چىقىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ يوتىسىغا چاپلىشىپ تۇرغان تار ئىشتىنىنىڭ ئېغى پۈتۈنلەي ھۆل ئىدى. ئەسىرلەردىن بىرى ئۇنى كۆرۈش بىلەنلا «بىزنىڭ باشلىغىمىز يى شىڭفۇ دېگەن مۇشۇ، ئۇ كىيىمىنى يەڭگۈشلىۋاپتۇ» دېدى. تۆمۈر خەلپە باشلىق ھەممە يىگىتلەر ئۇنىڭ ئىشتىنىغا قاراپ كۈلۈپ تاشلىدى. تۆمۈر خەلپە ئامانقۇلغا قاراپ، «بۇنىڭغا چېقىلماي ئوبدان ساقلاڭلار، قورايىغا ئېلىپ كېتىمىز» دېدى. ئاندىن، قالغان ئەسىرلەرنىڭ ھەممىسىنى ئاتلىرى بىلەن بارىكۆلگە قايتۇرۇۋەتتى.

— بۇ نېمە قىلغىنىڭ، تۆمۈر ئاكا، — دېدى قارا بوسۇق ئاچچىق بىلەن.

— يىقىلغاننى تەپمەك يوق، — دەپ جاۋاپ بەردى تۆمۈر خەلپە.

— ھېچبولمىسا، ئاتلىرىنى تارتىۋالساق بولماسمىدى؟ — دېدى ئامانقۇل.

— يولدا تىرىك ئۆلسۇن دەمسىلەر؟ ئەسكەر بولغانلاردا نېمە گۇنا؟ — دەپ سوئال قويدى تۆمۈر خەلپە.

شۇ ئارىدا ئارقا تەرەپتىن «تاڭ» قىلىپ بىر پاي ئوق ئېتىلدى. قارىغايغا باغلاپ قويۇلغان يى شىڭفۇ قانغا مىلىنىپ تۇراتتى.

— كىم ئاتتى؟ — دەپ قاتتىق ۋاقىرىدى تۆمۈر خەلپە.

— مەن ئاتتىم، — دېدى كۆزلىرى قىزىرىپ كەتكەن تورپاق ئۆزغوجا ئەمەت.

— بۇ نېمە قىلغىنىڭ؟

— دادامنىڭ قىساسىنى ئالدىم. ئەلقىساسۇل مىنەلھەق دېگەن شۇ ①.

تۆمۈر خەلپە «ئەستاغپۇرۇللا» دەپ كەكە ساقىلىنى تۇتۇپ

① ئۆزغوجا ئەمەت — «تورپاق يېغىلىقى» نىڭ يولباشچىلىرىدىن تورپاق ئۆزغوجا خوجامنىيازنىڭ ئوغلى ئىدى، دادىسى شۇ يېغىلىقتا يى شىڭفۇ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن، ئۆزغوجا ئەمەتنى شامەخسۇت دومىشا پالاپ تاشلىغان. تۆمۈر خەلپە قوزغىلىڭى باشلانغاندا، ئۇ تۈرمە زىنداندىن قېچىپ كېلىپ قوزغىلاڭغا قاتناشقان ئىدى.

بىردەم جىم تۇردى-دە، ئامانقۇلغا قاراپ، «بۇنىڭ مىلتىغىنى تارتىۋېلىڭلار» دېدى.

شۇنىڭدىن كېيىن، قوزغىلاڭچىلار قۇربان بولغان بەش قېرىندىشىنىڭ تاغ باغرىدىكى تاش قەۋرىلىرى بىلەن ۋىدالىشىپ، نۇرغۇن غەنىمەت بىلەن قورايغا قاراپ يولغا چىقتى.

شۇ ئارىدا كىمدۇ بىرى بىر قوشاق توقۇدى، بۇ قوشاق شۇ ھامان قاسىم قىزىقنىڭ ئاغزىدىن ناخشا بولۇپ چىقتى:

خويما قاتتىق جەڭ بولدى،
كۆشۈتىدىكى دەڭدە.
چىڭتەي ① كېتىپ ھۇشىدىن،
سىيىۋەتتى بۇ جەڭدە.

ھەممەيلەن كۈلۈشۈپ كەتتى.

— ئەمدىغۇ شەھەرگە تېگەرمىز؟ — دېدى قارا بوسۇق تۆمۈر خەلپىنىڭ بوز ئېتى بىلەن ياندىشىپ كېتىۋاتقان قارا تورۇغنىڭ يايلىنى سىلاپ.

— خۇدايىم بۇيرۇسا، پات-يېقىندا چوڭ توي باشلايمىز، — دېدى تۆمۈر خەلپە كۈلۈمسىرەپ.

بىراق، تۇيۇقسىز يۈز بەرگەن ۋەقەلەر تۈپەيلى، قوزغىلاڭ-چىلارنىڭ شەھەرگە ھۇجۇم باشلاش پىلانى بۇزۇلۇپ كەتتى.

① چىڭتەي — (توغرىسى «جىڭتەي») مانجۇخانلىق ئەسكەرلىرىنىڭ تۈمەن (پولك) دەرىجىلىك ئەمەلدارى. بۇ يەردە يى شىڭفۇنى دېمەكچى. بۇ قوشاق «تۆمۈر خەلپە يېڭى-لمىغى» ھەققىدىكى قوشاقلار قاتارىدا ھېلىمۇ ساقلىنىپ كەلمەكتە.

ئون ئالتىنچى باپ

يالقۇن تاققا سوغا

ئىنساننىڭ توپ ئاساسىي ھوقۇقى
كۆز يېشى بىلەن ئەمەس، ئىسسىق
قان بىلەن قولغا كېلىدۇ.

— جۇلىئان مارتى①

تۆمۈر خەلپە غالىپ سەركەردىلەرگە خاس غۇرۇر ۋە سالاپەت بىلەن يىگىتلىرىنى باشلاپ قورايغا قايتقاندا، خەلق توپى خۇددى توي تارتىپ كەلگەن يىگىتلەرنى قارشى ئالغاندەك، ئۇلارنى قىزغىن كۈتۈۋالدى. نەچچە ئونلىغان داپلار بىلەن شوخ ناخشا-قوشاقلار ياڭراپ، پۈتۈن جىلغا ھېيت كۈنلىرىدەك جانلىنىپ كەتكەن ئىدى. توپ-توپ ئادەملەر ئەككى-ئۈچتىن مىلتىق ئېسىۋالغان يىگىتلەرنى ئىگەردىن يۇلۇۋېلىپ، يۈز-كۆزلىرىگە سۆيەتتى، باغرىغا بېسىپ قۇچاقلايتتى، كۆشۈتە ئېخىزىدىكى جەڭگە بارالمىغان

① جۇلىئان مارتى — كۇبا خەلقىنىڭ 1853 — 1895 - يىللىرى ياشىغان مىللى قەھرىمانى، مەشھۇر ۋەتەنپەرۋەر شائىرى.

يىگىتلەر غەنىيمەت چۈشكەن يېڭى مىلتىقلارنى قوللىرىغا ئېلىپ، زوقلىنىپ قارايتتى، توپ-توپ ئۇششاق باللار جەڭچىلەرنىڭ ئاتلىرىغا مىنىشكىچى بولۇپ، چۇقۇرىشىپ ئوينايتتى.

مانا، رەۋىخان موماي ئايىغىنى باغرىغا بېسىپ، ئىسسىق ياش-لىرى بىلەن ھۆللەنگەن مەڭزىنى ئۇنىڭ ئاناردەك يۈزىگە يېقىپ، «جېنىم بالام، ئۆزلەنى نىمە دىسەم بولار؟ قارىسلاچۇ، ئەر يې-گىتلەردەك جەڭ قىلىپ، مىلتىقمۇ ئولجا ئاپتىلا تېخى» دىمەكتە. مانا، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئايىلى زورىخان ئايلا ھەۋسنارىخاننى قۇ-چاقلاپ، «ۋاي سىڭلىم، خۇدايىم ئۆزلەنى ئوغۇل يارىتاي دەپ تۇرۇپ، قىز يارىتىپ قويۇپتىكەن، رەھمەتلىك ئىنىم ھايات بولغان بولسا، ئۆزلەنى كېلىن قىلىۋالار ئىدۇق» دەپ ئۇنى كۆلدۈرمەكتە.

تۆمۈر خەلپىنى بولسا، نۇرۇل بوۋا بىلەن سەپەرقۇل باش-لىق چوڭلار ئارىغا ئېلىۋېلىپ، خۇددى ھەرەمگە بېرىپ كەلگەن كىشىنى تاۋاپ قىلغاندەك، نۆۋەت بىلەن قۇچاقلايتتى. ياش ئىمام ئاخۇن قارىمۇ نىمىدۇر بىر نىمىلەرنى دەپ، ئۇنى تەبرىكلەيتتى.

شۇ ئارىدا قويۇق بۇرۇتلۇق، تەمبەل بىر يىگىت ئىككى ناتو-نۇش كىشىنى باشلاپ كەلدى. بۇ يىگىت تۆمۈر خەلپىنىڭ ئىنىسى شاكىر ئىدى. شاكىر ھىلىقى ئىككى كىشىنى «تۇرپاندىن كەلگەن مېھ-مانلار» دەپ تونۇشتۇردى. ئۇلارنىڭ بىرى قىرىق ياشلار چامى-سىدىكى دىخان سۈپەت كىشى بولۇپ، تۇرپان ئاستانىدا لۈكچۈن ۋاڭىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتەرگەن مۆيدىن خەلپىنىڭ يېقىنلىرىدىن سەيپۇل دىخان ئىدى. ئىككىنچىسى سۈمباتلىق يىگىت بولۇپ، ئۇ قارىغۇجىلىق مەشھۇر چېلىشچى مامۇت زور ئىدى. تۆمۈر خەلپە ئۇلار بىلەن قىزغىن كۆرۈشۈپ، ھەممىيلەنىنى ئۆيگە تەكلىپ قىلدى. ئاپپاق كىگىزلەر سېلىنغان ئاددى تام ئۆي ئادەملەر بىلەن تول-دى. بۇ، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆزىگە قاراشلىق مېھمانخانىسى ئىدى. يېقىندىن بېرى بولۇپ ئۆتكەن بىر قاتار جەڭلەر، بولۇپمۇ، كۆ-شۆتە ئېغىزىدا يېڭىشكۈنىڭ ئىشتانىغا چىقىرىۋەتكەنلىگى تونۇرىسى-

دىكى قىزىق گەپلەر بىلەن غىزا يېيىلىپ بولغاندىن كېيىن، باش-
قىلار تارقاپ كەتتى. ئۆيدە قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى بىلەن ھېلىقى
ئىككى كىشى قالدى.

سەيپۇل دىخان قوينىدىن نەچچە قات لاتىغا ئورالغان بىر پارچە
خەتنى چىقىرىپ، تۆمۈر خەلپىگە ئىككى قوللاپ سۇندى، تۆمۈر
خەلپە خەتنى ئۈنلۈك ئوقۇدى. بۇ خەت تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرى
نامىدىن قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرىغا يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا تۆمۈر خەلپە
باشچىلىغىدىكى قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ تەسىرى بىلەن تۇر-
پان ئاستانە ۋە قارىغۇجىدىكى دىخانلارنىڭ لۈكچۈن ۋاڭىغا قارشى
قوزغىلىپ چىققانلىغى، ھازىر بۇ قوزغىلاڭغا توخسۇن، پىچان قاتار-
لىق جايلاردىمۇ ئادەملەر كېلىپ قوشۇلۇۋاتقانلىغى بايان قىلىنىپ،
ئاخىرىدا مۇنداق دېيىلگەن: «ئەزىز قېرىنداشلار! ھىممەت-غەي-
رىتىڭلارغا بارىكاللا! سىلەر زۇلۇم چەككەن دىخانلارنىڭ قۇتۇلۇش
يولىنى كۆرسىتىپ بەردىڭلار. زالىم ۋاڭلارنىڭ گۇم بولۇشىغا بىزنى
ئىشەندۈردىڭلار. بىز ئاخىرغىچە سىلەرنىڭ ئىزىڭلاردا ماڭىمىز.
سىلەر زالىم شامەخسۇتنى يوقاتساڭلار بىزمۇ جەۋرى-زۇلۇمدىن قۇ-
تۇلىمىز. ئاللا سىلەرگە تېخىمۇ كۆپ نۇسرەت ئاتا قىلغاي، ئامىن!»

خەتنىڭ ئاخىرىغا تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرى نامىدىن مۆيدىن
خەلپە ئىمزا قويغان ئىدى.

تۆمۈر خەلپە خەتنى ئوقۇپ بولغاندا، ئولتۇرغانلارنىڭ ھەممى-
سى خوشال بولدى ۋە تۇرپاندىكى قېرىنداشلىرىغا نۇسرەت تىلەپ
دۇئا قىلىشتى. تۆمۈر خەلپە سەيپۇل دىخاندىن شەخسەن مۆيدىن
خەلپىنىڭ ئەھۋالى ۋە تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ قورال-ياراقلىرى
توغرىسىدا بەزى گەپلەرنى سورىدى. سەيپۇل دىخاننىڭ ئېيتىشىچە
ئۇلاردا بۇرۇن ئون نەچچە تال قارا مىلتىق بىلەن ئۆزلىرى سو-
قۇۋالغان قىلىچ-نەيزە، تۆمۈر ئارا ۋە تاياق-توقماقتىن باشقا قو-
رال-ياراق يوق ئىكەن، يېقىندا چېرىكلەردىن بىرنەچچە تال
پەرەڭ مىلتىق ئولجا ئاپتۇ. ھازىرچە تېخى چوڭ جەڭلەرمۇ بولماپتۇ.

تۆمۈر خەلپە بۇ مېھمانلارنى ئوبدان كۈتۈشنى شاگىرتقا تاپ-
شۇردى ۋە تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىغا قانداق ياردەم بېرىش توغ-
رىسىدا ئەتىسى ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن كېڭەشتى. كېڭەشتە تۆمۈر
خەلپىنىڭ تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىغا سەكسەن تال مىلتىق، مىڭ
تال ئوق ئەۋەتىپ بېرىش دېگەن پىكرىگە سەيپۇڭ توختىدىن باش-
قىلارنىڭ ھەممىسى قوشۇلدى.
— ئۇنداق سېخىيلىق قىلىۋەتسەك قانداق بولىدۇ؟ — دەپ
قارشى چىقتى سەيپۇڭ توختى، — ئادەملىرىمىز كۈندىن-كۈنگە
كۆپىيىۋاتىدۇ، ئۆزىمىزگە يېتىشمەيۋاتقاندا، تۇرپانلىقلارغا مۇنچىۋالا
ياراق بېرىشنىڭ نېمە ھاجىتى؟
— قوينىڭدىن تۆكۈلسە قونجۇڭغا دەپتىكەن، بىردىن تۇرپان-
لىق قېرىنداشلارغا كەتسە نېمە بوپتۇ؟ — دېدى ئېلى پالگان.
— نېمە بوپتۇ دېگەنلىرى نېمىسى؟ كۈچى يەتسە، تۇرپان-
لىقلارمۇ، قۇمۇللۇق ئەرلەرگە ئوخشاش قان كېچىپ يۈرۈپ،
قورال-ياراقنى ئۆزى تاپسۇن! — دېدى سەيپۇڭ توختى.
— ھاي توختاخۇن! — دېدى تۆمۈر خەلپە سەل كايىپ، — تۇر-
پانلىق، قۇمۇللۇق دېگەنلىرى نېمىسى؟ باي-باينىڭ قاياشى، گاداي گا-
داينىڭ دەپتىكەن، ھەممىمىزنىڭ نىيىتى بىر. ئاق ئىت، كۆك
ئىت، ھەممىسى بىر ئىت دەپ، شامەخسۇت بىلەن لۈكچۈن ۋاڭىنىڭ
نېمە پەرقى بار. تۇرپاندىكى قېرىنداشلىرىمىز تېخىمۇ كۈچلىنىپ،
لۈكچۈن ۋاڭىنىڭ ئەدىۋىنى بەرسە، ھەممىمىزگە ياخشى ئەمەسمۇ!
ئۇنىڭ ئۈستىگە شامەخسۇت بىلەن لۈكچۈن ۋاڭىنىڭ يېقىن تۇغقان
ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇپ قالدىڭلارمۇ؟①
— مېنىڭ دېگىنىم، — دەپ تۆمۈر خەلپىنىڭ گېپىنى ئەسە-
بىيلىك بىلەن ئۈزدى سەيپۇڭ توختى، — مەنچۇ، مەن ئۆزىمىزنىڭ

① 1902-يىلى شامەخسۇت لۈكچۈن ۋاڭى سۇلتان مەھمۇت بىلەن قۇدىلىشىپ، ئۆزىنىڭ چوڭ قىزى خانىزوجۇڭنى سۇلتان مەھمۇتنىڭ ئوغلىغا بەرگەن. ئىككى ئوتتۇرىدا ناھايىتى چوڭ چىقىم بىلەن قىرىق كېچە-كۈندۈز توي ئۆتكۈزۈلگەن.

غېمىنى يەۋاتىمەن. مۇنچىۋالا قورالنى قولدىن چىقىرىپ قويساق، ئۆزىمىز ئىچۈك قىلىمىز دەۋاتىمەن، ھەم.

— غەم يېمىسىلە، بۇدو ئۈرۈمچىدىن كەلگەن چېرىكلەر بىزگە يەنە جىق قورال ئەپكىلىپ بېرىدۇ. داپولارغىمۇ ئىگە بولىمىز تې-خى! — دېدى قارا بوسۇق پىخىلداپ كۈلۈپ.

سەيپۇڭ توختى گەپ قىلماي كىرپىدەك تۈگۈلۈۋالدى. ئۇنىڭ ئورۇقچىنا كەلگەن گەۋدىسى تېخىمۇ كىچىكلەپ، قانسىز، ياغاق يۈزلىرى پۈرۈلۈپ كېتىۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى.

سەيپۇڭ توختى قىرىق ياشلاردىن ئاشقان كىشى بولۇپ، سەيپۇڭ-لۇق ئۇنىڭ ئاتا كەسپى ئىدى. ئون نەچچە يىل بۇرۇن، ئاتىسى قازا تاپقاندىن بۇيان، پۈتۈن بىر ئائىلىنىڭ غېمى ئۇنىڭ ئۈستىگە چۈشۈپ قالدى. قېرىشقاندەك، كېيىنكى چاغلاردا خوتۇنى مارىخان ئىككى قېتىم قوشكېزەك تۇغۇپ، ئۆينى بالا بېسىپ كەتتى. مىلىك قىلسىمۇ، يىڭنە ئىشى بىلەن سەككىز جاننى بېقىش، ھەقىقەتەن تەس گەپ ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بەگ-غوجىلارنىڭ ئالۋىڭىغا تۇتۇلۇپ، ئاي-ئايلار بىكارغا ئىشلەش بىلەن ئۆتۈپ كېتەتتى-دە، ھۈنەرنىڭ زادى بەركىتى بولمايتتى. ئايلار-يىللار شۇنداق ئۆتۈ-ۋەرگەنسېرى، ئۇ شۇنداق بىر سەپرا ئادەم بولۇپ قالدىكى، ئۇنىڭ-غا ھەممە نەرسە، ھەتتا ئۆزىنىڭ خوتۇن-بالىلىرىمۇ سەت كۆرۈ-نەتتى. يوقلاڭ ئىشلارغا چېچىلىپ، ھەدېسىلا خوتۇن-بالىلىرىنى ئۇراتتى. كېيىن، يۈز-كۆزى كۆكىرىپ كەتكەن خوتۇنىغا قاراپ ئىچى سىرىلىپ كېتەتتى-دە، «خاپا بولما خوتۇن، ھەممىنى قىل-غان مۇشۇ يوقسۇزلۇق. چۈشۈمگە ئايان بولۇۋاتىدۇ، ماڭا بىر غايىپ غەزنە ئۇچراپ قالىدىغاندەك تۇرىدۇ. ئۇ چاغدا بىزمۇ باي بولىمىز، ھەممە خاپىلىق تۈگەيدۇ» دەپ ئۇنى بەزلەيتتى. دەرۋەقە، ئۇ ھەمىشە بىرەر غايىپ غەزنە ئۇچراپ قالسىدى، دەپ خىيال قىلىدىغان بولغاچقا، ئۇنىڭ چۈشىگە قىزىق-قىزىق ئىشلار كىرىپ قالاتتى، مۇنداق چاغلاردا، دەرھال «تەبىرنامە» دېگەن

چۈش كىتاۋىنى ئىخلاس بىلەن ۋاراقلاپ چىقاتتى-دە، خوتۇنىغا قاراپ سۆزلەپ كېتەتتى: «مانا، دېمىدىممۇ، خۇدايىم بۇيرۇسا، ماڭا بىر ياخشىلىق بار، بېشىمغا دۆلەت قۇشى قونىدىغاندەك تۇ-زىدۇ. شامەخسۇت ۋاڭ باللىق چاغلىرىدا نەرناسۇ دىگەن تاغدىكى بىر مومايىنىڭ قويىنى باقىدىكەندۇق. بىر كۈنى چۈشىدە تولۇن ئاينى كۆرۈپتۇ. تولۇن ئاي ئاسماندىن چۈشۈپ، ئۇنىڭ قويىنىغا كىرىپتۇدەك، شۇنىڭدىن كېيىن، مېھرىبانۇ پوچۇڭ ئۇنى قومۇلغا ئەپكىلىپ، ئۆزىنىڭ قىزىنى بەرگەن ۋە كېيىن ئۆز ئورنىغا ۋاڭ قىلغان. كۆرۈۋاتقان چۈشلىرىمگە قارىغاندا، ۋاڭ بولمىساممۇ، چوڭ بايلاردىن بولۇپ قالىدىغاندەك تۇرىمەن.»

بىراق، ئۇنىڭ كۆرگەن چۈشلىرى چۈش پېتى قېلىۋەردى. ياش قىرىدىن ئاشقىچە ھىلىقى «غايىپ غەزنە»لەرنىڭ بىرسىمۇ ئۇنىڭغا ئۇچرىمىدى. ئەكسىچە، رەھىمسىز تۇرمۇش غەملىرى جۇۋدى بىر تاغدەك يەلكىسىدىن بېسىپ ئۇنى مۈكچەيتىپ قويدى.

بىر كۈنى ھاشىر تەيجى ئۇنى ئوردىسىغا چاقىرتىپ كېلىپ، ئالدىغا بىر كىيىملىك يېشىل مووۇتنى تاشلىدى ۋە ئۆزىگە ئۆلچەپ تون تىكىپ بېرىشنى بۇيرۇدى. توختاخۇن كونىراپ كەتكەن قول ماشىنىسىنى ئوردىغا ئەپكىلىپ ئىشقا چۈشتى. بايا ئۆلچىۋالغىنى بويىچە رەختنى كېسىۋاتقاندا، ھىلىقى «غايىپ غەزنە»نىڭ شىرىن خىيالى بىلەن بەنت بولۇپ كەتتى-دە، تونىنىڭ قولتۇغىنى ھەددىدىن زىيادە ئويۇپ تاشلىغانلىقىنى سەزمەي قالدى، ئىش بۇزۇلدى. شۇ ھامان ھاشىر تەيجىنىڭ رەھىمسىزلىكىنى، ھەتتا ئۆلتۈرۈپ قويۇشتىن يانمايدىغانلىقىنى ئويلاپ، ھاجەتكە چىقىش بانىسى بىلەن ئوردىدىن قېچىپ چىقتى ۋە شەھەر ئەتراپىدا يوشۇرۇنۇپ يۈرۈش بىلەن قۇتۇلالمايدىغانلىقىنى بىلىپ، ئۆيىگىمۇ يولۇقماي، يىراق يېزىلاردا بىرنەچچە كۈن جان ساقلىدى. بىراق، ھاشىر تەيجىنىڭ ياساۋۇللىرىغا ئۇچراپ قېلىشتىن قورقۇپ، يېزىلاردىمۇ تۇرماي، تاغ تەرەپكە يول سالدى.

ئۆتكەن يىلى ياز كۈنلىرى، تۆمۈر خەلپە قوزغىلاڭغا تەييار-
لىق كۆرۈپ، تاغمۇ-تاغ كېزىپ يۈرگەندە، خوتۇنتام تاغلىرىدىكى
بىر مالچىنىڭ ئۆيىدە ئۇنىڭ بىلەن تونۇشۇپ قالدى. توختاخۇن تۆمۈر
خەلپىنىڭ گەپ-سۆزىدىن ئۇنىڭ نىمە ئادەم ئىكەنلىگىنى
بايقاپ، ئۆزىنىڭ پۈتۈن سەرگۈزەشتىسىنى ئېيتىپ بەردى.
تۆمۈر خەلپە ئۇنىڭ ۋاڭ-غوجىلارغا ئۆچلۈگىنى كۆرگەچ،
ئۇنىڭغا ئۆز مەقسىدىنى ئوچۇق ئېيتتى. ئۇ، تۆمۈر خەلپىگە قە-
سەمىيات قىلىپ قول بەردى. شۇنداق قىلىپ، سەيپۇڭ توختى تۆ-
مۈر خەلپىنىڭ سىپىگە دەسلەپ قوشۇلغان كىشىلەرنىڭ بىرى سۈ-
پىتىدە ئاستا-ئاستا قوزغىلاڭ رەھبەرلىرىنىڭ قاتارىغا ئۆتۈپ قال-
غان ئىدى. ئۇ قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى ئارىسىدىكى ئىش تەقسىماتىدا
ئۆز تەلىۋى بويىچە، ئارقا سەپ ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان كۈندىن
بۇيان، چۈشىدە ئايان بولغان ھىلقى «غايىپ غەزنە»گە ئەمدى
ئېرىشكەنلىگىنى ھىس قىلىشقا باشلىدى. چۈنكى، بۇرۇن شا مەخ-
سۇتنىڭ بولۇپ، ئەمدى قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئومۇمى مۈلكىگە ئايلان-
غان نەچچە يۈزمىڭ چارۋا مال ئۇنىڭ ئىختىيارىدا ئىدى. قوزغى-
لاڭ تېخى ئاخىرقى غەلىبىگە ئېرىشمەي تۇرۇپ، ئۇ ھىلىتىنلا مۇشۇ
بايلىقنى كېلەچەكتە قانداق تەقسىم قىلىش كويىغا چۈشۈپ قالدى.
ئۇنىڭ نەزىرىدە، قورال-ياراقلارمۇ، كېلەچەكتە ئۆز ئارا تەقسىم
قىلىنىدىغان بايلىق ئىدى. شۇڭا، تۆمۈر خەلپىنىڭ تۇرپان قوزغى-
لاڭچىلىرىغا قورال-ياراق ئەۋەتىش دىگەن پىكرىگە قارشى چىقى-
قان ئىدى.

قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى سەيپۇڭ توختىنىڭ قارشىلىقىغا قارىماي،
تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىغا سەكسەن تال مىلتىق، مىڭ تال ئوق
بېرىدىغان بولدى ۋە بۇ سوغاتلارنى تۇرپانغا يەتكۈزۈشكە ياردەم-
لىشىش ئۈچۈن، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئىنىسى شاكىر بىلەن تورپاق ئۆز
غوجا ئەمەت بەلگىلەندى. ئاندىن تۆمۈر خەلپە تۇرپان قوزغىلاڭ-
چىلىرىغا سالامنامە يازدۇرماقچى بولۇپ، ئاخۇن قارىنى چاقىرتتى

ۋە ئۇنىڭغا مەقسەتنى چۈشەندۈرۈپ، «مەن يازسام، قاغا پۈتىدەك يېزىپ قويىمەن، ئۆزلە مەدرىسىدە ئۆگەنگەن ھۈنەرلىرىنى بىركۆرسەتسىلەچۇ» دىدى. ئاخۇن قارى ئەدەپ بىلەن ئولتۇرۇپ، قومۇش قەلەمنى خوتەن قەغىزى ئۈستىدە ئاستا ماڭغۇزۇشقا باشلىدى.

— قارى ئاخۇنۇم سولخاي ئىكەن، ھە، — دىدى قارا بوسۇق.

تۆمۈر خەلپىمۇ ئۇنىڭ خەتنى سول قولى بىلەن قىيىنلىپ يېزىۋاتقىنىنى ۋە قۇرلارنىڭ قىڭغىر-سىڭغىر چىقىۋاتقىنىنى كۆرۈپ، بىرئاز ھەيران بولدى.

ئاخۇن قارى خەتنىڭ كىرىش قىسمىنى يېزىپ بولۇپ، تۆمۈرگە قارىدى. خەتنىڭ قالغان قىسمى تۆمۈر خەلپىنىڭ ئاغزىدىن چىققىنى بويىچە يېزىلىپ، مۇنۇ قۇرلار بىلەن ئاياقلاشتى: پۇقرالارنىڭ دەريا-دەريا ئاققان كۆز ياشلىرىغا تاغۇ-تاغلارمۇ ئېرىپ كېتەر ئىدى. ئەمما، ۋاڭ-غوجىلارنىڭ كۆڭلى قارا تاشتىنمۇ قاتتىق ئىكەن. بىز شۇنى بىلىپ، قولىمىزغا تىغ ئالدۇق. بىزنى ۋاڭ-غوجىلارنىڭ زۇلمىدىن كۆز ياشلىرىمىز ئەمەس، قولىمىزدىكى قورال قۇتقۇزىدىغانلىقىغا ئىشەندۇق. سىلەرمۇ شۇنداق قىپسىلەر. ئىلاھىم ھەممىمىزگە تېخىمۇ كۆپ نۇسرەت ئاتا قىلسۇن، ئامىن!»

ئەتىسى تۇرپانلىق مېھمانلار بىلەن شاكىرلار مىلتىق، ئوقلار يۈكلەنگەن ئاتلارنى يېتىلەپ يولغا چىقتى. تۆمۈر خەلپىلەر شەھەرگە قانداق ۋە قاچان ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا ئويلىنىۋاتقاندا، يەنە باشقىچە بىر ئەھۋال يۈز بېرىپ قالدى.

ئون يەتتىنچى باپ

سۈيقەست

كىمدە بار بولسا بىر يامان ئادەت،
قەستىسىز ئۇندىن بولغۇسى سادىر.
نىشنى① ئۇرغۇسى چايان تاشقا،
گەرچە ھەرگىز ئاڭا ئەمەس قادىر.

— «كەلىلە - دەمنە» دىن

1

ئۈستى - ئۈستىلەپ كەلگەن شىددەتلىك زەربىلەر ئاخىر شامەخسۇتنى يىقىتىپ قويدى. ئۇ ئەمدى ئۆزىنىڭ خاس ھوجرىسىدا، ئالتۇن بىلەن ھەل بېرىلگەن ھىلىقى نەقىشلىك كارۋاتتا، ئۇزۇن گەۋدىسى بىلەن سوزۇلۇپ ئۇگدىسىغا ياتاتتى. ئۇنىڭ ئاق سېرىق كەلگەن يۈزى تامدەك تاتىرىپ، كىشىلەرگە دەھشەت سالىدىغان چېقىر كۆزلىرى يېرىم يۇمۇق ئىدى؛ ئىسسىتمىسى بىردەم

① نەشتەر ھەنسەدە.

ئۆرلەپ، بىردەم يېنىپ، پىشانىسىدىن تەر قۇرۇمايتتى. پات - پاتلا جۆيلۈپ، ئاللىقانداق بىرنىمىلەرنى دەپ ۋاقىرايتتى. ئوردا ھۆكىمالىرىدىن ئېشىپ، ئامبال بەي ۋىنچاۋ ئەۋەتكەن تىيەنجىنلىك مەشھۇر تېۋىپ تەييارلىغان تۈرلۈك - تۈمەن دورا - شەربەتلەرمۇ كار قىلمىدى. قارا قوينىڭ تېرىسىگىمۇ ئېلىشىپ باقتى، قىرقىلمىغان كۆك ئوغلاقنىمۇ قان قىلىشىپ كۆردى، باخشىمۇ ئوقۇپ باقتى، داخانىمۇ چوقۇپ باقتى، ھېچقايسىسى پايدا قىلمىدى. نەچچە ئونلىغان قوي - كالىلار سويۇلۇپ، مەسچىت - خانىقالاردا دۇئا - تەكبىرلەر ئۆتكۈزۈلدى. ئۇۋەيسى ئەئلەم باشلىق ئۆلىمالار: «چىڭ گاڭ غوجام ھەزرەتلىرىگە شىپالىق تىلەيلى» دەپ كانىيى يىرتىلغۇدەك ۋاقىراپ، جامائەتنى يۈزلەرچە قېتىم دۇئاغا قول كۆتەرگۈزدى. بۇمۇ كار قىلمىدى.

شامەخسۇت بولسا، بەش كۈندىن بۇيان، بىر خىلدا ياتاتتى. ئۇ چېقىر كۆزلىرىنى يۇمۇپ ئۇيقۇغا باراي دىسىلا، چۈشىگە ئاللىقانداق نەرسىلەر كىرىپ، قۇلىقىغا قانداقتۇ دەھشەتلىك نىدالار ئاڭلانغاندەك بولاتتى - دە، يەنە چۆچۈپ ئويغىناتتى.

مانا، سېپىل دەرۋازىسىغا ئېسىلغان قانلىق باشلار قەپەزدىن چىقىپ، ئۇنىڭ ئالدىغا دومىلىنىپ كەلمەكتە. قەۋرىلەر يېرىلىپ، ئاپپاق كېپەن كىيگەن باشسىز تەنلەر ئۇنىڭغا قاراپ يۈگۈرمەكتە. ئاھ...بۇ نىمە ۋەقە؟ بۇ نىمە دىگەن دەھشەتلىك مەنزىرە!

مانا، ئاق ساقاللىق نۇشىرۋان تەيجى ھاشىر تەيجى بىلەن قېزىبەگ غوجىغا قاراپ، نىمە، سىلەر يەنە بىر «تورپاق يىغىلغى» قوپسۇن دىمەكچىمۇ؟ دەپ ۋاقىرىماقتا. ئۇ قاچاندۇ بىر چاغلاردا: «ئاقىۋەتى يامان بولغان پادىشادىن ئاقىۋەتى خەيىرلىك بولغان گاداي ياخشى» دىگەن ئىدى. ئۇنىڭ بۇ سۆزلىرى راست چىقىپ قالامدۇ نىمە؟! ئەمدى ئۆزىمۇ يوق، سۆزىمۇ! ھىلىقى كىچىككىنە قارا شىشىنى نىمىشقا ئالدىراپ بەرگەندۇ؟ ئۇنى ئىچمىگەن بىلەن ئىچكەندىنمۇ جىقراق كۆڭلى ئاغرىغاندۇ، ئۇلۇغ جايلارغا بېرىپ، قاغاپ كەتسىچۇ تېخى!

ئەنە شەرق تەرەپتىن ھىلىقى يوغان ئەژدەرھا يەنە غاقىراپ ئۇچۇپ كەلدى - دە، شىڭشىڭشا تاغلىرىنىڭ بېشىغا قونۇۋېلىپ، ئوت چېچىشقا باشلىدى. قارا بوران كۆتىرىلىپ، ئوردىنىڭ ئىگىز راۋىقىنى ئۆرۈپ تاشلىدى. ئۇ بىر قولى بىلەن شاھەخسۇتنى گېلىدىن سىقىپ ئالدىغا تارتتى. يەڭلىرى تۈرۈلگەن بىر قارا ساقاللىق كىشى ياغاچچىلار ئىشلىتىدىغان ئۆتكۈر پالتىنى كۆتىرىپ كەلدى. ئەمدى ئۇ يالغۇز ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ كەينىدىن ناھايىتى نۇرغۇن ئالامان قىقاس - چۇقان بىلەن كېلىۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا كۆكرىگىدىن قىپ - قىزىل قان ئېقىۋاتقان بىر پەرىزات، ياق، ياق، پەرىزاتتىنمۇ خۇشخۇيراق گۈلقىز، ھىلىقى قارا ساقاللىق كىشىگە شاھەخسۇتنى ئىشارەت قىلىپ كۆرسەتتى. شاھەخسۇت ئۇنىڭدىن قاچمەن دەپ، چوڭقۇر ئورەككە يىقىلىپ چۈشتى. ئورەكتە قانغا مىلەنگەن يى شىڭفۇ قىسماق كۆزلىرىنى ئالايتىپ، «ھە، سەنمۇ كەلدىڭمۇ؟» دەيتتى. يائاللا، يائاللا بۇ نىمە كارامەت؟...

كېچىمۇ شۇنداق، كۈندۈزمۇ شۇنداق. بۇ نىمە ئۆزى، چۈشمۇ، خىيالمۇ؟ بۇنى شاھەخسۇتنىڭ ئۆزىمۇ بىلمەيتتى.

ئۇ بىر كۈنى، كىمدۇ بىرسىنىڭ ئاپپاق شايى ياغلىق بىلەن پىشانىسىنى سۈرتۈۋاتقىنىنى سەزدى. ياغلىق تۇتقان قولمۇ خۇددى شايىدەك ئاق ۋە سىلىق ئىدى. ئۇنىڭ قۇلىقىغا بىر ئايال كىشىنىڭ تونۇش ئاۋازى ئاڭلاندى:

— چىڭ گاڭ غوجامنىڭ بۇ كېسەللىگىمۇ ياش قىزلار دورا بولامدىكىن، ھۆكمالار شۇ دورىنى ئەمدى بېرىپ باقسا بوپتى-كەن، — دىدى پۇجۇڭ ئاغىچا ئايسە ئاپپاققا پىچىرلاپ.

ئايسە ئاپپاق بېشىنى ئېگىپ جىم ئولتۇراتتى. شاھەخسۇت شۇنىڭدىن كېيىن يەنە نىمىلەر بولغانلىقىنى سېزەلمىدى. ئۇ يېتىپ قالغاندىن بۇيان، پۇجۇڭ ئاغىچا ھەر كۈنى بىر - ئىككى قېتىم يوقلاپ كىرەتتى. ئۇ كىرگەن چاغلاردا بۇ ھوجرىدا ئەركەك

جىنسى قالماي، ھەتتا تۆرشا تۇغىبېگى بىلەن ئوردا تىۋىپلىرىمۇ كۆزدىن غايىپ بولۇشى كېرەك ئىدى. ئادەتتە بولسا، ھاشىر تەيجى ۋە قېزىبەگ غوجا تىۋىپلار بىلەن بىرلىكتە نۆۋەتچىلىك قىلاتتى.

بۈگۈن ھاشىر تەيجى ئۆزىگە نۆۋەتچىلىك كەلگەن سائەتتە، ئوردا تىۋىپىنى يەنە تومۇر تۇتۇشقا بۇيرۇدى. تىۋىپ تومۇرنىڭ بوشىشىپ قالغانلىقىنى ئېيتتى.

ھاشىر تەيجى خىيالىغا چۆمدى: «ئەجەلنىڭ نۆۋىتى يوق، مۇبادا بىر ئىش بولۇپ قالسا، بۇ ئادەم ئولتۇرغان تەخت ئەپيۈنكەش نەزەرگە قالىدۇ. چۈنكى، ئۇ ئاللىقاچان تەخت ۋارىسى دەپ ئېلان قىلىنغان. ئۇ چاغدا مېنىڭ ھالىم نىمە بولىدۇ؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئامبالنىڭ ئېيتىشىچە، تاغدىكى ئوغرىلار تەلتۆكۈس نۇسرەت قازىنىپ كەتكەن تەقدىردىمۇ، بېيجىڭدىكى يېڭى ھۆكۈمەت قۇمۇل ۋاڭلىق سەلتەنىتىنى ھامان ساقلاپ قالىدىغاندەك تۇرىدۇ. ياخشى كۈننىڭ يامىنىدا، ئەپيۈنكەش نەزەر جەمەت سۈرۈشتۈرۈپ، پولتاي كۆز قېزىبەگ غوجىنى تەيجى قىلىمەن دەپ تۇرۇۋالسا، قانداق قىلغۇلۇق؟ بۇ چۆرگىلىپ تۇرغان پەلەككە نىمە دىگىلى بولسۇن؛ توختا، ئۆدەكنىڭ گۆشىنى يىسەڭ، غازنىڭ پېيىدا بول دەپتىكەن، سۇ كەلمەستە توغان تۇتۇش لازىم.»

ھاشىر تەيجى شۇ خىياللار بىلەن ئولتۇرغاندا، قېزىبەگ غوجا كىرىپ كەلدى. ئىككىسى پىچىرلىشىپ ئېسەنلىك سوراشتىدە، ھاشىر تەيجى ھوجرىدىن چىقتى. ئۇ نەۋكەرلىرىنىڭ ھىمايىسىدە ئۆز ئوردىسىغا كېتىۋېتىپ، يەنە شۇ خىيالنى داۋاملاشتۇردى. ئاخىرى، نەزەرنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ بىر ئامالىنى تاپتى ۋە نەۋكەۋلىرىنىڭ بىرىنى ئۆۋەيس ئەئلەمنى دەرھال چاقىرىپ كېلىشكە بۇيرۇدى.

ھاشىر تەيجى تەخت ۋارىسى بولغان نەزەرنىڭ خۇلقى-مىجەزىنى ناھايىتى ياخشى بىلەتتى. ئۇنى خوشال قىلىپ، ئۆزىگە تارتىشنىڭ ئەڭ ياخشى چارىسى بىرەر گۈزەل قىزنى ئۇنىڭغا سوغات

قىلىش ئىدى.

دەل شۇ كۈنلەردە نورۇز داموللا كونا بەگلەرنىڭ ئەۋلاتلىدىن ھوشۇر بەگ دىگەن كىشى بىلەن قۇدا چۇشۇشۇپ، ئۇنىڭ قىزى قاراكۆز ئايلانى ئۆزىنىڭ كەنجى ئوغلىغا ئېلىپ بەرگەن ئىدى. ئۇلار قۇدىلىششتىن بۇرۇن، ھاشىر تەيجى بۇ قىزنى ئۆز ئوغلىغا سورانقاندا، ھوشۇربەگ ئەلچىلەرگە: «ئاتا - بوۋام بەگ بولغان بىلەن ئۆزەم ھازىر ئۇدۇللۇق كۈن كەچۈرۈۋاتقان بىر پۇقرامەن. بىز قانداق قىلىپ تەيجى بەگ غوجامنىڭ لايىقى بولالايمىز» دەپ بۇ تەكلىپنى رەت قىلغان ئىدى. ھاشىر تەيجى مۇشۇ ئىشلارنى ئەسلەپ، ئۆزىنىڭ تاپقان ھىلىسىدىن مەمنۇن بولغان ھالدا، مۇنداق ئويلايتتى: «خەقلەر بىر داڭگالدا ئىككى پاختەك سوقسا، مەن بىر داڭگالدا ئۈچ پاختەك سوقىدىغان بولدۇم. بىرىنچى، ھوشۇربەگدىن ئۆچۈمنى ئالىمەن؛ ئىككىنچى، رەقىبىم نوشىرۋاننىڭ دوستى نورۇز داموللىنى داغىدا قويىمەن. ئۈچىنچى، ئەڭ مۇھىمى، بۇ چىرايلىق قىزنى نەزەر غوجىغا توغرىلاپ بېرىپ، ئۇنى رازى قىلىمەن - دە، قازارا، ئۇ ۋاڭلىققا ئولتۇرۇپ قالسا، تەيجى بەگلىك مەرتىۋەمنى ساقلاپ قالىمەن، ئاي تۇندە كېرەك، ئەقىل كۈندە دىگەن مۇشۇ، ھا...ھا...ھا!»

ھاشىر تەيجىنىڭ ئازادە مېھمانخانىسىدا قىزغىن پاراڭ باشلاندى. ئۇۋەيىس ئەئلەم ھەربىر گەپكە دىققەت بىلەن قۇلاق سالاتتى. تەيجى شامەخسۇتنىڭ ئەھۋالىنى ئۆزى كۆرگەندىنمۇ يامانراق قىلىپ ئېيتقاندىن كېيىن مۇنداق دەپ تەكىتلىدى:

— خاتىرە شىپىرىپلىرىدە بولسا كېرەككىم، نورۇز دىگەن يالاڭ ئاياق قەشقەر مەدرىسلىرىدە ئوقۇپ داموللا بولۇپ كەلگەندە، شاھزادە غوجام تېخى ياش بالا ئىدى. ھىلىقى نوشىرۋان تەيجى چىڭ گاڭ غوجامنىڭ قۇلىغىنى بۇراپ، نورۇز داموللىنى شاھزادە غوجامغا ئۇستاز قىلدۇرغان، ئۇ ھەر كۈنى ئوردىغا كىلىپ، شاھزادە غوجامغا بىر زامان دەرس بەرگەن. يۇقۇرىدا بايان قىلغىنىمدەك

تەقدىر . قازاننىڭ سائىتى يېتىپ، چىلاڭ گالىڭ غوجام ئەجەل شەرۋى-تىنى ئىچىپ قالسا (ئىلاھىم ھەرگىز ئۇنداق بولمىغاي)، شاھزادە غوجام ئەلۋەتتە، ۋاكىلىق تەختىگە ئولتۇرىدۇ. قازارا، نورۇز داموللا قەشقەر مەدرىسلىرىدە ئۆگەنگەن زابانىدارازلىقى بىلەن شاھزادە غوجامنىڭ بېشىنى قايدۇرۇپ، ئۇنى ئۆزىگە رام قىلىۋالسا، شاھزادە غوجاممۇ بۇ كىشى مېنىڭ ئاغزىمغا ئىلىم سالغان دەپ، كونا ئۇستازىغا مايىل بولۇپ قالسا، ئېيتىسلاچۇ، جاناپلىرىنىڭ ئەئلەملىك مۆھۈرلىرى ئىگىسىگە ۋاپا قىلارمۇ؟

ئۇۋەيىس ئەئلەم قاتتىق ئويغۇدىن چۆچۈپ ئويغانغان كىشىدەك ئەندىكىپ كەتتى ۋە قۇرئاندىن ساۋادى بولغان مۇسۇلمانلار بىرەر ئېغىر ئەھۋالغا دۇچكەلگەندە ئوقۇيدىغان «لاھەۋلە ۋەلاقۇۋۋەتە...» دىگەن ئايەتنى ئوقۇپ، ياقىسىنى تۇتتى. تەيجى ئۆز سېھرىنىڭ قانچىلىك تەسىر قىلغانلىقىدىن مەمنۇن بولۇپ يەنە سورىدى:

— خوش ئاخۇنۇم، ئۇ چاغدا قانداق قىلغۇلۇق؟

— ھەق سۇبھانە ۋە تائالا تەيجى بەگ غوجامنىڭ ئۆمرىنى ئۇزۇن، دۆلەتلىرىنى يۈزۈن قىلغاي، پەقىرلىرىنىڭ غېمىنى يەپ، شۇنچە ئاتىدارچىلىق قىلغانلىقلىرىغا بىر - ئىككى كەلىمە سۆز بىلەن مىننەتدارلىق ئىزھار قىلىشقا تىلىم ئاجىزدۇر. ئەزبىرايى خۇدا، پەقەت جاناپلىرىنىڭ ئەقىل - دانىش ۋە تەدبىرى - پەرمايىشلىرىغا پەقىرلىرى مۇنتەزىرمەن، — دىدى ئۇۋەيىس ئەئلەم بىچارىلىك بىلەن.

— بۇ ئىشنىڭ ئەڭ ياخشى تەدبىرى — ھازىردىن باشلاپ، شاھزادە غوجامنىڭ كۆڭلىنى ئېلىپ تۇرۇشتىن ئىبارەت. بۇ ئىش جاناپلىرىغا ھېچقانچە تەس ئەمەس! — دىدى تەيجى جىددى ئاھاڭدا.

— خو...ش، ئىلاھىم ئېيتقانلىرى كەلسۇن.

— شاھزادە غوجامنىڭ خىزمىتىدىكى ھىلىقى دوك ئاپپاق بىلەن قۇشناچىم بېرىش - كېلىش قىلامدۇ؟

— ئېگىچى - سىڭىلدەك ئۆتىشىدۇ.

— ئۇنداق بولسا، — دىدى تەيجى، ئۇۋەيىس ئەئلەمگە يېقىنـراق سۈرۈلۈپ. ئۇۋەيىس ئەئلەممۇ بويىننى سوزدى، تەيجى ئۇنىڭ قۇلىغىغا بىر نىمىلەرنى پىچىرلىدى.

شۇ ئاخشىمى گۇگۇم چۈشكەندە، ئاق خىچىر قوشۇلغان چىرايلىق بىيىجىك مەپىسى كېلىپ، نورۇز داموللىنىڭ دەرۋازىسى ئالدىدا توختىدى. مەپىكەش بىر دوك مومايىنى مەپىدىن يۆلەپ چۈشۈردى. نورۇز داموللا ۋە ئۇنىڭ بالا - چاقىلىرى قۇتۇلغۇسىز بىر بالا - قازانىڭ يىتىپ كەلگەنلىگىنى سىزىپ، ھەممىسىنىڭ يۈرىگى دۈكۈلدەشكە باشلىدى. ئىلاج قانچە؟ نورۇز داموللىنىڭ ئايىلى ھىلىقى دوكنى مېھمانخانىغا باشلاشقا مەجبۇر بولدى. نورۇز داموللا قارا چىراق بىلەن يورۇتۇلغان دالاندا تۇرۇپ، مېھمانخانىنىڭ قىيا ئوچۇق ئىشىگىدىن ئۆز ئايىلىنىڭ مۇنۇ گەپلىرىنى ئاڭلىدى:

— شاھزادە غوجامنىڭ كېلىن قىزىمىزنى مەشرەپكە چىللىغىنىغا مىڭلارچە رەھمەت - تازىم. كېلىن قىزىمىز ساق بولغان بولسا، مىڭ مۇراتەم بارار ئىدى. بىچارە ئۈچ كۈندىن بۇيان ئورۇن تۇتۇپ يىتىپتۇ. مىدىرلىغىدەك ماجالى يوق.

— مەن بىر كۆرەيچۇ، — دىدى دوك ئورنىدىن تۇرۇپ.

قارىكۆز ئايىلا راستىنلا تاۋى يوق بولۇپ، ئۆز ھوجرىسىدا ياتاتتى. دوك كەتكەندىن كېيىن، ھەممەيلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئۇنى شەھەردىن بىرنەچچە چاقىرىم يىراقلىقتىكى راھەتباغ دىگەن يېزىدا ياشايدىغان بىر تۇغقىنىنىڭ ئۆيىگە يوشۇرۇپ قويماقچى بولۇشتى. بۇ گەپ ئەتىسىلا ئورۇنلاندى. بىراق بۇنىڭ بىلەن ئىش تۈگىمىدى. ئىككى كۈن ئۆتۈپ، ھىلىقى دوك يەنە كەلدى. داموللىنىڭ ئايىلى قىزىنىڭ تېخى ئوڭشىلىپ كەتمىگەنلىگىنى ۋە ھاۋالاندۇرۇش ئۈچۈن يېزىغا ئاپىرىپ قويغانلىغىنى ئېيتىپ، ئۆزۈرخالىق سورىدى. بىراق، بۇنىڭ بىلەنمۇ ئىش تۈگىمىدى.

2

بىر كۈنى نورۇز داموللا ئۆز ئادىتى بويىچە، ناماز بامداتتىن كېيىن، ئازراق ناشتا قىلىۋېلىپ، ئاپپاق كىگىز سېلىنغان يوروۇق دەرىسخانىغا كىردى. دەرىسخانىدا ئوتتۇزچە تالىپ ئولتۇراتتى. بۈگۈنكى دەرس پارس تىلى گىراماتىكىسىنىڭ داۋامى ئىدى. داموللا سۆزلەۋېتىپ، «شەۋق گۈلىستان» دىن بىر ھېكايىنى مىسال ئۈچۈن نەقىل كەلتۈردى:

ئىنساپسىز پادىشالاردىن بىرى تەقۋادار بىر ئابىت (ئىبادەت قىلغۇچى) دىن «ئىبادەتلەرنىڭ قايسىسى ھەممىدىن ئەۋزەلرەك؟» دەپ سوراپتۇ. «سېنىڭ ئۈچۈن كۈن چۈش بولغىچە ئۇخلاش ھەممىدىن ياخشى ئىبادەتتۇر. چۈنكى شۇ مۇددەت ئىچىدە خەلقى ئالەمنى رەنجىتىش ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم قالىسەن» دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ ئابىت.

تالىپلارنىڭ بىرى ئورنىدىن تۇرۇپ، «رۇخسەت بولسا، بىر سوئالىم بار» دېدى. نورۇز داموللا رۇخسەت قىلدى.

— قەدىم - قەدىمدىن بۇيان، جەۋرى - زۇلۇم شۇنداق كۆپمىدى؟ — دېدى تالىپ.

داموللا بىردەم سۈكۈتتىن كېيىن، ھېلىقى تالىپنى يېنىغا چاقىرىپ، شەيخ سەئدىنىڭ يەنە بىر كىتاۋى — «بوستان» نىڭ بىر يېرىنى ئاچتى ۋە «ماۋۇ ھېكايەتنى ئوقۇپ تەرجىمە قىلىڭ» دېدى. تالىپ بىر ياندىن ئوقۇپ، بىر ياندىن تەرجىمە قىلدى. داموللا تالىپنىڭ تەرجىمىسىدىكى نۇقسانلارنى تۈزىتىپ تۇردى. بۇ ھېكايەت مۇنداق ئىدى:

نوشىرۋان ئادىل شىكارغا چىققان جايىدا، ئۇنىڭ ئۈچۈن بىر كىيىكنى كاۋاپ قىلىپ بېرىشكە توغرا كەلدى. تۇز يوق ئىدى. نوشىرۋان بىر قۇلنى قىشلاققا بېرىپ، «تۇز تېپىپ كەل، ئەمما

تۈزنى باھاسى بىلەن ئال، تاكى پۇل بەرمەي تۈز ئېلىش بىر ئادەت بولۇپ قېلىپ، قىشلاق ئەھلى خاراپ بولمىسۇن» دەپ بۇيرۇدى. نوشىرۋاننىڭ ئادەملىرى «بىر ئوچۇم تۈز ئالماقلىق بىلەن قىشلاققا نېمە زىيان يېتەر» دېدى. نوشىرۋان ئېيتتى: «زۇلۇمنىڭ تۈرلىرى ئاۋال جاھاندا ئاز ئىدى، كېيىن كەلگەنلەرنىڭ ھەربىرى زۇلۇمنىڭ خىللىرىنى كۆپەيتىۋەردى ۋە ئاخىرى بۇ دەرىجىگە يەتتى.»

دەرسخانا شۇقەدەر جىمجىت ئىدىكى، نورۇز داموللىنىڭ ئېغىر - ئېغىر نەپەس ئېلىۋاتقانلىغى يېنىدىكىلەرگە ئاڭلىنىپ تۇراتتى. شۇ چاغدا كىمدۇ بىرىنىڭ پىشايۋاندىن يۈگۈرۈپ كېلىۋاتقان ئاياق تاۋۇشى ئاڭلاندى ۋە كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقىچە، دەرسخانا ئىشىگىدە نورۇز دامولىنىڭ ئوغلى پەيدا بولدى. ئۇنىڭ رەڭگى ئۆچۈپ، لەۋلىرى تىترەيتتى. داموللا دەرھال ئۇنىڭ يېنىغا كەلدى. مەلۇم بولدىكى، قارىكۆز ئايلا بۈگۈن تاڭ سەھەردە ھاجەتكە چىققان يېرىدىن غايىپ بولغانمىش.

نورۇز دامولىنى تالىپلار ئاران يۆلىۋالدى.

ئىككى كۈنگىچە ھېچيەردىن قىزنىڭ دېرىكى چىقمىدى. ئۈچىنچى كۈنى تاڭ سەھەردە نورۇز دامولا بامدات نامىزىغا مېڭىپ، دەرۋازىنى ئاچقاندا، قارىكۆز ئايلانىڭ جەسىدى بوسۇغىدا ياتاتتى. ئۇنىڭ باش - كۆزلىرى يېرىلغان، قوسىغى كۆپتەك كۆپۈپ كەتكەن، كىيىم - كېچەكلىرى پۈتۈنلەي ھۆل ئىدى. كۆرۈنۈشىدىن بۇ مەرھۇمە ئېيپەت - نومۇسىنى ساقلاش ئۈچۈن، ئۆزىنى قۇدۇققا تاشلىغان بولسا كېرەك.

— بۇ چوقۇم ئاشۇ ئىپلاس، ئەپيۇنكەش نەزەرنىڭ ئىشى، — دېدى دامولا ياقىسىنى يىرتىپ.

قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى بىلەن دامولا ئائىلىسى بۇ ئېيتقۇسىز ئېغىر مۇسىبەت كۈنلىرىنى ئۆتكۈزۈپ بولۇپ، شامەخسۇتقا ئەرز يازدى. ئەرز خەتنە دوك دەللىنىڭ ھەركەتلىرى دەلىل قىلىنىپ، قاتىلنىڭ كىم ئىكەنلىكى ئېنىق كۆرسىتىلگەن ئىدى.

هاشىر تەيجى ئەرز خەتنى تاپشۇرۇۋېلىنىش بىلەن «ئەمدى نەزەر دېگەن ئەپيۈنكەش مېنىڭ ئالقىنىمدا، تەيجى بەگلىك مەنسۇۋم تۆمۈر باقى ماڭلىيىمدا بولىدۇ» دەپ خۇددى گۆھەر تېپىۋالغاندەك تېرىسىگە پاتماي كەتتى. ھەقىقەتەنمۇ، ئۇنىڭ بۇ قېتىمقى سۈيىقەستى خىيال قىلغىنىدىن ئارتۇقراق ئۈنۈم بەردى. چۈنكى كىمكى نەزەرنىڭ قىلمىش - ئەتمىشلىرىگە چىدىماي، ئوردىغا ئەرز سۇنۇپ قالسا، شامەخسۇت «شۇنىچە خەق پاتقان شەھەرگە مېنىڭ بىر تال ئوغلۇم پاتماپتىمۇ» دەپ قاتتىق كايىپ، ئەرز سۇنغۇچىدىن چوقۇم ئۆچ ئالاتتى. شۇڭا «خوش، داموللام جاناپلىرى، ئەمدىغۇ پەيمانىلىرى توشقاندۇر» دەپ پىخىلداپ كۈلەتتى تەيجى.

بۈگۈن زادى ھاشىر تەيجىنىڭ قىلغان ئىشى ئوڭ كېلىدىغان كۈن ئوخشايدۇ. ئۇ، بايىقى خۇشاللىقلىرىنى ئىچىگە سىغدۇرالماي تۇرغاندا، تۆمۈر خەلپىنىڭ نەق ئەھۋالى، مۇھىم كىشىلىرى، قورال - ياراقلىرىنىڭ تۈرى ۋە تەخمىنى سانى، شەھەر - يېزىلاردىن تۆمۈر خەلپىلەرگە ئاشلىق ۋە باشقا كېرەكلىك نەرسىلەرنى چىقىرىپ بېرىۋاتقان يىگىرمىدەك كىشىنىڭ نامى يېزىلغان بىر پارچە مەخپىي خەت ئۇنىڭ قولىغا تەگدى. خەت ناھايىتى چىرايلىق يېزىلغان بولۇپ، ئاخىرىدا، تۆمۈر خەلپىلەرنىڭ شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلىنىۋاتقانلىقىمۇ ئەسكەرتىپ قويۇلغان، خەتكە «سېغىزخان» دېگەن ئىمزا قويۇلغان ئىدى. بىراق، ھاشىر تەيجى خەتنىڭ ئاخىرىدىكى «شەھەرگە ھۇجۇم...» دېگەن سۆزلەرنى ئوقۇپ، ئورنىدا ئولتۇرالماي قالدى ۋە دەرھال شامەخسۇتنىڭ ھوجرىسىغا كىرمەكچى بولۇپ تۇرغاندا، ئامبال بەي ۋىنچاۋنىڭ مۇھىم ئىش بىلەن كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تاپتى - دە، ئۇنى ئىززەت - ئىكرام بىلەن شامەخسۇتنىڭ قېشىغا باشلاپ كىردى.

بەي ۋىنچاۋ شامەخسۇتقا «خۇش خەۋەر» يەتكۈزدى.

— ئۈرۈمچىدىن نۇرغۇن قوشۇن كېلىۋاتىدۇ!

بۇ خەۋەر شامەخسۇتقا جان بېغىشلىغاندەك، ئۇ يېرىم يۇمۇق كۆزلىرىنى يوغان ئېچىپ، ئامبالغا قارىدى ۋە ئۇنىڭ قولىنى تۇتۇپ ئۆزىگە تارتتى. «خۇداغا شۈكرى، كېسەلگە دورىمۇ تېپىلدى» دەپ ئويلىدى ھاشىر تەيجى.

ئون سەككىزىنچى باپ

ئۈچ ئاتلىقنىڭ جاسارىتى

قەھرىمانلارنىڭ جاراڭلىق سادالىرى
ئاڭلىنىۋاتقاندا، ھاپىز ناخشىسىنىڭ
نىمە كېرىگى بار؟
ئات جەڭگە چېپىپ كېتىۋاتقاندا، مەن
قانداق قىلىپ چىمەنلىكتە ياتالايمەن؟

— ئىبراھىم مۇنتەسەر①

1

ئۇرومچى تەرەپتىن نۇرغۇن چېرىك كېلىۋاتقانلىقى راست ئىدى، تۆمۈر خەلپىلەرمۇ بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، شەھەرگە ھۇجۇم قىلىش پىلانىنى كېچىكتۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. ئەمدى ئۇلار «قانداق قىلىش كېرەك» دىگەن مەسىلە ئۈستىدە باش

① و — ئەسىردە ياشىغان پارس شائىرى.

قاتۇرۇپ ئولتۇراتتى.

— ھەممىدىن ئاۋال، بۇ كېلىۋاتقان چېرىكلەرنىڭ ئەھۋالىنى ئېنىق ئۇقساق ئوبدان بولۇر ئىدى، — دېدى تۆمۈر خەلپە.

— مەن ئۇقۇپ كېلەي! — دېدى ئامانقۇل.

— ئۆزۈڭ يالغۇزلۇق قىلىسەن، ئاز دېگەندە ئۈچ كىشى بېرىڭلار.

شۇ گەپتىن كېيىن، ئامانقۇل ئەنسارى بىلەن يەنە بىر يىگىتنى تاللىۋالدى. قويۇق قاشلىرىنىڭ ئاستىدىكى بىر جۈپ كۆزى ئوتتەك چاقناپ تۇرىدىغان باشقا بىر يىگىت مەنمۇ بارسام دەپ قاتتىق يالۋۇرۇشقا باشلىدى، ئاخىرى، ئامانقۇل ھېلىقى يىگىتنىڭ ئورنىغا مۇشۇ يىگىتنى ئېلىپ، ئەڭ ياخشى ئاتلار بىلەن شۇ كۈنىلا يولغا چىقتى.

بۇ يىگىت «تۆمۈر خەلپە يىغىلىقى»دىن 19 يىل كېيىن، يەنى 1931-يىلى قۇمۇل تاغلىرىدىن باشلىنىپ، پۈتۈن شىنجاڭ زېمىنىغا كېڭىيىش بىلەن شۇ چاغدىكى ئىستىبدات جىن شۇرېن ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغان دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ مەشھۇر يولباشچىلىرىدىن خوجىنىياز ھاجىم ئىدى. ئۇ چاغلاردا، ئۇ ئەمدىلا يىگىرمە ئىككى ياشقا كىرگەن، تېخى «ھاجى» بولمىغان ۋە ئۆزى-نىڭ يۇرتى تاراتۇ دېگەن تاغدا ئوۋچىلىق قىلىپ يۈرگەن بىر ياش مەرگەن ئىدى. دادىسى ئىسمىنىياز بۇ ئوغلىنىڭ قورقۇمسىز، قەيسەر ۋە ئەمگەكچانلىقىدىن خوش بولسىمۇ، بەزى قىلىقلىرىدىن رەنجىپ قالاتتى. چۈنكى، ئۇ ئاسان گەپكە كىرمەيتتى. ھەدېسىلا قارا مىلتىقىنى ئېسىۋېلىپ، ئېگىز تاغ ۋە قويۇق قارىغايلىقلار ئىچىگە كىرىپ كېتەتتى-دە، غانجۇغا ۋە بۆكتۈرمىسى تۈلكە-بۆرە تېرىلىرى بىلەن توشمىغىچە ئۆيگە قايتمايتتى. شۇنداق چاغلاردا دادىسى كايىپ، «ئاچ-يالىڭاچ قېلىۋاتامسەن، سېنىڭدىن ئەندىشە قىلىپ، ئۆلەي دېدۇق» دەپ ۋاقىرىسا، «ھەركىم ئۆز رىزقىنى ئۆزى تېپىپ يېگەن ياخشى» دەيتتى خوجىنىياز. بىر كۈنى «خەپ

توختاپتۇر، مەن سېنى شەھەرگە ئاپىرىپ موللامغا تۇتۇپ بەرمەسەم» دەپ قاتتىق كايىدى بوۋاي. «ھە، سەن-زە، مېنى ئەمدى چەلپەكچى موللام قىلاي دەمسەن، ئۆلسەممۇ بارمايمەن» دىدى ئۇ.

بولۇپمۇ، ئۆلۈش يىل بولغان بىر ۋەقە بوۋاينى قاتتىق رەنجىتتى: شامەخسۇتنىڭ ساناقچى بەگلىرى بىلەن كەلگەن ياساۋۇللارنىڭ بىرى ھىۋزۇل دىگەن مالچى بوۋاينى گېلىدىن سىقىپ ئۇرۇۋاتقاندا، خوجىنىياز يۈگۈرۈپ كېلىپ، «ئۆزۈڭدىن ئاجىزنى شۇنچە ئاسىي تاپقان بارمۇ؟» دەپ ھىلقى ياساۋۇلنى بىرمۇشت بىلەن ئۇرۇۋېتىپ جىدەلنى سېتىۋالغان. ئىمىننىياز بەگلەرنىڭ ئاغزىنى مايلاپ يۈرۈپ، ئاران قۇتۇلغان ئىدى. شۇندىن بۇيان، دادىسى ئۇنىڭ بىلەن گەپلەشمەيتتى.

تۆمۈر خەلپىلەرنىڭ كۆشۈتە ئېغىزىدىكى غەلىبىسى شامەخسۇتنى قانچە بىئارام قىلغان بولسا، خەلقنى شۇنچە روھلاندۇرۇپ، كەلگۈسىدىن ئۈمىتۋار قىلغان ۋە شۇندىن كېيىن، تەرەپ-تەرەپتىن كېلىپ، قوزغىلاڭچىلار سېپىگە قوشۇلىدىغانلار كۈنسايىن كۆپىيىشكە باشلىغان ئىدى. شۇ قاتاردا خوجىنىياز پالگانىمۇ يىگىرمىدەك يىگىت بىلەن كېلىپ قوزغىلاڭچىلارغا قوشۇلغان ۋە ئوۋ قىلىپ يۈرگەن تاغلاردا ئامانقۇل بىلەن تونۇشۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن، قوزغىلاڭچىلار سېپىگە كىرىش بىلەنلا ئۇنى ئامانقۇل ئۆز قىسمىغا، يەنى چارلىغۇچىلار قىسمىغا قوشۇۋالغان ئىدى.

شۇنداق قىلىپ، ئامانقۇل ئۆز ھەمرالىرى بىلەن ئاتلىق ئەسكەرلەرگە خاس قىسقا مىلتىقلىرىنى تونلىرىنىڭ ئىچىگە تىقىۋېلىپ، ھىچكىمگە كۆرۈنمەي، كېچە-كۈندۈزلەپ يول ماڭدى. ئۇرۇمچىدىن كېلىدىغان يولنى يىراقتىن كۆزىتىپ، قۇمۇل شەھىرىنىڭ غەربىدىكى ئاستانە دىگەن يۇرتتىن ئۆتكەندە، قويۇق چاڭ-توزاڭنى كۆرۈپ قالدى-دە، يولغا بىر ئاز يېقىنلىشىپ، ئاتلىرىنى قۇم بارخانلىرى ئارىسىدىكى قويۇق يۇلغۇنزارلىقتا يوشۇرۇپ

قويۇپ، ئۆزلىرى ئەپلىك بىر جايىدا دۈشمەننى كۆزىتىشكە باشلىدى. ئەگرى-بۈگرى ھارۋا يولىدا ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ ميڭىۋاتقان قوشۇن خۇددى ئۇۋ ئىستەپ كېتىۋاتقان يوغان بىر سۈرلۈك يىلانغا ئوخشاپ كېتەتتى. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئاتلىق بولۇپ، ئاتلىقلار ئارىسىدا ئىككىدىن خېچىر قوشقان ئۈچ بېيجىڭ مەپىسى بار ئىدى (ئېھتىمال، بۇ مەپىلەردە لەشكەر باشلىقلىرى بولسا كېرەك). ئۇلاردىن كېيىن، ھەر بىرىنى ئۈچ ئات سۆرىگەن بەش زەمبىرەك ئۆتتى، قويرۇق قىسمىدا ئۈچتىن ئات قوشۇلغان بىرنەچچە گۇدۇڭ ھارۋا كېلىۋاتاتتى. چېرىكلەرنىڭ بەزىلىرى ھارۋىلارنى ياقىلاپ ياياق ماڭاتتى، بەزىلىرى ھارۋىلاردا ئۈگدەپ ئولتۇراتتى.

ئامانقۇللار چېرىكلەرنى ساناپ ئولتۇرۇپ، بىرەرسىنى قانداق قىلىپ تىرىك قولغا چۈشۈرۈشنىڭ يولىنى ئويلاپ تۇرغانىدا، ئەڭ ئاخىرقى ھارۋىنىڭ چاقى كوداڭغا چۈشۈپ كېتىپ ھارۋىنىڭ شوتىسى سۇنۇپ كەتتى. ھارۋىدىكىلەر مىلتىقلىرىنى ئۆز جايىغا قويۇپ، ھەممىسى يەرگە چۈشتى. ئۇلار جەمئىي بەش كىشى ئىدى. ۋاراڭ-چۇرۇڭ قىلغان ئاۋازلار بىلەن ئالدىدىكى ھارۋىلارمۇ توختىدى. بىر ئاتلىق چېرىك ھېلىقى شوتىسى سۇنغان ھارۋىنىڭ قېشىغا كېلىپ، بىر نىمىلەرنى دەپ ۋاقىراپ قويۇپ كېتىۋەردى. چېرىكلەر ئاتلارنى چىقىرىپ، ھارۋىنىڭ شوتىسى بىلەن ھەپىلىشىشكە باشلىدى. ئالدىدىكى ھارۋىلار بىر دۆڭلۈكتىن ئۆتۈپ كۆزدىن غايىب بولدى.

ئامانقۇللار دەرھال ئاتلىرىغا مىندى-دە، يۇلغۇنلۇق، قۇم بارخانلىرى ئارىسىدىن چىقىپ، تۈيدۇرماستىن ھارۋىغا يېقىنلاشتى ۋە ئۇن نەچچە قەدەم قالغاندا، بىردىنلا «كۆتەر قولۇڭنى!» دەپ مىلتىقلارنى شاراقلاتتى. بايىتىن بېرى ھېچنىمىگە قارىماي، ھارۋىنىڭ شوتىسى بىلەن ھەپىلىشىپ تۇرغان چېرىكلەر چۆچۈپ كەتتى، بەزىلىرى دەرھال قولىنى كۆتەردى، بەزىلىرى يەرگە تىزلاندى.

«كۆتەر قولۇڭنى، بولمىسا، ھەممىڭنى ئاتىمەن!» دەپ تەكرارلىدى ئامانقۇل. چېرىكلەر غال-غال تىترەيتتى. شۇئارىسىدا، ياش بىر چېرىك «ئاتماڭلار ئاغىنىلەر، مېنى ئاتماڭلار. مەنمۇ سىلەرگە ئوخشاش مۇسۇلمان بالىسى» دېدى ساپ غۇلجا ئۇيغۇرلىرى تەلەپپۇزىدا.

ئامانقۇللار بۇ چېرىكلەر ئارىسىدا ئۇيغۇرچە بىلىدىغان بىرسىنىڭ چىقىپ قالغانلىغىدىن خوشال بولۇشتى.

— جېنىڭغا ئىچىڭ ئاغرىسا، ماۋۇلارنىڭ قولىنى باغلا! — دېدى ئامانقۇل.

ھېلىقى ياش چېرىك ھارۋىنىڭ ئاغامچا-تاسمىلىرى بىلەن ھەمرالىرىنىڭ قولىنى ئارقىسىغا قىلىپ باغلاشقا كىرىشتى. ئەنسارى ئاتتىن ئىرغىپ چۈشۈپ، باغلاقلىق چېرىكلەرنى بىر بىرىگە چاتتى ۋە شەپكىلىرىنى ئاغزىغا تىقىپ قويدى.

— ھە، ئۆزۈڭ نېمە ئادەمسەن؟ — دېدى ئامانقۇل ھېلىقى ياش چېرىككە.

— مەن ئىلىخونىڭ بايانداي دېگەن يېرىدىن، ئۆزۈم دېھقان بالىسى. ئىلى جاڭجۈگى ئۈرۈمچى جاڭجۈگى بىلەن سوقۇش باشلىغاندا، ئەسكەرلىككە ئېلىنغان. بۇلار ماڭا ھارۋىسىنى ھەيدىتىپ كېتىۋاتىدۇ.

— بۇ چېرىكلەرنىڭ سانىنى، قورال-ياراقلىرىنى، باشلىقلىرىنى بىلەمسەن؟

— بىلىمەن، بەش قولدەك بىلىمەن.

ئامانقۇل ئەمدى ئارتۇق گەپ سوراپ تۇرۇشنىڭ ۋاقتى ئەمەسلىگىنى ئېسىگە ئېلىپ، «راست بىلەمسەن» دەپ گەپنى ئۈزمەكچى بولدى.

— راست بىلىمەن. بەش ئايدىن بېرى، شۇلارنىڭ ئارىسىدا تۇرسام، نېمىشقا بىلمەيمەن؟ يالغان ئېيتسام، ئۆز ئۇۋالىم ئۆزۈمگە.

— ئۇنداق بولسا، سىنى باشلىقلىرىمىزنىڭ ئالدىغا ئاپىرىمىز. قالغان گەپنى شۇ يەردە قىلايلى.

— رەھمەت سىلەرگە ئاغىنىلەر.

— ھارۋىدا نىمە بار؟

— تۆت ساندۇق ئوق بار.

شۇنىڭدىن كېيىن، ئامانقۇللار ھارۋىدىكى ئوقلار بىلەن چېرىكلەرنىڭ مىلتىقلىرىنى ئاتلارغا ئارتتى ۋە ھېلىقى ياش چېرىكنى بىر ئاتقا مىندۈرۈپ، تاغ تەرەپكە راۋان بولدى. قالغان چېرىكلەر شۇ پېتى قالدى.

يولدا كېتىۋېتىپ، خوجىنىياز پالگان ھېلىقى ياش چېرىكنىڭ ئېتىنى سورىدى.

— ئېتىم ئابدۇللا، ئۆزۈم تارانچى.

— ئۇنداق بولسا، سېنى ئابدۇل تاران دىسەك بولىدىكەن، — دىدى خوجىنىياز، ھەممىسى كۈلۈشۈپ كەتتى.

شۇندىن باشلاپ، ئۇنىڭ ئېتى ئابدۇل تاران بولۇپ قالدى.

ئامانقۇل يول بويى ئابدۇل تاراندىن بۇ چېرىكلەرنىڭ ئەھۋالىنى سوراپ ماڭدى. ئابدۇل تاران بىلگەنلىرىنىڭ ھەممىسىنى سۆزلەپ بەردى.

2

ئۇلار قانداق تېز كەلگەن بولسا، يەنە شۇنداق تېزلىك بىلەن بىرنەچچە مەنزىل يول ماڭدى. بىر كۈنى تاڭ سۈزۈلگەندە، قوراينىڭ جەنۇبىدىكى تۆرۈك غولىنىڭ ئىچىدە، ئالدى تەرەپتىن ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋاتقان بىر ئادەمنى كۆرۈپ قالدى. ئامانقۇللار «بۇنچە ئەتىگەن شەھەر تەرەپكە ئات چاپتۇرۇپ ماڭغان كىم ئىكىن؟» دەپ تۇرغاندا، ھېلىقى ئاتلىق ئۇلارنى

كۆرۈپ قېلىپ، دەرھال يولنى ئۆزگەرتتى. ئامانقۇل گۇمانلىنىپ، خوجىنىياز پالگان بىلەن ئۇنى قوغلىدى. ئۇ، قېچىپ كېتىۋېتىپ، ھەدەپ ئوق چىقىراتتى. خوجىنىياز پالگان ئۇنى ئاتماقچى بولغاندا، ئامانقۇل: «ئاتما، تىرىك تۇتۇش كېرەك!» دېدى. خوجىنىياز پالگان «ئۇنداق بولسا، مۇنداق قىلايلى!» دېدى-دە، ئىككى يۈز قەدەمچە ئالدىدا چېپىپ كېتىۋاتقان ئاتنىڭ بىر پۇتىنى ئۈزۈۋەتتى. ئات مۈدۈرۈلۈپ بېرىپ يىقىلدى. ئاتلىق ئات ئاستىدا قالدى، قولىدىكى مىلتىغىمۇ بىر چەتكە پىقىراپ چۈشتى.

خوجىنىياز پالگان ئۇنى ئات ئاستىدىن سۆرەپ چىقىقاندا، بۇ ئادەم ئامانقۇلغا تونۇشتەك كۆرۈندى. باش-كۆزلىرى يېرىلغان، ئۈستىگە ئەسكى چاپان كىيىۋالغان ياقۇپ ياساۋۇل غال-غال تىترەپ تۇراتتى. ئامانقۇل بىرنەچچە ئاي بۇرۇن نېرىنكىردا بولغان ئەھۋاللارنى دەرھال ئېسىگە ئالدى-دە، ئاچچىقىغا پايلىماي، ئۇنى بىر-ئىككى كاچات سېلىۋېتىپ:

— ھەي خوتۇنتالاق، بۇ يەردە نېمە قىلىپ يۈرىسەن؟ — دەپ گېلىدىن سىقتى.

— بىر قوشۇق قېنىمنى تىلەيمەن، — دەپ يىغلاشقا باشلىدى ياقۇپ ياساۋۇل.

— ھە، ئېيتە! بۇ يەردە نېمە قىلىپ يۈرىسەن؟

ياقۇپ ياساۋۇل تىترەپ تۇرۇپ ئەھۋالنى ئېيتتى. ئۇ، ھاشىر تەيجىنىڭ بۇيرۇغى بويىچە، ھەر ھەپتىنىڭ پەيشەنبە كېچەسى ھۆكەز يۇلتۇز ئۆرلىگەندە، مۇشۇ غولنىڭ يۇقۇرىسىدىكى بىر كۆك قورام تاشنىڭ يېنىغا ئۇلگۇرۇپ كېلىدىكەن، ئۇ يەردە نىياز دورغىنىڭ ئوغلى خاموش ئۇنىڭغا بىر پارچە خەت تاپشۇرىدىكەن، بۈگۈن كېچە خاموش نىمشقىدۇ كېچىكىپ كەپتۇ. ياقۇپ ياساۋۇل ئۇنى ساقلاپ تۇرۇپ، خەتنى ئالغاندىن كېيىن ماڭغان ئىكەن.

— خەت قېنى؟

ياقۇپ ياساۋۇل قويندىن تېرە خالتىنى چىقىرىپ ئامانقۇلغا ئۇزاتتى. خالتىنىڭ ئىچىدىن تۆت پۈكلەنگەن خوتەن قەغىزى چىقتى. ئۇنىڭغا قومۇش قەلەم بىلەن نۇرغۇن گەپلەر يېزىلغان ئىدى. ئامانقۇل خەت بىلمەيتتى. خوجىنياز پالگانغا قارىدى، ئۇمۇ بېشىنى چايقىدى.

— خەير، بۇ خەتنى خەلپەمنىڭ ئۆزى ئوقۇسۇن، — دېدى ئامانقۇل. ئاندىن ياقۇپ ياساۋۇلنىڭ پۇتىنى يەشتۇرۇپ قولىنى باغلىدى.

بايىقى پۈتى سۇنغان ئات خاقىراپ ياتاتتى.

— بۇ جانگەر قىينىلىپ كەتتى، — دېدى خوجىنياز پالگان.

— ئەمدى ئىلاج يوق، بوغۇزلىۋېتەيلى، — دېدى ئامانقۇل، سويۇپ ئالىدىغان كىشى چىقىپ قالارمىكىن دېگەن ئوي بىلەن ئەتراپقا قاراپ. ھېچكىم كۆرۈنمەيتتى. ئاخىرىچە، ئەنسارى بىلەن ئابدۇل تارانمۇ يېتىپ كەلدى.

ئۇلار ياقۇپ ياساۋۇلنى قولىدىن سۆرىتىپ يولغا راۋان بولدى. تۆرۈك كەنتىنىڭ چېتىگە كەلگەندە، بىرىنچى ئۇچرىغان كىشىگە ھېلىقى بوغۇزلانغان ئاتنى سويۇۋېلىشنى تاپشۇردى.

ئامانقۇللار تۆمۈر خەلپىنىڭ ئالدىنقى سەپتىكى قارارگاھىغا يېتىپ كەلگىچە، ياقۇپ ياساۋۇلنى تونۇيدىغان ئونلارچە كىشى ئامانقۇللارنىڭ قورۇغداپ تۇرۇشىغا قارىماي، تاش-داڭگال ئېتىپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈپ قويۇشقا ئاز قالدى ۋە ياقۇپ ياساۋۇلنىڭ قولغا چۈشكەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر بىردەمدە ھەممىگە تارقىلىپ كەتتى.

ئامانقۇل قارار گاھ ئالدىدا ئاتتىن چۈشۈۋېتىپ، ئەنسارىغا «چاقتان بول ئۇكام، خامۇش ماڭقىنى نەدىن بولسا تېپىپ، پۇت-قولىنى يەرگە تەككۈزمەي ھەيدەپ كەل» دېدى.

قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى ئامانقۇللارنىڭ بۇ قېتىمقى چارلاشتا

ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلىرى ۋە ئابدۇل تاراندىن يول بويى ئاڭلىغانلىرى توغرىسىدا بەرگەن مەلۇماتلىرىنى ئاڭلاپ ئۆتكەندىن كېيىن، ئابدۇل تاراننى ئەپكىرىپ، يەنە بىرمۇنچە گەپلەرنى سورىدى. مەلۇم بولدىكى، ئىلى جاڭجۇڭى سۇڭ جۇڭشەننى قوللاپ، ئۈرۈمچى جاڭجۇڭىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتەرگەندە، ئىلىدىكى ھېكىم بەگ غوجا قوزغىلاڭغا ئاۋاز قوشۇپ، ئۆز تەۋەسىدىن بىرەر يۈز يىگىتنى ئىلى جاڭجۇڭىنىڭ خىزمىتىگە ئەۋەتكەن ئىكەن. ئابدۇل تارانمۇ شۇ قاتاردا ھەربى سەپكە كىرىدىكەن ۋە شىخوغا كەلگىچە ئۈرۈمچى چېرىكلىرى بىلەن سوقۇشىدىكەن، شىخو ئۇرۇشىدا، ئىلى جاڭجۇڭىنىڭ لەشكەر باشلىقلىرىدىن بولغان چيەن دارىن قوزغىلاڭچىلاردىن يۈز ئۆرۈپ، ئۈرۈمچى جاڭجۇڭى يۈەن داخۇا تەرەپكە ئۆتۈۋالىدىكەن. ئابدۇل تاران بىلەن بىرقىسىم ئۇيغۇر يىگىتلىرى چيەن دارىننىڭ پولكىدا ئىكەن. چيەن دارىن ئۇلارغا ئىشەنمەي، ھەممىسىنى قورالسىزلاندۇرۇپ، ئات-ھارۋا ئىشلىرىغا قويۇپتۇ. بۇ يىگىتلەرنىڭ پۇرسەت تاپالىغانلىرى قېچىپ قۇتۇلۇپتۇ. ھازىر يۈەن داخۇانىڭ ئورنىغا ياڭ زىڭشىڭ ئولتۇرۇپتۇ. چيەن دارىن ياڭ زىڭشىڭ بىلەنمۇ ئەپ ئەمەسكەن. شۇڭا، شىنجاڭدا تۇرالماي، يۈەن داخۇا بىلەن ئىچكىرىگە كەتمەكچى بولۇپ، ئۆز تەۋەسىدىكى چېرىكلەرنى باشلاپ يولغا چىقىپتۇ①. يۈەن داخۇا بىلەن چيەن دارىننىڭ ھەر ئىككىسى خان

① 1912-يىلى ئاپرېلنىڭ ئاخىرلىرى ئىلى ۋاقىتلىق ئىنقىلاۋىي ھۆكۈمەت قوشۇنلىرى خان لەشكەرلىرىنى ماناس دەرياسى بويىغا قىستاپ كەلگەندە، مانجۇ خانلىقىنىڭ سادىق مالىيى يۈەن داخۇا «شىڭخەي ئىنقىلاۋى» نىڭ مېۋىسى بولغان «جۇمھۇرىيەت»نى ئېتىراپ قىلىپ، ئىلى تەرەپ بىلەن سۈلھى تۈزۈشكە مەجبۇر بولدى ۋە ئىككى تەرەپ ۋەكىللىرى چۆچەك شەھرىدە سۆھبەت باشلىدى. شىنجاڭدا خانلىق ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قېلىشتىن ئۈمىدىنى ئۈزگەن يۈەن داخۇا دەرھال ئۆز ئورنىغا قەشقەر دوتەيى (ۋالىيسى) يۈەن خۇڭيۈنى شىنجاڭنىڭ باش ۋالىيلىقىغا كۆرسەتتى. بىراق، شۇ يىلى 7-ماي كۈنى، قەشقەردىكى «گېلاۋخۇيچىلار» يۈەن خۇڭيۈنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىدى. شۇنىڭ بىلەن، يۈەن شىكەي باشچىلىقىدىكى بېيجىڭ ھۆكۈمىتى ئۈرۈمچى دوتەيى (ۋالىيسى) ياڭ زىڭشىڭنى شىنجاڭ

تەرەپدارىۋە شامەخسۇتنىڭ كونا دوستى بولغاچقا، قومۇلدا ۋاڭلىقا قارشى قوزغىلاڭ كۆتەرگەنلەرگە ناھايىتى ئۆچ ئىكەن. ئۇلار قوزغىلاڭچىلارنى باستۇرۇپ بولۇپ، ئاندىن ئىچكىرىگە كەتكىدەك. بۇ قېتىم ئۇلار بىلەن كەلگەن چېرىكلەر جەمئى بەش يۈز كىشى بولۇپ، ئۇلاردا بەش زەمبىرەك ۋە نۇرغۇن ئوق-دورا بار ئىكەن. مىلتىقلىرىنىڭ ھەممىسى پەرەڭ مىلتىق ئىكەن.

— چيەن دارىن دىگەن قانداق نىمە؟ — دەپ سورىدى خوجىنىياز پالگان.

— خۇددى پوڭزەككە ئوخشاش دوپ-دوغىلاق، قارا چوقۇر، يىلاندەك ئاچچىقى يامان، يېشى قىرىقلاردىن ئاشقان ئادەم، — دەپ جاۋاپ بەردى ئابدۇل تاران.

— ئۆزى جەڭگە كىرەمدۇ؟

— بۇ چېرىكلەرنىڭ يوسۇنىدا، باشلىقلىرى جەڭگە كىرمەيدۇ، سەپنىڭ ئارقىسىدا تۇرۇپ، قاچقانلارنى ئاتىدۇ.

تۆمۈر خەلپە ئابدۇل تاراننىڭ سەممىلىكىدىن رازى بولۇپ مۇنداق دىدى:

— ئوبدان يىگىت ئىكەنسەن، ئۇستىۋېشىڭنى يۆتكەپ، بىرنەچچە كۈن ئارام ئال. ئاندىن، ياخشى بىر ئات بىلەن يولغا سېلىپ قويايلى، ئىلىغا بېرىپ ئاتا-ئاناڭنى تېپىۋال.

ئەنسارى ئابدۇل تاراننى ئۆيىدىن ئەپچىقىپ كەتكەندىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە ياقۇپ ياساۋۇلنىڭ قوينىدىن تېپىلغان ھىلقى خەتنى ئوقۇشقا باشلىدى. ئۇنىڭ چىرايىدا بارغانسېرى ھەيرانلىق ئالامەتلىرى كۆچىيىپ «بۇ نىمە گەپ؟» دىدى-دە، خەتنى يېنىشلاپ ئۇنلۈك ئوقۇدى. ھەممەيلەن چۆچۈپ كەتتى.

نىڭ باش ۋالىلىغىغا تەيىنلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، يەن داخۇا ئىلى قوزغىلاڭچى قوشۇنلىرىدىن يۈز ئۆرىگەن چيەن گۇاڭخەن (چيەن دارىن) نىڭ ھىمايىسىدە، قومۇل ئارقىلىق ئىچكىرىگە قايتماقچى بولۇپ، يولغا چىققان ئىدى.

بۇ خەتتە قوزغىلاڭچىلارنىڭ بىر قىسىم ئەھۋالىدىن تاشقىرى، يېقىندا تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىغا قورال-ياراق ئەۋەتكەنلىكى، ھەتتا ئامانقۇل، خوجىنىياز پالگان ۋە ئەنسارىلارنىڭ ئۈرۈمچىدىن كېلىۋاتقان چېرىكلەرنىڭ ئەھۋالىنى ئۇقۇش ئۈچۈن ماڭغانلىقىمۇ يېزىلغان ۋە ئاخىرىغا «سېغىزخان» دەپ ئىمزا قويۇلغان ئىدى.

— خامۇش ماڭقا، خەت يېزىشنى بىلەمدۇ؟ — دەپ سورىدى تۆمۈر خەلپە.

— ۋاي تاڭەي، بىز بىر يۇرتتا تۇرۇپ، ئۇنىڭ مەكتەپتە ئوقۇغىنىنى زادىلا ئاڭلاپ باقمىغان، — دىدى ئامانقۇل.

— خامۇش ماڭقا خەت بىلگەندىمۇ مۇنچىلىك چىرايلىق يازالىشى ناتايىن. قاراڭلار، بۇ خېلى ئۇزاق زامان ئۇستاز كۆرگەن ئادەمنىڭ قەلىمىدەك قىلىدۇ. بۇنى كىم يازغاندۇ؟ — دىدى تۆمۈر خەلپە.

— ياقۇپ ياساۋۇلدىن گەپ سوراپ باقمايسىزمۇ؟ — دىدى ئېلى پالگان.

ئامانقۇل باش-كۆزى يېرىق ياقۇپ ياساۋۇلنى سۆرەپ كىردى. خېلى ئۇزۇن سوراق قىلىشتى. بىراق، ئۇ بايا ئامانقۇللارغا ئېيتىپ بەرگەن گەپلەردىن بۆلەك، ھېچقانداق يېڭىلىق ئېيتىپ بېرەلمىدى.

— ئەمدى بۇ مۇرتەتنى قانداق قىلساق بولار؟ — دىدى ئېلى پالگان، ئۆي خالى قالغاندا.

— ئۇنىڭ جاجىسى بىرتال ئوق، — دىدى قارا بوسۇق قولىغا مىلتىقنى ئېلىپ.

— توختا ئۇكام، ھازىرچە سولاپ قويايلى، ھېلىقى «سېغىز-خان» نى تۇتقاندىن كېيىن، نېمە قىلساق قىلارمىز، — دىدى تۆمۈر خەلپە.

— سېغىزخان ساي بېشىدا. قوينىڭ قېنى ئاي بېشىدا دەپ، ئاي بېشىنى ساقلايمىزمۇ؟ سەنزە، تۆمۈر ئاكا، بەكمۇ

ئېغىر ئادەم جۇمۇ!

— سەۋرى قىلساڭ، غورىدىن ھالۋا پىشۇر، دىگەن گەپ بار ئەمەسمۇ. — دەپ كۈلدى تۆمۈر خەلپە.

— بۇ «سېغىزخان» دىگەن كىمكىن-ھە؟ خەپ توختاپتۇر، ئاسماندا بولساڭ تاپىنگەدىن، يەردە بولساڭ كوكۇلىگەدىن تارتىپ چىقمايدىغان بولسام! — دىدى قارا بوسۇق غەزەپ بىلەن.

— «سېغىزخان» نىڭ ئۇۋۇسىنى خامۇش ماڭقا بىلىدۇ. ئاۋال شۇنى تېپىش كېرەك، — دىدى تۆمۈر خەلپە.

ئون توققۇزىنچى باپ

«ئەرۋاھ»

بۇ — ئويۇن ئەمەس، بۇ — تۇرمۇش.
تۇرمۇشتا تاماشاچىلار بولمايدۇ.

— يۇلىئۇس فۇچىك

1

خامۇش غايىب بولۇپ كەتكەندەك، شۇ كۈنى كەچكىچە ھېچيەردىن تېپىلمىدى. ئۇ بېقىپ يۈرگەن قويلارمۇ، بىر جىرانىڭ ئىچىدە قالغان ئىدى. بۇ ئىشقا ھەممىدىن ئامانقۇل بىلەن خوجىنىياز پالگان ئىچ-ئىچىدىن تىت-تىت بولۇپ، كېچىچە تۈزۈكرەك ئۇخلىماي چىقتى.

ئەتىسى يەنە بىرمۇنچە كىشىلەر خامۇشنى ئىزلەپ، تەرەپ-تەرەپكە كېتىشتى. شۇ ئارىدا كىمدۇر بىرى ئۇنىڭ ئۆلۈكى تېپىلغانلىقىنى خەۋەر قىلدى.

خاموش جىلغىنىڭ ئۇ قېتىدىكى بىر ئۆڭكۈردە دۈم ياتاتتى، سول تاغنىڭ ئاستىدىن ئىككى يەرگە پىچاق ئۇرۇلغان ئىدى.

تۈنۈگۈن، ياقۇپ ياساۋۇلنىڭ قولىغا چۈشكەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر قانداق تېز تارالغان بولسا، خاموشنىڭ ئۆلۈمى توغرىسىدىكى گەپمۇ بىر دەمدە ھەممىگە يېيىلىپ كەتتى.

— بۇنى كىم ئۆلتۈرگەندۇ؟ — دېدى خوجىنىياز پالۋان ئۆلۈككە قاراپ.

— بۇ چوقۇم ھېلىقى «سېغىزخان» نىڭ ئىشى، — دېدى ئامانقۇل، خۇددى «سېغىزخان»نى تاپماقچى بولغاندەك ئادەملەر ئارىسىغا كۆز يۈگۈرتۈپ.

— مانا ئەمدى «سېغىزخان» نىڭ ئۇۋىسىغا بارىدىغان يولمۇ ئۈزۈلدى، — دېدى تۆمۈر خەلپە ئاچچىق بىلەن. ئامانقۇل بىلەن خوجىنىياز پالۋانلار ياقۇپ ياساۋۇلنى داۋراڭ بىلەن ئەپكىلىپ خاتا قىلغانلىقىنى چۈشەنگەندەك يەرگە قاراپ جىم تۇرۇشتى.

— بولار ئىش بولدى، ئەمدى ۋاقتىدا كۆمۈۋېتىڭلار، پۇراپ كەتمىگەي يەنە، — دېدى تۆمۈر خەلپە ئاتقا مىنىۋېتىپ.

— ئايەت ئوقۇپ قويمامدىلا، — دېدى ئامانقۇل، بىر چەتتە تۇرغان ئاخۇن قارىغا قاراپ.

— يوقسۇ، يوقسۇ، مۇنداقلارغا ئايەت ئوقۇش ھارام، — دېدى ئاخۇن قارى قىزىرىپ كېتىپ.

بىرنەچچەيلەن ئازگالغا توپا تاشلاۋاتقاندا، ئايقىز ئامانقۇلغا «باياغى ئەخمەت كۈرۈك ئېسىڭىزدە بارمۇ؟» دېدى.

— بار، بار! بۇ خاموش ماڭغىنىمۇ كەلگەن كۈنىلا ئەمەت كۈرۈككە ئوخشاش ھاڭغا موللاق ئېتىپ، قاغا-قۇزغۇنلارغا يەم بولسا ئوبدان بولاتتى. تۆمۈر ئاكاممۇ ئەمدى بىلىپ قالغاندۇ، — دېدى ئامانقۇل ئايقىزغا قاراپ.

شۇ كېچىسى يەنە بىر ۋەقە يۈز بەردى:

تۈنۈگۈن ياقۇپ ياساۋۇل قارارگاھتا بىر كېچە باغلاقلىق

تۈرغاندىن كېيىن، بۈگۈن ئامانقۇل ئۇنى مەلىگە ئەپكىلىپ بىر ئۆيگە سولاپ قويغان ئىدى. بۇ ئۆي مەسچىت تېمىغا تۇتاش قىلىپ سېلىنغان مۇتەھەپخانىلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئىشىكى خېلىلا كونىراپ كەتكەن بولغاچقا، ئامانقۇل ئۇنىڭ پۇت-قولىنى يەنە باغلاپ تاشلىدى. كېچىسى كۆزەتچى قويۇش لازىملىقىنى ئويلاپ، ئىككى يىگىتنىمۇ بىللە ئېلىپ كەلگەن ئىدى. بىراق، ھۆسنارىخان بىلەن ئايقىز «چېرىكلەر كېلەي دەۋاتقاندا، يىگىتلەرگە مەلىدە نىمە بار، پۇت-قولى باغلاقلىق بىر ئىتنى بىز ساقلىيالمايمىزمۇ» دەپ ئۇلارنى قايتۇرۇۋەتتى.

بۇ كۈنلەردە رەۋىخان موماينىڭ تاۋى يوق بولۇپ قالغان ئىدى. سەپەر قۇل قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ يېمەك-ئىچمەك ۋە باشقا تەمىنات ئىشلىرى بىلەن بەنت بولۇپ، كۆپىنچە تاغ-قىر-لاردا تۈنەپ قالاتتى. ئامانقۇل ھەپتە-ھەپتىلەپ ئۆيگە قايتمايتتى. پەقەت بەزى كۈنلىرى ۋاقىت تاپالىسا، ئۆينى يوقلاپ كېلەتتى-دە، بىردەم ئولتۇرۇپ يەنە ئېتىنى چاپتۇرۇپ كېتەتتى. شۇڭا، ھۆسنارىخان ئايقىزغا ھەمرا بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۆيىدە قونۇپ يۈرەتتى.

ئامانقۇل ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخاننىڭ بايىقى گېپىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، «ئەمىسە ئۆزۈڭلار بىر نىمە قىلىڭلار» دەپ كېتىپ قالدى. ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخان مەسچىت ھوجرىسىدا يېتىپ قويىدىغان شەرۇللا بوۋاينىڭ قېشىغا كىرىپ مەسلىھەتلەشتى. ئاخىرى، باشقىلارنى ئاۋارە قىلماي، پەقەت شەرۇللا بوۋاينىڭ ئون ئىككى ياشلىق نەۋرىسى گالىنى چاقىرىپ كېلىپ، بۈگۈن كېچە نۆۋەت بىلەن كۆزەتچىلىك قىلىدىغان بولۇشتى.

شۇنداق قىلىپ، ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخان مىلتىقلىرىنى مۈرىلىرىگە ئېسىپ، تۈن نىسپىدىن ئاشقىچە كۆزەتچىلىك قىلدى. «قارا يىلپىز» رەۋىخان مومىنىڭ بوسۇغىسىدىن دالجىماي ئۆينى ساقلاپ ياتتى (رەۋىخان مومايلارنىڭ ئۆيى مەسچىتكە يېقىنلا

بەردە ئىدى)، نۆۋەت شەرۇللا بوۋايغا كەلگەندە، گالى بوۋىسىنىڭ نەيزىسىنى ئېلىپ، ئىككى سەكرەپلا ھىلىقى ئۆينىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە خۇددى ئەسكەردەك، نەيزىسىنى تىك تۇتۇپ، ئىشىك تۈۋىدە قېتىپ تۇردى. شەرۇللا بوۋاي نەۋرىسىگە زوقلىنىپ بىردەم قاراپ تۇرغاچ، «بېرى كەل بالام، كۆزەتچىلىكنى ئولتۇرۇپ قىلساقمۇ بولىدۇ» دەپ، تام تۈۋىدىكى سۇپىغا ئولتۇردى ۋە نەۋرىسىنى ئۇخلاپ قالمىسۇن دىگەن خىيال بىلەن ئۇنىڭغا چۆچەك ئېيتىپ بېرىشكە باشلىدى. بالا «ھە... ھە...» دەپ ئولتۇرۇپ، بىر چاغدا ئۇخلاپ قالدى. شەرۇللا بوۋاي كىگىز قالپىقىنى ئۇنىڭ بېشىغا قويۇپ بەردى. چۈنكى ئۇ، «بۈگۈن كېچە كۆزەت قىلىمىز» دىگەن گەپنى ئاڭلىغاندىن بۇيان، نەۋرىسىنىڭ زادى ئۇخلىيالمىغانلىقىنى بىلەتتى.

تەبىئەتمۇ خۇددى ئۇيقۇغا كەتكەندەك، پۈتۈن ئەتراپ جىمجىت ئىدى. پەقەت يىراقتا ئېقىۋاتقان تاغ سۈيىنىڭ كۆڭۈللەرگە ئارام بېغىشلىغۇچى مۇزىكىدەك يېقىملىق شاقىراشلىرىلا ئاڭلىنىپ تۇراتتى. شالاڭ بۇلۇتلار ئارىسىدا ئېرىنچەكلىك بىلەن ئۈزۈپ يۈرگەن تولۇن ئاي ھەممە ئەتراپنى كۈندۈزدىكىدەك يورۇتۇۋەتكەن ئىدى.

شەرۇللا بوۋاي ئۆز ئېتىقادى بويىچە، جىن ـ ئالۋاستىلارنىڭ زىيانداشلىقىدىن ساقلايدۇ، دەپ ئىشەنگەن «ئايەتەلكۇرسى» دىگەن ئايەتنى تەكرار ـ تەكرار ئوقۇپ بىردەم مېڭىپ يۈرگەندىن كېيىن، سۇپىغا ئولتۇرۇپ، نەيزىگە تاياندى. ئاستا ـ ئاستا ئۇنىمۇ ئۈگدەك بېسىشقا باشلىدى. شۇ ئارىدا كۆزىگە بىرنىمە كۆرۈنگەندەك بولدى: پېشىدىن تاپىنىغىچە ئاققا ئورالغان ئىگىز بىر گەۋدە بوۋايغا يېقىنلاشماقتا ئىدى. بوۋاي بۇنى «ئەرۋاھ» دەپ ئويلاپ، كۆزىنى مەھكەم يۇمۇۋالدى. شۇ ھامان كۈچلۈك بىر قول بوۋاينىڭ گېلىنى سىقتى. ئارقىدىنلا قاتتىق بىر نەرسە بېشىغا تەگدى. بوۋاي ھۇشسىزلىنىپ سۇپىغا يىقىلدى. «ئەرۋاھ» ئىشىكنى ئەپچىللىك بىلەن قومۇرۇپ تاشلاپ، ئۆيگە كىرىپ كەتتى. ئارقىدىنلا ياقۇپ

ياساۋۇلنىڭ جان تالىشىپ خىرقىراۋاتقان ئاۋازى ئاڭلاندى. «ئەرۋاھ»
ئۆيدىن ئىتتىك چىقىۋېتىپ، تامغا يۆلەكلىك تۇرغان ئىشىككە
پۈتلىشىپ كەتتى. ئىشىك يىقىلىپ، «تاق» قىلغان ئاۋاز ئاڭلىنىشى
بىلەن تەڭ «قارا يىلپىز» قاۋاپ تاشلىدى، باشقا ھويلىلاردىكى
ئىتلارمۇ قاۋاشقا باشلىدى. ھېلىقى «ئەرۋاھ» مەسچىتنىڭ كەينىگە
ئۆتۈپ كۆزدىن غايىپ بولدى.

كىيىم-كېچىكى بىلەنلا ياتقان ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخان
چۆچۈپ ئويغاندى-دە، مىلتىقلىرىنى ئېلىپ مەسچىتكە يۈگۈردى.

ياقۇپ ياساۋۇل بوغۇزلاپ تاشلانغان ئىدى. ئايقىز ئاسمانغا
قارىتىپ، ئارقا-ئارقىدىن ئىككى پاي مىلتىق ئاتتى. ئۆي-ئۆيدىن
يۈگۈرۈشۈپ چىققان ئادەملەرنىڭ ۋاڭ-چۇڭلىرى بىلەن مەلە
ئىچىنى ئەنسىزچىلىك قاپلاپ كەتتى.

2

ئامانقۇل ئۆزىنىڭ ئۆيىدە باش-كۆزى تېڭىلغان شەرۇللا
بوۋىغا ئۇسسۇزلۇق ئىچكۈزۈۋاتقاندا، ياش ئىمام ئاخۇن قارى
بامدات نامىزىدىن يانغان جامائەتنى باشلاپ، ئەھۋال سوراپ
كىردى.

— توۋا دەيدىغان ئىش! ۋاللاھۇ ئەلەم، بۇمۇ ئاخىر زاماننىڭ
ئالامەتلىرىدىن بولسا كېرەك، — دېدى ئاخۇن قارى تۆردە ئولتۇرۇپ.

«توۋا، توۋا» دەپ ياقىسىنى تۇتۇشتى ياشىنىپ قالغان
كىشىلەرنىڭ بەزىلىرى.

— ئىمام ئاخۇنۇم، — دېدى ئامانقۇل ئاخۇن قارىغا قاراپ، —
ئۆزلىرى ئوقۇغان كىتابلاردا ئاخىر زامان بولغاندا، «ئەرۋاھ» لار
قولىغا تىغ ئېلىپ ئادەم ئۆلتۈرىدىغان ئىشلار بولىدۇ، دەپ
يېزىلغانمۇ؟

— ۋاللاھۇ ئەلەم، مۇقەددەس كىتابلاردا بۇ خۇسۇستا ئۇچۇر

بېرىلمىگەن بولسا كېرەك، — دېدى ئىمام كىچىككىنە سەللىسىنى تۈزىتىپ تۇرۇپ.

— ئۇنداق بولسا، شەرۇللا بوۋاينىڭ بېشىنى يېرىپ، ياقۇپ ياساۋۇلنى بوغۇزلىۋەتكەن «ئەرۋاھ» بىزگە ئوخشاش تىرىك ئادەممۇ نېمە؟ — دېدى ئامانقۇل ئىمامغا تىكىلىپ قاراپ.

ياش ئىمام بىرئاز ئوڭايسىزلانغاندەك يەرگە قارىۋالدى، ئاندىن:

— ئاللا تائالانىڭ ھېكمەتلىرى كۆپ. بىز بەندىلەر بۇ ھېكمەتلەرنىڭ سىرىنى بىلىپ كېتىشكە ئاجىزمىز، — دېدى.

— ئاللانىڭ ھېكمەت سىرلىرىنى بىلەلمىگەن بىلەن بەندىنىڭ سىرىنى بەندە بىلەلەيدۇ، — دېدى ئامانقۇل يەنە ئىمامغا تىكىلىپ قاراپ.

نۇرۇل بوۋاي ئامانقۇلنىڭ گېپىنى قۇۋۋەتلەپ مۇنداق دېدى:

— بىگىز قاپتا ياتماس، ئۆلۈك تاغاردا دەپ، بۇ ئىشنىڭ سىرىمۇ ئېچىلىپ قالار.

ياش ئىمام «ئىنشائاللا شۇنداق بولۇر» دەپ دۇئا ياندۇرۇپ ئورنىدىن قوپتى.

توپ-زەمبىرەك ۋە ئەڭ يېڭى مىلتىقلار بىلەن قوراللانغان ئۇرۇمچى چېرىكلىرىنىڭ يەرلىك چېرىكلەر بىلەن بىرلىكتە قوزغاي-دىغان يېڭى ھۇجۇمىغا قانداق تاقابىل تۇرۇش مەسىلىسىدە باش قاتۇرۇپ تۇرغاندا، ئارقا-ئارقىدىن يۈز بەرگەن بۇ سىرلىق ۋەقەلەر قوزغىلاڭ رەھبەرلىرىنى بىرئاز گاڭگىرىتىپ قويىدى، ھەتتا ھەمرالىرىنىڭ نەزىرىدە «ناھايىتى ئېغىر ئادەم» ھېساپلانغان تۆمۈر خەلپىنىڭمۇ خىيالى چېچىلىپ، كۆڭلى پەرىشان بولۇشقا باشلىغان ئىدى. ئۇ شەرۇللا بوۋاينى يوقلاپ كېلىپ، بىردەم مۇڭداشقاندىن كېيىن، خىيالغا چۆمدى: ھېلىقى «سېغىزخان» نى تۇتالمايۋاتساق، يەنە بىر «ئەرۋاھ» نىڭ پەيدا بولغىنىنى قارا،

ئەمدى بۇ «ئەرۋاھ» كىم بولغىيدى؟ ئەجەپ ياقۇپ ياساۋۇل قولغا چۈشكەن كۈننىڭ ئۆزىدىلا خامۇش ماڭقا غايىپ بولدۇ ۋە شۇ كېچىسى ئۆلتۈرۈلدۇ؟ خۇددى بىرسى ماراپ تۇرغاندەك، شەرۇللا بوۋاي كۈزەتچىلىك قىلغان گەزدە، «ئەرۋاھ» پەيدا بولۇپ، ياقۇپ ياساۋۇلنىمۇ ئۆلتۈردۇ. بۇ «ئەرۋاھ» بىلەن «سېغىزخان» ئىككىسى بىر ئادەم ئەمەسمىدۇ؟ ھە، ھە، شۇنداق، بۇ ئىككىسى بىر ئادەم. دېمەك، ئارىمىزدا بىزنىڭ تېرىمىزگە كىرىۋالغان ناھايىتى مەككار بىر دۈشمەن بار. بۇ دۈشمەن شا مەخسۇتنىڭ نەچچە يۈزلىگەن چېرىكلىرى قىلالمىغان ئىشلارنى قىلىۋاتىدۇ. بىز تېخى قاتتىق غەپلەتتە ئىكەنمىز. بىز تاش سانىساق، شا مەخسۇت قۇم سانايدىكەن. ئەمما بۇ مەككار دۈشمەن بىزنىڭ ھەربىر باسقان قەدىمىمىزنى قانداق قىلىپ مۇنداق ئېنىق كۆرۈپ تۇرغاندۇ؟ ھە، ھە، ئۇقتۇم، ئۇقتۇم. كۆرۈپ تۇرمىدى، بىز ئۆزىمىز كۆرسىتىپ قويۇپتىمىز. ۋاي ئىسىت، شۇنىڭغىمۇ ئەقلىم يەتمەپتۇ. ئاشۇ كۈنىلا ئىش بۇزۇلغان ئىكەن. ئامانقۇللار ياقۇپ ياساۋۇلنى يۇرت ئىچىگە كۆپ-كۈندۈزى ئەپكىرىمىگەن بولسا، بۇ «سېغىزخان» ئاللىقاچان قىلتاققا چۈشكەن بولاتتى. ئۇ، ياقۇپ ياساۋۇلنى كۆرۈپ ياكى ئۇنىڭ قولغا چۈشكەنلىكىنى ئاڭلاپلا، ئۆز ئىزىنى يوقىتىش ئۈچۈن ئىشقا كىرىشكەن ئىكەن-دە! ئەمدى بۇ «سېغىزخان»نى ھەرگىز ئاشكارا تۇتقىلى بولمايدۇ. بىزمۇ شۇنىڭغا لايىق ئىش قىلمىساق بولمىدى. ئۆي-قۇمىزنى ئېچىپ، بىزگە ئەقىل ئۈگىتىپ قويغان «سېغىزخان» غا رەھمەت.

كېيىن، تۆمۈر خەلپە بۇ ئوي-پىكىرلىرىنى ئۆز ھەمراھلىرىغا ئېيتتى. ئامانقۇل بىلەن خوجنىياز پالگانلار ھىلىقى كۈنى ياقۇپ ياساۋۇلنى يۇرت ئىچىگە ئاشكارا ئەپكىرىپ «سېغىزخان»نى ئۈر-كىتىپ تاشلىغانلىقىغا قاتتىق پۇشايمان قىلدى.

— ئۆتكەنكە سالاۋات، — دېدى تۆمۈر خەلپە، — بۇرۇنقىلار: «سېغىزخان سەگەك نېمە، ئۆزىدىنىمۇ جېنى بەك نېمە» دەپ

بىكار ئېيتمىغان، ئەمما، «تۈگىمەيدىغان ئىش يوق، قىلتاقتا
چۈشمەيدىغان قۇش يوق» دېگەن گەپمۇ بار. بۇ «سېھىرخان»-
نىڭ قىلتاقتا چۈشمىگىنىنى مەن كۆرەي. ئەمدى، خىياللىڭلارنى بۇ
ئىشقا چاچماي، يېڭى جەڭگە تەييارلىنىڭلار!

يىگىرمىنچى باپ

سۆزلەيدىغان تۇمار

تەدان تۈلكە تۇمشۇغىدىن ئىلىنار.

— ئۇيغۇر خەلق ماقالى

ئۇرۇمچىدىن چېرىك كەلگەنلىگى ئېنىق بولغاندىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە «ئەمدى ئۇلارنىڭ تاقىتا ھۇجۇم قىلىشى چوقۇم» دەپ، بولغۇسى جەڭنىڭ پىلانلىرى ئۈستىدە باش قاتۇرۇشقا باشلىدى ۋە ھەمرالىرىنى يىغىپ، «ئابدۇل تارانىنىڭ ئېيتقانلىرىنى ئاڭلىدىڭلار، ئۇرۇمچى چېرىكلىرىگە شيەتەي بىلەن شا مەخسۇتنىڭ كۈچۈكلىرى قوشۇلسا، بىزگە ھۇجۇم قىلىدىغان چېرىكلەرنىڭ سانى مىڭدىن ئېشىپ كېتىشى تۇرغان گەپ. قېنى ئېيتىڭلارچۇ، بىز قانداق قىلساق بولار؟» دىدى.

بۇ ھەقتە ھەركىم ھەرنىمە دەپ، خېلى ئۇزۇن پاراڭ بولدى، ئاخىرى، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان لايىھىسى بويىچە مۇنداق قارارغا كېلىشتى: تازا تالاپ تۇرۇپ، ئوتتۇرا قولدەك

يىگىتتىن ئۈچ يۈزى ئايرىپ چىقىلدۇ. بۇلار ئۈچ توپقا بۆلۈندۇ. چېرىكلەر شەھەردىن قوزغىلىپ چىققان ھامان، بىرىنچى توپنى ئېلى پالگان كۆشۆتە ئېغىزىغا مۆكتۈرۈپ، ۋاقتى يەتكەندە، دۈشمەننى ئارقا تەرەپتىن ئۇرىدۇ؛ ئىككىنچى توپنى قارا بوسۇق تۆرۈك غولى بىلەن تۇتاشقان ئىدىرلىقلارغا يوشۇرىدۇ. جەڭ قىزىغاندا، دۈشمەنگە ئوڭ قاناتتىن تېگىدۇ. ئوتتۇرىدا تۆمۈر خەلپە، ئامانقۇل، خوجىنىياز پالگانلار تۇرىدۇ. بۇ توپقا ئەڭ ئۇستا مەرگەنلەر ئاجرىتىلىپ، ھەربىر مەرگەنگە بىردىن ياردەمچى، ئىككىدىن مىلتىق بېرىلىدۇ. ياردەمچى بولغان كىشى مۇمكىن قەدەر ئۆزى ئاتماي، مىلتىقنى ئوقلاپ بېرىدۇ. بۇ توپتىكىلەر ئاقچۇق سېيىغا يېقىن — ئۇدۇلدىكى ئىدىرلىقلارغا جايلىشىدۇ، ئۇلارنىڭ ئاتلىرىنى ئىدىرلىق ئىچىدىكى پىنھان جايلاردا يەتتە-سەككىزدىن قىلىپ، ئايرىم ئادەملەر تۇتۇپ تۇرىدۇ. ئاھالە ئىچىدىن قالپاق، بۆك، كونا كىيىم-كېچەك، لاتا-پاتا يىغىپ، تاغ قاپتاللىرى بىلەن كۆتەل① ۋە دۆڭلۈكلەر ئۈستىگە قارانچۇقلار ياسىلىدۇ. بىر قىسىم ئاھالە شۇ قارانچۇقلار ئەتراپىدا مىدىرلاپ يۈرۈپ، باراڭ كۆرسىتىشكە سەپەرۋەر قىلىنىدۇ، جەڭ باشلىنىش بىلەن تەڭلا، ئۇلار ئۆزىنى دالدىغا ئالىدۇ. ئەنسارى ۋە قاسىم قىزىق باشلىق بىر نەچچە يىگىت ھازىردىن باشلاپ ئاقچۇق سېيىنى چارلاشقا كىرىشىدۇ.

ئېلى پالگان تىكە ساقىلىنى سىلاپ ئولتۇرۇپ مۇنداق دېدى:

— بۇغۇ ئوبدان بولدى. لېكىن، تۆرۈك غولىدىن گەشەت قىلىمەن②، ئۇ يەرگە بۆلگەن ئادىمىمىز ئاز بولۇپ قالدى. چېرىكلەر شۇ تەرەپكە جىققراق ئېسىلىپ ئالارمىكىن.

— ئېلى ئاكا، — دېدى قارا بوسۇق، — ئۆزۈڭنى ئەر چاغلىساڭ ئۆزگىنى شىر چاغلا دەپتىكەن، سەنزە، مېنى كۆزگە ئىلمايسەن-

① كۆتەل — داۋاندىن پەس، ئادەتتىكى دۆڭلۈكتىن ئېگىزرەك كەلگەن تۆپىلىك.

② ئەندىشە قىلىمەن دېمەكچى.

ھە! مەن يۈز يىگىت بىلەن ئۇ يەردە پادا باقامدىمەن؟

— سېنى پادا باقامدىكىن دەۋاتقىنىم يوق، تۆرۈك غولى خەۋپلىك يەر، ئادەم جىقراق بولسۇن دەۋاتىمەن.

— بولدى، بولدى تالاشماڭلار، قالغىنىنى ئۆز ۋاقتىدا كۆرەيلى، — دىدى تۆمۈر خەلپە ئارىغا چۈشۈپ.

بۈگۈنكى كۈن تېپ-تېچ ئۆتۈپ كەتتى. چارلىغۇچىلار خېلى يەرگىچە بېرىپمۇ ھېچقانداق خەۋەر ئېلىپ كېلەلمىدى. گۈگۈم چۈشكەندە تۆمۈر خەلپە ئۆينى يوقلاپ كەلمەكچى بولۇپ، ئامانقۇل بىلەن ئاتلىنىپ ماڭدى.

تۆمۈر خەلپىنىڭ بالا-چاقىسى ھىلىقى كېچىسى «ئەرۋاھ» ۋەقەسى يۈز بەرگەن مەسچىتكە يېقىن، يول بويىدىكى ئىگىزرەك يەرگە سېلىنغان بىر ھويلىدا شاكىرىنىڭ بالا-چاقىسى بىلەن بىللە ياشايتتى. بۇ ھويلا ئۇلارنىڭ ئۆز زىمىنى ئىدى. شۇ ھويلىغا تۇتاش يەنە بىر كىچىكرەك ھويلىغا سەپەرقۇللار جايلاشقان ئىدى. ھەر ئىككى ھويلىدىكى ئۆيلەرنىڭ ھەممىسى دىگىدەك يېرىم تاش، يېرىم كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان ئاددى ۋە تۈڭلۈكلۈك ئۆيلەر بولۇپ، پەقەت تۆمۈر خەلپىنىڭ مېھمانخانا قىلغان ئۆيى بىرقەدەر چوڭ ۋە پەنجىرىلىك ئىدى.

تۆمۈر خەلپە بىلەن ئامانقۇل مەھەللىگە كىرگەندە ئەلنىڭ ئالدى يېتىپ بولغان ئىدى. ئىتلارنىڭ قاۋاشلىرى ئاندا-ساندا ئاڭلىنىپ تۇراتتى. تۆمۈر خەلپىلەر ئۆيگە يېقىنلاشقاندا «قارايىلىپىز» مۇ بىر پۈتىنى سۆرەپ، ھويلىنىڭ چاقسا ئىشىگىدىن قاۋاپ چىقتى. بىراق، ئىگىسىنى تونۇپ، دەرھال ئەركىلەشكە باشلىدى. ئارقىدىنلا سەپەرقۇل پەيدا بولۇپ، تۆمۈر خەلپە بىلەن ئېسەنلىك سورىشىپ تۇرغاندا، ئامانقۇل تۆمۈر خەلپىنىڭ بالا-چاقىلىرى جايلاشقان ھويلىنىڭ قوروق تېمىدىن چۈشۈپ، چاقسا ئىشىكنى ئاچتى ۋە ئاتلارنى ئېغىلغا ئەپكىرىپ كەتتى. شۇ ئارىدا تۆمۈر خەلپىنىڭ ئايىلى زورىخان ئۆيدىن چىراق كۆتىرىپ چىقتى.

— قونۇپ قالارسىلەر، — دېدى سەپەرقۇل تۆمۈر خەلپىگە قاراپ.

— ياق، بىردەم ئولتۇرۇپ كېتىمىز. ئايلاراپام قانداقراق ياتىدۇ؟

— خۇدايىم شىپالىق بېرىپ، تۈزۈلۈپ قېلىۋاتىدۇ.

— كېچىسى ئاغرىق يوقلاش ياخشى ئەمەس دەيدىكەن، باشقا بىر كۈنى يوقلاپ كىرەي، مېنى سورىدى دېگىن ئاكا.

— خوش، ئامان بولۇڭلار.

تۆمۈر خەلپە ئۆيگە كىرىپ، كاڭدا قاتار ياتقان بالىلىرىنىڭ بېشىغا ئېگىشتى. چەتتە چوڭ قىزى — ئون ئىككى ياشلاردىكى ئايىنۇر، ئوتتۇرىدا سەككىز ياشلاردىكى كىچىك قىزى مەستۈرە، ئۇنىڭ يېنىدا بەش ياشلاردىكى ئوغلى باسىت بىر خىلدا ئۇخلاپ ياتاتتى. تۆمۈر خەلپە كەڭ ئالقىنى بىلەن باسىتنىڭ پېشانىسىنى سىلاپ قويدى، زورىخان چاي قايناتىش ئۈچۈن ئوچاققا ئوت ياقتى. قارا چىراق بۇ كىچىككىنە ئۆينى بىر خىلدا يورۇتۇپ تۇراتتى. تۆمۈر خەلپە يېنىدا ئولتۇرغان زورىخاننىڭ سولغۇن يۈزىگە قاراپ، ئىچى سىرىلگەندەك بولدى - دە، قوللىرىنى ئالقىنىغا ئېلىپ مۇنداق دېدى:

— تازىمۇ جاپا تارتتىڭ ئاپىسى. مېنىڭ قولۇمغا چۈشكەندىن بۇيان، بىرەر كۈنىمۇ خاتىرجەم ئۆتەلمىدىڭ، ئۇنىڭ ئۈستىگە...

— مۇنداق گەپلەرنى قىلمىسىلا، — دېدى زورىخان غەمكىن بىر تەبەسسۇم بىلەن، خۇدايىم باشلىرىنى ئامان قىلسا، ھەممىسى ئۆتۈلۈپ كېتىدۇ. ئەمما زە، ئۆزلىرىدىن بەك غەم يەيمەن. تولىمۇ يوغان ئىشلارغا كىرىشىپ قالدىلا. «تورپاق يىغىلىغى»نىڭ نېمە بولغانلىقىنى خىيال قىلسام، تەنلىرىم شۈقىراپ، بۆلەكچىلا بولۇپ كېتىمەن. خۇدايىم ئۇنداق كۈنلەرنى ھارام قىلغاي.

— ئۇنداق خىياللارنى قىلما. ياغاچ قازاندا بىرلا ئاش پىشىدۇ، شا مەخسۇتنىڭ «تورپاق يىغىلىغى»دىكى مايمۇن ئويۇنىغا

ئەمدى ھېچكىم گول بولماس. ئەتراپقا قاراپ باقماسەن، قىزىل-
گۈلنىڭ تۇقىدەك، بەش ئاتارنىڭ ئوقىدەك يىگىتلىرىمىز بىلەن
پۈتۈن تاغ خەلقى ئەنە ئاۋۇ پەرۋاندەك ئۆزىنى ئۇرۇۋاتقاندا،
نېمىدىن غەم يىگۈلۈك، قالغىنىغا ئاللانىڭ ئۆزى كېپىل.

— ئۇغۇ راست، ھۆسنارىخان بىلەن ئايقىزغا قاراپلا مازۇزلۇ-
غۇم كېلىدۇ. خوتۇن كىشىلەر چېغىدا، شۇنداق قىلىۋاتقاندا،
شاھمەخسۇتنىڭ چېرىكلىرى نېمىمۇ قىلالار! ئەمما زە، يېغى ياندىن،
بالا قېرىنداشتىن دەپ، ئۆپ-چۆرىلىرىدىكى گايى ئادەملەر...

زورىخان تىلىنىڭ ئۇچىغا كېلىپ قالغان گېپىنى يۇتۇۋەتتى.
تۆمۈر خەلپە خوتۇنىنىڭ كۆزىگە تىكىلىپ قارىدى. ئۇنىڭ مۇلايىم
قوي كۆزلىرىدە ياش ئەگىپ تۇراتتى.

— نېمە بولدۇڭ، گېپىڭنىڭ ئايىغىنى ئېيتمامسەن، — دېدى
تۆمۈر خەلپە سەل سەگەكلىشىپ.

— ھېچنېمە، — دېدى زورىخان ئالقىنى بىلەن يېشىنى
سۈرتۈپ.

— ياق، بىرنېمىنى ئۇققان ئوخشايسەن، گايى ئادەملەر دەپ
توختاپ قالدىڭغۇ؟

زورىخان بىردەم خىيالغا چۆمدى-دە، مۇنداق دېدى:

— سەيپۇڭ توختاخۇن يوچۇنلا بىر ئادەم ئىكەن، بىزنىڭ
ئاينۇرغا بىر قىسمىلا گەپلەرنى قىپتۇ.

— نېمە دەپتۇ؟

— ئۆتكەن جۈمە كۈنى توختاخۇن مەسچىتنىڭ سۇپىسىدا
ئىمام ئاخۇنۇم بىلەن ئولتۇرۇپتىكەندۇق، بىزنىڭ ئاينۇرنى كۆ-
رۈپ قىچقىرىپتۇ. قىز بالا يېنىغا بارسا، «بىر ئوبدان چوڭ بو-
لۇپ قاپتىلا، دادىلىرى ھازىر خەلپەم بولدى. كېيىن شاھمەخسۇت-
نىڭ ئورنىغا ۋاڭ غوجام بولىدۇ، ئاپىلىرى پۈجۈڭ بولىدۇ، قارا
بوسۇق بىلەن ئىپلى پالگاننى تەيجىسى بەگ قىلىدۇ. سەپەر-
قۇلنى قېزبەگ قىلار، ماڭا ھېچبولمىسا، دورغىلىق تېگەر، ئۆكەم-

دە ئۆزلەنى كېلىن ئايلا قىلىۋالاي دىسەم، مەرتىۋىسى تۆۋەن ئىكەن دەپ ئاپىلىرى ئۇنىماي تۇرمىغاي جۇمۇ؟ دورغىلىقمۇ تۆۋەن مەرتىۋە ئەمەس» دەپتۇ. قىز بالا ئىزا تارتىپ ئۆيگە يىغلاپ كىرىپتۇ. قارىسىلاچۇ، بۇ توختاخۇننىڭ نىمە دىگىنىدۇ؟

— ئوينىشىپ ئېيتقىنىدۇ، — دىدى تۆمۈر خەلپە كۈلۈپ كېتىپ، — بىرىمىز ۋاڭ، بىرىمىز تەيجى بولۇش نىيىتىمىزنىڭ يوقلۇغىنى توختاخۇن ئوبدان بىلىدۇ. بىز ئۆزىمىز ۋاڭلىقنى ئۆرۈۋېتىپ، يۇقرالارغا تەڭلىك، ئەركىنلىك ئالىمىز دەۋاتساق، ئۇنداق ئىشمۇ بولامدۇ؟ بۇ گەپنى سەنمۇ ھىچكىمگە دەپ يۈرمە، ئاپىسى!

— ئۆزلەزە، بەك قىزىق ئادەم. باشلىرىغا ئاق سانچىلغان بىلەن، گايىدا كىچىك بالىدەك قىلىقلارنى قىلىدىلا. كۆڭلىدە نىمە بولسا، ئېغىزىغا شۇ چىقىدۇ دەپ، توختاخۇننىڭ كۆڭلىدە بىرنىمە بولمىسا، ھىچنىمىدىن ھىچنىمە يوق ھىلىتىنلا ۋاڭلىق، تەيجىلىك تالىشىپ يۈرەمدۇ؟ ھايۋاننىڭ ئالىسى تېشىدا، ئادەمنىڭ ئالىسى ئىچىدە دەپتىكەن، ئۆيقۇلىرىنى ئېچىۋاراق يۈرسىلە بولۇرمىكىن.

— ۋاي ئاپىسى، تولىمۇ زىيادە گەپلىك بوپقاپسەن. گۇمان ئىشانىنى قاچۇرۇپتۇ دەپ، مۇنداق ئەندۇ① خىياللارنى قىلما، — دىدى تۆمۈر خەلپە، ئاندىن گەپنى باشقا ياققا يۆتكەپ، — ھە راست، ھۆسنارىخان بىلەن گەپلىشىپ باقتىڭمۇ؟ — دەپ سورىدى.

زورىخان ئېرىنىڭ مىجەزىنى بىلگەچكە، سەيپۇڭ توختىنى توغرىسىدىكى گەپنىڭ باشقا ياققا يۆتكەلگەنلىگىدىن خوشال بولۇپ، ئۇنىڭ سوئالىغا «ھە، گەپلەشتىم، مەيلى باردەك قىلىدۇ» دەپ دەرھال جاۋاپ بەردى. بۇ، ھۆسنارىخان بىلەن قارا بوسۇقنى چېتىپ قويۇش توغرىسىدىكى گەپ ئىدى. قارا بوسۇق بىرنەچچە

① ئەندۇ — خاتا، غەلىتە.

يىللار بۇرۇن شامەخسۇتنىڭ غەزىۋىگە ئۇچراپ، نوەغا ئۈچ يىللىق سۈرگۈن قىلىنغان. سۈرگۈن مۇددىتى توشقىچە خوتۇنى ئاغرىق بىلەن قازا تېپىپ، ئۆزى بويتاق قالغان. ئىككى بالىسىنى قېيىنى ئاتىلىرى بېقىۋالغان ئىدى. تۆمۈر خەلپە قارا بوسۇق بىلەن ھۆسنارىخاننىڭ سەرگۈزەشتىلىرىنى ئوبدان بىلگەچكە، بۇ ئىككىيلەننى چېتىپ قويۇش خىيالىغا كېلىپ، ھۆسنارىخاننىڭ مەيلىنى بىلىپ بېقىشنى زورىخانغا تاپشۇرغان ئىدى.

تۆمۈر خەلپە زورىخاننىڭ جاۋاۋىنى ئاڭلاپ، پىيالىنى داستىخانغا قويدى ۋە «خويمۇ ئوبدان بوپتۇ، بىزنىڭ قارا بوسۇغىمىز بۇ گەپنى ئاڭلىسا، قانچە خوش بولۇپ كېتەر، ئەمدى. كۆڭلىمىزنىڭ بىر ئاز ئارامى بولغاندا، تازا قاملاشتۇرۇپ، بىر توي ئوينىۋېتىلى» دەپ قاقاقلاپ كۈلدى. ئۇنىڭ كۈلكىسىدىن كىچىككىنە باسىت ئويغىنىپ كېتىپ، يوتقاندىن سۇغۇرۇلۇپ چىقتى-دە، يۈگۈرۈپ كېلىپ، دادىسىنىڭ بويىنىغا ئېسىلدى:

— دادا، دادا، ماڭا مىلتىق ئەپكەلدىڭمۇ؟

— ئەپكەلدىم، بالام، — دېدى تۆمۈر خەلپە قىپ-يالىڭاچ باسىتنى قۇچىقىغا ئېلىپ.

— قېنى؟ — دېدى باسىت، ئۆيىنىڭ ھەممە يېرىگە كۆز يۈگۈرتۈپ.

— بويۇڭ يەنە بىر غېرىچ ئۆسكەندە بېرىمەن، — دېدى تۆمۈر خەلپە.

باسىت «مانا ئۆستى، مانا ئۆستى» دەپ پۇتىنىڭ سوڭىنى كۆتىرىپ، ئۈچى بىلەن كاڭنىڭ ئۈستىدە يۈگۈرۈشكە باشلىدى. ئاينۇر بىلەن مەستۇرەمۇ ئويغىنىپ كەتتى. چاشقاننىڭ قۇيرۇغىدەك بىر تال نىياز چېچىنى گەجگىسىدە پۇلاڭلىتىپ شوخلۇق قىلىۋاتقان باسىتقا قاراپ، ھەممەيلەن كۈلۈشەتتى.

زورىخان بىر ئوغۇل، بىر قىزدىن جەمئى بەش بالا تۇغقان بولسىمۇ، ئوغۇللىرى تۇرماي، كۆڭلى يېرىم يۈرگەندە، يەنە

قىساق كۆتىرىپ قالدى. دەل شۇ كۈنلەردە «تورپاق يىغىلىغى» بولۇۋاتاتتى. كىتاۋىمىزنىڭ باش قىسمىدا ئېيتقىنىمىزدەك، شۇ يىلنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۆمۈر ئۈرۈمچىگە قىچىپ كەتتى. ئۇ، زورىخان بىلەن خوشلىشىۋېتىپ، «ئوغۇل تۇغساڭ ئېتىنى باسىت قويۇڭلار» دىگەن ئىدى. شۇنىڭغا بىنائەن، بالىغا باسىت دەپ ئات قويۇلدى. بىراق، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئانىسى «بۇ بالىنى خۇدا يولىدا نىياز قىلىۋەتسەك، تۇرۇپ قالسا ئەجەپ ئەمەس» دەپ، قىرىق چىچى چۈشۈرۈلىدىغان چاغدا، ئوڭ دوقىسىدىن ئالمىدەك يەرنى قالدۇرۇپ قويدى. بەش يىلدىن بېرى باسىتنىڭ بۇ نىياز چېچى ئۆسۈپ، بىر غېرىچتىن ئېشىپ كەتكەن ئىدى. شۇڭا، بەزىدە ئويناشاق بالىلار «قىز بالا، قىز بالا» دەپ ئۇنىڭ چىشىغىمۇ تېگىپ قوياتتى. مۇنداق چاغلاردا باسىتمۇ بوش كەلمەي «قىز بالا دىگەنىنىڭچۇ، چېچى ئىككى تال بولىدۇ، مېنىڭ بىر تال» دەپ ئۆزىنى ئاقلايتتى.

تۆمۈر خەلپە باسىتنىڭ ئەنە شۇ چېچىغا قاراپ ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭ بوينىغا ئېسىلغان ئۈچ بۇرجەكلىك تۇمارنى كۆرۈپ قالدى.

— بۇنىڭ تۇمارىمۇ بار ئىكەنغۇ، قاچانلاردا ئېسىپ قويغان؟ — دىدى.

— خېلى بولدى، ھىلىقى ئىمام ئاخۇنۇم كەلگەن كۈنلەردە، — دىدى زورىخان.

— تۇمارنى ئىمام ئاخۇنۇم پۈتۈپ بەرگەنمۇ؟

— ھەئە.

— قېنى مەن كۆرۈپباقاي، نىمە دەپ پۈتىدىكىن؟

زورىخان باسىتنىڭ بوينىدىن تۇمارنى ئېلىپ، قايچا بىلەن سۆكتى. تۆمۈر خەلپە ئۈچ بۇرجەك قىلىپ قاتلانغان خوتەن قەغىزىنى ئېچىپ، قومۇش قەلەمدە پۈتۈلگەن ئايەتلەرگە كۆز يۈگۈرتتى. ئۇنىڭ سالاپەتلىك چىرايىدا بىردىنلا ھەيرانلىق ئالامەتلىرى كۆرۈندى. ئۇ قەغەزدىكى قۇرلارغا قارىغانسېرى ھەيران-

لىغى ئېشىپ، ئورنىدىن دەست قوپتى - دە، زورىخانىغا قاراپ، «چوڭ ئۆيگە چىراق ياق» دېدى ۋە ئۆزى ئامانقۇلنى چاقىردى. ئىككى هويلا ئوتتۇرىسىدىكى قورۇق تامدىن ئامانقۇلنىڭ بېشى كۆرۈنگەن هامان، «سەپەرقۇل ئاكام بىلەن بۇيان چىقىڭلار!» دېدى تۆمۈر خەلپە.

سەپەرقۇل بىلەن ئامانقۇل كىرگەندە، تۆمۈر خەلپە ئۆزىنىڭ مېھمانخانىسىدىكى قارا چىراق يورۇغىدا يالغۇز ئولتۇرۇپ، تۇمارغا پۈتۈلگەن خەتلەر بىلەن ھىلىقى «سېغىزخان» يازغان مەخپى مەلۇماتتىكى خەتنىڭ سۆڭگىنى سېلىشتۇرۇپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ قوشۇمىسى تۈرۈلۈپ، چىشلىرى غۇچۇرلاۋاتقاندەك سېزىلەتتى. سەپەر قۇللار ئۆيگە كىرىشى بىلەن، تۆمۈر خەلپە: قېنى ئولتۇرۇڭلار، ھىلىقى «سېغىزخان» تېپىلدى، «ئەرۋاھ»مۇ تېپىلدى دېدى. ئاندىن ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈپ، بۇنىڭ ھەممىسى ھىلىقى ياش ئىمام، يەنى ئاخۇن قارىنىڭ ئىشلىرى ئىكەنلىكىنى ئېيتقاندا، ئامانقۇل ئورنىدىن چاچراپ قوپۇپ، غەزەپ بىلەن مۇنداق دېدى:

— مەن دېمىدىممۇ! بۇ چىركىن مۇشۇ يۇرتقا ئۇنگەن كۈنلا، كۆزۈمگە يوچۇن كۆرۈنگەن. ھەممە ئادەمنىڭ ئىككى كۆزى بولسا، ئۇنىڭ كۆزلىرىنىڭ ئارقىسىدا يەنە ئىككى كۆز باردەك بىلىنگەن. مەن ھازىرلا بېرىپ، پۇت - قولنى يەرگە تەككۈزمەي ئەپكېلىمەن.

— توختا، — دېدى سەپەرقۇل، سەن ئۆتكەن قېتىممۇ مۇشۇنداق قىلىپ، خامۇش ماڭقىنى قولدىن چىقىرىپ قويدۇڭ. ئاۋال تۆمۈر ئاكاڭنىڭ گېپى تۈگىسۇن، — دېدى سەپەرقۇل.

— تۈۋا، — دەپ داۋام قىلدى تۆمۈر خەلپە، — مەن بۇ مەلئۇننىڭ چىراي - شەكلىگە قاراپ، ئىچىنىمۇ چىرايلىق دەپتىكەنمەن؛ تىلىنىڭ شىرىنلىكىگە قاراپ دىلىنىمۇ ئاق دەپتىكەنمەن؛ ئادەمنى ئېرىتىپ تاشلىغۇدەك قىرائەت قىلغىنىغا قاراپ، خىزىر ئاغزىغا ئىلىم سالغان قارى قۇرئان دەپتىكەنمەن؛

بىتەرەت يەر دەسسەمەيدىغانلىقىغا قاراپ، ئەۋلىيادەك تەقۋا مۇسۇلمان ئىكەن دەپتىمەن. تۈۋا! ئۇنىڭ جادۇگەر، ئىبلىس، بېشىغا سەللە ئوراپ، پەرىجە تون كىيىۋالغان تەدان تۈلكە ئىكەنلىكىنى نەدىن بىلەي. ئۇنىڭ قۇرئان ئوقۇغان ئاغزىمۇ قان، ئايەت پۈتكەن قولىمۇ قان ئىكەن. ئۆتكەن قېتىم تۇرپانغا خەت يازغاندا، ئىمىشقا سول قولى بىلەن يازىدىكىن دىسەم، گەپ مۇنداق ئىكەن، باستىنىڭ تۇمارى بىزگە ھەممىنى سۆزلەپ بەردى. «شەيخ رىيائى، دانالىقتا جىلۋە نامايى، تېشى ئالتۇن بىلەن نەقىش، ئىچى زەھەر بىلەن غەش» دىگەن شۇ ئىكەن. ئەمدى بۇ مەلئۇننى ھەرنىمە قىلساق ئاز. ئەمما، ئۇنىڭغا ھازىر تەگمەي تۇرايلى. قېنى يەنە نىمىلەرنى قىلىدىكىن، كۆرۈپ باقايلى.

— نىمىسىنى كۆرۈپ باقىمىز؟ ئۆزۈڭ ئۇنى سەللە ئورىۋالغان تۈلكە دىدىڭغۇ، بىز ئوۋچىلار تۈلكىنى كۆرگەن يەردە ئاتىمىز، — دىدى ئامانقۇل قاپىقىنى سىلىپ.

— بالام، ئاتماق نىمە تەس. تەپكىنى باساڭلا بولىدى. ئەمما ئۇنىڭ شىرىك - مىرىگى بولۇپ قالسىچۇ؟ ئۇلارنى يەنە قېچىپ قۇتۇلۇۋالسۇن دەمسەن؟ — دىدى سەپەرقۇل.

— سەپەرقۇل ئاكا! تازىمۇ ئوبدان دىدىڭ. بۈگۈندىن باشلاپ، بۇ تۈلكىنى ساڭا تاپشۇردۇق. سەگەك بول. قالغان گەپنى كېيىن قىلىمىز.

شۇنىڭدىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە باشقا بىر پارچە قەغەزنى ئۈچ بۇرجەك پۈكلەپ، تۇمارنىڭ ئىچىگە تىقتى ۋە بالىلىرى ياتقان ئۆيگە ئەپچىقىپ، زورىخانىغا «بۇنى ئاۋالقىدەك قىلىپ بالىغا ئېسىپ قوي» دىدى ۋە «مېنىڭ ئېچىپ كۆرگىنىمنى ھېچكىمگە ئېيتما» دەپ پىچىرلىدى.

يىگىرمە بىرىنچى باپ

ئاقچۇق سېيىدا

كۆر، ئىتقا بولىۋەرسە، باش ئارسلان،
بولۇر ئىتلار ھەممە ئارسلانسىمان.
ئەگەر بولسا ئىت ئۇ ئارسلانغا باش،
بولۇر ئارسلانلار ھەم ئىتتەك ھامان①.

— «قۇتادغۇبىلىك» دىن

مەغرۇر قوماندان چوقۇم مەغلۇپ بولىدۇ.

— خەنزۇ خەلق ئىدىئومى

1

1912 - يىلى مايىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرىنىڭ بىرىدە، ئامبال، شىيەتەي، ھاشىر تەيجى، قېزىبەگ غوجا، ئۈۋەيىس ئەئلەم

① بۇ مىسرالارنىڭ قەدىمقىسى مۇنداق:

قاتارلىق بىرمۇنچە يۇرت چوڭلىرى ئاتارمەن - چاپارمەنلىرى بە-
لەن شەھەرنىڭ بىر مەنزىل غەربىدىكى سۇمقاغا دىگەن يەردە
ھەشەمەتلىك چاچاڭلارنى تىكتۇرۇپ، يوەن داخۇانى زور داغدۇغا
بىلەن قارشى ئالدى. شامەخسۇت سۇمقاغىچە بىرىشنى ئۆز مەر-
تىۋىسىگە مۇناسىپ كۆرمىدى. چۈنكى ئۇ، 1875- يىلى ۋاڭ-
لىققا ئولتۇرغاندىن بۇيان، تېخى ھىچقانداق ئەمەلدارنىڭ ئالدىغا
چىقىپ باقمىغان ئىدى. نەچچە يۈز يىلدىن بۇيان، قۇمۇل ۋاڭلى-
رىنىڭ مانجۇ خانلىقىغا قارشى قوزغىلاڭلارنى بېسىشتا كۆرسەتكەن
«خىزمەت»لىرى، بولۇپمۇ شامەخسۇتنىڭ خانلىققا بولغان «چەك-
سىز ساداقىتى» بەدىلىگە خانلىقتىن ئۇنىڭغا بېرىلگەن ئۇنۋان،
مەرتىۋە ۋە ئىمتىيازلار شۇقەدەر يۇقۇرى ئىدىكى، شىنجاڭدىكى
ھەرقانداق ئەمەلدار بۇ جەھەتتە ئۇنىڭ بىلەن تەڭ بولالمايتتى.
مەسىلەن، گۇاڭ شۈي خانىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى (1906- يىلى)
ئۇ بېيجىڭغا ئون ئالتىنچى قېتىم زىيارەتكە بارغاندا، خان ۋە
ئۇنىڭ ئانىسى سىشى تەيخۇ ئۇنىڭغا يەتتە ئەژدەرھا سۈرىتى كەشتى-
لەنگەن سېرىق دۇردۇن پەشمەت «ئىلتىپات» قىلغان. مۇنداق
پەشمەت مەرتىۋە جەھەتتە خاندىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندا
تۇرىدىغان ئەڭ يۇقۇرى دەرىجىلىك ۋەزىر - ۋۇزۇرالارغا خاس بو-
لۇپ، ئۇنى كىيگەن كىشىنى كۆرگەندە، ھەرقانداق ئەمەلدارنىڭ
تىز پۈكۈپ، تازىم بېجا كەلتۈرۈشى، يۇقىرا بولسا، باش قويۇپ
قۇللۇق بىلدۈرۈشى شەرت ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شامەخسۇت
مانجۇ خانىنىڭ ھۇزۇرىغا كىرگەندە، ئوردىنىڭ يەتتىنچى دەرۋازى-
سىغىچە ئاتلىق بېرىشقا ۋە خان بىلەن ھەممىسىدىن بۇرۇن كۆ-
رۈشۈشكە ئىمتىيازلىق ئىدى.
بىراق، قۇمۇل تاغلىرىدا ئەۋج ئېلىۋاتقان گولدۇرمامىنىڭ دەھ-

كۆر، ئارسلان بولۇبىرسە ئىتقا باشى،
بۇ ئىت بارچا ئارسلان بولۇر ئۆز تۇشى.
قالى بولسا، ئارسلانقا ئىت باشچىسى
ئول ئارسلان بولۇر بارچا ئىت ساقىشى.

شەتلىك ئاقىۋىتىدىن قۇتۇلۇش تەقەززاسى ئۇنى بارلىق كىبىرى- غۇرۇر، مەرتىۋە ۋە ئىززىتى - نەپسىنى ھازىرچە بىرياقتا قايرىپ قويۇشقا مەجبۇر قىلدى - دە، ئاخىر، سەككىز كىشى كۆتەرگەن تەختىراۋانغا چۈشۈپ، شەھەردىن بەش چاقىرىم يىراقلىقتا تىكىل- گەن ئالاھىدە چاجاڭغىچە باردى ۋە «مېھمانلار»نى شۇ يەردە كۈتۈۋالدى. قارشى ئېلىش مۇراسىمى ئاياقلاشقاندىن كېيىن، يۈەن داخۇانى يېنىغا ئولتۇرغۇزۇپ، تەختىراۋان بىلەن شيەتەي يامۇل- غىچە ئەپكىلىپ قويدى. «خەپ تۆمۈر، مېنى ئەجەپ ئانسي تېپىپ كەتتىڭ، مېنىڭ بېشىمغا ئەجەپ ئېغىر كۈلپەتلەرنى سالدىڭ، سې- نىڭ دەستىڭدىن مانا بۈگۈن مەنسەپتىن چۈشكەن بىر لالمىغا ئۆزۈمدىن باشقا ھېچكىم ئولتۇرۇپ باقمىغان تەختىراۋانىمدىن ئورۇن بېرىدىغان ھالغا چۈشۈپ قېلىۋاتىمەن» دەپ ئويلايتتى ئۇ.

ئىككى كۈندىن كېيىن، شامەخسۇت ئۆز ئوردىسىدا يۈەن داخۇا شەرىپىگە تەنتەنىلىك زىياپەت ئۆتكۈزدى ۋە ئوردىنىڭ چوڭ دەرۋازىسىغىچە چىقىپ، «قەدەم تەشرىپىڭىز قۇتلۇق بول- سۇن» دەپ قارشى ئالدى.

شا مەخسۇتنىڭ ئوردىسى «خۇيچېڭ» (مۇسۇلمان شەھىرى) نىڭ شەرقىي - شىمالىي تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، يىراقتىن قا- رىغاندا، خۇددى ئېگىز دۆڭ ئۈستىدە چۆقچىيىپ تۇرغان قەدىمقى بىر قورغانغا ئوخشاپ كېتەتتى. ئېگىزلىگى بىر يېرىم تېرەك بويى كېلىدىغان بۇ ئوردىنىڭ شىمالىي تەرىپى سېپىل بىلەن قورشالغان بولۇپ، شەھەرنىڭ «ئوردا قوۋۇق» دەپ ئاتىلىدىغان دەرۋازىسى دەل شۇ يەردە ئىدى. ئەمما بۇ دەرۋازا توپ - توغرا شىمالغا ئەمەس، غەربىي - شىمال تەرەپكە قارايتتى. بۇ دەرۋازىدىن كىر- گەن كىشى ئوڭ قولغا بۇرۇلۇپ، ئون بەش قەدەمچە ماڭغاندىن كېيىن، شىمالغا قارىتىپ كىمىر ئۆي شەكلىدە سېلىنغان يەنە بىر دەرۋازىدىن ئۆتكەندە، ئۇدۇلدا ئەگرى - توقاي كوچىلار، سول قولدا خۇددى سۈرلۈك يامۇل دەرۋازىلىرىدەك قارىيىپ تۇرغان

يەنە بىر دەرۋازا كۆرۈنەتتى. كونا پېتىشقا قارىتىلغان بۇ چاسا
دەرۋازا، ۋاڭ ئوردىسىنىڭ چوڭ دەرۋازىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىككى
تەرىپىدە قورالىق قاراۋۇللاردىن تاشقىرى، ئاغزىنى
ئېچىپ، زوڭزىيىپ ئولتۇرغان ئىككى شىرنىڭ تاش ھەيكىلى ئور-
نىتىلغان ۋە شۇ يەردىن باشلاپ ئىككى قاتلىق سىدە دەرىخى كۆ-
كەرتىلگەن ئىدى. دەرۋازىدىن كىرىپ ئۇدۇل قارىسىڭىز، يىگىرمە
نەچچە قەدەم نېرىدا گىرۋەكلىرى پىششىق خىش بىلەن قوپۇرۇ-
لۇپ، قىزغۇچ پورەڭدە بويالغان بىر توغرا تام كۆرۈنەتتى. بۇ
تام — خان ياكى ۋاڭ ئوردىلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى سىمۋولى ئىدى...
ئوڭ قول تەرەپكە قارىسىڭىز، ئىگىزلىگى بىرتېرەك بويى كېلىدى-
غان پەشتاق كۆرۈنەتتى. بۇ، ئوردىنىڭ ناغراخانىسى ئىدى. سول
تەرەپكە قارىسىڭىز، كۆتەمە قىلىپ سېلىنغان بىرقاتار پىشايىۋان-
لىق ئۆيلەر كۆرۈنەتتى. پىشايىۋان تۈۋرۈكلىرىنىڭ ھەممىسى توق
قىزىل سىردا سىرلانغان بولۇپ، ھەربىر تۈۋرۈك ياغاچتىن ئويۇل-
غان رەڭدار ئەجدىھا بېشى ئارقىلىق لەمپە بىلەن تۇتىشاتتى.
لەمپىنىڭ ھەممە يېرى رەڭدار نەقىشلەر بىلەن جىلۋىلىنىپ، كۆز-
نى قاماشتۇراتتى. ئۆيلەرنىڭ مۇشۇ تەرەپتىكى تېمى ھەر خىل
شەكىلدىكى نەقىشلەر ئويۇلغان ياغاچ پەنجىرىلەردىن تەركىپ
تاپقان ئىدى. ئەنە شۇ ئىمارەتنىڭ ئوتتۇرىسىدا بەش بالداق
تاش پەلەمپەي بىلەن چىقىدىغان ھەيۋەتلىك بىر دەرۋازا بولۇپ،
ئۇنىڭ ئۈستىدە خەنزۇ مىمارچىلىقى ئۇسلۇبىدىكى پەشتاق قەد
كۆتىرىپ تۇراتتى. بۇ، ئوردىنىڭ ئىككىنچى دەرۋازىسى ئىدى.
دەرۋازىنىڭ ئىچى كورىدور شەكلىدە بولۇپ، ئىككى ياندا قوش
قاناتلىق يوغان ئىشىكلەر كۆرۈنۈپ تۇراتتى. بۇ، ھىلىقى ئۆي-
لەرنىڭ ئىشىكلىرى بولۇپ، بۇ ئۆيلەر ئوردا ئىشخانىسى ئىدى.
ئىككىنچى دەرۋازىدىن كىرگەندىن كېيىن، تۆت بۇرجەكلىك
سىلىق تاشلار يېيىتىلغان كەڭ بىر سەينا كۆرۈنەتتى. شۇ سەينا-
نىڭ غەرپ تەرىپىدە شامەخسۇتنىڭ پۈتۈن غەزنىلىرى، ئۆزىگە

خاس ھوجرىسى، قوبۇلخانا ۋە ھەرەمخانىسى جايلاشقان ھەيۋەتلىك ئۆردا قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. ئۇنىڭغا ئوتتۇز نەچچە بالداقلىق پەلەمپەي بىلەنلا چىققىلى بولاتتى. پەلەمپەينىڭ ئىككى تەرەپتىكى بالداقلىرى تاشتىن بولۇپ ئوتتۇرىسىدىكى بالداقلىرى ياڭاق ياغىچىدىن ياسالغان ۋە بۇنىڭدا ۋاڭدىن باشقا كىشىلەر ماڭمايتتى. پەلەمپەي باشلانغان لەپە ئاستىدا، تۆتتىن سەككىز قوراللىق قاراۋۇل ئىككى قاتار بولۇپ تۇرغاندىن تاشقىرى، ئۇزۇن ساپلىق قىلىچ، قىزىل پۆپەكلىك نەيزە، ئەجدىھا باشلىق گۇرزا، ئىككى باشلىق ئاي پالتا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش قەدىم زامان قوراللىرى تىزىلىپ، قىزىل سىرلانغان ئىككى ياغاچ جازا تۇراتتى. سەيناننىڭ شەرق تەرىپىدە كۆتەمە قىلىپ سېلىنغان يەنە بىر يۈرۈش ئىمارەت بولۇپ، بۇ ئىمارەت بىر قاراشتا ئوردىنىڭ چوڭ دەرۋازىسىدىن كىرىش بىلەنلا سول قولدا كۆرۈنگەن ھىلىقى ئىمارەتكە ئوخشاپ كەتسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدىن نەچچە ھەسسە ھەشەمەتلىك ئىدى. بۇ ئىمارەتكە ئوردىنىڭ مۇراسىم زالى، مېھمانخانىسى ۋە باش تەبىبلەرنىڭ ئىشخانىلىرى ئورۇنلاشقان ئىدى. ئۇنىڭ ئىچىگە كىرگەن كىشى ئۇيغۇر مىللى مىمارچىلىق سەنئىتىنىڭ ئاجايىپ دۇردانىلىرىغا مەپتۇن بولۇپ قالاتتى. تاملارغا گەج بىلەن ئويۇلغان نەپىس نەقىشلەر، شاپتۇل ۋە ئانار شەكلىدىكى گۈللۈك ئويۇقلار، مېھراپ شەكلىدىكى نەقىشلىك مورىلار، تام بېشىغا قېنىق كۆك رەڭدە «خەتتى — پارسى» بىلەن يېزىلغان پارسىي ۋە تۈركىي نەزمىلەر ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدىن چىققان نەققاش ۋە خەتتاتلارنىڭ ئاجايىپ ماھارىتىنى نامايەن قىلىپ، ھەرقانداق كىشىنىڭ زوقىنى قوزغايتتى.

كۆۋادىرات شەكلىدە سېلىنغان بۇ ئىمارەتنىڭ شەرق ۋە جەنۇپ تەرەپلىرى باققا تۇتىشاتتى، باققا تۇتاشقان تەرەپتىكى تاملارنىڭ ھەممىسى تورۇستىن يەرگىچە گۈللۈك پەنجىرىلەردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، بۇ پەنجىرىلەر خۇددى قوش قانات ئىشىك-

كە ئوخشاش ئىككى يانغا ئېچىلاتتى ۋە ئۆيدە ئولتۇرغان كىشى
باغ مەنزىرىسىنى تولۇق كۆرەلەيتتى ئۈچ تەرىپى سېپىل بىلەن
تۇتاشقان بۇ باغ «ياۋاغ» دەپ ئاتىلاتتى. باھار ۋە ياز كۈنلىرى
تۈزلۈك - تۈمەن گۈل - چېچەكلەر ئېچىلىپ، قۇشلار سايراپ، ئەل-
ۋەك - ئەلۋەك مۇسىلەرنىڭ خۇش پۇراقلىرى دىماققا ئۇرۇلۇپ تۇرىدى-
غان بۇ باغ خىزدى چۆچەكلەردىكى كۆھىقاپنىڭ ئېتىكىگە تاسادى-
پىي جايلىشىپ قالغان بىر گۈلزارلىققا ئوخشاش، شامەخسۇتنىڭ
ئاۋۇ سۈرلۈك ئىگىز ئۆردىسى بىلەن تامامەن ئىككى دۇنيا ئىدى.
زىياپەت ئەنە شۇ باغقا تۇتاشقان چوڭ زالدا ئۆتكۈزۈلدى.
ھەر بىرىگە سەككىزدىن كىشى ئولتۇرىدىغان ئۈچ يۇمىلاق ئۈستەل
مېھمان بىلەن تولدى. تۆردىكى ئۈستەلگە شامەخسۇت بىلەن يۈەن
داخۇا، چيەن دارىن، ئامبال ۋە شيەتەي قاتارلىق چوڭ ئەمەلدار-
لار جايلاشتى. قىممەتلىك دېڭىز مەھسۇلاتلىرىدىن تەييارلانغان
سەيلەردىن تارتىپ، ئۇيغۇر مىللى تائاملىرىنىڭ ئەڭ تاڭسۇق
خىللىرىغىچە يەپ، ئىسسىل دورا - دەرمەكلەر بىلەن تەييارلانغان
ئېچىملىكلەرنى ئىچىپ تويۇشقاندىن كېيىن، شامەخسۇت يۈەن داخۇا
بىلەن چيەن دارىنغا سوغا تەقدىم قىلدى. قىزىل دۇخاۋا سېلىنغان
پەتنۇسلاردىكى چوكا ئالتۇنلار بىلەن قىزىرىپ تۇرغان تىللالار،
جۈپ - جۈپى بىلەن قويۇلغان يامبۇلار، خىل - خىلى بىلەن تۇرغان
قارا تۈلكە ۋە بۆكەن مۈڭگۈزلىرىنى كۆرۈپ، يۈەن داخۇانىڭ
ئاغزى قۇلىقىغا يېتىپ، ياغاق يۈزىدىكى قورۇقلىرى تېخىمۇ كۆپى-
يىپ كەتتى؛ چيەن دارىننىڭ قىسىماق كۆزلىرى چەكچىيىپ، ئوغ-
رى مۈشۈكنىڭ كۆزىدەك پارقىراپ كەتتى.
يۈەن داخۇا نۇرغۇن رەھمەت - ھەشقاللادىن كېيىن، قول
قوشتۇرۇپ تۇرغان تۇگچىغا قاراپ قويۇپ، مۇنداق دېدى:
— چىڭ ۋاڭ جاناپلىرى خاتىرجەم بولغاي، پەقىر ئاخشام-
دىن بېرى ھەممە ئىشلارنى سەرەمجانلاشتۇرۇپ قويدۇم. تاغدىكى
ئىسيانچىلارنى پاك - پاكىزە تازىلاپ، يۇرتنى تىنجىتمىغىچە، چيەن-

دارىن قۇمۇل دىيارىدىن كەتمەيدۇ. جانابى ئامبال بىلەن شيەتەيلەرمۇ، ئاۋالقىدەك ياردەم بېرىدۇ، بۇ ئوتنى ۋاقتىدا ئۆچۈرمىسەك، ھەممىمىزنىڭ بېشىغا بالا بولىدۇ. چىڭ ۋاڭ جاناپلىرى بىلەن ئارىمىزدا ئۈزۈلمەس دوستلۇق رىشتىسى بار. ئىلگىرىكى ئىسيانچىلارغا قارشى لەشكەر تارتقان چېغىمىزدا، چىڭ ۋاڭ جاناپلىرىنىڭ نۇرغۇن ئالتۇن - كۈمۈش ۋە قۇمۇل پالگانلىرى بىلەن ماڭا ياردەم بەرگەنلىكىنى ھەرگىز ئۇنتۇمايمەن. ھەممىدىن مۇھىمى شۇكى، شىنجاڭ سىڭغا ئوخشاش زېمىنى كەڭ، ئەھلى پۇقراسى خىلمۇ - خىل، ئون يىلدا بىر چوڭ ئىسيان، ئۈچ يىلدا بىر كىچىك توپىلاڭ بولۇپ تۇرىدىغان مۇنداق دىيارنى تۇتۇپ تۇرۇشتا، چىڭ ۋاڭ جاناپلىرىدەك سادىق ۋە ئىقتىدارلىق ۋاڭلار بولمىسا ئەسلا بولمايدۇ. بۈيۈك مەنچىڭ خاندانلىقى زامانىسىدىمۇ شۇنداق ئىدى. ئەلھال ھازىرقى «مىنگو» زامانىسىدىمۇ شۇنداق بولىدۇ. مەن بېيجىڭغا بېرىپ، دازۇڭتۇڭ ① ئالىيلىرىغا بۇ ئەھۋاللارنى تەپسىلى مەلۇم قىلىمەن. چىڭ ۋاڭ جاناپلىرىغا تېخىمۇ ئالى مەرتىۋە ئىلتىپات قىلغاي ۋە ۋە جاناپلىرىنى ئەڭ ئەزىز مېھمانى سۈپىتىدە ئۆز ھۇزۇرىغا چىللاپ، شاھانە لۇتپى كەرەمگە سازاۋەر قىلغاي.

— ئىلاھىم، جاڭجۇڭ جاناپلىرىنىڭ ئېيتقانلىرى كەلگەي. تۆمۈر دىگەن ئوغرىنىڭ بېشىنى سېپىل دەرۋازىسىغا ئېسىپ، يۇرتنى تىنجىتقاندىن كېيىن، مەنمۇ دازۇڭتۇڭ ئالىيلىرىنىڭ ھۇزۇرىغا تازىمغا بارىمەن، — دىدى شامەخسۇت غەمكىن ئاھاڭدا.

ئەتىسى يۈەن داخۇا ئازراق ئادىمى بىلەن ئالدىراش يولغا چىقتى. ئۇنى ئامبال، شيەتەي ۋە ھاشىر تەيجى باشلىق ئەمەلدارلار بىر كۈنلۈك يەرگىچە ئۇزىتىپ قويدى.

---

① يۈەن شىكەينى دىمەكچى.

2

شامەخسۇت بىلەن چىيەن دارىن ئوتتۇرىسىدا مۇنداق كېلىشىم ھاسىل قىلىندى: بىر - ئىككى كۈن ئىچىدە، چىيەن دارىن پۈتۈن ئەسكىرى كۈچى بىلەن تاققا ھۇجۇم باشلايدۇ؛ ھازىردىن باشلاپ، پۈتۈن ھەربى تەممىناتنى ۋاڭ ئوردىسى ئۈستىگە ئالىدۇ؛ شامەخسۇت شەخسەن چىيەن دارىنغا ئەللىك يامبۇ! ئوتتۇز بېشى (پەيجاڭ) دىن يۇقۇرى ئوفىتسېرلىرىنىڭ ھەربىرىگە ئوندىن يامبۇ بېرىدۇ، قالغان چېرىكلەرگە ئۈچ ئايلىق مائاشىنى بىراقلا قوشۇپ بېرىدۇ. مۇندىن تاشقىرى، ئىچكىرىگە قايتىش ۋاقتىدا، ھەممىسىگە ئەرزىگىدەك سوغات تەقدىم قىلىنىدۇ.

شۇ كېلىشىم بويىچە، چىيەن دارىننىڭ چېرىكلىرى ئۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈشكە باشلىدى.

— دارىن جاناپلىرىغا يەرلىك چېرىكلىرىمىزدىن قانچىلىك قوشۇپ بەرسەك بولاركىن؟ — دېدى شامەخسۇت.

— مېنىڭ چېرىكلىرىم، — دېدى چىيەن دارىن، — مۇنتىزىم قوشۇن. قورال - ياراقلىرى خىل. مەن بۇ قوشۇن بىلەن نۇرغۇن جەڭلەرگە كىرگەن. ئۇزۇن يىللىق تەجرىبەمدىن ھاسىل قىلغان ئالاھىدە جەڭ ئۇسۇللىرىم بار. يەرلىك چېرىكلەرگە بۇنىڭدىن تەلىم بېرىشكە ۋاقتىم يەتمەيدۇ. شۇنداقتىمۇ ئۇلاردىن بىر - ئىككى يۈزنى تاللىۋالاي، ئىسيانچىلارغا باراڭ كۆرسىتىشكە ياراپ قالار.

بۇ گەپلەر ئامبال بىلەن شىيەتەينىڭ ئىززەت - نەپسىگە قاتتىق تەككەن بولسىمۇ، ئامبال يالغان كۈلكىگە زورلاپ جىم ئولتۇرۇۋالدى. شىيەتەي ئۆپكىدەك قىزىرىپ كېتىپ، قولىدىكى غاڭزىسىنى قاتتىق بىر شورىدى - دە، مۇنداق دېدى:

— دەرۋەقە، چىيەن دارىننىڭ ئۇرۇش ماھارىتى ئۈستۈن، بۇنى بىزمۇ ئاڭلىغان. ئەمما لېكىن، ئىسيانچىلار ئارىسىدا شۇنداق

مەرگەنلەر باركى، خۇدا ساقلىسۇن، بۇ شەيتانلار بىر تال ئوقنىمۇ زايا قىلماي، دىگەن يېرىگە تەككۈزىدىكەن. ھەر ھالدا ئېھتىياتچانراق بولغىنىمىز ياخشى.

— ئۇ ياۋايىلار تاغ ئۆچكىلىرىنى قارىغا ئېلىپ ئېتىشقا ماھىر بولغان بىلەن، مېنىڭ زەمبىرەكلىرىم گۈلدۈرلىگەندە، بېشىنى كۆتىرەلمەي قالىدۇ، دەپ ئىشىنىمەن. مەن ئۆزۈمنى ئۇلارغا شۇنداق تونۇتۇپ قويايكى، مۇندىن كېيىن بىزگە كىرپىك كۆتىرىپ قارىيالمايدىغان بولسۇن، شيەتەي يامۇل بىلەن ئامبال يامۇل ئاتخانىلىرىدىكى بىدە توغرايدىغان جادۇلارنىڭ ھەممىسىنى مەن بارىدىغان ئاقچۇق سېيىغا ئاپىرىپ بېرىڭلار، ئوقتا ئۆلمەي قالغانلىرىنى شۇ يەردە توغراپ، سايىنىڭ تېشىغا قوشۇۋېتەي!

— دارىنىڭ ھىممەت-شىجائىتىگە بارىكاللا، — دىدى شامەخسۇت، چيەن دارىنغا قاراپ.

چيەن دارىن شامەخسۇتنىڭ قوش ئارغىماق قوشقان پوچىتىسىغا ئولتۇرۇپ، ئۆز مۇھاپىزەتچىلىرىنىڭ ھىمايىسىدە ئوردىدىن ئۇزاپ چىقتى. ئامبال بىلەن شيەتەي پەلەمپەي ئالدىدا تۇرغان مەپىلىرىنىڭ يېنىغا كېلىۋېتىپ پىچىرلاشتى:

— بۇ قارا چوقۇر ئاجايىپ ھاكاۋۇر نىمىكەن، ئاتقان پولىرىنى قارىمامدىغان تېخى! — دىدى شيەتەي بۇرنىدىن غەلىتە بىر ئاۋاز چىقىرىپ.

— ھەي بۇرادەر، — دىدى ئامبال ئۇنىڭ مۈرىسىگە قولىنى قويۇپ، — نىمە دىسە دىسۇن، بىزنى غەمدىن قۇتقۇزسىلا بولدى ئەمەسمۇ!

— ئۆزىنىڭ بېشىنى يىمىگىدى دەيمەن.

— ئۇ بېشىنى يىسە، بىزدىن بىر تۆلۈك ساندۇغى ئارتۇق كېتەر ناھايىتى.

3

ئاقچۇق ــ شىمالىي تەرىپى ھەيۋەتلىك تيانشان تاغلىرىنىڭ
ئېتەكى بىلەن، شەرق تەرىپى ئىدىرلىقلار ئارقىلىق قورايىنىڭ نېرىن
دىگەن مەھەللىسى بىلەن، جەنۇپ تەرىپى تۆرۈك غولى بىلەن
تۇتاشقان كەڭ بىر ساي ئىدى. شىمال ۋە شەرق تەرەپتىكى بىرەر
كۆتەل بېشىدا تۇرۇپ كۆزەتكەن كىشى سايدا مىدىرلىغان ھەمـ
مە نەرسىنى كۆرەلەيتتى.

ئامانقۇلنىڭ چارلىغۇچى يىگىتلىرى چېرىكلەرنىڭ سايغا كىرـ
گەنلىگىدىن خەۋەر بەرگەن ھامان، تۆمۈر خەلپە ئۆز قوشۇنىنى
بىر يەرگە يىغىلىشقا بۇيرۇدى.

تەرەپ - تەرەپتىن ئاتلىقلار چاپتۇرۇپ كېلىپ، ئىدىرلىقلار
ئارىسىدىكى تۈزلەڭلىك قوراللىق كىشىلەر بىلەن تولدى. بېشىغا
نېپىز كىگىز قالپاق كىيىپ، قارا كەمزۇلى ئۈستىدىن ئوق
پوتىسىنى چەپراس قىلىپ باغلىۋالغان تۆمۈر خەلپە كۆك بوز ئاتـ
قا مىنگەن ھالدا، قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى بىلەن بىر دۆڭنىڭ يانـ
باغرىدا توپقا قاراپ تۇراتتى. كۆك بوز ئات بېشىنى ھەر بىر سىلـ
كىتكەندە، ئۇنىڭ بېلىدىكى قىلىچى ئۆزەڭگىگە تېگىپ جىرىڭلاپ
كېتەتتى. قىلىچ دەستىسىنىڭ ئىككى تەرىپىگە قويۇلغان ياقۇت ۋە
زۇمرەتلەر كۆزنى قاماشتۇراتتى. بۇ، شامەخسۇتنىڭ غەزنىسىدە
ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ساقلىنىپ كەلگەن قىلىچلارنىڭ بىرى بوـ
لۇپ، ھىلىقى كېچىسى سايىم ئۇچېيىگى قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئالدىنقى
ئۆتكەلدە ئۇخلاپ قالغان قاراۋۇللىرىنىڭ بېشىنى شۇ قىلىچ بىلەن
كەسكەن ۋە كېيىنكى جەڭدە ئامانقۇل سايىم ئۇچېيىگىنى ئۆلتۈرۈپ
غەنىمەت ئالغان قىلىچ شۇ ئىدى. كۆك بوز ئاتمۇ سايىم ئۇچېيىـ
گىدىن غەنىمەت ئېلىنغان بولۇپ، تۆمۈر خەلپە بۇرۇنقى قىرچاڭـ
غۇسىنىڭ ئورنىغا مۇشۇ ئاتنى مىنىدىغان بولغان ئىدى.

تۆمۈر خەلپە ئېتىنى دىۋەتىپ بىر قەدەم ئالغا ئۆتتى ـ دە، دۈمبىسىدىكى مىلتىقىنى تۈزىتىپ قويۇپ گەپ باشلىدى:

— قېرىنداشلار! كۆزۈۋاتىسىلەر، ئىش يوغىناپ كەتتى. ئەمدى ئۇرۇمچىي چېرىكلىرىمۇ، بىزنى يوقىتىشقا كەلدى. ئاق ئىت ـ كۆك ئىت ھەممىسى بىر ئىت، مەيلىگە قويۇپ بەرسە، ھەممىسىلا ئادەم چىشلەيدۇ، ئاڭلىدىڭلارمۇ، چىيەن دارىن دىگەن چوقۇر ئىككى ھارۋىغا جادۇ بېسىپ كېلىۋاتقىدەك، بىزنى ئاقچۇق سېپىدا بىدە توغرىغاندەك توغراپ تاشلىغىدەكمىش،

— بىز بىدە ئەمەس، قېنى كېلىپ باقسۇنچۇ، — دەپ ۋاقىرىدى كىمدۇ بىرى.

— راست ئېيتتىڭ، بىز بىدە ئەمەس، — دەپ داۋام قىلدى تۆمۈر خەلپە، — بىزنىڭ سۆڭەكىمىز خېلى قاتتىق، بىزنى ئاتا ـ ئانىمىز ئوغۇل دەپ تۇققان، لېكىن، شۇنى بىلىپ قېلىڭلاركى، بۇدو كېلىۋاتقان چېرىكلەر ئاز ئەمەس. قورال ـ ياراقلىرى خىل، داپۇلىرىمۇ بار. ئەمدى مەرتنى مەيداندا سىنايدىغان ۋاق كەلدى. يا بىز ئۆلۈپ تۈگىشىمىز، ياكى شامەخسۇت بىزنى تىرىك تۇتۇۋېلىپ، تورپاقلارنىڭ بېشىنى ئاسقاندەك، بىزنىڭ بېشىمىزنىمۇ سېپىل دەرۋازىسىغا ئاسىدۇ، ماۋۇ قىلىچنى تونۇۋاتامسىلەر! — دىدى تۆمۈر خەلپە قىلىچىنى غىلاپتىن شارتتىدە سۇغۇرۇۋېلىپ، ھاۋادا پۇلاڭلاتتى، — ئۇن نەچچە قېرىندىشىمىزنىڭ بېشىنى كەسكەن، رەھمەتلىك راجى بالىنىڭ يۈرىكىنى ئويغان قىلىچ مانا مۇشۇ. مۇنداق قىلىچلار ئۇلارنىڭ قولىدا تېخى كۆپ. ئەمدى بىز قىلىچلىرىمىزنىڭ سېپىنى چىڭ تۇتمىساق، بىزنىڭمۇ بېشىمىز كېسىلىدۇ، بىزمۇ، ئادەم قاتارىدا ئەركىن ـ ئازات ياشايلى دەپ، بۇ ئىشنى باشلىدۇق. باشلىغاندىمۇ يوغان ئىشنى باشلىۋەتتۇق. ئەمدى ئۇلارنىڭ قولىغا ھەرگىز تىرىك چۈشكىلى بولمايدۇ. مانا، مېنىڭ ئاخىرەتلىكىمۇ تەييار! — تۆمۈر خەلپە قوينىدىن بىر پارچە ئاق خەسىنى چىقىرىپ، سول بىلىگە باغلىدى، ئاندىن توپقا قاراپ يەنە سۆزىنى داۋام قىلـ

ەي، — بۇ مېنىڭ كېپەنلىگىم بولسۇن، ئەجىلىم يېتىپ شېھىت بولسام، مېنى باشقىدىن كېپەنلىمەڭلار، قانلىق تونۇم بىلەن كۆمۈۋېتىڭلار. مەن ئۇلارنىڭ قولىغا تىرىك چۈشمەيمەن. دۈشمەننىڭ قولىغا تىرىك چۈشكەندىن، ئارسلاندەك ئېلىشىپ ئۆلگەن ياخشى.

— بىرمۇ شۇ، بىرمۇ شۇ، — دەپ ۋاقىراشتى قارا بوسۇق باشلىق قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى ئارقا - ئارقىدىن.

— مەنچۇ؟ مېنىمۇ ئاتا - ئانام تۇغۇل دەپ تۇققان. قېنى، مېنىڭمۇ كېپەنلىگىمنى بەرسىلە! — دەپ قولىنى سۇندى قاسىم قىزىق. توپ ئىچىدە غەلىيان كۆتىرىلدى. يۈزلىگەن قوللار كۆتىرىلىپ، «بىرگىمۇ، بىرگىمۇ» دىگەن سادالار ئىدىرلىقنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈۋەتتى.

سەپەرقۇل بىر تاشنىڭ ئۈستىگە چىقىپ، تاغاردىن بىر نەچچە توپ ئاق خەسە چىقاردى ۋە «شېھىتلىق مۇقامىغا يېتىشنى خالايدىغان مەرت يىگىتلەر، قېنى، كېلىڭلار!» دەپ ۋاقىرىدى.

بىردەمدە نەچچە يۈزلىگەن كىشىنىڭ سول بىلىگىگە ئاق باغلىنىپ بولدى.

— قېرىنداشلار! — دەپ دۇئاغا قول كۆتەردى تۆمۈر خەلپە توپنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرۇپ، — خۇدا بىزگە نۇسرەت ئاتا قىلسۇن، ئامىن!

— ئامىن! ...

— ئامىن! ...

«ئامىن» نىڭ ئايىغى ئۈزۈلە - ئۈزۈلمەيلا قاسىم قىزىق ناخشا باشلىۋەتتى:

ساماۋارنىڭ سازىمەن،
چۆلدە ئۇچقان غازىمەن.
دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلىپ،
ئۆلگەنىمگە رازىمەن.

ھاي - ھاي باتۇرلار،
ھوشيار بولۇڭلار!
دۈشمەنلەر يېتىپ كەلدى،
جەسۇر بولۇڭلار!...

4

ئەتىسى تاڭ يورۇش بىلەن چيەن دارىنىڭ قارارگاھىدا بىردىنلا ھەربى كانايلارنىڭ چىقىراق ئاۋازلىرى ياڭراپ، دۇمباقلار داراڭلاپ كەتتى. يەتتە - سەككىز يۈزچە ئاتلىق ۋە پىيادە چېرىك سەپ - سەپ بولۇپ، ھۇجۇمغا تەييارلاندى. بىر دۆڭ ئۈستىگە قاتار تىزىپ قويۇلغان بەش زەمبىرەكنىڭ ئاغزى تاغ تەرەپكە قارىتىلغان ئىدى. قارىگىر ئاتقا مىنگەن چيەن دارىن شۇ زەمبىرەكلەر يېنىدا غادىيىپ تۇرۇپ، تاغ تەرەپكە دۇربۇن سېلىشقا باشلىدى. ئىدىرلىقلاردا ھېچنىمە كۆرۈنمىگەندەك قىلغاندىن كېيىن، يۇقۇرىراققا قارىدى، تاغ قاپتاللىرى بىلەن كۆتەل باشلىرىدا نۇرغۇن ئادەمنىڭ قارىسى كۆرۈندى. چيەن دارىن ئارىلىقنى ئۆبدان مۆلچەرلەپ قوماندا بەردى. زەمبىرەكلەر گۈلدۈرلەپ، يەر-زېمىننى زىلزىلىگە كەلتۈرۈۋەتتى. تاغ تەرەپنى ئىس - تۈتەك قاپلاشقا باشلىدى. زەمبىرەكلەردىن ئەللىك پايچە ئوق ئېتىلىپ بولغاندا، يېنىدىكى كانايچىلىرىغا ئىشارەت قىلدى. بەش كانايدىن ھۇجۇمغا بۇيرۇغان سادا ئاڭلىنىش بىلەن تەڭ چېرىكلەر ھۇجۇمغا ئۆتتى. زەمبىرەكلەر ھامان گۈلدۈرلەيتتى. غۇيۇلدىغان زەمبىرەك ئوقلىرى چېرىكلەرنىڭ بېشىدىن ئۆتۈپ، تاققا تېگىپ تۇراتتى.

چېرىكلەر ئېدىرلىقلارغا يېقىنلاشقاندا، بايا ھېچنىمە كۆرۈنمىگەندەك قىلغان يەرلەردىن ئەجەل ئوقلىرى يېغىپ، قاتتىق ئېتىشۋازلىق باشلىنىپ كەتتى. ئىگىسىز قالغان ئاتلار تىزگىن - چۇلۋۇرلىرىنى سۆرەپ، تەرەپ - تەرەپكە قاچاتتى. بەزىلىرى پۈتى ئۈزەڭ-

گىدە قالغان ئىگىلىرىنى سۆرەپ، چاڭ ـ توزاڭ ئىچىدە قويۇندەك يىقى-
رايتتى. چيەن دارىن كاناىچىلىرى ئارقىلىق چىرىكلەرگە چىكىنىش
قوماندىسى بېرىپ، زەمبىرەكچىلەرنى ئىدىرلىقلارغا ئېتىشقا بۇيرۇدى.
بىراق، ئارىلىق يېقىن بولغاچقا، زەمبىرەك ئوقلىرى ئىدىرلىقلارغا
چۈشمەي، ئۇ يەرلەردىن ھالقىپ ئۆتۈپ، تاغ قاپتاللىرىغا تېگەتتى.
تاغ قاپتاللىرىدا بولسا، بايا كۆرۈنگەن ئادەملەرنىڭ قارىسى ھامان
بىر خىلدا كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

بىردەملىك جەڭدە يۈزدەك چېرىكىدىن ئايرىلغان چيەن دا-
رىن، شيەتەينىڭ ئېيتقانلىرىنى ئېسىگە ئالـدى ـ دە، بەدىنى شۈر-
كىنىپ كەتتى. ئاندىن ھۇجۇم يولىنى ئۆزگەرتىپ، بىر قىسىم چېرى-
گىنى تۆرۈك غولى تەرەپتىن ھۇجۇمغا ئۆتكۈزدى. بۇ چېرىكلەرگە
گايىت پاشىشاپ باشچىلىغىدىكى يەرلىك چېرىكلەر يول باشلاپ
ماڭدى. بۇ ياقتىن ھۇجۇم بولۇشنى كۈتمىگەن قارا بوسۇق ئالدى-
راپ كېتىپ، قايتارما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ قويدى ۋە بىردەملىك جەڭ-
دە بىرنەچچە كىشىنى قۇربان بېرىپ چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى.①
ساقىلىغا ئاق سانچىلغان سەلىم چورۇقەۇ بەش بالىسىنى يېتىم قويۇپ،
شۇ جەڭدە قازا تاپتى. قارا بوسۇق شۇ چاغدىلا، ھىلىقى
كېچەش ئۆتكۈزۈلگەن كۈنى ئېلى پالگاننىڭ توغرا ئېيتقانلىغىنى
چۈشەندى. تۆمۈر خەلپە ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ، ئامانقۇلنى
بىر تۈركۈم يىگىتلەر بىلەن ياردەمگە ئەۋەتتى. قاتتىق ئېتىشۋاز-
لىقتىن كېيىن، چېرىكلەر بىرمۇنچە ئۆلۈكلەرنى قالدۇرۇپ قاچتى.
ئامانقۇل گايىت پاشىشاپنى قوغلاپ يۈرۈپ قىلىچ بىلەن ئىككى

① كېيىن «تۆمۈر خەلپە يېتىملىنى» توغرىسىدا چىققان قوشاقلاردىن:
«ئاقچۇق سېيىغا چىقتۇق،
چيەن دارىنغا ئوق ئاتتۇق.
چيەن دارىنەۇ زور چىقىپ،
ياردالڭ ياقىلاپ قاچتۇق.»
دىگەن قوشاق ئە نەشۇ جەڭنىڭ خاتىرىسى ئىدى.

پارچە قىلىۋەتتى.

چىيەن دارىن يەنە بۆرۈنقى يول بىلەن بىرنەچچە قېتىم ھۇجۇم قىلىپ باقسىمۇ، كەچكىچە ھىچقانداق نەتىجە چىقىرالمىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ ئوڭۇشسىزلىقىنى زەمبىرەكلەرنىڭ كارغا كەلمىگەنلىكىدىن كۆرۈپ، كەچ كىرگەندە، زەمبىرەكلەرنى بىرنەچچە چاقىرىم ئارقىغا يۆتكەتتى. تۆمۈر خەلپە چىيەن دارىننىڭ زەمبىرەكلەرنى يۆتكەشتىكى مەقسىدىنى دەرھال چۈشەندى-دە، تۈن قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ، قوشۇنىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى ئىدىرلىقلاردىن ساي بېشىدىكى تاشلىقلارغا يۆتكىۋالدى ۋە ئىدىرلىقلار ئىچىگە يوغان گۈلخان تەييارلاپ، تاڭ ئېتىش بىلەنلا ئوت يېقىۋەتتى. گۈلخاننىڭ قويۇق ئىسلىرى ھاۋانىڭ تىنچلىقىدا توپ-توغرا ئاسمانغا كۆتىرىلىپ، خۇددى بىر كۆكۈش ئىگىز تۈۋرۈكنى ھاسىل قىلماقتا ئىدى. بۇ، ئېلى پالگانغا بېرىلگەن سىگنال بولۇپ، چىيەن دارىن بۇنىڭ مەنىسىدىن خەۋەرسىز ئىدى.

كۈن نەيزە بويى ئۆرلىگەندە، چىيەن دارىننىڭ زەمبىرەكلىرى يەنە گۈلدۈرلەشكە باشلىدى. زەمبىرەك ئوقلىرى ئادەمسىز قالغان ئىدىرلىقلارنى ئىس-تۈتەككە قاپلىۋەتتى. چېرىكلەر داقا-دۇمباق بىلەن يەنە ھۇجۇم باشلىدى. بىراق، دۈشمەن ئىدىرلىقلارغا يېقىنلاشماي تۇرۇپلا، يەنە ئەجەل ئوقلىرىغا دۇچكەلدى. دەل شۇ چاغدا، چىيەن دارىننىڭ ئارقا تەرىپىدىن ئېلى پالگان، ئوك بىقىنىدىن قارا بوسۇق ھۇجۇمغا ئۆتتى. چىيەن دارىن گاھ ئارقىغا، گاھ يانغا دۇربۇن سېلىپ ئالاقزادە بولۇۋاتقاندا، تۆمۈر خەلپە ئۆزەڭگىگە دەسسەپ تۇرۇپ، قىلىچىنى ئىگىز كۆتەردى-دە، «قېنى، باتۇرلار ئارقامدىن ئالغا!» دەپ قاتتىق سادا بىلەن ئات سالدى. «ئالغا! ئالغا!» دىگەن قىقاس-چۇقانلار ساينى تىترىتىۋەتتى. چېرىكلەر خۇددى ئوت كەتكەن جاڭگالدىكى ياۋا توڭگۇز پادىسىدەك ئۆزىنى ھەر تەرەپكە

ئۇرۇپ، ئۇفىتسېرلىرىنىڭ ئېتىپ، چېپىۋاتقىنىغا قارىماي قېچىشقا باشلىدى. چيەن دارىن قارىگەر ئات ئۈستىدە قىلىچىنى پۇلاڭلىتىپ، بىر نىسپىلەرنى دەپ ۋاقىراپ باقتى. ئاخىر ئۆزىنىڭ-مۇ ئامان قالمايدىغانلىقىغا كۆزى يەتتى بولغاي، قومۇل تەرەپكە قاراپ قاچتى①.

تۆمۈر خەلپە بىلەن خوجىنىياز پالگان ئۇنى تىرىك تۇتماقچى بولۇپ، ئارقىسىدىن ئات سالدى. بىراق، چيەن دارىننىڭ قارىگەر ئېتى خۇددى بوراندەك ئۇچۇپ كېتىۋاتاتتى (بۇ ئات شامەخسۇتنىڭ ئوردىسىدىكى ئەڭ ئۇچقۇر ئاتلارنىڭ بىرى بولۇپ، چيەن دارىن تاقا يۈرۈش باشلىغان كۈنى ئۇنىڭغا تەقدىم قىلىنغان ئىدى). تۆمۈر خەلپە بىلەن خوجىنىياز پالگان ھەرقانچە قىلىپ باقسىمۇ ئۇنىڭغا يېتىشىپ ئالالماي، ئىككى يۈز قەدەم ئارىلىق ساقلىنىپ تۇراتتى.

— ئاتايمۇ؟ — دېدى خوجىنىياز پالگان.

— ئات! — دېدى تۆمۈر خەلپە.

بىر ئوق بىلەن چيەن دارىننىڭ قالپىقى ئۇچۇپ كەتتى. يالاڭۋاش قالغان چيەن دارىن ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ قارىغان ھامان ئىككىنچى ئوق سول كۆزىنىڭ قۇيرۇق تەرىپىدىن تېگىپ، قاڭشىرىنى ئۇچۇرۇۋەتتى. چيەن دارىن ئېتىنىڭ يايلىغا يېپىشىۋېلىپ، ھەدەپ قامچا ئۇراتتى. خوجىنىياز پالگان ئېتىنىڭ تىزگىنىنى

① كېيىن، «تۆمۈر خەلپە يېڭىلىشى» توغرىسىدا چىققان قوشاقلار ئىچىدىكى مۇنۇ ئىككى قوشاق ئەنە شۇ جەڭنىڭ خاتىرىسى ئىدى:

«ئاقچۇق سېپى ئويۇركەن،
چيەن دارىن بىر چوقۇركەن.
تاغچى پالگانلار چۇشىبە،
چيەن دارىن قوقۇركەن»
«تۆمۈر خەلپە تەۋرەپتۇ،
ئاسماندىكى يۇلتۇزدەك.
چيەن دارىننى ئويلاتتى (قاچۇردى)
جاڭگالدىكى توڭگۇزدەك.»

تارتتى. تۆمۈر خەلپە ئۇنى ئۆزى ئاتماقچى بولۇپ، قارىغا ئالغاندا، خوجىنىياز پالگان «بولدى، ئاتمىسىلا» دەپ توسۇۋالدى.

— بۇ نىمە قىلغىنىڭ؟ ئۆزۈڭ تۈزۈك ئاتمايسەن، ئەمدى مېنىمۇ ئاتقىلى قويمامسەن؟ — دىدى تۆمۈر خەلپە ئاچچىغى بىلەن.

— ئۇنىڭ ئۆلگىنىدىن بىر كۆزى بىلەن تىرىك بېرىپ، كۆرگەن - بىلگەنلىرىنى شامەخسۇت بىلەن جاڭجۈڭلارغا سۆزلەپ بەرگىنى ياخشى ئەمەسمۇ؟! — دەپ كۈلدى خوجىنىياز پالگان.

— ئوھوي، مەرگەنلىكىڭ بىلەن بىللە دانىشمەنلىكىڭمۇ جايىدا ئىكەن، — دىدى تۆمۈر خەلپىمۇ كۈلۈپ كېتىپ.

دەرۋەقە، باش - كۆزى تېڭىلغان چىيەن دارىن شىنەھەرگىبە كىرىش بىلەنلا، ئامبال بىلەن شىيەتەيگە مۇنداق دىدى: «مەن شۇنچە يىللار ھەربى سەپتە تۇرۇپ، مۇنداق ئادەملەرگە دۇچ كېلىپ باقمىغان ئىدىم. ئۇلارنى ئادىمىزات دىگەندىن كۆرە، بىر توپ قۇتۇرغان يولۋاس دىگەن توغىراق ئوخشايدۇ، يولۋاسمۇ مىلتىق ئاۋازىدىن قورقىدۇ. ئەمما، بۇلارغا مېنىڭ زەمبىرەكلىرىم پوجاڭزىچىلىكمۇ بىلىنمىدى. دۇنيادا ئۆلۈمدىن قورقمايدىغان كىم بار؟ ئەمما، بۇ ياۋايىلار ئۆلۈمدىن قورقۇش تۈگۈل، ئۆلۈمنىڭ ئۆزىنى قورقىتىدىكەن. ئۇلارغا ئوق ئۆتمەمدۇ نىمە؟ ياق - ياق، ئوق ئۆتسە كېرەك. يولۋاسقىمۇ ئوق ئۆتىدۇ ئەمەسمۇ! ئەمما ئۇلارنىڭ يۈرىگىدە قانداقتۇ كۆزگە كۆرۈنمەيدىغان بىر كۈچ بارمىكىن دەپ ئويلاپ قالدىم. مېنىڭ زەمبىرەكلىرىم قورام تاشلارنىمۇ كۇكۇم - تالقان قىلىۋەتتىيۇ، ئۇلارنى باش ئەگدۈرەلمىدى. ئۇلارنىڭ سۆڭگىكى تاشتىنمۇ قاتتىق ئىكەن. مۇنداق خەلقنى نىمە قىلغىلى بولىدۇ؟ ئۆتكەن قېتىم سىلەرنىڭ ئالدىڭلاردا چوڭ گەپ قىلىپ قويغىنىم ئۈچۈن خىجىلمەن. مېنى كەچۈرۈڭلار. ئەمدى شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن كېلىشىپ، ماڭا دەرھال ئىككى يۈز يىگىرمە ئۆلۈك ساندۇغى تەييارلاپ

بېرىڭلار، چېرىكلىرىمىنىڭ ئۆلۈكى سايىدا قالمىسۇن، بولمىسا، تىرىك قالغان چېرىكلىرىم مېنى بوغۇپ قويۇشى مۇمكىن، ھەممىدىن مۇھىمى، شاھەخسۇت ۋاڭ ۋەدە قىلغان يامبۇ-كۈمۈشلەرنى ماڭا تېزرەك ئېلىپ بېرىڭلار،— ۋاقتىدىراق يۇرتۇمغا كېتىۋالاي.»

شىيەتەي قىزىل تاۋار كۆرپە سېلىنغان ئورۇندۇقتا يۆلىنىپ ئولتۇرغان چيەن دارېنغا قاراپ، ھىسسىيغىدا كۈلۈپ قويدى ۋە ھىلىقى راجى بالىسىنىڭ يۈرىكى كۆزىگە كۆرۈنگەندەك بولۇپ، «دېمىسىمۇ راست ئەمەسمۇ! ئەگەر بۇ خەلقنى ئۆلۈم بىلەن قورقىتىپ بوي سۇندۇرۇش مۇمكىن بولسا، ئاشۇ بالا يۈرىكىنى سۇغۇرۇۋاتقاندا بولسىمۇ، ۋاي جان دەۋەتكەن بولاتتى» دەپ ئويلىدى.

چيەن دارېننىڭ بايىقى گەپلىرى ئامبالغا ياقمىدى بولغاي، ئۇ، قوشۇمىسىنى تۈرۈپ جىم ئولتۇراتتى.

ئەتىسىدىن باشلاپ، ئاقچۇق سېپىلى جىمجىت بولۇپ قالدى. پەقەت توپ-توپ قۇزغۇنلار ئۆز ئولجىلىرىنى تالىشىپ قاقىلدايتتى. شۇ ئارىدا، ئامانقۇلنىڭ چارلىغۇچى يىگىتلىرى سايىدا ئاق بايراق قادالغان ھارۋىلارنىڭ پەيدا بولغانلىقىنى خەۋەر قىلغاندا، تۆمۈر خەلپە مۇنداق دېدى:

— ئۇلارغا تەگمەڭلار، ئۆلۈكلىرىنى ئەپكەتسۇن، بولمىسا، ئاقچۇق سېپىنىڭ ھاۋاسى بۇزۇلۇپ كېتىدۇ.

كېيىن، ئاقچۇق سېپىدىكى بۇ جەڭ توغرىسىدا مۇنداق قوشاقلار تارقىلىپ كەتتى:

يۇەن داشەيمۇ① كەلگەندە،
تولا سوقتى داڭداڭنى.
تاغچىلارمۇ ئەر ئىكەن،
تارتىۋالدى جۇڭجاڭنى②.

---

① يۇەن داشەي — يۇەن داخۇا.
② جۇنجاڭ — ھەربى قورال.

دەرۋەقە بۇ قېتىمقى جەڭدە قوزغىلاڭچىلار نۇرغۇن قورال ۋە ئوق-دورا غەنىمەت ئالدى. زەمبىرەكلەرنى بولسا، تۆرۈك غۇلىنىڭ ئىچىگە سۆرەپ كىرىپ، ئۆڭكۈرلەرگە كۆمۈۋەتتى.

يىگىرمە ئىككىنچى باپ

جەڭدىن كېيىن

ئادەمنىڭ روھى چۈشسە، ئۇنىڭ
ئېتىمۇ يۈگۈرەلمەيدۇ.

— قەدىمقى شەرق ماقالى

شۇ جەڭدىن كېيىن، شامەخسۇتمۇ خۇددى تاۋكا ئۈستىدە ھەممىنى ئۇتتۇرۇپ قويۇپ، بېشىنى ساڭگىلىتىپ ئولتۇرغان قىمارۋازغا ئوخشاپ قالدى. ئۇ ئەمدى قومۇلدىكى ئامبال ۋە دارىنلارنىڭ كۈچى بىلەن قوزغىلاڭنى بېسىقتۇرۇشتىن پۈتۈنلەي ئۈمىت ئۈزۈپ، ئۆز بېشىنى قوغداشنىڭ غېمىگە چۈشۈپ قالدى. چۈنكى، ھىلىقى قارا ساقاللىق ياغاچچى ئەمدى چۈشىدە ئەمەس، دەل ئوڭىدا پالتىسىنى شىلتىپ، ئوردىغا كىرىپ كېلىۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى. دېمىسىمۇ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ھىلىدىن - ھىلى قىيانىدەك باستۇرۇپ كېلىدىغانلىقى كۆزگە كۆرۈنۈپلا تۇراتتى.

— ئەستەغپۇرۇللا، ئەستەغپۇرۇللا، — دەپ ساقلىنى يۇلاتتى

شامەخسۇت، — ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق؟ يەنە ئەسكەر ئالايمۇ؟ ياق، ياق، بۇ قومۇللۇقلارغا ئىشەنگىلى بولامدۇ! ئۇلارنىڭ بۇرۇنقىدەكلا تۆمۈر تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىشى تۇرغان گەپ. بەگ باللىرىچۇ؟ تېخىمۇ بولمايدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاقنانچى. مېنىڭ تۇققىنىم بولغان قېزىبەگ غوجىنىڭ ھالى بايىقى، ھەممىسى ئەركەك ساغلىق. بىر دىنىدىكى پۇقرالىرىمدا تېخى ئىشەنچ بولمىسا، تۇزۇمنى يەپ، دۆلىتىمنى كۆرگەن سىپاھلىرىمنىڭ ھالى شۇ تۇرسا، ئەمدى قانداقمۇ قىلارمەن؟

شۇ چاغدا، ئۇنىڭ كۆزىگە نوشىرۋان تەبىجى كۆرۈنگەندەك بولۇپ كەتتى. ئاق ساقال تەبىجى ھاسا تايىقىغا تايىنىپ تۇرۇپ، مۇنداق دېگەندەك بولاتتى: «مەن ئېيتمىدىممۇ، پادىشالىق ئەل بىلەن، تۆمۈرچىلىك يەل بىلەن دەپ! ئەلنىڭ ئىشەنچىدىن مەھرۇم بولغان پادىشا يىلتىزى قۇرۇغان دەرەخكە ئوخشايدۇ. قاتتىق قىراق بوراندا قالسا، چوقۇم ئۆرۈلۈپ چۈشىدۇ. رەھمەتلىك قېيناپىلىرى مېھرىبانۇ پوجۇگىنىڭ ياخشى خۇلۇقلىرىنى ئۇنتۇپ قالمىسىلا بولغان، ئۇ كىشى ئەلنىڭ كۆڭلىنى ئېلىشنى بىلگەچكە، ئۇنىڭ زامانىسىدا ھېچكىم ئوردىغا مۇشت كۆتىرىپ چىققان ئەمەس. ئۆزلەمۇ ئەلنىڭ ئاتىسى. ئاتا مېھرىۋان بولسا، بالا گۇپادار بولىدۇ. گۇپادار بالا ھېچ ۋاقتا ئاتىغا مۇشت كۆتەرمەيدۇ.»

— ئەستەغپۇرۇللا، — دېدى شامەخسۇت ئۆز-ئۆزىگە، — شۇ قېرى تەبىجى بولغان بولسىمۇ كاشكى! ھېچبولمىسا، مۇشۇنداق ۋاقىلاردا خالايىقنى ئىككى ئېغىز گەپ قىلىشقا يارايتتى. بۇ قومۇللۇقلار ئۇنىڭ گېپىگە قۇلاق سالاتتى ئەمەسمۇ؟ ھاشىر تەبىجى دېگەن ئىشەكنىڭ گېپىگە كىرىپ، ئەجەپ قىپتىمەن. ئەمدى بۇ ئىشەك ماڭا قۇرۇق ھاڭگىراپ بېرىشتىن باشقىنى بىلمەيدۇ. ھەي تۆمۈر، ھەي تۆمۈر، مېنى ئەجەپ كويلارغا سالدىڭ، ئەمدى مېنىڭ كۈنۈم جو يۇلۇ دېگەن تايپە بىلەن «ئىنەك خېچىر» دېگەن تۇنگانغا قالدىمۇ؟ شۇلارغا يالۋۇرماقتىن

بۆلەك چارەم يوق ئوخشايدۇ.
ئۇنىڭ جويۇلۇ دېگىنى قۇمۇلدىكى كونا چېرىك باشلىقلىرىدىن بىرى بولۇپ، قوزغىلاڭ ئەۋج ئېلىشقا باشلىغان كۈنلەردە، شامەخسۇت ئۇنى خۇيچېڭ شەھەر مۇداپىئەسىگە مەسئۇل بولۇشقا تەكلىپ قىلغان ۋە بىر مۇنچە ئالتۇن - كۈمۈش خەجلەپ، بىر - ئىككى يۈز چېرىك يىغىپ بەرگەن ئىدى. بۇ چېرىكلەر باشقا مىللەتلەردىن تەركىپ تاپقاچقا، شامەخسۇت ئۈچۈن ئىشەنچلىك ھېساپلىناتتى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ۋاڭ ئوردىسىدا، قالغان قىسمى لوچېڭ (ھۆكۈمەت يامۇللىرى جايلاشقان شەھەر) بىلەن خۇيچېڭ شەھىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى دورلۇق دېگەن قورغاندا تۇراتتى. «ئىنەك خېچىر» ئوتتۇزدەك ئادىمى بىلەن ۋاڭنىڭ ئۆزىنى مۇھاپىزەت قىلاتتى.
شامەخسۇت بايا دېگىنى بويىچە، ئاخىر، جويۇلۇ بىلەن «ئىنەك خېچىر»نى چاقىرىپ، تاغدىكى خەۋپ - خەتەردىن سەگەك بولۇشنى جېكىلىدى ۋە ئۇلارغا كۆپ سوغاتلار بەردى. ھەتتا، كېلىچەككە ئاتاپ نۇرغۇن مال - مۈلۈك ۋەدە قىلدى.
شۇ كۈنى چىيەن دارىن ئۆزىنىڭ ئۆلگەن چېرىكلىرى ئۈچۈن چىڭخاڭمياۋ دېگەن بۇتخانىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان ماتەم مۇراسىمىغا شامەخسۇتنى تەكلىپ قىلدى. شامەخسۇت ئۆزىنىڭ بەگ - سىپاھلىرى بىلەن «ئىنەك خېچىر» باشچىلىقىدىكى خاس مۇھاپىزەتچىلىرىنىڭ ھىمايىسىدە ماتەم مۇراسىمىغا كېلىپ قاتناشتى. مۇراسىم ئاياقلاشقاندا، چىيەن دارىن چېرىكلىرى ئىچىدىن كىمدۇ بىرسى شامەخسۇتقا ئوق ئاتتى. ئوق ئۇنىڭ زەر باسقان ياقىسىنى جىراپ كەتتى. بۇ، ئەلۋەتتە، ھېچ كۈتۈلمىگەن ۋەقە ئىدى. شۇنداقتىمۇ «ئىنەك خېچىر» دەرھال ھوشىنى يىغىۋېلىپ، ئۆز يىگىتلىرىگە قوماندا بەردى. بۇتخانىدا ئېتىشىۋازلىق باشلىنىپ كەتتى. شامەخسۇت كۆزىگە چاشقان تۆشۈگى ساراي كۆرۈنۈپ، قوش ئارغىماق قوشقان پوچتىسىنى ئۆزى ھەيدىگەن ھالدا،

ئۇردىسىغا قاراپ قاچتى. ئۇنىڭ بەگ ـ سىپاھلىرى، ھەتتا پوچتىكىشىمۇ ئاللىقاچان قېچىپ كېتىشكەن ئىدى.

«ھەر كىشى ئۆز غېمىدا، قېرى قىز ئەر غېمىدا» دەپ، ھاشىر تەيجى قوناقلىقتا مۆكۈنۈپ يېتىپ، مۇنداق خىيال قىلاتتى: «بۇ چېرىكلەر چىڭ گاڭ غوجامنى قەستلىگەندەك قىلىدۇ. تېخى ئۇ كۈنىلا ھىلىقى جاڭجۇڭ «مىنگو» قۇرۇلغان بىلەنمۇ، بىزگە چىڭ گاڭ غوجامدەك زاتلار ناھايىتى لازىم دىگەن تۇرسا، بۇ چېرىكلەر نىمە قىلماقچىكىن؟ ھە، تاپتىم، تاپتىم، بۇلارنىڭ غەرىزى شامەخسۇت ۋاڭنى ئۆلتۈرۈپ تاشلاپ، ئۇنىڭ ئوغلىنى ۋاڭلىققا تىكلەش ئوخشايدۇ. ئۇنداق بولغاندا، ماۋۇ يېنىمدا ياتقان پولتاي كۆزنىڭ ئامىتى قوش كېلىپ، باش تەيجى بولۇشى تۇرغان گەپ. خۇدانىڭ ئۆزىگە ئامانەت!»

قېزىبەگ غوجىمۇ ھاشىر تەيجىنىڭ يېنىدا دەل شۇ توغرىلىق ئويلاپ ياتاتتى: «مۇبادا بۇ مالىماتاڭچىلىقتا چىڭ گاڭ غوجامغا ئوق تېگىپ كەتكەن بولسا، كۆرۈڭ تاماشانى، بىزنىڭ شاھزادىمىز ۋاڭ غوجام بولىدۇ ـــ... ئەلۋەتتە مېنى باش تەيجى قىلىدۇ. ئۇ ۋاقتا، ماۋۇ سالپاڭ قۇلاق قارا كۆتەك قانداق قىلاركىن؟»

شۇ ئارىدا، مىلتىق ئاۋازلىرى پەسىيىشكە باشلىدى.

ـــ چىڭ گاڭ غوجام ھەزرەتلىرى ئېسەنمىدۇ؟ ـــ دەپ پىچىرلىدى ھاشىر تەيجى.

ـــ ئىلاھىم ئېسەن بولغاي، ـــ دىدى قېزىبەگ غوجا.

ـــ ئېيىتقانلىرى كەلگەي، ئەمما زە، ئەجەل دىگەن قارغۇ تۆگىگە ئوخشاش ئۇدۇل كەلگەننى دەسسەپ كېتەرمىش. ئوق دىگەنىنىڭمۇ كۆزى يوق نىمە. مۇبادا بىر ئىش بولۇپ قالسا، (ئىلاھىم ئۇنداق كۈنلەرنى ھارام قىلار) ئۇ ۋاقتا مېنى ئۇنتۇپ قالمىسىلا؟

ـــ بۇ نىمە دىگەنلىرىدۇ؟

ــ شاھزادە غوجام ئۆزلەگە بەك ئامراق، ئۇنىڭ ئۇستىدىكە، ئۆزلە دىگەن ۋاڭ جەمەتى. شاھزادە غوجام ئۇستىخان سۇرۇشتۇرۇپ، ئۆزلەنى باش تەييجىلىككە مۇناسىپ كۆرۈپ قالسا، ئەجەپ ئەمەس. ئۆزلە بىلەن ئىككىمىز خۇددى ئاغا ـ ئىنىدەك ئوبدان ئۆتۈپ كەلگەن. قوينۇڭدىن تۆكۈلسە، قونجۇڭغا دەپتىكەن. قولۇڭ ياغ بولسا، ئېتىگىڭگە سۈركە دىگەن گەپمۇ بار.

ــ ھە، مۇنداق دىسلە، ــ دەپ كۈلۈپ كەتتى قىزبېيەگ غوجا، ــ ئۆزلە تۇرغان يەردە باش تەييجىلىك ماڭا تېگەمدۇ، ئۆزلە دىگەن چوڭ، بىزگە ئاكا يولىلۇق ئادەم، ھا ... ھا ... ھا ...

ــ ھا ... ھا ... ھا ...

مىلتىق ئاۋازلىرى توختاپ، ئۇلار ئوردىغا قايتىپ تۇرۇشىغا، دورلۇق تەرەپتە يەنە ئېتىشىۋازلىق باشلىنىپ كەتتى. ئەمدى چىيەن دارىنىڭ چېرىكلىرى بىلەن دورلۇقتىكى جويىلۇ چېرىكلىرى ئارىسىدا سوقۇش بولۇۋاتاتتى. شامەخسۇت ھېچنىمىگە چۈشىنەلمەي، شەھەرگە مۆكۈنۈۋېلىپ، ھەيران بولۇپ تۇرغاندا، «ئىنەك خېچىر» قايتىپ كېلىپ ئەھۋالنى مەلۇم قىلدى. مەلۇم بولدىكى، چىيەن دارىنىڭ چېرىكلىرى شامەخسۇت ۋەدە قىلغان يامبۇلارنى بەرمىدى دەپ، ھىلىقى بۇتخانىدىكى ماجرانى قوزغىغان ئىكەن. ئامبال بىلەن شىيەتەي كېلىپ، شامەخسۇتنىڭ بۇ يامبۇلارنى ئۆز ۋاقتىدىلا جويىلۇغا بەرگەنلىكىنى، جويىلۇنىڭ نىيىتىنى بۇزۇپ، بۇ يامبۇلارنى چىيەن دارىنغا يەتكۈزۈپ بەرمىگەنلىكىنى ئېيتقاندىن كېيىن، ئەمدى چىيەن دارىنىڭ چېرىكلىرى دورلۇققا ھۇجۇم باشلاپتۇ.

دورلۇقتىكى جەڭدە، جو يولو بىر ئوفىتسېردىن ئايرىلغاندىن كېيىن ھىلىقى يامبۇلارنى چىيەن دارىنغا قايتۇرۇپ بېرىشكە رازى بولدى. چىيەن دارىن بۇ يامبۇلاردىن تاشقىرى، ئاقچۇق سېپىدا ئۆلگەن چېرىكلىرىنىڭ ئائىلە ـ تەۋەسىگە نەپەقە ئۈچۈن شامەخسۇتتىن يەنە بىرنەچچە مىڭ سەر كۈمۈش ئېلىپ، تىرىك قالغان

چىرىكلىرى بىلەن ئىچكىرىگە كىتىشكە ئالدىرىدى.

شۇ ۋەقەلەردىن كېيىن، شامەخسۇت ئۆز كىشىلىرىگە تېخىمۇ ئىشەنمەيدىغان بولۇپ قالدى. بولۇپمۇ ھىيلىقى بۇتخانىدىكى خەتەرلىك پەيتتە، ھەممىسىنىڭ قېچىپ كەتكەنلىكى ئۇنىڭغا ناھايىتى ئەلەم قىلغان ئىدى.

دىمىش خان بىر كۈنكىم، دەۋرى - دەۋرانلار قايان قالدى،
سەردىرى — سەلتەنەت تەختىدە كەيۋانلار قايان قالدى؟
بېشىڭغا چۈشسە كۈن، مەن باش بېرەي دەپ لاپنى ئۇرغانلار،
بېشىمغا چۈشكەن ئەردى كۈن، قەدىردانلار قايان قالدى؟

ئۇ، قاچاندۇر بىر چاغلاردا، نوشىرۋان تەيجى ئوقۇپ بەرگەن كىتاپتىن ئاڭلىغان مۇشۇ مىسرالارنى يادىغا ئالدى - دە، ھاشىر تەيجى، قېزىبەگ غوجا، تۇرشا تۇغبېگى باشلىق بەگ - سىپاھلىرىنى چاقىرىتىپ، «يالغىمنى يالىغان ئىت سىلەردىن ياخشىراق، ھېچبولمىسا، ئاش - تۇزۇمنىڭ يۈزى يوقمۇ، ھەي گۆپاسىزلار» دەپ قاتتىق كايىغاندىن كېيىن، تۇرشا تۇغبېگىنى زىندانغا بۇيرۇدى. پوچىتىكەش ئىبراھىمنى قىرىق غولدا ئۇرغۇزۇپ، تارانچى كۆمۈر كېنىغا سۈرگۈن قىلدى. ھاشىر تەيجى بىلەن قېزىبەگ غوجىغا كەلگەندە، «ئالالاتائالا ئاچچىق بىلەن سەۋرنى تەڭ ياراتمىغان بولسا، ھەر ئىككىڭنى بايتال ئاتنىڭ قۇيرۇغىغا سۆرىتىپ، ئارقىسىدىن كۆك ئايغىرنى قويۇپ بېرۇر ئىدىم، كۆزۈمدىن يوقىلىڭلار!» دەپ ۋاقىرىدى. ئۇلار تازىم بېجا كەلتۈرۈپ، ئارقىچە چىقىپ كېتىۋاتقاندا، مەلۇمچى بەگ كىرىپ، ئامبالنىڭ مۇھىم ئىش بىلەن كەلگەنلىكىنى مەلۇم قىلدى.

ئامبال ئۇرۇمچىدىن جىددىي تېلېگىرامما كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ، تېلېگىرامما قەغىزىنى تۇڭچىغا تۇتقۇزدى. بۇ تېلېگىرامما ئاقچۇق سېپىدىكى جەڭدىن كېيىن، شامەخسۇت بىلەن ئامبالنىڭ

تېزدىن چېرىك ئەۋەتىلىشىنى سوراپ، ياڭزىڭشىڭغا يوللىغان تېلېگراممىسىغا قايتۇرۇلغان جاۋاپ ئىدى. تېلېگراممىدا شامەخسۇتقا بىرمۇنچە تەسەللى ۋە نەسىھەتنەما سۆزلەر ئېيتىلىپ كېلىپ، «ھازىر قۇمۇلغا چېرىك ئەۋەتىدىغان ۋاقىت ئەمەس. بۈگۈندىن باشلاپ، ئۇرۇشنى دەرھال توختىتىپ، سۈلھى تۈزەش ئۈچۈن تاققا ئەلچى چىقىرىلغاي، قاننى قان بىلەن يۇغىلى بولمايدۇ. ياڭاق ياغىچى قاتتىق بولغىنى ئۈچۈن، ئۇنىڭدىن ئاسان ئوق ئۆتۈپ كېتىدۇ؛ پاختا يۇمشاق بولغىنى ئۈچۈن، ئوق ئۆتمەيدۇ. سىلەردە ‹يېگەن ئېغىز ئۇيىلىپتۇ› دېگەن ماقال بار ئىكەنغۇ، ئەلچىلەر خۇرجۇننى ئېغىرراق كۆتۈرۈپ چىقسۇن، قالغان گەپنى كېيىن قىلىمىز» دېيىلگەن. تېلېگراممىنىڭ ئامبال بەي ۋىنچاۋغا قارىتىلغان قىسمىدا مۇنداق سۆزلەر يېزىلغان: «مەن تاغدىكى ئوغرىلارنى قەتئىي يوقىتىپ، ئاپەتنى تۈپ-يىلتىزىدىن تۈگىتىشنى بىلمەيمەنمۇ؟ سىز ئامبال ھەل قىلغۇچ جەڭ ئېلىپ بېرىشنى تەشەببۇس قىپسىز، بۇنىڭغا زادى قانچىلىك ئىشەنچىڭىز بار؟ مەن ئۆزۈم ھەربىي ئىشلاردىن ئاز-تولا تەجرىبەم بار تۇرۇقلۇق، قوزغىلاڭچىلارنى كۈچ بىلەن يوقىتىشنى ئاساس قىلىشقا جۈرئەت قىلالمايۋاتىمەنۇ، بۇ سىز ئۈچۈن شۇنچە ئاسان ئىشمۇ؟ سىز ئامبالنىڭ ھازىرقى ۋەزىپىسى تاققا چېرىك چىقىرىپ، ئاپەتنى كېڭەيتىۋېتىش ئەمەس، يۇمشاق سۆز بىلەن ئوغرىلارنىڭ پۇت-قولىنى چۈشەپ، كېيىنكى پىلانلىرىمىزنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا يېقىندىن ماسلىشىپ بېرىشتىن ئىبارەت.»

— ئەلچى، ئەلچى! يەنە سوغاتىمۇ ئەۋەتكىدەكمىزمۇ تېخى؟ ئۇنداق قىلغانسېرى تۆمۈرنىڭ خورىگى ئۆسۈپ كەتمەمدۇ؟ ياڭ جاڭجۈڭ جاناپلىرى بۇنى نېمىشقا چۈشەنمەيدىغاندۇ! — دېدى شامەخسۇت ئاچچىق بىلەن ساقىلىنى سىقىمداپ.

— ئەمدى ئىلاج يوق. ماڭا قىلىنغان تەنىلەرنى ئاڭلىمىدىڭلامۇ؟ تاققا دەرھال ئەلچى ئەۋەتمىسەك، ئۇ ئوغرىلار كەلكۈندەك

باستۇرۇپ كەلسە، قانداق قىلغۇلۇق؟ ھازىرچە بۇ كەلكۈنگە ئاق بايراق بىلەن توغان سېلىپ تۇرايلى. قالغان ئىشنى كېيىن كۆرمەيمىزمۇ؟

— بۇ جاڭجۇڭ بۇرۇنقى جاڭجۇڭغا ئوخشىمامدۇ-نېمە؟

— مەنمۇ شۇنداق ئويلاپ قالدىم.

— دەرۋەقە، تورپاق يېغىلغىنى ئىككى قوۋۇز سۆز بىلەن جىمىقتۇرۇپ بەرگەن كىشى مۇشۇ جاڭجۇڭ ئىدى. ئۇنىڭ «قوشنى دان ئالدايدۇ، ئادەمنى سۆز» دېگەن گېپى ھېلىمۇ ئېسىمدە تۇرۇپتۇ. ئەمما، مەن ئۆزۈم بىر ۋاڭ تۇرۇقلۇق بۇ شىرە چورۇق تېجىمەللەرنىڭ ئالدىدا شۇنچىلىكمۇ خارلىشىپ كېتەمدىمەن؟ — دېدى شامەخسۇت قاتتىق خورسىنىپ.

يىگىرمە ئۈچىنچى باپ

«ئەۋلىيا»نىڭ ئۆلۈمى

ھەركىم ئۆز تەقدىرىنىڭ تۆمۈرچىسى.

— رۇس خەلق ماقالى

1

بۇ كۈنلەردە «قوراي» دېگەن تاغلىق يۇرت بىلەن تۆمۈر خەلپە دېگەن نام بىپايان دەشتتە خۇددى تۈن قاراڭغۇسىدا تېڭىرقاپ قالغان كارۋان ئالدىدا بىردىنلا نامايەن بولغان گۈلخان كەبى مەسگۈلىغان كىشىلەرگە كۈچ ۋە ئۈمىت بېغىشلىماقتا، ئۇلارنى ئۆز تەرىپىگە جەلىپ قىلماقتا ئىدى. قاتتىق يامغۇردا تاغ ئېتەكلىرىدىن جىرالارغا ئېقىپ چۈشۈۋاتقان ئۇششاق ئېقىنلار دەھشەتلىك بىر قىيانىنى ھاسىل قىلغىنىدەك، تەرەپ - تەرەپتىن كېلىپ قوشۇلۇۋاتقان كىشىلەر بىلەن قوزغىلاڭچىلار سېپى تېخىمۇ ئۇلغىيىپ، زور بىر قوشۇنغا ئايلانماقتا ئىدى. نەچچە ۋاقىتتىن

«بۇ ئىشنىڭ ئاخىرى نەدىن چىققۇركىن» دەپ يۈرگەن كىشىلەرمۇ، ئەمدى كۆڭلىنى توختىتىپ، قوزغىلاڭچىلار سېپىگە قوشۇلۇشقا باشلىدى.

بىر كۈنى، شەھەر تەرەپتىن ئوندەك كاسىپ ۋە دېخان كېلىپ سەپكە قوشۇلدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا قىزىل كۆلا بىلەن قۇراق جەندە كىيىپ، بېلىنى قىل ئاغامچا بىلەن باغلىۋالغان دەرۋىش سۈپەت بىر كىشىمۇ بار ئىدى. ئۇنىڭ چىگىشلىشىپ، كىگىزدەك بولۇپ كەتكەن قاپ-قارا چېچى دولىسىغا چۈشۈپ تۇراتتى؛ ئوڭ كۆزى ھەممىشە قىسىلىپ تۇرغاچقا، بىر قاراشتا، ئۇ خۇددى چۆچەكلەردىكى يەك چەشمىگە ئوخشاپ كېتەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بولسا كېرەك، كىشىلەر ئۇنى «قىسماق ئىشان» دەپ ئاتايتتى. ئۇ ئۆزىنى تۇرپان تويۇق غوجامدىكى «ئەسھا-بۇلكەپ»نىڭ شەيخلىرىدىن دەپ ئېلان قىلىپ، ئۆن يىلدىن بېرى قۇمۇل دىيارىدا يۇرتمۇ-يۇرت كېزىپ يۈرگەچكە، ئۇنى ھەممە كىشى دېگۈدەك تونۇيتتى. ئۇ ھېچقاچان ناماز ئوقۇمايدىغان بولغاچقا، يۈز-كۆزى ھەممىشە كىر ۋە كۆزلىرى چاپاقلىشىپ تۇراتتى. ئادەتتە ناماز ئوقۇمايدىغان كىشىلەرنى

«بىنامازنىڭ ساقىلى، ئىت قۇيرۇغى داقىلى،
ئۆتنى ئېلىپ ياقىلى، كۆيۈپ ئۆلسۇن بىناماز.»

دەپ، ئوتتۇز توققۇز دەررە ئۇرىدىغان نائىپلارمۇ، بۇ ئىشاننى ھېچنېمە قىلمايتتى. چۈنكى، ئۇ ۋەيسىل ئەلەم مۇپتى چاغلىرىدىن تارتىپ، جامائەت توپلانغان سورۇنلاردا ئۇنى «ئەۋلىيا سىياقىدىكى كىشى» دەپ تەرىپلەپ يۈرەتتى. «قىسماق ئىشان» بولسا، قەدىمى يەتكەنلا يېرىدە مۆڭگۈز ساپايىسىنى سوقۇپ، خوجا ئەخمەت يەسسىۋىنىڭ ھېكمەتلىرىنى، بولۇپمۇ، ئۇنىڭغا ئوخشىتىپ ئۆزى توقۇۋالغان مۇنۇ مىسرالارنى زوق-شوق بىلەن ئوقۇپ يۈرەتتى:

ئايا دوستلار، بۇ دۇنيانىڭ ۋاپاسى يوق،
ۋاپا تۇرماق، زەررە ـ مىسقال ساپاسى يوق.
بۇ دۇنيانى دىگەنلەرنىڭ ئاتاسى يوق،
مۆمىن بولساڭ، ئاخىرەتنى ئىزدە دوستلار.

ئۇ، بۇگۈنمۇ قوزغىلاڭچىلار ئارىسىغا كىرىش بىلەنلا، ئاغزىدىن كۆپۈك قايناتىپ، «ھۆكمەت» ئېيتىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ قورايغا كەلگەنلىكىنى ئاڭلىغان كىشىلەرنىڭ ھەممىسى دېگىدەك، ئۇنى كۆرۈشكە ئالدىرايتتى ۋە ئۇنىڭ بىلەن قىزغىن كۆرۈشەتتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ياش ئىمام ئاخۇن قارىمۇ بار ئىدى. «قىسماق ئىشان» ياش ئىمامنىڭ يۇمشاق قوللىرىنى ئالقىنىغا ئالغاندا، ئۆزىنىڭ بىر بارمىقى بىلەن ئۇنىڭ بىر بارمىقىنى جۈپلەپ، ئىككىنچى قولى بىلەن ئۈچ قېتىم قاتتىق سىقىپ قويدى ۋە كۆزلىرىنى ئاسمانغا تىكىپ، «بولار تاڭنا قىيامەت، بۈگۈن ئاخشام غەنىمەت» دىدى. بۇ گەپلەرنىڭ مەنىسىنى ياش ئىمامدىن باشقا ھېچكىم چۈشەنمىدى.

شۇ ئارىدا، تۆمۈر خەلپىمۇ، ئۆز ھەمرالىرى بىلەن كېلىپ، ئىشان بىلەن سەممىي كۆرۈشتى. ھەتتا، سەپەرقۇلغا مېھمانىنى ئوبدان كۈتۈشنى، نىمە خالىسا شۇنى بېرىشنى جېكىلىدى. سەپەرقۇل ئىشاننى مەسچىت ھوجرىسىغا تەكلىپ قىلدى. ئىشان قولىنى شىلتىپ، «دەرۋىشكە ھوجرىدا يېتىش ھارام، ماڭا ئۆڭكۈر ماكان بولغاي، جاپالار ئىمتىھان بولغاي، بىلىڭلاركى خالايىقلار، تاڭنا ئاخىر زامان بولغاي» دەپ، تاغ تەرەپكە بۇرۇلۇپ، بىر ئۆڭكۈرگە كىرىۋالدى. سەپەرقۇل دەرھال پىشۇرۇلغان گۆش، نان، قېتىق، قايماق ۋە بىر چۆگۈن چاي ئەپكىلىپ ئۇنىڭ ئالدىغا قويدى.

2

يىگىرمىنچى بابتىكى بەزى بايانلىرىمىزدىن باستىنىڭ بوينە-

ىدىكى تىل تۇمارىنىڭ «سىبىغىزخان» نىڭ سىرىنى ئېچىپ بەرگەنلىكى ۋە تۆمۈر خەلپىنىڭ بۇ «سىبىغىزخان» نى ئۈركىتىۋەتمەي، ئوبدان پايلاپ تۇرۇشنى سەپەرقۇلغا تاپشۇرغانلىقى ھۆرمەتلىك كىتاپخانلارنىڭ يادىدا بولسا كېرەك. شۇ كۈندىن ئېتىۋارەن، سەپەرقۇل «سىبىغىزخان» نىڭ ھەربىر قەدىمىنى ئۆزى كۆزىتىپ تۇرغاندىن تاشقىرى، ئەھۋالنى شەرۇللا بوۋىغىمۇ چۈشەندۈرۈپ قويغان ئىدى. شەرۇللا بوۋاي ھىلىقى كېچىسى مەسچىتتە ئۆزىنى يارىلاندۇرۇپ، ياقۇپ ياساۋۇلنى ئۆلتۈرگەن «ئەرۋاھ» نىڭ شۇ «سىبىغىزخان» ئىكەنلىكىنى ئۇقۇپ چۆچۈپ كەتتى ۋە «يا تەقسىر، مۇشۇ مەلئۇننىڭ كەينىدە تۇرۇپ ناماز ئوقۇپتىمىز-ھە! ئەمدى مېنىڭ چاڭگىلىمدىن قېچىپ قۇتۇلغىنىنى كۆرەي» دېدى. دەرۋەقە، «سىبىغىزخان» نى كۆزىتىپ تۇرۇش شەرۇللا بوۋايغا ھەممىدىن ئاسان ئىدى. چۈنكى، «سىبىغىزخان» نىڭ ئۆيىمۇ شەرۇللا بوۋاي يېتىپ-قوپىدىغان مەسچىت ھوجرىسىنىڭ يېنىدىكى سوقما تاملىق ھويلىدا ئىدى، بۇ ھويلىنىڭ تاملىرى شۇ قەدەر پاكا ئىدىكى، ئۇنىڭدىن ئاتلاپ كىرگىلىمۇ بولاتتى.

سەپەرقۇل شەرۇللا بوۋاي بىلەنلا كۇپايىلىنىپ قالماي، ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخانغىمۇ ئەھۋالنى ئۇقتۇرۇپ، ئۇلارنى بۇ ئىشقا ياردەملىشىشكە ئۇيۇشتۇرغان ئىدى. شۇندىن باشلاپ، ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخان كېچىلىرى ئەرەنچە كىيىنىپ، شەرۇللا بوۋاي بىلەن نۆۋەتمۇ-نۆۋەت «سىبىغىزخان» نىڭ ئۇۋىسىنى قاتتىق كۆزىتىشكە كىرىشكەن ئىدى.

«قىسماق ئىشان» ھىلىقى ئۆڭكۈرگە كىرىۋالغان كۈنى تۈن نىسپىدىن ئاشقان بىر چاغدا، «سىبىغىزخان» نىڭ ئىشىكى «غىچ» قىلىپ ئېچىلدى. ئىگىز تاغلار چوققىسىدا ئېسىلىپ تۇرغان ئون كۈنلۈك ئاي خۇددى تام بېشىدىن يېرىمى چىقىپ تۇرغان پاتنۇستەك ھويلىنى غۇۋا يورۇتۇپ تۇراتتى.

قورام تاشلار ئارىسىدا پايلاپ ياتقان ئايقىز بىلەن ھۆس-

ناريخان دەرھال سەگەكلىشىپ، ئىشىك تەرەپكە قاراشتى. «سىغىزخان» ئىشىكتىن بېشىنى چىقىرىپ ئەتراپقا سىنچىلاپ قارىۋالدى-دە، پۈتىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ، ھىلىقى ئۆڭكۆر تەرەپكە يۆنەلدى. ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخانمۇ، ئۆزىنىڭ قارىسىنى كۆرسەتمەي ئۇنىڭغا ئەگەشتى ۋە ئۆزىنى دالدىغا ئېلىپ ئۆڭكۆرنى مارىلاپ تۇردى. «سىغىزخان» ئۆڭكۆردىن تېزلا يېنىپ چىقىپ ئۆز ئۆيى تەرەپكە يۆنەلدى...

ئەتىسى تاڭ يورۇش بىلەن مەھەللىدە «قىسماق ئىشان»نىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى. ئۇ ساپايىسىنى سوقۇپ، ئۆزىنىڭ «ھۆكمەت»لىرىنى ئېيىتىپ، تۈنۈگۈن كەلگەن تەرەپكە كېتىۋاتاتتى. چىڭقى چۈش ۋاقتى بىلەن تۆرۈككە يېقىنلاشقان بىر يەردە، ئامانقۇل باشلىق ئۈچ يىگىت ئۇنىڭ يولىنى توسۇپ:

— ئىشانىم قايان ماڭدىكىن؟ — دىدى.

— دەرۋىش ئۈچۈن جاھاننىڭ ھەممە يېرى ئوخشاش. بېشىم قايغان، ئايىغىم تايغان تەرەپكە كېتىۋاتىمەن.

— خەلپەم ئۆزلەنى ئاشقا چىللىدى.

— دەرۋىشكە تەييار غىزا جانغا ئىزا.

— قۇشمۇ دانسىز ئۇچالمايدۇ، قورۇق تاغار ئۆرە تۇرمايدۇ. ئازراق بىر نىمە يەۋېلىپ ماڭسىلا.

— يوقسۇ، مەن كېچە نىيەت قىلىۋالدىم، ئۈچ كۈندىن كېيىن ئېغىز ئاچىمەن.

— ئەمىسە، خەلپەم بىلەن خوشلىشىپ رازىلىق ئېلىپ كەتسىلە.

— دەرۋىشكە بىر خۇدادىن بۆلەك ھېچكىمنىڭ رازىلىقى كېرەك ئەمەس.

ئامانقۇل ئەمدى ئۇنىڭغا گەپ قىلىشنىڭ ھاجىتى قالمىغانلىغىنى سېزىپ، «باغلا بۇ تەلۋىنى!» دەپ ۋاقىرىدى. كۆزنى يۇمۇپ-ئاچقىچە، يىگىتلەر ئۇنى چەمبەرچەس باغلاپ، ئاتقا ئارتىۋالدى.

بىرەر سائەتتىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە ئۆز ھەمرالىرى بىلەن چوڭ كىگىز ئۆيدە ئولتۇرۇپ، «قىسماق ئىشان»نى سوراق قىلىشقا باشلىدى. «قىسماق ئىشان» ئىككى قولىنى تىزىغا قويۇپ يۈكۈنۈپ ئولتۇراتتى، ئەمدى بەكمۇ يۇۋاشلاپ قالغان ئىدى. بۇ سوراقتا سەيپۇڭ توختىدىن بۆلەك، چوڭلارنىڭ ھەممىسى دىگىدەك قاتناشقان ئىدى. تۆمۈر خەلپىنىڭ ئالدىدا ئىشاننىڭ جەندىسىگە تىكىۋالغان يېرىدىن سۆكۈپ ئېلىنغان ئۈچ دانە تىللا، قويىنىدىن چىققان بىر خەنجەر، كۆلاسىنىڭ قېتىدىن تېپىلغان بىر پارچە خەت تۇراتتى. خوتەن قەغىزىگە قومۇش قەلەم بىلەن يېزىلغان بۇ خەتكىمۇ «سىغىزخان» دەپ ئىمزا قويۇلغان ئىدى. خەتتە قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئاقچۇق سىپىدىكى جەڭدىن كېيىن كۆپىيىپ كەتكەنلىكى، ئۇلارنىڭ پات ئارىدا شەھەرگە ھۇجۇم قوزغىشى مۇمكىنلىگى ئېيتىلىپ كېلىپ، ئاخىرىدا مۇنداق مەلۇمات بېرىلگەن: «ئەمما بۇ ئوغرىلارنىڭ باشلىقلىرى ئۇزۇنغا قالماي بىر بىرىنىڭ كۆزىنى چوقۇلايدىغاندەك تۇرىدۇ. سەيپۇڭ توختى ناھايىتى ئاچكۆز، جېنىغا جۇت كىرگەن، ئىچى تار، ھەسەتخور، زىدى يامان ئادەم ئىكەن، ئۇ تۆمۈرلەردىن يوشۇرۇنچە چىڭ گاڭ غوجامنىڭ يىلقىلىرىدىن بەش يۈز ئاتقا ئۆز نامىدىن تامغا باستۇرۇۋالدى، ئىككى يۈز تۆگىنى نوم تەرەپكە ئەۋەتىۋەتتى. ئۇنىڭ بۇ ئىشلىرىنى ئۆزىنىڭ بىر-ئىككى يېقىنىدىن باشقا، ھېچكىم ئۇقمايدۇ. سەيپۇڭ توختىنىڭ تېخى تەيجى بەگمۇ بولغۇسى بار ئىكەن. ئەمما، ئۆزىنىڭ جېنىنى ئاياپ، جەڭگە كىرمىگەنلىگى ۋەجىدىن باتۇرلۇق ئاتىغىنى ئالالماي، تەيجى بەگلىك قارا بوسۇققا يا بولمىسا، ئېلى پالگانىغا تېگىپ كېتەرمىكىن دەپ گەشەت قىلىدىكەن. سەيپۇڭ توختى شۇ ۋەسۋەسە بىلەن بىر ئىش چىقىرىپ قويىدىغاندەك تۇرىدۇ. مەن ئۇنى ھەدەپ كۈشكۈرتىۋاتىمەن.»

تۆمۈر خەلپە خەتنىڭ بۇ ئاخىرقى قىسمىنى باشقىلارغا ئوقۇپ بەرمىدى.

— بۇ نىمە؟ — دىدى تۆمۈر خەلپە ھەلىقى ئۈچ تىللانى ئالقىنىدا شاراقلىتىپ.

— ھاشىر تەيجى بەرگەن، — دىدى ئىشان يەردىن ئۈستۈن قارىماي.

— تەركى دۇنيا بولغان دەرۋىشكە تىللانىڭ نىمە كېرىگى بار؟

— ...

— خالايىقتا ئاخىرەتنى ئىزلەگۈلار دەپ ئەمىر-مەرۇپ قىلىپ يۈرگەن ئىشان، ئىماننى ئۈچ تىللاغا ساتقان بولسا، ئەمدى ئۇنى نىمە قىلماق كېرەك؟

— شەيتاننىڭ ئارقىسىغا كىرىپتىمەن.

— ئۆزۈڭ قايسى شەيتاندىن كەم، — دىدى قارا بوسۇق يەرگە بىرنى مۇشتلاپ، ئىشان تىترەپ كەتتى.

— بۇچۇ؟ بۇ خەنجەرنى نىمە قىلماقچى؟ — سورىدى تۆمۈر خەلپە.

— ئۇنىمۇ ھاشىر تەيجى بەرگەن.

— بۇنىڭ بىلەن نىمە قىلماقچى دەۋاتىمەن!

— لازىم بولغاندا ئىشلەتىسلە دىگەن.

— بىزنىڭ قېنىمىزنى تۆكمەكچىمۇ؟ ئەۋلىيالىق مۇقامىغا يەتكەن كىشىگە غازىلارنىڭ قېنىنى تۆكۈش راۋامۇ؟

— قويىسىنا تۆمۈر ئاكا، بۇ چىركىنىگە مۇنداق گەپلەرنىڭ نىمە كېرىگى بار؟ بۇنىڭ جاجىسى بىر تال ئوق، — دىدى قارا بوسۇق ئورنىدىن چاچراپ قوپۇپ.

— توختاپ تۇر، — دىدى تۆمۈر خەلپە، ئاندىن ئىشانىغا قاراپ داۋام قىلدى، — سۇلايمان دورغىنىڭ ئوغلى ئاخۇن قارى، يەنى سېغىزخان يەنە نىمىلەرنى دىدى؟

— تۆمۈر تەقۋادار ۋە بىر نىمىگە ئاسان ئىشىنىپ كېتىدىغان ئادەم ئىكەن، ئۆزلەدىن گۇمان قىلمايدۇ، پات-پات كېلىپ تۇرسىلا دىدى.

— يەنچۇ؟

— باشقا گەپ قىلمىدى.

— نىياز دورغىنىڭ ئوغلى خامۇش بىلەن ياقۇپ ياساۋۇلنى كىم ئۆلتۈرگەنلىكىنى ئېيتمىدىمۇ؟

— يوقسۇ، خەلپەم.

— ئۇنداق بولسا، ئۆزىدىن ئاڭلا.

سىرتتا ئات تۇياقلىرىنىڭ تاراقلىشى ئاڭلىنىپ، ئەنسارى ئۆيگە ئوقتەك ئېتىلىپ كىردى ۋە «سېغىزخان» نى توختاخۇن ئاكام ئېتىۋەتتى دېدى.

— بۇ قانداق گەپ؟ — دېدى تۆمۈر خەلپە غەزەپ بىلەن.

— بىز ئۇنى باغلاپ ماڭايلى دەپ تۇرغاندا، توختاخۇن ئاكام كېلىپ «ئىمام ئاخۇنۇم نېمە قىپتۇ، نەگە ئاپىرىسىلە؟» دېدى. مەن «ھىلىقى سېغىزخان دىگەن مۇشۇ چىركىن بولىدىكەن، خەلپەم سوراق قىلماقچى» دېۋىدىم، «ھوي، سېغىزخان دىگەن شۇمىكەن، بۇ دۆيۈزنى سوراق قىلىپ نېمە قىلىدۇ، بۇنىڭ جاجىسىنى ئۆزۈم بېرەي» دەپ قولۇمىدىكى مىلتىقنى تارتىۋېلىپ شۇ يەردىلا ئېتىۋەتتى.

— ئەستەغپۇرۇللا، — دېدى تۆمۈر خەلپە ئېڭىكىنى تاتىلاپ، — قولۇڭىدىكى كۆسەيمىدى تارتقۇزۇپ قويغىنىلى، ئۇچ بىردەك يىگىت شۇنچىلىك ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىغىنىڭلارنى قارا.

ئېلى پالگان باشلىق ھەممەيلەن بۇ ئىشقا ھەيران بولۇپ بىر بىرىگە قاراشتى. ئۆينىڭ ئىچىنى جىمجىتلىق باستى. شۇ تاپتا بايىقى خەتنىڭ ئاخىرىدىكى قۇرلار بىلەن ھىلىقى ئاخشىمى زورىخاننىڭ سەيپۇڭ توختى توغرىسىدا ئېيتقان گەپلىرى تۆمۈر خەلپىنىڭ كۆز ئالدىدىن بىر-بىرلەپ ئۆتۈشكە باشلىدى. ئۇنىڭ سالاپەتلىك چىرايىدا غەزەپ ئارىلاش بىرخىل مەيۈسلۈك ئالامەتلىرى پەيدا بولۇپ، يوغان كۆزلىرى ئاستا يۇمۇلدى.

شۇ ئارىدا قارا بوسۇقنىڭ ئاۋازى جاراڭلاپ، ئۇنىڭ خىيالىنى ئۈزدى:

— بۇ چىركىنىمۇ ئۇ دۇنياغا ئۇزىتىپ تاشلاي، — دېدى قارا بوسۇق، «قىسماق ئىشان» نى گەجگىسىدىن سۆرەپ.

— توختاپ تۇر، ئۇنىڭ ئىشى بار، — دېدى تۆمۈر خەلپە، ئاندىن سەپەرقۇلغا قاراپ «ئاۋال خامۇش ماڭقا بىلەن ياقۇپ ياساۋۇلنى كىم ئۆلتۈرگەنلىكىنى بۇ ئىشانغا ھېچنىمىسىنى قويماي سۆزلەپ بەر، ئاكا» دېدى.

سەپەرقۇل «قىسماق ئىشان»نى باشلاپ چىقىۋاتقاندا، ئىككى ئاتلىق يىگىت ئات چاپتۇرۇپ كېلىپ، قۇمۇل تەرەپتىن بەش ھارۋا سوغات بىلەن ئەلچىلەر چىققانلىقىنى، ئۇلارنىڭ ئىجازەت سوراپ تۆرۈك غولىدا قالغانلىقىنى ئېيتتى ۋە ئەلچىلەر بەرگەن خەتنى تۆمۈر خەلپىگە تاپشۇردى. بۇ خەت ئامبال بەي ۋىنچاۋ نامىدىن يېزىلغان بولۇپ، «ئۇرۇشنى توختىتىپ، تەلىۋىڭلارنى ئوتتۇرىغا قويۇڭلار، ھەرقانداق تەلىۋىڭلار بولسا، شا مەخسۇت ۋاڭغا قوبۇل قىلدۇرۇشقا مەن كېپىل» دېگەن مەزمۇندا ئىدى. تۆمۈر خەلپە ھەمراھلىرىغا قارىدى. قارا بوسۇق، ئامانقۇل ۋە خوجىنىياز پالۋانلار ئۇرۇشنى توختىتىش ئەمەس، دەرھال شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى.

تۆمۈر خەلپە: «ئەلچىلەرنى بۇ يەرگە كەلتۈرمەيمىز، سوغاتلىرىنى ئالمايمىز دېگەنلەر توغرا، ئەمما، بىر قولۇڭ ئوتتا بولسا، بىر قولۇڭ سۇدا بولسۇن دېگەن گەپ بار. ئېلى پالۋان بېرىپ، ئەلچىلەرگە تەلىۋىمىزنى ئېرىق ئېيتقاي، قېنى شامەخسۇت ئاڭلاپ نېمە دەيدىكىن، كۆرۈپ باقمايمىزمۇ! ئاڭغىچە بىر ئاز دەم ئېلىۋالساقمۇ يامان بولماس» دېگەن پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئېلى پالۋان، سەپەرقۇل ۋە جامائەت ۋەكىلى سۈپىتىدە كېڭەشلەرگە قاتنىشىپ تۇرىدىغان نۇزۇل بوۋاي بۇ پىكىرنى قوللىدى. شۇنداق قىلىپ، ئېلى پالۋان بىرنەچچە يىگىت بىلەن ئەلچىلەرنىڭ

يېنىغا ماڭماقچى بولدى. تۆمۈر خەلپە ھېلىقى «قىسماق ئىشان» نى ئىلى پالگانغا قوشۇپ بېرىپ مۇنداق دېدى:

— ئۈۋەيىس ئەئلەم «ئەۋلىيا مۇقامىغا يەتكەن كىشى» دەپ داڭلىغان بۇ دۆيۈزنىڭ قىلغان-ئەتكىنىنى ئەلچىلەرگە ئېيتىپ بەرسىلە. ئۇلار بۇنى ئالغاچ كەتسۇن. قومۇل خەلقى بۇ كاززاپنىڭ قانداق «ئەۋلىيا»لىقىنى بىلىپ قالغاي!

ئەتىسى ئىلى پالگان قايتىپ كېلىپ، ئەلچىلەرنىڭ تۆمۈر خەلپىدىن رازى بولغانلىقىنى، ئەمما، سوغاتلارنى ئېلىپ كەتكىلى ئۇنىماي قالدۇرۇپ كەتكەنلىكىنى مەلۇم قىلدى. ئىلى پالگان يەنە، ئەلچىلەر بىلەن پاراڭلىشىپ ئولتۇرغاندا «قىسماق ئىشان»-نىڭ تاشقا ئۇسۇپ ئۆلۈۋالغانلىقىنى ھېكايە قىلىپ بەردى.

— ئوبدان بوپتۇ، ئەزرائىلنىڭ كېلىشىنى ساقلاپ تۇرمايلا، ئۆزى جەھەننەمگە كېتىپتۇ، — دېدى تۆمۈر خەلپە، ئاندىن قارا بۇسۇققا قاراپ، «مانا ئۇكام، بەش ھارۋىدا تويلۇقمۇ كېلىپ قالدى» دەپ كۈلدى.

— قېرى يىگىتىمىزنىڭ تويى تازىمۇ قىزىق بولىدىغۇدەك، نىكا ئوقۇپ بەرسەم، بىرەر تون ياپارلا، — دەپ كۈلدى نۇرۇل بوۋىمۇ چاقچاق قىلىپ.

— ئاپلا، ھېلىقى ئىشانىم بولغان بولسا، بوسۇق ئاكامنىڭ تويىدا ساما سېلىپ، پىلدىرغۇچتەك پىقىراپ بېرەتتى، — دېدى قاسىم قىزىق.

ھەممەيلەن كۈلۈشۈپ كەتتى.

يىگىرمە تۆتىنچى باپ

توي ئۈستىگە توي

ئورمانلاردا شىرلارنىڭ، باغچىلاردا
يىلانلارنىڭ بولۇشىدىن ئەجەپلىنىش-
نىڭ ھاجىتى يوق.

— زەمەخشەرى①

1

بىردىنلا ھاۋا تۇتۇلۇپ، بىر تال، يېرىم تالدىن يامغۇر تامچىلاشقا باشلىدى. ئۇششاق باللار بىرخىل رىتىمدا چاۋاك پىلەن ناخشا ئېيتىپ، كېيىكتەك سەكرىشىپ ئويناشقا كىرىشتى:

يامغۇر ياغلاق،
ئۆچكە ساغلاق،

① جارۇللا ئوبۇلقاسىم زەمەخشەرى — مىلادى 1075 — 1144 يىللاردا ياشىغان خارەزىملىق بۈيۈك مۇتەپەككۇر ئالىم.

ئاسمانىدىكى مومىلارنىڭ
ئەمچەكلىرى دومبىلاق.

يامغۇر ياغلاق،
ئۆچكە ساغلاق،
ئاسمانىدىكى مومىلارغا
پىشلاق بىلەن ياغ-قايماق.

بىر تال چېچىنى پولاتتەك ئويناپ يۈرگەن كىچىككىنە باست سەپەرقۇل بىلەن ئاتلىق كېلىۋاتقان دادىسىنى كۆرۈپ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا يۈگۈردى. تۆمۈر خەلپە ئاتتىن چۈشۈپ، ئوغلىنى كۆتۈرىۋالدى. ھەممە باللار كېلىپ ئولاشتى. بەزىلىرى كۆك بوز ئاتنىڭ يايلىغا قىزىقىپ قارىسا، بەزىلىرى ئېگەر-جابدۇغىغا قىزىقاتتى. ھەقىقەتەنمۇ قۇشىۋاش ئېگەرنىڭ ئىككى تال چەش قويۇلغان بېشى خۇددى قاراپ تۇرغان بۈركۈتكە ئوخشايتتى. ئۇنىڭ كۈمۈش يالىتىلغان ئۈزەڭگىلىرى، ئۇششاق تەنگىلەر بىلەن بېزەلگەن قۇشقۇن ۋە كەمەلدۈرۈكمۇ ھەرقانداق كىشىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلاتتى. بۇ ئېگەر-جابدۇقلار پۇتلىرى ئىنچىكە، بويىنى ئۇزۇن كەلگەن كۆك بوز ئاتقا شۇنداق ياراشقان ئىدىكى، بىر قاراشتا ئۇ خۇددى چۆچەكلەردىكى ساماۋى ئاتلارغا ئوخشاپ كېتەتتى.

— دادا، دادا، بۇ ئاتنى ساڭا كىم بەردى؟ — دىدى باست، ئاتنىڭ ماڭلىيىنى سىلاپ تۇرۇپ.

— شامەخسۇت ۋاڭ، — دىدى تۆمۈر خەلپە.

— ماڭىمۇ بېرەمدۇ؟

— كېكىرتىكىنى سىقىپ تۇرۇپ، خامىرىغا كېلىشتۇرۇپ بىرنى ئۇرساڭ ئاندىن بېرىدۇ.

شۇ گەپنى قىلىپ، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئىززىتىمۇ سەپەرقۇلغا

قوشۇلۇپ كۈلۈۋەتتى.

— بولدى، بولدى، بۇ قۇمتەللىنىڭ گېپىنى ئاڭلاۋەرسەك، يامغۇردا قالىمىز، قېنى ماڭايلى، — دېدى سەپەرقۇل.

ئۇلارنى دەرۋازا ئالدىدا تۆمۈر خەلپىنىڭ ئايالى زورىخان بىلەن قىزلىرى ۋە ھۆسنارىخان بىلەن ئايقىزلار كۈتۈپ تۇراتتى. تۆمۈر خەلپىلەر يېقىن كېلىش بىلەن ئايقىز سالام بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئاتلىرىنى ئالدى. تۆمۈر خەلپە ئايقىزنىڭ بېشىنى سىلاپ، بىر-نەچچە ئېغىز ياخشى گەپ قىلدى. ئايىنۇر بىلەن مەستۇرىنى ئەركىلىتىپ قويدى. ئاندىن رەۋىخان مومىنى يوقلاپ ئۆتمەكچى بولۇپ، ئاۋال سەپەرقۇلنىڭ ئۆيىگە كىردى.

رەۋىخان موماي ئۇبدانلا تۈزۈلۈپ قالغان ئىدى. ئۇ، تېپچىلىق-ئامانلىق سورىشىپ بولغاندىن كېيىن، ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخاننى ئاغزى-ئاغزىغا تەگمەي ماختاپ كەتتى:

— كۆزدىن ئايرىغان خۇدايىم، ھاسىدىن ئايرىماپتۇ دەپ، بۇ ئايلا قىزلىرىم ئۆيگە كىرسە قىز، تالاغا چىقسا ئوغۇل، چېچىنى يامداق①، قولىنى كۆسەي قىلىپ، مېنىڭ يالغۇزلۇقۇمنى بىلىندۈرمىدى. بۇلار بولمىسا، قانداقمۇ قىلاردىمكىن؟ دادىسى بىر كۈن ئۆيدە بولسا، ئون كۈن تالادا. بىزنىڭ ئوغۇلنىمۇ ئايدا-يىلدا بىرەر قېتىم كۆرۈپ قالىمەن، ئۇكام.

— ۋاي، ئايلىراپا، — دېدى تۆمۈر خەلپە كۈلۈپ تۇرۇپ، — تۇرۇمتايىڭىزنىڭمۇ ئۇچىرىما بولىدىغان ۋاقتى بولغانغا ئوخشاش، ھۆسنارىخانمۇ بۇ ئۆيدىن ئۇچۇپ كېتىدىغاندەك تۇرىدۇ.

قازان بېشىدا چۆگىلەپ يۈرگەن ھۆسنارىخان بۇ گەپنىڭ تېگىگە دەرھال يېتىپ، ۋىلىلدە قىزىرىپ كەتتى-دە، ئىككى قولى بىلەن يۈزىنى يېپىۋېلىپ تالاغا قاچتى. ئايقىزمۇ، ئەھۋالنى چۈشىنىپ، قاقاقلاپ كۈلگەن پېتى ئۇنىڭ ئارقىسىدىن يۈگۈردى.

— ناز قىزغا يارىشۇر، غاز كۆلگە دەپتىكەن، سېنىڭ بۇ

① يامداق — سۇپۇرگە.

جۇگان قىزىڭمۇ ناز قىلىدىكەن، ھە! — دېدى سەپەرقۇل مومايغا چاقچاق قىلىپ.

— بۇ نېمە دېگەنلىرىدۇ؟ بۇ ئايلا قىزىم جۇگان بولغان بىلەن بىر قىسما قىزلاردىنمۇ نېپىزراق. قىشنىڭ يېزى بار، كۆلنىڭ غېزى بار، تويىنىڭ سازى بار، دېگەن گەپنى ئاڭلىمىغانمۇ؟ تويىنىڭ سازى بولغاندىن كېيىن، قىز بولسىمۇ، جۇگان بولسىمۇ، ئۆزىگە يارىشا نازى بولمامدۇ؟ — دېدى رەۋشخان موماي كۈلۈپ تۇرۇپ.

— ۋاي ئاكا، سەن قاچان ئايلىراپامغا گەپ تېپىپ بېرەلىگەن، ئەمدى خوپ بولدى ساڭا، — دېدى تۆمۈر خەلپەمۇ چاخچاقنا ئارىلىشىپ.

شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇلار قارا بوسۇق بىلەن ھۆسنارىخاننىڭ تويى توغرىسىدا خېلى گەپلىشىپ بىر قارارغا كېلىشتى: تۆمۈر خەلپە قارا بوسۇققا، سەپەرقۇل ھۆسنارىخانغا ئاتا بولۇپ، ئەتە-ئۆگۈن توي باشلىماقچى بولۇشتى. گەپ ئارىسىدا رەۋشخان موماي ئامانقۇل بىلەن ئايقىزنىڭ تۇرمۇشى توغرىسىدا سۆز ئېچىپ قالدى.

ھۆرمەتلىك كىتاپخانلارنىڭ يادىدا بولسا كېرەككى، ئايقىز بىلەن ئامانقۇلنىڭ نىكاسى ئوقۇلغاندا، ئايقىز ھېلىقى قازاق يىگىتى جۇماتاينىڭ يىلى توشمىغىچە، ئامانقۇل بىلەن قوشۇلماي تۇرۇشنى شەرت قىلىپ قويغان ئىدى. شۇ شەرتكە بىنائەن، بۇ قانۇنىي ئەر-خوتۇن ھازىرغىچە بىر ئۆيدە بولۇپ باقمىغان ئىدى. رەۋشخان موماي ئەنە شۇ ئىشلارنى ئەسلىتىپ ئۆتكەچ، مۇنداق دېدى:

— مېنىڭ ھېساۋىمچە، جۇماتاينىڭ يىلىمۇ توشتى. ئەمدى بۇ ئىككىيلەن كاككۇك بىلەن زەينەپتەك قاچانغىچە بىرى تاغدا، بىرى باغدا يۈرىدۇ؟ مەن جاھاندىن نەۋرە كۆرمەي ئۆتەمدىمەن؟

— ۋاي راست، — دېدى تۆمۈر خەلپە بۇرۇتىنى سىلاپ قويۇپ، — ئۆز ھالاكەتچىلىگىمىز بىلەن بولۇپ كېتىپ، بۇ ئىشنى ئۇنتۇپ قاپتىمىز. كۆڭۈللىرىگە ئالمىسىلا ئايلىراپا، ھېلى بولسىمۇ

ئىككى تويىنى بىر قىلىپ، توي ئۈستىگە توي ئويناۋاتسەك، ئۇزۇنغا قالماي نەۋرىمۇ كۆرىدىلا. بۇ ئالتۇن قىزىمىز يە ئۆزىگە ئوخشاش ئىنساپ-نەۋپىتلىق بىر گۈپادار قىز تۇغۇپ بېرىدۇ، يە ئامادقۇلغا ئوخشاش باتۇر بىر ئوغۇل نەۋرە كۆرۈپ قالارلا.

— ئېيتقانلىرى كەلگەي، ئىلاھىم!

— ئۇنداق بولسا، بۇ ئىككىيلەننىڭ ھوجرا جابدۇغىنى ئىلدامراق قىلساق بولىدىكەن، مومىسى، — دېدى سەپەرقۇل.

— ئەركىشى دېگەنزە، خويمۇ بىغەم بولىدىكەن. باللارنىڭ ھوجرا جابدۇغى ئاللىقاچان پۈتۈپ بولغان. ئايقىز بالام ئۆزى گۈل چېكىپ قازاقچە چىمىلدىقىمۇ راسلاپ قويدى.

— ئەمما، — دېدى تۆمۈر خەلپە غەمكىن قىياپەتتە، — توي ئويناشتىن بۇرۇن، رەھمەتلىك نىياز پالىگان بىلەن راجى بالا باشلىق ھەممە شېھىتلارنىڭ، (ھە راست ھېلىقى قازاق يىگىت جۇماتاينىڭمۇ)، روھىغا ئاتاپ بىر چوڭ نەزىر ئۆتكۈزىۋاتسەكمىكىن دەيمەن.

بۇ تەكلىپكە سەپەرقۇل بىلەن رەۋىخان ھومای ناھايىتى خوشال بولدى. شۇ ئارىدا، ئايقىز كىرىپ، زورىخاننىڭ ھەممەيلەننى غىزاغا تەكلىپ قىلىۋاتقانلىقىنى ئېيتتى. قوزا گۆشىدىن تەييارلانغان مەزىلىك ياپما يېيىلىپ بولغاندىن كېيىن، تۆمۈرخەلپە سەپەرقۇلنى نېرىقى ئۆيگە باشلاپ چىقىپ، «قىسماق ئىشان»نىڭ كۇلاسىدىن تېپىلغان ھېلىقى خەتنى ئۇنىڭغا تولۇق ئوقۇپ بەردى ۋە سەيپۇڭ تۇختى تۇغرىسىدا زورىخاندىن ئاڭلىغانلىرىنىمۇ ئېيتىپ بەردى. سەيپۇڭ تۇختىنىڭ بەزى ئىشلىرىدىن گۇمانلىنىپ يۈرگەن سەپەرقۇل ئەمدى ئىشنىڭ تېگىگە يېتىپ، مۇنداق دېدى:

— ئىتتىن بولغان قۇرۋانلىقتا يارىماپتۇ دەپ، بۇ ئادەمنىڭ گايى-خۇيلىرىنى ئويلىسام، يۈرىكىمنىڭ بىر يېرى ئېچىشىپ كېتىدۇ. ئۇ تېخى بىزنىڭ ھۆسنارىخانغىمۇ كۆز سېلىپ يۈرگىدەك. ھۆسنارىخان يېڭى كەلگەن كۈنلەردە «ئۆزلەمۇ بۇ يەرگە مۇساپىر،

ھېيت ـ ئايەم كۆڭلىرى كىيسىلە» دەپ بىر كۆينەكلىك تاۋار تەگلەپتۇ. ھۆسنارىخان ئالمايمەن دېسە، قولىغا تۇتقۇزۇپ قويۇپ، بىر نېمىلەر دەپ بېيىت ئېيتىپتۇ. ھۆسنارىخان بۇ گەپلەرنى شۇ گاختىلا بىزنىڭ مومايغا ئېيتىپتىكەن، بىزنىڭ موماي «بۇ توختاخۇن قانداق ئادەم، شەھەردە نەچچە بىردەك بالىسى بىلەن خوتۇنى تۇرۇپ، شۇنداق ئىشلارنى قىلسا بولامدۇ» دەپ ماڭا ئەرز قىلدى.

— شۇنداق گەپلەرمۇ بارمۇ تېخى؟ — دېدى تۆمۈر خەلپە كۈلۈپ كېتىپ.

— بۇنىڭ كارىمغۇ چاغلىق، — دەپ داۋام قىلدى سەپەرقۇل، — ھەممىدىن ماۋۇ خەتتىكى گەپلەر كىشىنى ئەندىشىگە سالىدۇ. بىر ۋاقىلاردا «جاھاندا قورقادۇرمەن پەنجى كەستىن، بىرى مەستىن، بىرى خەستىن، بىرى پەستىن، بىرى بىلمەس، بىرى مۆرىمەستىن» دېگەن گەپنى ئاڭلىۋىدىم، جىمىغۇرنىڭ چىشى قولتۇغىدا دەپ، بۇ توختاخۇن مۆرىمەس كالىدەك بېشىنى قولتۇغىغا تىققۇۋېلىپ، شۇنچىۋالا ئىشلارنى قىلىپ يۈرۈپتۇ ئەمەسمۇ؟ قارىمادىغان بۇنىڭ جونى يامانلىقىنى!

ئۇلار سەيپۇڭ توختى توغرىسىدا بىر ئاز پاراڭلاشقاندىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە مەيۈس بىر ئاھاڭدا مۇنداق دېدى:

— قوغۇننىڭ ئىچىدىن ئادىغىنى يامان. مەن ئۆز ئىچىمىزدىن مۇنداق ئادەملەرنىڭ چىقىپ قېلىشىنى خىيالىمغىمۇ كەلتۈرمەپتىكەنمەن. يەنا ياندىن، بالا قېرىنداشتىن دېگەن راست گەپ ئىكەن. ھېچنېمىدىن ھېچنېمە يوق، مۇنداق قىلىشساق، باشلىغان ئىشىمىزنى قانداق قىلىپ باشقا ئېلىپ چىققىلى بولىدۇ؟ توختاخۇننىڭ «سىبىغىزخان»نى ئوپۇل ـ تۇپۇل ئېتىپ تاشلىغىنىغا قارىغاندا، ئىككىسىنىڭ ئارىسىدا خېلى گەپلەر بولۇپ ئۆتكەن ئوخشايدۇ. ئەمدى بىزنىڭ ئىچىمىزدىنمۇ بىر سامانچى ① چىقىپ قال-

① 18 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، جۇڭغار ئۆيراتلىرىنىڭ خانى قۇنتەيجى قۇمۇل دىيارىنى بېسىۋېلىپ، ئۇ يەرلەردە تۇرغۇن ئەسكەر تۇرغۇزدى. قۇنتەيجى ئەسكەرلىرى قۇمۇل

مىغىيدى دەپ قورقىمەن. مۇبادا شۇنداق بولۇپ قالسا، ئىشىمىزنىڭ تۈگىگىنى شۇ!

— ئەمدى بۇ توختاخۇننى قانداق قىلساق بولار؟ — دېدى سەپەرقۇل.

— توختاخۇن ماڭا دەسلەپ قول بەرگەن ئادەملەرنىڭ بىرى ئىدى. بىر ئىش باشلىغاندىن بۇيان، ئۇزۇق - تۈلۈك تېپىشقا سىڭدۈرگەن ئەجرىمۇ ئاز ئەمەس. ھېلى بولسىمۇ، خۇدايىمدىن ئىنساپ - تەۋپىقىنى تىلىسەك بولارمىكىن، — دېدى تۆمۈر.

— ئۇغۇ شۇنداق. ئەمما زە، بەدەنگە چىققان كۆيدۈرگىنى ئاغرىيدۇ دېمەي، ۋاقتىدا كۆيدۈرۈۋەتمىسە، ئادەمنىڭ جېنىغا زامىن بولىدۇ، — دېدى سەپەرقۇل جىددى قىياپەتتە.

تۆمۈر خەلپە بۇرۇتىنى تاتىلاپ خىيالغا چۆمدى.

2

بىر كېچە - كۈندۈز ياققان سىم - سىم يامغۇردىن كېيىن، شالاڭ بۇلۇتلار ئارىسىدىن كۆلۈپ چىققان ھەسەن - ھۈسەن بىلەن تاغ - قىرلارنىڭ ھۆسنىگە ھۆسن قوشۇلۇپ، تەبىئەت دۇنياسى تويى كېچىسىدىكى كېلىن - قىزلاردەك گۈزەل، سەبى بالىدەك ئوماق بولۇپ كەتتى. قارىغايلىق تاغلارنىڭ باغرىدا يايىراپ يۈرگەن پادا ۋە

خەلقىغە ئېيتىپ تۈگەتكۈسىز جەۋرى — زۇلۇملارنى سالدى. ئاخىرى خەلق ئاممىسى زۇلۇمغا قارشى قوزغالدى. خەلق ئىچىدىن چىققان ياچىبەگ ناملىق بىر قەھرىمان تاغ رايونلىرىدا قۇنتەيجى ئەسكەرلىرىگە قاخشاتقۇچ زەربىلەر بېرىپ، دۈشمەنىنىڭ كۆزىگە زىق بولۇپ قالدى. دۈشمەنلەر ياچىبەگنى ئورۇشتا يېڭەلمەي، ھىيلە - مىكىر بىلەن قولغا چۈشۈرمەكچى بولۇپ، ئوسمان بەگ دىگەننى سېتىۋالدى. ئوسمان بەگ ياچىبەگنىڭ يېگىلمىسىنىڭ ئېرى سامانچى دىگەن بىلەن بىرلىشىپ، ياچىبەگنىڭ پىيىغا چۈشتى. سامانچى ياچىبەگنى ھىيلە - مىكىر بىلەن دۈشمەنگە تۇتۇپ بەردى. ياچىبەگ دۈشمەن قولىدا ھالاك بولدى. كېيىن، خەلق ئاممىسى سامانچىنى تۇلۇمچە سويۇپ، پوستىغا سامان تىقتى، ياچىبەگ ھەققىدىكى قوشاقلار مەشھۇر خەلق داستانى سۈپىتىدە ھازىرغا قەدەر ئېيتىلىپ كەلمەكتە. بۇ يەردە شۇ ۋەقە كۆزدە تۇتۇلغان.

يىلقىلار خۇددى يىپەك مەخمەلگە مەشۇت بىلەن چىكىلگەن گۈل-چىچەكلەرگە ئوخشاش كۆزنى قاماشتۇراتتى. قوي-قوزىلارنىڭ مەرەشلىرى بىلەن تاي-قۇلۇنلارنىڭ كىشنەشلىرى تاغ سۇلىرىنىڭ شاقىراشلىرىغا قوشۇلۇپ، يىراقتىن ئاڭلىنىۋاتقان ئىلھامبەخش بىر ئەلنەغمىنى ئەسلىتەتتى.

ئادەملەرمۇ باشقىدىنلا تېتىكلىشىپ قالغاندەك كۆرۈنەتتى. كۈندە دىگىدەك تاراسلاپ ئېتىلىۋاتقان ئەجەل ئوقلىرى ئىچىدە جىددىلىشىپ، ئۆزىنى خۇددى پىپىي تارتىشىپ قالغاندەك ھىس قىلىپ يۈرگەن كىشىلەر بۈگۈن كۆڭۈللىرىدە قانداقتۇ بىر خاتىرجەملىك سېزەتتى. خىلىدىن بۇيان، چاچ-ساقاللىرىغا ئۇستىرا تەگكۈزۈپ باقمىغان كىشىلەر خۇددى ئايەم كۈنلىرىگە تەييارلىنىۋاتقاندەك، چاچلىرىنى چۈشۈرۈپ، ساقال-بۇرۇتلىرىنى ياساشقا كىرىشتى. قىز-جۇگانلار ئۆي قېقىش، كىر-قات يۇيۇش، بىسات تۈزەش، ھەتتا تويدا كىيىدىغان ئۈستىۋاشلىرىنى راستلاشقا ئالدىرايتتى. ئوغۇل بالىلار تويدا منىدىغان تايلىرىنىڭ غېمىدا بولسا، قىزلار چاچلىرىنى تاراپ، ئۆزلىرىنى ياسايتتى. بەزى يىگىتلەر داڭلىق ھېپىز ۋە سازەندىلەرنى چىللاپ كېلىش ئۈچۈن، يىراق-يېقىندىكى يۇرتلارغا ئات چاپتۇرۇپ كەتتى. قورايلىق سازەندە ۋە ھېپىزلار بولسا غىجەكلىرىگە يېڭى تار سېلىپ، داپلىرىنى قۇرۇتۇپ قويۇشقا ئالدىرايتتى. بەزى شوخ يىگىتلەر قاسىم قىزىقنى گەپكە سېلىپ، ئۈچەيلىرى ئۈزۈلگىدەك قاقاقلاپ كۈلۈشەتتى.

تۆمۈرخەلپىنىڭ ئىنىسى شاكىر بىلەن تورپاق ئۆز غوجا ئەمەتنىڭ تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىدىن ئېلىپ كەلگەن سوغا-سالاملىرى كىشىلەرنى تېخىمۇ جانلاندۇرۇۋەتتى. مۆيدىن خەلپىنىڭ تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرى نامىدىن يازغان خېتىدە، ئەۋەتىلگەن قورال-ياراقلار ئۈچۈن چوڭقۇر مىننەتدارلىق بىلدۈرۈلگەن ۋە قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ شانلىق غەلىبىلىرى قىزغىن تەبرىكلىنىپ، «سىلەر بىزنىڭ ۋە شىنجاڭدىكى بارلىق ئېزىلگەن پۇقرالارنىڭ ئۈمەست يۇلتۇزى

بولۇپ قالدىڭلار» دېيىلگەن ئىدى. تۆمۈر خەلپە مەسچىت سۇپىسىدا تۇرۇپ، بۇ خەتنى ئوقۇپ بېرىۋاتقاندا، كىمدۇر بىرسى «تۇرپانلىق ئاغىنىلىرىمىز چىيەن دارىنىڭ ئاقچۇق سېپىدا تۇڭگۇزدەك قاچقىنىنى ئاڭلىسا، بەلكىچىلا خوش بولۇپ كېتەر» دېدى.

— ئاڭلىدىڭلارمۇ؟ دېدى تۆمۈر خەلپە كۆپچىلىككە قاراپ، — شېھىتلىرىمىزنىڭ ئىسسىق قانلىرى بىكارغا ئاقمىدى. يالغۇز تاغ ئېتەكلىرىدىمۇ بىزنىڭ نامىمىز يادلىنىپ، مىڭلىغان قېرىنداشلىرىمىز بىزدىن ئۈمەت كۈتۈۋېتىپتۇ. ئىلاھىم، بىزگە تېخىمۇ كۆپ نۇسرەت ئاتا قىلغاي!

— ئامىن! — دېدى نۇرۇل بوۋا ئىككى قولىنى ئېگىز كۆتىرىپ.

نەچچە يۈزلىگەن قوللار تەڭلا كۆتىرىلىپ، جىلغىنىڭ ئىچى جاراڭلاپ كەتتى. ھەممە ئادەم تۆمۈر خەلپىگە چەكسىز مۇھەببەت، كۈچ ۋە ئۈمەت نۇرلىرى چاقنىغان كۆزلىرى بىلەن قارايتتى. بىرەر يىل بۇرۇن، سوك-سوك ئاتقا مىنىپ، يۇرتمۇ-يۇرت كېزىپ يۈرگەن بۇ قارا ساقاللىق ياغاچچى ئەمدى بۇ كۈنلەردە خەلقنىڭ كۆز ئوڭىدا ئۇلارنى بىپايان قاراڭغۇ دەشتتىن يورۇقلۇق ئالەمگە باشلاپ كېتىۋاتقان خاسىيەتلىك يولچى بولۇپ قالغان ئىدى.

بىراق، گۈل بار يەردە تىكەن بار، زەر بار يەردە يىلان دېگەندەك، ئۇنىڭ ئەڭ يېقىنلىرىدىن بولغان بىر كىشى باشقىچە خىيالدا ئىدى. ئۇ، يالغۇز ئۆزى بىر ئۆيدە ناھايىتى خاپا ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ سوزۇنچاق كەلگەن قانسىز يۈزى ھەسەلدەك قورۇلۇپ، قېرىنداش تۇتقان ئىنچىكە بارماقلىرى تىترەۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى. ئۇ، گىلەم ئۈستىدە يېيىلىپ ياتقان مۇۋۇت تون، چىپەرقۇت چاپان، ئايالچە گۈللۈك رومال، ئۆتۈك، مەيسە ۋە ئەنرەختلەرنى ساناپ، ئۆزىگە ياققانلىرىدىن بىر-ئىككىنى ئايرىۋالاتتى-دە، قالغانلىرىنى دەپتەرگە قوندۇراتتى؛ ئايرىۋالغانلىرىنى ئاي-

رىم تاغارغا تىقىۋېتىپ، پات - پاتلا ئىشىككە قاراپ قوياتتى. بۇ
كىشى سەيپۇڭ توختى ئىدى.

كىتاپخانىلارغا مەلۇمكى، ئىككى كۈن بۇرۇن شەھەردىن
چىققان ئەلچىلەر بەش هارۋىدا سوغات قالدۇرۇپ كەتكەن، ئۇنىڭ
ئۈچ هارۋىدىكىسى ئۇن - گۈرۈچ، قەن - گېزەك، شام - سەرەڭگە،
چاي ۋە كۆكتات بولۇپ، ئىككى هارۋىدىكىسى كىيىم - كېچەك، رەخ -
پۇچەك ئىدى. شۇ تاپتا سەيپۇڭ توختى باشقا نەرسىلەرنى بىر
ياقلىق قىلىپ بولۇپ، كىيىم - كېچەك ۋە رەخ - پۇچەكلەرنى
«غەزنە»گە كىرگۈزۈش ئالدىدا تىزىملاش ئىشى بىلەن مەشغۇل
ئىدى. «غەزنە» دېگىنىمىز سەيپۇڭ توختى ئولتۇرغان ئۆينىڭ
ئىچكىرىسىدىكى بىر چوڭ ئۆي بولۇپ، بۇ ئۆينى سەيپۇڭ توختى -
نىڭ ئۆزى شۇنداق دەپ ئاتىۋالغان ئىدى. دەرۋەقە، قوزغىلاڭچى
قوشۇنىنىڭ بەزى زاپاس بايلىقلىرى، مەسىلەن، ئۇ يەر - بۇ يەردىن
كەلگەن سوغاتلار، قوزغىلاڭ ۋاقتىدا شەھەرگە قېچىپ كەتكەن
دورغىلاردىن مۇسادىرە قىلىنغان بۇغا - بۇكەن مۈڭگۈزلىرى، تۈلكە -
بۆرە تېرىلىرى قاتارلىق نەرسىلەر شۇ ئۆيدە تۇراتتى. بۇ ئۆيگە
تۇتاش ئايرىم ئىككى ئېغىز ئۆي ئاشلىق ئامبىرى ئىدى. بۇ
«غەزنە» ۋە ئامبارلارنىڭ ھەممىسى قوزغىلاڭ باشلانغان كۈنلەردە
تۆمۈر خەلپىلەر قارارگاھ قىلغان ھىلىقى باغلىق ھويلىغا جايلاش -
قان ئىدى. جەڭ كۈنلىرى قارارگاھ ئالدىنقى سەپكە يۆتكىلىپ
كەتكەچكە، سەيپۇڭ توختى بىرنەچچە يىگىتلىرى بىلەن شۇ ھوي -
لىدا تۇراتتى ۋە بۇ ھويلىدىكى بايلىقلارنىڭ ھەممىسىنى شۇلار
باشقۇراتتى.

سەيپۇڭ توختى قولىدىكى قېرىنداشنىڭ ئۇچلانمىغان بېشىنى
چىشلەپ ئولتۇرۇپ خىيالغا چۆمدى. ئۇنىڭ خىيالىچە: بۇرۇن چۈ -
شىدە ئايان بولۇپ كەلگەن «غايىب غەزنە» ھازىر ئوڭىدىكى
ئىش بولۇپ قالدى. بەش يۈز يىلقا، ئىككى يۈز تۆگە، بىرنەچچە
قوتان قوي ۋە باشقا قالدى - قۇتىلار ئاز گەپ ئەمەس، مۇندىن

كىيىن، تېخىمۇ كۆپىيىش ئىمكانىيىتىمۇ بار. ئەمما، تۆمۈر خەلپە هايات بولىدىكەن، بۇ بايلىقتىن نېمە پايدا؟ بۇنى ئۇنىڭ كۆزىچە قانداق قىلىپ ئۆزىنىڭ قىلىۋالغىلى بولىدۇ؟ ياخشىسى تۆمۈر جەڭدە يۈرگەندە بىر تال ئوق تەككەن بولسا، ئىش ئوڭدىن كەلگەن بولاتتى. ئۇ چاغدا، «قۇمۇل بىلەن بەش شەھەر» ئۆزۈڭگە قالسۇن، ئون ئىككى تاغنى بىز سورايلى» دېسە، شامەخسۇتمۇ، قىبرى كالىغا پىچاق سۈركىگەندەك، خوش ياقاتتى - دە، سەيپۇڭ توختى ئون ئىككى تاققا باش بولۇپ قالاتتى. قارا بوسۇق باتۇر بولغان بىلەن قوسىقىدا ئېلىپىنىڭ سۇنۇقىمۇ يوق بىر قارا تۈرۈك. قايان باشلىسا، شۇيان ماڭىدۇ؛ ئېلى پالگان ئۆزىنى توختاتقان، تەجرىبىلىك ئادەم بولغان بىلەن قويدەك يۇۋاش كىشى، ئۇ ھېچ-قاچان گەپ تالىشىپ تۇرمايدۇ. ئامانقۇل بىلەن خوجىنىياز پالگانلار ھەر قانچە قارام، باتۇر بولسىمۇ، تېخى ياش، ئۇلارنى گەپكە كىر-گۈزمەك ئاسان، «ئالدىماققا بالا ياخشى، خۇدا ئۇرسۇن قاقۋاشنى» دەپ، ھەممىدىن گەپ يېيەيدىغىنى [?] سەيپەرقۇل. لېكىن، نېمىلا قىلغان بىلەن ئۇ، ئېلى مۇكچىيىپ، كۆزلىرى خىرەلىشىپ قالغان كىشى، ئۇنىڭمۇ كارى چاغلىق ئىدى. ئەمما، تۆمۈر دېگەن بىر نېمە ھازىر ئىشنى چوڭايتىپ تاشلىدى، ئۆرۈمچى جاڭجۇڭلىرىنىڭمۇ چىشىغا تېگىپ قويدى، ئىككى كۈن بۇرۇن قۇمۇل ئامبال يامۇلدىن چىققان ئەلچىلەرگە قاتتىق تەلەپ قويۇپ، ئىشنى تېخىمۇ بۇزدى. ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك؟ ھەي تۆمۈر، ھەي تۆمۈر، سېنى كۆزدىن يوقىتىۋەتمىگىچە، ئىش پۈتمەيدىغان ئوخشايدۇ، ھېلىقى ياش ئىمامنىڭ ئۆمرى قىسقا كېلىپ قالدى - دە!

سەيپۇڭ توختىنىڭ خىيالى شۇ يەرگە يەتكەندە، ئۇنىڭ چىشلىرى غىچىرلاپ قېرىنداشنى [?] سۇندۇرۇۋەتتى. ئۇ، ئوڭدىسىغا يېتىۋېلىپ يەنە خىيالغا چۆمدى. ئۇنىڭ كۆزىگە بىردىنلا ھۆسنار-خان كۆرۈنۈپ كەتكەندەك بولدى - دە، «ۋاي ئىسىت، بۇ جۇگانمۇ قولدىن كېتىپ قالدى. ئەقلى - ھۇشى بولمىسا، گۈلدەك جۇگان

ئىتقا يالاق دەپ، ئۇنىڭ زەڭگى مورۇن قازانغا ئوخشايدىغان قارا بوسۇققا كۆڭلى چۈشۈپ قالغىنىنى قارىمايدىغان، توۋا» دەپ پىچىرلىدى. شۇ ئارىدا، خۇددى يۈتتۈرۈپ قويغان بىر نەرسىسىنى تېپىۋالغاندەك، ئورنىدىن دەس تۇرۇپ، ئۆز - ئۆزىگە سۆزلەشكە باشلىدى: «تازىمۇ ھاماقەت ئىكەنمەن. چىۋىندەك جېنىم بىلەن تۆمۈرنى ئۆزەم يالغۇز نىممۇ قىلالايتتىم. قارا بوسۇقنى يېنىمغا تارتسام بولمامدۇ؟ مەندىن نېمە كېتەتتى؟ پۇل بولسا جاڭگالدا شورپا، يىگىت بېشىم ئامان بولسا، شەھەر - شەھەردە مېنىڭ يارىم دەپتىكەن. ئون ئىككى تاققا باش بولسام، مۇنداق ھۆسنارىخانلاردىن كۆرمىگى تېپىلمامدۇ. قارا بوسۇقنى ئۆزۈمگە ئېگەۋالسام ئىشىنىڭ پۈتكىنى شۇ. تۆمۈرنى قىزىغىدا سوقۇش كېرەك!»

شۇ سۆزلەردىن كېيىن، ئۇ ئالدىدا تۇرغان كىيىم - كېچەك ۋە رەخ - پۈچەكلەردىن بىر بوخچا راسلىدى. ئاندىن ئىشىكنى قۇلۇپ-لاپ ھويلىدىن چىقىپ كەتتى.

3

نەزىر ۋە توي مەرىكىسىگە دەپ، يىراق - يېقىندىن چاقىرىل-غانلار بىلەن يەرلىكلەر قوشۇلۇپ، قورايىنىڭ ئىچى ئادەم دېڭىزىغا ئايلاندى. تام ئۆيلەر يېتىشمەي، تۈزلەڭلىكلەرگە تىكىلگەن كىگىز ئۆيلەر يىراقتىن قارىغاندا، ئاقىرىپ كۆرۈنگەن گۈمبەزلەرگە ئوخشاپ كېتەتتى. تاڭ ئېتىش بىلەنلا جىلغىنىڭ ئىچى جانلىنىپ كەتتى. توپ - توپ كىشىلەر شېھىتلار قەۋرىستانلىغىنى يوقلاپ كەلدى. ئەمە-دى بۇ يەردىكى قەۋرىلەر قىرىق - ئەللىككە يېتىپ قالغان ئىدى. شاقىراپ ئېقىۋاتقان ئېقىن بويىدىكى قېلىن تېرەكلىكلەر ئىچىدە بولسا، قوللىرىغا يوغان پىچاقلارنى تۇتقان كىشىلەر بۈگۈنكى نەزىر-گە ئاتالغان توققۇز تورپاق، توققۇز تاي، توققۇز ئەركەك، توققۇز سەركىنى سويۇشقا كىرىشتى، داشقازان ئوچاقلىرى-

دىن چىقىۋاتقان كۆكۈش ئىسلار ھاۋادا لەيلەپ، بۇلۇت پارچىلىرىدەك ئۈزۈپ يۈرەتتى. ئۇششاق باللار ئۇچاق باشلىرى ئەتراپىدا قۇشقاچتەك چۇرۇلدىشىپ ئوينايتتى:

قازىنىم - قازىنىم قاينايدۇ،
ئاپام ماڭا بەرمەيدۇ،
قازاندا گۆش،
تاۋاقتا تۆش،
مۈشۈكۈم ئۇنى مارايدۇ.

بوستانلىقلاردا سورۇن تۈزەپ ئولتۇرغان قارىلار قۇرئان تىلاۋەت قىلىشقا باشلاش بىلەن باللارمۇ تىنجىپ، چوڭلارنىڭ يانلىرىغا بوتىلاقتەك چۆكۈشتى.

داستىخان يىغىلىدىغان چاغدا، شېھىتلارنىڭ بالا - چاقىلىرى بىلەن ئۇرۇق - تۇققانلىرىنىڭ قارىلىقىنى سۇندۇرۇش ئۈچۈن، ھەر كىمگە ئۆز لايىقىدا بىرەر كىيىملىكتىن رەخ، دوپپا، كۆينەكلەر قويۇلدى. ئايقىزغا بولسا، بېشىدىن ئايىغىچە سەرپا بېرىلدى. بۇ نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى قوزغىلاڭچىلارنىڭ غەزنىسىدىن چىققان ئىدى. سەيپۇڭ توختى بۇنىڭغىمۇ تارلىق قىلىپ، بىر چەتتە دومسىيىپ ئولتۇراتتى. ئېلى پالىگان بىرنىمىنى سەزگەندەك قىلىپ، ئۇنىڭدىن «مىجەزلىرى يوقمۇ؟» دەپ سورىدى. سەيپۇڭ توختى بۇنى غەنىمەت پۇرسەت دەپ ئويلاپ، ئېلى پالگاننىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ باقماقچى بولدى ۋە:

— شۇنچىلىك سېخىلىق قىلامدۇ؟ مەن كۆپىنىڭ پايدىسى ئۈچۈن مال يىغىپ ئاۋارە. خەلپەم ئۇنى چېچىپ ئاۋارە. ئۆزى تەر تۆكۈپ تاپمىغان مال بولغاندىكىن، خەلپەمنىڭ يېنى ئاغرىمايدۇ - دە، شۇنداق ئەمەسمۇ؟ — دەپ غۇدۇڭشۇپ كەتتى.

ئېلى پالگان گەپنىڭ تېگىگە يېتەلمىگەچكە، مۇنداق دېدى:

— ئۇنداق گەپلەرنى قىلمىسىلا توختاخۇن! بۇ، ئاتا - بوۋى-
مىزدىن كېلىۋاتقان قائىدە - يوسۇنغۇ؟ بۇنى خەلپەم ئۆزى ئۇچۇن
قىلىۋاتامدۇ!
— ئۆزلە تازىمۇ ساددا ئادەم - دە، — دېدى سەيپۇڭ توختى،—
خەلپەم بۇنى ئۆزى ئۇچۇن قىلماي كىم ئۇچۇن قىپتۇ؟ بۇنىڭ
بىلەن ئۆزى تېخىمۇ يۈز تاپماقچى. ماۋۇ خەقنىڭ خەلپەمنى ماخ-
تاپ كۆككە ئۇچۇرغىنىنى ئاڭلىمىدىلامۇ؟ ئۆزلە بىلەن مېنى كىم
ئاغزىغا ئېلىپ قويدى؟
— رەخ - پۇچەكلەرنى ئۆزلە ئۇلەشتۈردىلەغۇ. ئۆزلەدىنمۇ را-
زى بولغاندۇ زە! — دېدى ئېلى پالگان. ئاندىن سەيپۇڭ توختىغا
دىققەت بىلەن قاراپ مۇنۇ گەپلەرنى ئېيتتى،—قارا قۇشنىڭمۇ بىر
بېشى، ئىككى قانىتى، ئىككى پۇتى بولىدۇ. ئىككى قانات تەڭ سىل-
كىنمىسە، قۇش ئۇچالمايدۇ، ئىككى پۇتى تەڭ ھەركەت قىلمىسا، ئۇ
تۈلكىنى ئالالمايدۇ. شۇنداق ئەمەسمۇ؟ خەلپەمنى ئۆزىمىز باش
قىلىپ كۆتەردۇق. ئەمدى بىرىمىز ئۇنداق، بىرىمىز مۇنداق دەپ
يۈرسەك، باشلىغان ئىشىمىزنى قانداق قىلىپ باشقا ئەپچىققىلى
بولىدۇ؟
سەيپۇڭ توختى ئېلى پالگاننىڭ قىلتاققا چۈشىەيدىغانلىغىنى
سەزگەچ،«ئېيتقانلىرى ھەق گەپ، مەن خەلپەمگە ھەممىدىن بۇرۇن
قول بەرگەن ئادەم. مۇندىن كېيىنمۇ گەدەمگە گۇپا قىلىمەن»
دېدى. ئېلى پالگان ئۇنىڭ بۇ گەپلىرىدىن رازى بولۇپ كۈلۈپ
قويدى.
كەچقۇرۇن توي باشلاندى. ...
ئۇ چاغلاردا ئاتىدىن بالىغا مىراس بولۇپ كېلىۋاتقان قائىد-
دە - يوسۇن بويىچە، قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ توي ئىشلىرى مۇنداق
ئۆتكۈزۈلەتتى: ئوتتۇرا ھال ئائىلىلەر ئارىسىدا، ئىككى تەرەپ ما-
قۇللاشقاندىن كېيىن، ئوغۇل تەرەپ تويلۇق ئۇچۇن توققۇز كىيى-
ملىك رەخ، توققۇز تۇياق قوي، توققۇز كۈرە بۇغداي، توققۇز شىلىڭ

گۆرۈچ، توققۇز جىلك ياغ، توققۇز شىرە مىۋە-چىۋە ۋە يېتەرلىك
ئوتۇن.. كۆمۈر، چاي-تۇز قاتارلىق نەرسىلەرنى ھارۋىلارغا سېلىپ،
قىز تەرەپكە داغدۇغا بىلەن ئاپىرىپ بېرەتتى. توينىڭ بىرىنچى
كۈنى ھەر ئىككى تەرەپنىڭ مېھمانلىرى قىز تەرەپنىڭ ئۆيىگە چا-
قىرىلاتتى. بۇ، «باش توي» دەپ ئاتىلاتتى. شۇ كۈنى سۇلتان
يىگىت ئۆزىنىڭ قولداشلىرى بىلەن ئىككاغا كېلەتتى. قىزنىڭ مە-
ھەللىسىدىكى يىگىتلەر «قىز كۆركى»نى قىلىمىز دەپ، دەرۋازىنى
تۆمۈر ھارۋىنىڭ چاقى بىلەن توساپ ئالاتتى. يىگىت تەرەپتىن
كەلگەنلەر شۇ چاقنى كۆچەپ ئېلىشى لازىم ئىدى. ئالالمىسا قىز
تەرەپتىكى يىگىتلەر «ئالالمىغانلار» دەپ چۇقان كۆتىرىپ ئۇلارنى
مەسخىرە قىلاتتى. شۇڭا، ئادەتتە يىگىت تەرەپتىنمۇ خېلى ساندا
ئادەم كېلەتتى. ئىككادىن كېيىن، بۇ چاقنى يىگىت تەرەپ ئېلىپ
كېتىپ، ئاغامچا بىلەن ئىگىز دەرەخ بېشىغا ئېسىپ قوياتتى، بىر-
قانچە كۈندىن كېيىن، قىز تەرەپ كېلىپ قايتۇرۇپ كېتەتتى. ئى-
ككا ئاساسلىق مېھمانلار جايلاشقان ئۆيدە كۆپچىلىك جامائەت ئال-
دىدا ئوقۇلاتتى. ئىككا ئوقۇلىدىغان چاغدا، سۇلتان يىگىت تۆت-
بەش ھەمرىيى بىلەن شۇ ئۆيگە كىرەتتى. ئىككادىن كېيىن، قىز
تەرەپ يىگىتكە بىر قۇر كىيىم ياكى كىيىملىك رەخ قوياتتى، بۇ،
«كۆيۈلۈك» دەپ ئاتىلاتتى. يىگىتلەر ئىككادىن قايتقاندىن كېيىن،
ئۇلارنى سۇلتان يىگىتنىڭ تۇققانلىرى ياكى ئاغىنىلىرىدىن بىرسى
ئۆز ئۆيىدە ئايرىم ئولتۇرغۇزۇپ بېرەتتى. بۇ، «چاچ چۇشۇرگە»
دەپ ئاتىلاتتى. يىگىتلەر كۈن بويى ئويۇن-تاماشا قىلىپ، ئولتۇ-
رۇش ئاياقلاشقاندا، ئۆي ئىگىسى سۇلتان يىگىتكە بىر قۇر كىيىم
كىيدۈرەتتى ياكى بىر كىيىملىك رەخ قوياتتى. كەچ كىرگەندە،
توي مەشرىپى باشلىناتتى. ئەمما، مەشرەپ باشلاشتىن بۇرۇن،
پاششاپ بەگكە بىر كىيىملىك رەخ، بىر قوي ۋە بىرمۇنچە مىۋە-
چىۋە تەقدىم قىلىش شەرت ئىدى. بۇ: «پاششاپلىق» دەپ ئاتى-
لاتتى. ئەگەر «پاششاپلىق» بېرىلمىسە، پاششاپ بەگ ئۇلارنىڭ يىغىنىم

كېچىگىچە مەشرەپ ئۆينىشىغا رۇخسەت قىلماي، خۇپتەندىن كېيىنلا، ھەممەيلەننى تارقىتىۋېتەتتى. ئۇنىمىغانلارنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىنى سالدۇرۇپ ئالاتتى - دە، ئەتىسى ھەربىرىگە بەش شىڭدىن بۇغداي جەرىمانە سېلىپ، ئاندىن قايتۇرۇپ بېرەتتى.

شۇ كۈنى ئاخشىمى يىگىت تەرەپتىن ئون نەچچە ئايال بىلەن ئون نەچچە ئەركىشى قىزنى كۆچۈرۈپ كېلىش ئۈچۈن قىز تەرەپكە توققۇز قېتىم تازىمغا باراتتى. توققۇزىنچى قېتىم تازىمدىن كېيىنلا، قىزنى ھارۋا ياكى مەپە بىلەن كۆچۈرۈپ ماڭاتتى. قىزنىڭ مەھەللىسىدىكى يىگىتلەر بىرقانچە جايدا ئاغامچا تۇتۇپ يول توسايتتى. يىگىت تەرەپ توققۇز غېرىچ كېلىدىغان بىر ئەركەك قوي بەرگەندىن كېيىنلا، يولنى ئېچىپ بېرەتتى. بۇ ئەركەك قوينى يول توسقان يىگىتلەر ئۆزلىرى سويۇپ يەيتتى. قىز كۆچۈرۈپ كېلىنگەندىن كېيىن، يىگىتلەر ئۇنى ئاق كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ، ئۈچ يەرگە يېقىلغان ئوتنىڭ ئۈستىدىن توققۇز قېتىم چۆرگۈلىتىپ، ئاندىن ھوجرىغا ئەكىرىشەتتى.

تويىنىڭ ئىككىنچى كۈنى يىگىت تەرەپ قىزنىڭ ئائىلىسىنى ۋە ئۆزىنىڭ ئۇرۇق - تۇققان، ئەللە - مەھەللىسىنى تويغا چاقىراتتى. بۇ، «يۈز ئاچقا» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ كۈنى قىز تەرەپ تويغا سويۇلغان قويلارنىڭ ئۆپكىسىدىن ئىككىنى قۇيۇپ، ئىسسىق پېتى ئەپكېلەتتى. ئارىلىق يىراق بولۇپ، سوۋۇپ قالغان بولسا، قايتىدىن ئىسسىتىپ، قىز بىلەن يىگىتنىڭ بېشىنى جۈپلەپ ئۇنىڭ ھورىغا تۇتاتتى. بۇنىڭدىن مەقسەت، بۇ ئىككى ياشنىڭ ئۆمۈرلۈك بولۇپ كېتىشىنى تىلەش ئىدى. ئەر مېھمانلار يانغاندىن كېيىن، يۈزىگە پۈركەنجە سېلىنغان قىزنى ئايال مېھمانلارنىڭ قېشىغا ئېلىپ چىقاتتى. قىزنىڭ ئانىسى ئۆز قىزىنى، ئوغۇلنىڭ ئانىسى ئۆز ئوغلىنى تەرىپلەپ بېيىت ئېيتىشاتتى. قىز تەرەپتىن ئېيتىلىدىغان بېيىتلار مۇنداق ئىدى:

ئاقنا ياغلىق ئىچىدە
بىر تۇگۈن گۈل ساقلىدىم،
گۈلنى ئېلىپ بېشىمغا
تاجى قىلىپ چانچىدىم.

ئەل خالايىق تولا كەلدى،
ھىچ كىشىگە باقمىدىم.
شۇنچە خەقلەر ئارىسىدىن،
ئۆزلىرىگە ساقلىدىم.

بالا قىلسىلا ئايدەككىنە،
بويى قىرچىن تالدەككىنە،
كىشى كۆرسە گۈلدەككىنە،
خىزمەت قىلار ئەردەككىنە.

ئوغۇل تەرەپتىن كۆپىنچە مۇنداق بېيىتلار ئېيتىلاتتى:

بىزمۇ ئوغۇل چوڭ قىلدۇق،
موللا - ئالىم.
جېنىم بالام تولۇن ئايىم،
كېچە - كۈندۈز تىلىشۇدۇق
ئەمدى بەردى خۇدايىم.

بازارلاردىن ئات ئالدۇق
ساغرىسى ئالا،
يۇقۇرى مەلىدىن قىز ئالدۇق
ئالتۇندەك بالا.

بىرى لەنخار، بىرى مىخار
قاملىشىپ قالار.
قاچورىنىڭ① يىلىمىدەك
يېپىشىپ قالار.

شۇندىن كېيىن، خالىسلاردىن بىرسى مۇنداق بېيىت ئېيتاتتى:

تاغدىن چۈشتى تاش بېلىق،
سۇدىن چىقتى ئاي بېلىق
ئەدىن چىقتى بۇ لايىق،
بىر بىرىگە خوپ لايىق.
ھەيران قالغاي خالايىق.

ئاندىن، يەڭگە ئاياللار قىزغىن كۈلكە ۋە ئويۇن-چاخچاقلار ئىچىدە قىزنىڭ يۈزىدىن پۈركەنجىنى ئالاتتى-دە، شۇنىڭ بىلەن قىزنىڭ يۈزى ئېچىلغان بولاتتى. شۇ چاغدا يىگىت ئائىلىسى قىزغا يەنە كىيىم-كېچەك ياكى كىيىملىك رەخ ۋە زىبۇ-زىننەتلەرنى تەقدىم قىلاتتى. چوڭ ياشلىق ئاياللاردىن بىر-ئىككىسى ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ، تويىنى مۇبارەكلەپ بېيىت ئېيتاتتى، قالغانلارمۇ ھەربىر مىسرانىڭ ئاخىرىدىكى سۆزلەرنى تەڭ تەكرارلىشىپ بېرەتتى:

ئەتىگەن قوپار بولغاي،
تۈنۈك ئاچار بولغاي،
توققۇز ئوغۇللۇق، بىر قىزلىق بولغاي.
قوتاندا قويلۇق بولغاي،
ئېغىلدا كالىلىق بولغاي.

① قاچورا — قارىغاي.

ئۈچى ئۈزارغاي، تۆۋى يېيىلغاي،
قۇدۇقتا تاش چۆشكەندەك بولغاي،
قاچورا يىلىمدەك يېپىشقاي،
خۇدايىم مارەك قىلغاي!

تويىنىڭ ئۈچىنچى كۈنى قىز تەرەپ يىگىت تەرەپنى ۋە ئۆزىنىڭ تۇققانلىرىنى چايغا ئېيتاتتى. بۇ «چىللاشقا» دەپ ئاتىلاتتى. تويىنىڭ توققۇزىنچى كۈنى قىز تەرەپ يىگىت بىلەن ئۇنىڭ ئاتا-ئانىسىنىلا چايغا ئېيتاتتى. بۇنىڭدىن مەقسەت-كۈيوغۇل ۋە قۇدىلار بىلەن ئوبدانراق تونۇشۇش ئىدى.

تۆمۈر خەلپە باش بولغان بۈگۈنكى تويدا يۇقۇرىدىكى قائىدە-يوسۇنلارنى تولۇق بىجا كەلتۈرۈشنىڭ ئورنى قالمىغان ئىدى. چۈنكى، ئامانقۇل بىلەن ئايقىزنىڭ نىكاسى بىرقانچە ئايلار بۇرۇن ئوقۇلۇپ بولغان؛ قارا بوسۇق بىلەن ھۆسنارىخاننىڭ تويى بولسا، قىز تويى ئەمەس، جۇگان تويى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، تۆمۈر خەلپە قارا بوسۇق بىلەن ھۆسنارىخاننىڭ نىكاسىنى ئوقۇپ بولۇپلا، مەشرەپ باشلاشنى جاكالىدى.

— بوسۇق ئاكامنىڭ چاچ چۈشۈرگىنىنى قىلمايمىزمۇ؟ — دەپ چاخچاق باشلىدى قاسىم قىزىق. ھەممەيلەن كۈلۈشۈپ ئەتراپىنى تولدى.

— ئۇستىراڭ ئۆتەمدۇ؟ — دىدى تورپاق ئۆز غوجا ئەمەت.

— ئۇستىرام ئۆتمىسە، ھاشىر تەيجىنى سويۇشقا بىلەپ قويغان پىچىغىم بار.

— شامەخسۇت ۋاگىنىچۇ؟ ئۇنىڭغا پىچىغىڭ ئۆتمەمدۇ؟ — دىدى ئېلى پالگان.

— ئۇنىڭغا قانداق پىچاق ئۆتىدۇ؟ ئۇنى جاگگاللىقتا قوغلاپ يۈرۈپ ئاتمىسا ئۆلەمدۇ؟

— ھوي، ئۇنى سەن ياۋا چوشقىغا ئوخشىتىپ قويدۇڭمۇ؟

— ئەمىسىچۇ! ياۋا چوشقا بولغاندىمۇ، تېرىسى تازا قېلىنلىشىپ كەتكەن قېرى قاۋان دېسىلە.

— ئۇنداق بولسا، ئۇنى خوجىنىياز پالگان ئاتسا بولغىدەك، — دېدى ئامانقۇل.

— خوجىنىياز پالگانغا قويۇپ بەرسەك، چيەندارىنى ئاتقاندەك، بېشىغا ئاتماي، كۆزىگە ئېتىپ، قىسماق ئىشاندەك قىلىپ قويارمىكىن! — دېدى قاسىم قىزدىق.

— بولدى، بولدى ئەمدى چاخچاقنى قويۇپ، مەشرەپنى باشلايلى، — دېدى تۆمۈر خەلپە، ئۆزىنى كۆلكىدىن توختىتىپ.

شۇنىڭ بىلەن ھەممەيلەن مەشرەپكە مېڭىشتى.

ئامانقۇل ئايقىزنى مەشرەپكە باشلاپ چىقىش ئۈچۈن ئۆيگە كىرگەندە، رەۋىخان موماي تويغا ئاتاپ ئۆز قولى بىلەن زەر بېسىپ تىككەن كالوتۇن دوپپىسىنى ئۇنىڭغا كىيدۈرۈۋاتاتتى. موماي ئوغلىنى كۆرۈش بىلەن:

— قارىچۇ بالام، كېلىن ئايغا بۇ دوپپا يارىشىپتىمۇ؟ — دېدى.

— گۈل ئۈستىگە گۈل بوپتۇ، — دېدى ئامانقۇل سەل قىزىرىپ.

— ھەر قاچان كېلىن ئاينى قىچقىرغىلى كەلگەنسەن، — دېدى رەۋىخان موماي، — قاراڭغۇ چۈشۈپ قالغىچە ئاغال ھوجرىلارنى كۆرۈپ چىققىلار.

ئايقىز خۇددى شۇ گەپنى كۈتۈپ تۇرغاندەك، ئامانقۇلنى خۇش تەبەسسۇم بىلەن دەرھال ھوجرىغا باشلىدى. ھويلىنىڭ ئەڭ چېتىدىكى چاققانغىنا بىر ئېغىز ئۆي ئۇلارنىڭ ھوجرىسى قىلىنغان ئىدى. ئامانقۇل بۇ ئۆينى ئۆز قولى بىلەن سىپاپ، ئېرىغداپ، ئىشىك-پەنجىرىلىرىنى تۈزەشتۈرگەن بولسىمۇ، بىسات سېلىنغاندىن كېيىن، كۆرۈپ بېقىشقا پۇرسەت تاپالمىغان ئىدى. تىكمەت كىگىز سېلىنغان پاكار سۇپا، سۇپىنىڭ تۆر تەرىپىدىكى ياغاچ كاتىقا تارتىلغان گۈللۈك چىمىلدىق، ئاددى بولسىمۇ رەتلىك قىلىپ ئو-

يۇقلارغا تىزىلغان يوتقان - كۆپە ۋە ئىككى بېشىغا كەشتە چېكىل-
گەن ئۈزۈنچاق سامان ياستۇقلار، تامدا ئېسىقلىق تۇرغان بىر جۈپ
پۆپۈكلۈك لۆڭگە بۇ ھوجرىنى خېلىلا كۆركەم قىلىپ قويغان ئىدى.
ئامانقۇل ھوجرىغا كۆز يۈگۈرتۈپ، ھەيران بولۇپ تۇرغاندا، «ئاناۋ
چىمىلدىق سىزگە ياقتىمۇ» دېدى ئايقىز، ئۇنىڭ پوتىسىنى تۈزەش-
تۈرۈۋېتىپ.

— خۇددى ئۆزلەدەكلا چىرايلىق، مېھرى ئىسسىق ئىكەن، —
دېدى ئامانقۇل ئايقىزنىڭ سۇمبۇل چاچلىرىنى سىلاپ.

ئۇلار خۇددى ئۇزاق يىللار ھىجىر - پىراق دەردىنى تارتىپ،
تاسادىپىي ئۇچرىشىپ قالغان ئاشىق - مەشۇقلاردەك بىر بىردىگە
شۇنداق ھېرىس بىلەن قارىشىپ تۇراتتىكى، ئەگەر ئەنسارى تالادا
تۇرۇپ «قېنى چىقمامسىلەر؟» دېمىگەن بولسا، مەشرەپنىمۇ ئۇنتۇپ
قالغان بولار ئىدى.

مەشرەپ ئويۇنىدىكى ئويناۋاتقانلار كۆپ بولغاچقا، بىرنەچچە ئۆيدە
سورۇن تۈزۈلدى. سەپەر قۇل بىلەن رەۋشخان موماي «باللار تار-
تىنىپ قالمىغاي» دەپ، مەشرەپكە كىرمىدى. تۆمۈر خەلپە ئۆز
ھەمراھلىرى بىلەن ھەممىدىن چوڭ بىر ئۆيگە ئورۇنلاشتى. مورا بې-
شىدىكى قوش پىلىككىلىك يوغان قارا چىراق ئۆينى غۇۋا يورۇتۇپ
تۇراتتى. تۆر ۋە يان تاملارغا ياقىلىتىپ قويۇلغان بىر خىل ئىگىز-
لىكتىكى كاڭ شىرەلىرىگە ئۈزۈم، قاق، ياڭاق ۋە قارا گازىر چېچىپ
قويۇلغان ئىدى. بىر تەرەپتە ئەرلەر، يەنە بىر تەرەپتە خوتۇن-
قىزلار يۈزمۇ - يۈز قارىشىپ ئولتۇراتتى. تۆمۈر خەلپە ئۆز ھەمرا-
لىرى بىلەن تۆردىن ئورۇن ئالغان ئىدى. ھۆسنارىخان بىلەن ئاي-
قىزنىمۇ ئۆز جۈپلىرىنىڭ يېنىغا ئولتۇرغۇزدى. پەگا تەرەپتىكى ئۇ-
زۇن ئورۇندۇقلارغا غىجەكچى مېرۇل ئاكا بىلەن تۆت داپچى ئا-
يال جايلاشتى.

غىجەكچى مېرۇل ئاكا غىجەكنىڭ كامانچىسىنى قوش تارغا
سۈركەپ، «دۈر» مۇقامىنى باشلاش بىلەن ئۆينىڭ ئىچى جىمىلىققا

چۈمدى. غىجەك تارلىرى تىترىگەنسېرى كىشىلەرنىڭ يۈرەك تار-لىرىمۇ تىترەپ، خىيال قۇشلىرى ئالىقاياقلاردا پەرۋاز قىلىشقا باشلىدى. مېرۈل ئاكا «دۈر» مۇقامىنىڭ بىرىنچى بېيىتىدىن كېيىن:

يۈردۈم، ئالەمنى كەزدىم،
سورادىم بارچىدا غەم بار.
غەمسىز كىشى بۇ ئالەمدە
ياراتقان خۇدايىم بار.

دىگەن مىسرالارنى ئېيتىپ بولۇش بىلەن تەڭ ئايال ھېيپىز داپلىرىنى ئاستا چېكىپ، ئۇنىڭغا قوشۇلدى. قالغان ناخشىلارنى ئايال ھېپىزلارنىڭ ئۆزى ئېيتىشقا باشلىدى. ئارقا-ئارقىدىن يۆتكىلىۋاتقان پەدىلەرگە ئەگىشىپ، كىشىلەرنىڭ كەيپىياتىمۇ پەيدىن-پەي ئۆزگىرىپ، مۇقامنىڭ مەشرىپى باشلىنىش بىلەن يىگىتلەر قىمىرلىشىپ قالدى.

قاسىم قىزىق ئىككى پىيالە ئوتتۇرىسىغا بىر تال شام يېقىلغان پەتنۇسنى قولىدا تۇتقان پېتى ئوتتۇرىغا چۈشۈپ، تاك سەھەرنىڭ سەلكىن شامىلىدەك سىلىق قەدەملەر بىلەن سورۇننى بىر ئايلىنىپ چىقىپ، ياش بىر جۇگاننىڭ ئالدىدا توختىدى. يەڭ ۋە ئېتەكلىرىگە گۈل چېكىلگەن ئۆرە ياقىلىق پەشمەت كىيگەن جۇگان ئورنىدىن تۇرۇپ، تازىم بېجا كەلتۈرگەچ، قولىنى قوشتۇرۇپ، تەبەسسۇم بىلەن يەرگە قاراپ تۇراتتى.

پوتا سالدىم ئۆزلەگە،
قاراپ قويىسىلا بىزلەگە.

دىدى قاسىم قىزىق.

گۈللا بولسا، گۈل ئەمەس،
گۈلنىڭ قېتى بولمىسا،

پوتا سالسا ھساپمۇ،
قوشما بېيىتى بولمسا.

دىدى جۇگان.

قاسىم قىزىق قاتتىق كۈلكە ئاۋازلىرى ئىچىدە «ئاللا دىدىم، ئاللا، قانداق قىلارمەن باللا» دەپ كۆپچىلىككە قاراپ چىقتى ـ دە، پەتنۇسنى ئىگىز كۆتىرىپ مۇنۇ بېيىتنى ئېيتتى:

كۆككىنە كەپتەر ئەمەسمەن
كۈندە ـ كۈندە كەلگىلى.
ئايدا ـ يىلدا بىر كېلەرمەن،
ئاي يۈزۈڭنى كۆرگىلى.

ئاي يۈزۈڭنىڭ شولىسى
چۈشتى چىنە پىيالىگە.
رەھىمىڭىز كەلمەيدىكەن،
بىر غېرىپ بىچارىگە.

ئاندىن، ھىلقى جۇگان قاسىم قىزىققا يەنە بىر تازىم قىلىپ، پەتنۇستىكى پىيالىنىڭ بىرسىنى قولىغا ئالدى. ئىككىنچىسىنى قاسىم قىزىق ئېلىپ، ئىككىيلەن تەڭلا بىر يۇتۇمدىن چاي ئىچىشكەندىن كېيىن، پەتنۇس جۇگاننىڭ قولىغا ئۆتتى. ئۇ مۇ قاسىم قىزىق قىلغاندەك، سورۇننى بىر ئايلىنىپ چىقىپ، ئەنسارىنىڭ ئالدىدا توختىدى. ئەنسارىمۇ بايىقى تەرتىپ بويىچە، جۇگاننى بېيىت ئېيتىشقا قىستاپ تۇرۇۋالدى. جۇگان مۇنۇ بېيىتنى ئېيتتى:

چىمەن دەيلا، چىمەن دەيلا،
چىمەننىڭ بۇلبۇلى دەيلا،

ئىشىكتىن تولغىنىپ چىقسام،
يېڭى باغنىڭ گۈلى دەيلا.
يېڭى باغنىڭ گۈللىرى ئۆگزىلىرىدە تۇرسۇن،
مېنىڭ چاي تۇتقىنىم كۆڭۈللىرىدە تۇرسۇن.

مۇشۇ تەرىپتە پەتنۇس بىلەن چاي تۇتۇپ، بېيىت ئېيتىش بىردەم داۋام قىلىنغاندىن كېيىن، پەتنۇسنىڭ ئورنىغا قولياغلىقىنى ئۆرمە شەكلىدە تۈگۈپ، پوتا سېلىش باشلاندى. بۇنىڭ بىلەن تەڭلا ئۇسسۇلمۇ باشلاندى. شوخ پەدىلەرگە ئۇرۇلۇۋاتقان داپلارنىڭ قۇۋۋەتبەخش رىتىملىرى بىلەن ئايال ھېپپىزلارنىڭ ياڭراق ئاۋازلىرى قوشۇلۇپ، كۆڭۈللەرنى شۇنداق كۆتىرىۋەتتىكى، قاراپ ئولتۇرغانلارنىڭ گەۋدىسىمۇ، ئۇسسۇلچى قىز-يىگىتلەرنىڭ ھەر بىر ھەركىتىگە ئەگىشىپ تەڭلا قىمىرلايتتى. كىشىلەر ئۆزىنى قاراچىراق يېقىلغان ئۆيدە ئەمەس، چۆچەكلەردە ئېيتىلغان باغى-ئەرەملەردىكى ھۆرۇ-غىلمانلار بەزمىسىدە ئولتۇرغاندەك ھېس قىلاتتى. بوۋاي-مومايلارنىڭمۇ ياشلىق باھارى قايتىپ كەلگەندەك، چىرايلىرى گۈلدەك ئېچىلىپ كەتتى. تۈننىڭ يېرىمى تۈگەپ، باش توخۇ چىللاۋاتقىنىنى ھېچكىم سەزمەيتتى.

«ئىنسان دۇنياغا كەلگەندىن كېيىن، ھەمىشە شۇنداق خوشال-خورام ئۆتىدىغان بولسىمۇغۇ كاشكى، ھەركىم ئۆز پېشانىسىدىن تۆككەن تەرگە چۇشلۇق ئاش-نېنىنى تېپىپ يېسە، بىرىنى-بىرى ئاني ئېتىپ، بوينىغا مىنىۋالىدىغان ئىشلار بولمىسا، ھەممىمىز ئادەم بىلەن ھاۋانىڭ باللىرى بولغاندىن كېيىن، بىر بىرىمىزنىڭ قېنىنى تۆككۈشمەي، قېرىنداش بولۇپ ئۆتۈشسەك، نېمە دېگەن ئوبدان ئىش بولاتتى. ئەمما زە، ۋاڭ بىلەن ھاشىر تەيجىلەردەك ئادەملەر تىرىكلا بولىدىغان بولسا، ھەرگىز ئۇنداق بولمايدۇ» دەپ ئويلايتتى تۆمۈر خەلپە.

ئەتىسى چاشكا بىلەن ئات بەيگىسى باشلاندى. ئۇزۇپ كەلگەن

ئاتلارنىڭ بېشىغا قىزىل شەلپەردىن تۈگۈلگەن تورلار باغلاندى. بەيگىگە چۈشكەن بالىلارنىڭ ئالدىغا بىر كۆكلەك ـ تامبالىلىق ئاق سۈرۈپ، كەينىگە بىر پوتىلىقتىن قارا سەتىن بېرىلدى. بەيگىدىن كېيىن، چېلىش باشلاندى: چېلىشتا يەڭگەنلەرگە قىزىل شەلپەر باغلاپ، بىر كىيىملىكتىن يىپ رەخ تارتۇق قىلىندى. چېلىشتىن كېيىن، قارىغا ئېتىش باشلاندى. نەچچە ئونلىغان يىگىتلەر گاھ ئات ئۈستىدە چېپىپ كېتىۋېتىپ، گاھ ئۆرە تۇرۇپ، گاھ يېتىپ، ئۆز ماھارەتلىرىنى كۆرسەتتى. قارا بوسۇق ئاسمان پەلەك ئۇچۇپ يۈرگەن يالغۇز سانى بىر ئوق بىلەن يەرگە چۈشۈردى. ئامانقۇل بىر تۇخۇمنى ئەپكىلىپ، قاسىم قىزىققا تۇتقۇزدى ـ دە، «يۈز قەدەم نېرى بېرىپ، ئالقىنىڭدا تۇتۇپ بەر، يا بولمىسا، توختىتالىساڭ چوقاڭغا قوي» دېدى.

قاسىم قىزىق ھەممىيلەنگە بىر قۇر قاراپ چىقىپ، «مۇبادا، قولۇمنى ئۈزۈۋەتسە، چولاق ئىكەن دەپ، قىزلار تەگمەي يۈرمىسۇن يەنە، ياخشىسى، بېشىمغا قويۇپ بېرەي، مىڭەم چېچىلىپ كەتسە، تېرىپ ئالارسىلە» دەپ ھەممىنى كۈلدۈرۈۋەتتى. ئاندىن دوپپىسىنى قاتلاپ، تۇخۇمنى بېشىغا قويدى. ئامانقۇل قارىسىغا ئالغاندا، قاسىم قىزىق: «توختاپ تۇر، كۆزۈمنى يۇمۇۋالاي» دەپ ھەممىنى يەنە كۈلدۈرۈۋەتتى. ئامانقۇل مىلتىقىنىڭ تەپكىسىنى بېسىش بىلەن، قاسىم قىزىقنىڭ بېشىدىكى تۇخۇم كۆزدىن غايىپ بولدى.

— ئەمدى ئىمىنىياز پالگاننىڭ ئوغلى تارا تىنلىق خوجىنىياز پالگاننىڭ ھۈنىرىنى كۆرەيلى، — دېدى نۇرۇل بوۋا ھاسىغا تايىنىپ تۇرۇپ.

— قېنى، قېنى، — دېيىشتى كۆپچىلىك.

خوجىنىياز پالگان «مەن نېمە قىلىپ بەرسەم بولاركىن» دېدى ـ دە، مىلتىقىغا بەش تال ئوق باستى. ئاندىن سەيپۇڭ توختىغا قاراپ، ياماقلىرى بارمۇ؟ — دېدي. سەيپۇڭ توختى يانچۇ-

غىدىن يېرىم سەر تەنگىچىلىك كېلىدىغان بىر تال چوڭ ياماق چىقىرىپ بەردى. خوجىنىياز پالگان تەخمىنەن يۈز قەدەم نېرىدىكى تېرەكنىڭ يېنىغا بېرىپ، پىچاق بىلەن ياماقنى ئۇنىڭ پوستىغا ئۆيۈپ چاپلىدى-دە، ئاندىن ئېتىشقا باشلىدى. بەش تال ئوقنىڭ ھەممىسى ئارقا-ئارقىدىن ياماقنىڭ تۆشۈگىدىن ئۆتۈپ، تېرەككە مىختەك قادىلىپ قالدى. ئۇنىڭ بۇ ماھارىتى ھەممەيلەننى ھەيران قالدۇردى.

— ھۇششەرە، ئۇكام، — دىدى تۆمۈر خەلپە، ئۇنى مۈرىسىدىن قۇچاقلاپ، — چەن دارىندىن يەنە بىرسى كەلسە، بۇ دۆرەم ئوڭ كۆزىنى چىنەپ ئات. بېيجىڭدىكى دازۇڭتۇڭغا بېرىپ ئېيتسۇن.

كەچقۇرۇن مەرىكە ئاياقلاشقان بولسىمۇ، ئۇششاق باللار تېخىچىلا قىيا-چىيا قىلىشىپ ئويناپ يۈرەتتى. بۇ ئىككى كۈنلۈك مەرىكە ئەملىيەتتە داغدۇغىلىق تويلا ئەمەس، قوزغىلاڭ جەريانىدىكى شانلىق غەلىبىلەرنى تەبرىكلەش مۇراسىمى بولۇپ قالغان ئىدى. لېكىن ھېچكىم بۇ توغرىلىق ئىككى ئېغىز سۆز قىلمىدى.

4

شۇ ئاخشىمى، سەيپۇڭ تۇختى بىر كارۋات گىلىمىنى قولتۇقلاپ، قارا بوسۇقنىڭ ئۆيىگە كىرىپ كەلدى. ھۆسنىارىخان ئۇنى قايماق چاي بىلەن مېھمان قىلدى. ئۇزۇن-قىسقا پاراڭلار-دىن كېيىن، بايىقى قارىغا ئېتىش توغرىسىدا گەپ باشلانغاندا، سەيپۇڭ تۇختى رەنجىگەن بىر ئاھاڭدا مۇنداق دىدى:

— بىزنىڭ خەلپەم قىزىق ئادەم-دە! ھىلىقى تاراتىسلىق خوجىنىياز دىگەن چورۇغى چوڭنى ماختاپ، يەتتە قات ئاسمانغا چىقىرىۋەتتى. ئىككى ماڭدام يەردىكى دەرەخكە چاپلاپ قويغان ياماقنىڭ تۆشۈگىگە كىم ئاتالمايدۇ؟ ئۇزلەنى «ئات» دىگەن

بولسا، ئۇنىڭدىنمۇ يىراقتىكىنى ئاتالايتتىلا.

قارا بوسۇق سەل ئوڭايسىزلانغاندەك قىلىپ، يېنى - ۋىلىغا قاراپ قويدى - دە.

— توختاخۇن ئاكا، خوجىنىياز پالگانغا مەنمۇ قايىل جۇمۇ، شۇنچە يىراقتا تۇرۇپ، بەش تال ئوقنى بىر تۆشۈكتىن ئۆتكۈزمەك ئوڭاي ئەمەس، — دىدى.

— ئۆزلە دىگەن ئاسمان پەلەكتە ئۇچۇپ كېتىۋاتقان ساڭقارنى، چىنىۋەتكەن ئەر تۇرسىلا، ئۇ نىمە دىدى؟

— ئۇنداق دىگەنلىرى بىلەن ساڭقارا ياماقنىڭ تۆشۈكىدىن قانچە - قانچە ھەسسە يوغان تۇرسا.

— گەپ ئۇنىڭدا ئەمەس، — دىدى سەيپۇك توختى، ھۆسنا-رىخانغا قاراپ قويۇپ، — ئۇنداق بولسا، خەلپەم نىمىشقا ئۆزلەنىمۇ قوشۇپ ماختىمايدۇ؟

— ئادەمنىڭ بېشىدىكى تۇخۇمنى تەمتىرىمەي تۇرۇپ چىنەپ تاشلىغان ئامانقۇلنىمۇ ماختىمىدىڭ؟ — دىدى ھۆسنارىخان مۇلايىم كۈلۈپ.

— بۇ گەپكە ئۆزلە ئارىلاشمىسىلا، — دىدى سەيپۇك توختى، قوپاللىق بىلەن.

ھۆسنارىخان گەپ ياندۇرماي، چىراقنى پارلاپ قويۇپ چىقىپ كەتتى. سەيپۇك توختى قارا بوسۇق تەرەپكە بىرئاز سۈرۈلۈپ، پەسرەك ئاۋاز بىلەن مۇنداق دىدى:

— خوتۇن كىشىنىڭ چېچى ئۇزۇن، ئەقلى قىسقا، ئامانقۇل خەلپەمنىڭ ئەڭ يېقىن كىشىسى تۇرسا، ئۇنى ماختىمىغانغا نىمە بوپتۇ، «ئۇي ئۆلتۈرگەن پالتا بوسۇغىدا قاپتۇ» دىگەندەك، مەن ئۆزلەنى تالادا قالمىغىيدى دەپ غەم يەيمەن.

— بۇ نىمە دىگەنلىرىدۇ؟ — دىدى قارا بوسۇق، غاڭزىسىغا تاماكا سىلىۋېتىپ.

— ئۆزلەزە، خېمىر يايىدىغان خالودەكلا ئۆز ئەر ئىكەنلا.

بولسا، ئۇنىڭدىنمۇ يىراقتىكىنى ئاتالايتتىلا.

قارا بوسۇق سەل ئوڭايسىزلانغاندەك قىلىپ، يېنى-ۋىلىغا قاراپ قويدى-دە.

— توختاخۇن ئاكا، خوجىنىياز پالگانغا مەنمۇ قايىل جۇمۇ، شۇنچە يىراقتا تۇرۇپ، بەش تال ئوقنى بىر تۆشۈكتىن ئۆتكۈزمەك ئوڭاي ئەمەس، — دېدى.

— ئۆزلە دېگەن ئاسمان پەلەكتە ئۇچۇپ كېتىۋاتقان ساڭقارنى چېنىۋەتكەن ئەر تۇرسىلا، ئۇ نېمە ئىدى؟

— ئۇنداق دېگەنلىرى بىلەن ساڭقارا ياماقنىڭ تۆشۈكىدىن قانچە-قانچە ھەسسە يوغان تۇرسا.

— گەپ ئۇنىڭدا ئەمەس، — دېدى سەيپۇڭ توختى، ھۆسنارىخانغا قاراپ قويۇپ، — ئۇنداق بولسا، خەلپەم نىمشقا ئۆزلەنىمۇ قوشۇپ ماختىمايدۇ؟

— ئادەمنىڭ بېشىدىكى تۇخۇمنى تەمتىرىمەي تۇرۇپ چېنەپ تاشلىغان ئامانقۇلنىمۇ ماختىمىدىڭىزغۇ؟ — دېدى ھۆسنارىخان مۇلايىم كۈلۈپ.

— بۇ گەپكە ئۆزلە ئارىلاشمىسىلا، — دېدى سەيپۇڭ توختى، قوپاللىق بىلەن.

ھۆسنارىخان گەپ ياندۇرماي، چىراقنى پارلاپ قويۇپ چىقىپ كەتتى. سەيپۇڭ توختى قارا بوسۇق تەرەپكە بىر ئاز سۈرۈلۈپ، پەس ئاۋاز بىلەن مۇنداق دېدى:

— خوتۇن كىشىنىڭ چېچى ئۇزۇن، ئەقلى قىسقا، ئامانقۇل خەلپەمنىڭ ئەڭ يېقىن كىشىسى تۇرسا، ئۇنى ماختىمىغانغا نېمە بوپتۇ. «ئۇي ئۆلتۈرگەن پالتا بوسۇغىدا قاپتۇ» دېگەندەك، مەن ئۆزلەنى تالادا قالمىسىدى دەپ غەم يەيمەن.

— بۇ نېمە دېگەنلىرىدۇ؟ — دېدى قارا بوسۇق، غاڭزىسىغا تاماكا سېلىۋېتىپ.

— ئۆزلەزە، خېمىر يايىدىغان خالۇدەكلا تۈز ئەر ئىكەنلا.

«كەتمەن دىگەننى بىر چاپساق، يېتىپ يەيدۇ بەگىزادە» دەپ، تارتقۇلۇقنى بىز تارتىۋاتىمىز، ئاتاقنى باشقىلار ئېلىۋاتىدۇ. ئىشنى بىز باشلىغان تۇرساق، قازاننىڭ بېشىغا تۆمۈر خەلپە يالغۇز ئۆزى ئولتۇرۇۋالدى. «خەلپەم، خەلپەم» دەپ قويساق، ھەددىدىن ئېشىپ كېتىۋاتىدۇ، ئۇنى ئازدەپ ئۆلۈمتۈك بولۇپ قالغان سەپەرقۇل بىلەن نەدىكى ئېلى پالگان بارمۇ، خوجىنىياز پالگان بارمۇ، شۇلارنى يېنىغا تارتىپ، قىلىپ يۈرگەن ئىشلىرىنى كۆرمىدىڭلەمۇ؟ ئەتە ـ ئۆگۈن تېخى گەپ بار ئوخشايدۇ. تالا مۈشۈگى ئۆي مۈشۈگىنى قوغلاپ چىقارمىغىيدى دەپ گەشەت قىلمەن.

— ۋاي توختاخۇن ئاكا، تۆمۈر ئاكامنى بىز ئۆزىمىز خالاپ باش قىلغان تۇرساق، ھازىر:

ئۈچ كۆرە بۇغداي ئۇن تارتتۇق،
ھەممە خەققە ئاش بولدى.
تۆمۈر خەلپە ئەر چىقىپ،
ئون ئىككى تاقىقا باش بولدى.

دىگەن ناخشىمۇ چىقىپتۇ. تۆمۈر ئاكام باش بولمىسا، بىز تۆگىنىڭ مايىقىدەك چېچىلىپ كەتمەسمىدۇق. گەپ بولسا، ئوچۇق ـ راق ئېيتسىلا، مەن ھىچنىمىنى ئۇقالمايۋاتىمەن، — دىدى قارا بوسۇق بىرئاز جىددىيلىشىپ.

— گەپ تولا ئۇكام، مەن ئۆزلەگە تالىق گەپلەرنى ئېيتىمىدىم تېخى. ھەممىسىنى ئېيتىدىغان بولسام، كېچىچە ئۇخلىيالمايدىلا. خەير، ئۆزلەنى خۇدايىمغا ئامانەت! — سەيپۇڭ توختى ئورنىدىن قوپتى.

قارا بوسۇق ئۇنى ئۇزىتىپ قويۇپ، كاڭنىڭ گىرۋىگىدە قاڭزىسىنى قاتتىق ـ قاتتىق شوراپ ئولتۇرغاندا، ھۆسنارىخان كىرىپ كەلدى. ئۇ، ئەقىل كۆزى بىلەن قاراپ، ئېرىنىڭ كۆڭۈل پەرىشان

لىققا چۈشۈپ قالغانلىقىنى چۈشەنسىدى چېغى، يېنىمغا ئولتۇردى ۋە ئۇنىڭ كۆڭلىنى كۆتەرمەكچى بولۇپ، ئاياللارغا خاس بىرخىل ناز بىلەن ئەركىلەپ، مۇنداق دىدى:

— ئەجەپمۇ شوراپ كەتتىلە بۇ غاڭزىلىرىنى. تاماكا دىگەن شۇنداق ئاتلىق نىمىمۇ؟

قارا بوسۇق ئۇنىڭ قولىنى ئالقىنىغا ئېلىپ، مۇنداق دىدى:

مەس قىلغانمۇ تاماكا،
خەس قىلغانمۇ تاماكا،
چېچىلىپ كەتكەن كۆڭۈلنى،
يىغىۋالغان تاماكا.

دەپ، مۇشۇنداق ۋاقلاردا جىقراق شورىغىم كېلىدۇ.

— ماڭا قارىسىلا، — دىدى ھۆسنارىخان، — موللىنىڭ بىسمىللاسىدىن بەلگىلىك دەپ، ئۇ رەزگى جوھۇتنىڭ ئاغزى ئېچىلىش بىلەنلا نىمە دىمەكچى بولغانلىقىنى تۇيغان ئىدىم. ئۇنىڭ گېپىگە ھەرگىز قۇلاق سالمىسىلا، جەڭ دىسە، ئاش تېپىپ كېلەي، نان تېپىپ كېلەي، دىگەن بانا بىلەن ئىچكىرى تاققا قاچىدۇ، جەڭ توختىسا، ئەل ئىچىگە يېنىپ كېلىپ قىلمايدىغىنى يوق. تېخى بەزىدە يەگىتلىكى تۇتۇپ، قىز-جۇگانلارغا قاش ئېتىپمۇ قويىدىكەن. ھىلىقى قىزىل تاۋانى، يادىلىرىدا بارمۇ؟ رەۋىخان ئاپام ئۆزلىگەنۇ كۆرسەتتىغۇ. ھە شۇنى قولۇمغا تۇتقۇزۇپ، بىرنىمىلەر دەپ بېيىتمۇ ئېيىققان تېخى. قېرىغاندا قېرى تاتۇق، قىلىقلىرى ئاندىن ئارتۇق دىگەن شۇ. بۇ تولىمۇ جونى يامان ئادەم ئىكەن. قارىسىلاچۇ، ئۆزلەنى يۈزلىرىدىلا ماختاپ، پۇتلىرىغا ھۆل خىش قويىۋاتقىنىنى. كۆڭلىدە نىمە شەيتانلار بار، خۇدايىم بىلىدۇ ئۇنى.

قارا بوسۇق ھىچنىمە دىمەي، خوتۇنىنىڭ قولىنى تۇتقان پېتى خىيالغا چۆمۈپ ئولتۇرۇپ قالدى.

يىگىرمە بەشىنچى باپ

ياڭ جاڭجۇڭنىڭ «پاراسىتى»

دەرەخنىڭ قوۋزىقىنى قۇرۇت يەيدۇ دائىم،
تارىختا مىساللار كۆپتۇر بۇنىڭغا.

ئا.ئى. كىرىلوف①

رەڭگى - رويىدىن ياشلىقىدا گۈزەللەرنىڭ گۈزىلى، نازۇ - كەرەشمە بېغىنىڭ بىر گۈلى بولغانلىقى بىلىنىپ تۇرغان ئورۇق بىر موماي ھەيۋەتلىك ئالتۇن تەخت ئۈستىدە خۇمار كۆزلىرىنى سۈزۈپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ بېشىدا گۆھەر كۆزلۈك ئالتۇن تاج چاقناپ تۇراتتى. بۇ، 1861 - يىلى ئۆلگەن مانجۇ خانى شەنفېڭنىڭ ئىككىنچى خانىشى ۋە 1889 - يىلدىن باشلاپ، ئاخىرقى مانجۇ خانى گۇاڭشۈي خانىنى نەزەربەنت قىلىپ، بارلىق ھوقۇقنى ئۆز قولىغا كىرگۈزۈۋالغان «خان ئانا» سىشى تەيخۇ (مانجۇچە ئېيتى يىخۇنارا) ئىدى. تەخت ئالدىدا، كۆرۈنۈشىدىن قىرىق ياشلاردىن ئاشقان بىر تەە-

① 1769 — 1844 - يىللىرى ياشىغان مەشھۇر رۇس يازغۇچىسى، مەسەلچى.

بەل ئادەم يۈزى تۆۋەن تىزلىنىپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ بىر ئۆرۈم چېچى مانجۇ سىپاھلىرى كىيىدىغان ئۆرە ياقىلىق دۇردۇن پەشمەتنىڭ ياقىسىدىن ئېشىپ، يانپىشىغا چۈشۈپ تۇراتتى. بۇ يۈننەنلىك ياڭ زېڭشىن دېگەن ئەمەلدار بولۇپ، بۈگۈن ئۇنى «خان ئانا» قوبۇل قىلغان ئىدى. شۇ كۈندىن ئېتىۋارەن، ياڭ زېڭشىننىڭ بېشىغا «دۆلەت قۇشى» قونۇپ، ئۇنىڭ مەرتىۋىسى ئۇچقاندەك ئۆرلەشكە باشلىدى. مەمۇرى جەھەتتە ناھىيە باشلىقى، ھەربىي ئەمەلدە باتالىيون (يىڭ) باشلىقى بولغان بۇ ئادەم 1907 - يىلى شىنجاڭغا كېلىپ، ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى، ئاندىن شىنجاڭ ئۆلكىلىك ئەدلىيە نازارىتىنىڭ نازىرى بولۇپ قالدى؛ 1912 - يىلى ئىلى قوزغىلاڭچىلىرى مەغلۇپ بولغاندا، شىنجاڭنىڭ پۈتۈن ھەربىي - مەمۇرى ھوقۇقى ئۇنىڭ قولىغا ئۆتۈپ، «گېنېرال، قوشۇمچە ئالىي مەمۇرى سەردار»، «ئۆلكە رەئىسى، قوشۇمچە باش قوماندان» دېگەن ناملار بىلەن، شىنجاڭدا ئون يەتتە يىل ھۆكۈم سۈردى. ئۇ چاغلاردا ئاۋام خەلق ئۇنى «ياڭ جاڭجۈڭ» دەپ ئاتايتتى. بىزمۇ كىتاۋىمىزنىڭ مۇشۇ بابىدىن باشلاپ، ئۇنى شۇ نام بىلەن ئاتاشنى لايىق تاپتۇق.

بۇ ئادەمنىڭ جاڭجۈڭلۈق تەختىگە مىنگەن كۈنلىرى شىنجاڭ ۋەزىيىتىنىڭ قاتتىق داۋالغۇپ تۇرغان پەيتىگە توغرا كەلدى. غەرپتە ئىلى قوزغىلىڭى يېڭىلگەن بولسىمۇ، ئىنقىلاپ يالقۇنلىرى ھامان لاۋۇلداۋاتقان ئىدى؛ شىمالدا موڭغۇل - شىنجاڭ چېگرىسىدا قوراللىق توقۇنۇش يۈز بېرىۋاتاتتى؛ شەرقتە، قۇمۇل دىخانلىرىنىڭ زۇلۇمغا قارشى قوزغىلىڭى ئەۋج ئالماقتا؛ جەنۇپتا بولسا، «گېلاۋخۇيچىلار» مانجۇ خانلىقىنىڭ تەرەپدارلىرىنى كېچىلىرى بوغۇزلاپ تاشلاپ، ھۆكۈمەتكە قاتتىق تەھدىت سالماقتا ئىدى. بولۇپمۇ قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭى پۈتۈن قۇمۇل رايونىنى زىلزىلىگە كەلتۈرمەكتە ۋە ئۇنىڭدىن ئىلھاملىنىپ، تۇرپان، پىچان تەرەپلەردىمۇ دىخانلارنىڭ قوراللىق قوزغىلاڭلىرى باشلىنىپ كەتكەن ئىدى.

بۇ ھال ياڭجاڭجۇڭنى قاتتىق بىئارام قىلدى. شۇڭا ئۇ، «بۇ نېمە دېگەن كېلىشمەسلىك! ئاسمان خۇداسى ماڭا يېرى كەڭ، بايلىقى مول، خەلقى نادان، باشقۇرماق ئاسان بولغان شىنجاڭ سىڭغا ھاكىم بولۇشنى نېسىپ قىلغاندا، تەرەپ-تەرەپتىن كۆشەندىلىرىم چىقىپ، ئىشنى بۇزغىلى تۇردى» دەپ ھەسرەت چېكەتتى. ئۇنىڭ نەزىرىدە، ھەممىدىن يامان خەۋپ تۆمۈر خەلپە ئىدى.

«ئەگەر بۇ خەۋپىنىڭ ئالدى ئېلىنمىسا، — دەپ ئويلايتتى ئۇ، — پۈتۈن شىنجاڭدا ئىسيان باشلىنىپ كېتىشى تۇرغان گەپ. ئۇ چاغدا قانداق قىلغۇلۇق؟ شۇنىڭ ئۈچۈن ھەممىدىن بۇرۇن بۇ ئوتنى ئۆچۈرۈش لازىم! ئەمدى بۇ ئوتنى ئۆچۈرۈشنىڭ ئەڭ ياخشى چارىسى نېمە؟ مەسىلەن، بىرەر ئۆيگە ئوت كەتسە، ئۇنى سۇ چېچىپ ئۆچۈرۈشكە بولىدۇ. پۈتۈن بىر ئورمانغا كەتكەن ئوتنىچۇ، ئۇنى سۇ چېچىپ ئۆچۈرگىلى بولامدۇ؟ مەن بۇ چەنتو دېگەن خەقنىڭ مىجەزىنى ئوبدان بىلىپ قالدىم. بىزنىڭ كونا تارىخ كىتابلىرىمىزدا ئېيتىلغان «خۇيگۇ» يەنى ئۇيغۇر دېگەن خەق شۇ. بۇ خەلق ياخشىغا ياخشى، يامانغا يامان؛ سىلىق بولساڭ، قويدەك يۇۋاش، چىشىغا تەگسەڭ، يولۋاستەك ئېتىلىدىغان خەق. تۆمۈر خەلپەمۇ شۇ خەلقنىڭ ئەۋلادى. شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن يۈەنداخۇا ئۇنىڭ چىشىغا تېگىپ خاتا قىلدى. ئېتىلىپ كېلىۋاتقان يولۋاسنى مۇشتلاپ ئۆلتۈرىدىغان باتۇر ۋۇسۇڭ ھازىر نەدە بار؟ ئالدىراپ چىشىغا تەگمەي، ئۇنى سىلاپ-سىپاپ تۇتۇش لازىم ئىدى. يولۋاس ھەرقانچە قورقۇنچلۇق بولسىمۇ، ئادەملەر ئۇنى تۇتۇپ، قەپەزگە سولاپ ئالالايدىغۇ؟ بۇنىڭ ئۈچۈن پەم-پاراسەت كېرەك!»

نېپىز ماشرەڭ مۇۋۇتتىن تولۇق ھەربىي كىيىم كىيىپ، قولىنى ئارقىغا تۇتقان ياڭجاڭجۇڭ ئۆزىنىڭ كەڭ ۋە يورۇق ئىشخانىسىدا، ئىسسىل خوتەن گىلىمىگە دەسسەپ، سالماق مېڭىپ يۈرەتتى. ئۇنىڭ كۆكرىكىدىكى مېدال-ئوردېنلىرى، مۈرىسىدىكى يۇمۇلاق پاگونلىرىنىڭ زەر پۆپۈكلىرى، ئوڭ دولىسىدىن ئارتىلدۇرۇپ، سول

يانپىشىغا چۈشۈپ تۇرغان كەڭ، رەڭدار لېنتىسى ۋە بېلىدىكى تاسما بەلۋېغى دەرىزىلەردىن كىرگەن قۇياش نۇرىدا يالتىراپ تۇراتتى. ئامېركان ئۆتۈكى بىلەن شەپكىسىنىڭ چوققىسىدىكى ئاپپاق پەر پۆپۈك ئۇنىڭ بويىنى تېخىمۇ ئېگىز كۆرسىتەتتى. گۆشلۈك يۈزى بىلەن يايپىما قاپاق كۆزى ۋە بىرنەچچە تال ئاق سانچىلغان قويۇق بۇرۇتى ئۇنىڭ چىرايىنى تېخىمۇ سۈرلۈك كۆرسىتىپ تۇراتتى. جۇمھۇرىيەت ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇ ھىلىقى بىر ئۆرۈم چېچىنى چۈشۈرۈۋەتكەن ئىدى.

ئۇ، تامدا ئېسىقلىق تۇرغان شىنجاڭ خەرىتىسى ئالدىدا توختاپ، يەنە خىيال سۈرۈۋاتقاندا، ئۇنىڭ شەخسى كاتىۋى ئىجازەت سوراپ كىردى-دە، قۇمۇلدىن جىددى تېلېگرامما كەلگەنلىكىنى مەلۇم قىلدى. «ئوقۇ!» دېدى ياڭ جاڭجۈڭ كاتىپقا قارىماي تۇرۇپ.

«جانابى جاڭجۈڭ — كەرەملىرىنىڭ كەمىنە خادىمى بەي ۋېنچاۋ ھوزۇر ئالىلىرىغا شۇنى مەلۇم قىلادۇرمەنكى» دەپ باشلانغان تېلېگراممىنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى: بۇيرۇققا بىنائەن، تاغدىكى ئىسيانچىلارغا نۇرغۇن سوغات بىلەن ئەلچى چىقىرىپ، ھازىرچە شەھەرگە بولىدىغان ھۇجۇمنىڭ ئالدى ئېلىنغان بولسىمۇ، ئۇلار سۆھبەت ئۈستىلىگە كېلىشنى رەت قىلىپ، ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى گېپىدە قاتتىق تۇرماقتا. شامەخسۇت ۋاڭ ئۇلارنىڭ تەلىۋىگە كۆنىدىغاندەك ئەمەس. ئەھۋالدىن قارىغاندا، يېقىندا شەھەرگە ھۇجۇم بولۇپ قېلىش خەۋپى مەۋجۇت. بۇ ئىشنى قورال كۈچى ئىشلەتمەي ھەل قىلغىلى بولمايدىغاندەك تۇرىدۇ. ھالبۇكى قولۇمدا ئۇلارغا تاقابىل تۇرغىدەك ھەربى كۈچ قالمىدى. شۇڭا ئۈرۈمچىدىن دەرھال كۈچلۈك بىر قوشۇن ئەۋەتىلىشى تەلەپ قىلىنىدۇ.

ياڭ جاڭجۈڭ بىردەم ئويلىنىپ تۇرغاچ «قېرى مۇشاۋىر بىلەن مۇپەتتىشنى چاقىر!» دېدى. كۆزئەينەك تاقىغان جىۋەك بىر قېرى بىلەن ئېگىز بويلۇق بىر ئوفىتسېر كىرىپ، ئۇنىڭ ئىشارىتى بىلەن ئۈستەلدىكى تېلېگراممىنى ئوقۇشقا كىرىشتى. بۇ ئوفىتسېر

قوماندانلىق مەھكىمىسىنىڭ پولكوۋنىك دەرىجىلىك مۇپەتتىشى جاڭ سەيتاڭ ئىدى.

— قېنى، ئولتۇرۇڭلار، — دېدى ياڭ جاڭجۇڭ، ئۆزىنى يۇمشاق دىۋانغا تاشلاپ، — بۇ ئىشقا قانداق مەسلىھەت بېرىسىلەر؟

— جاڭجۇڭ ئالىيلىرىغا بۇ مەسىلىدە مەسلىھەت بېرىشكە ئاجىزلىق قىلىمەن، — دېدى كۆزئەينەكلىك قېرى بېشىنى ئېگىپ.

— ياق، ھازىر سىلەرنىڭ مەسلىھەتىڭلەرگە مۇھتاجمەن، تەكەللۇپ قىلماڭ!

— ئۇنداق بولسا، ئەدەپتىن ئەمرى ئەلا دېگەن ھېكمەت بويىچە، ئاجىزانە پىكىرلىرىمنى بايان قىلاي، — دېدى كۆز ئەينەكلىك قېرى، — مېنىڭچە، ئامبال بەي ۋېنچاۋنىڭ ئىلتىماسى ئورۇنلۇق. بۇ خەققە ئارتۇقچە يۇمشاقلىق قىلىش كېلىشمەيدۇ. ئۇلارمۇ بىزگە ئوخشاش مەدىنىيەتلىك مىللەت بولغان بولسا، ئۇ چاغدا داۋاملىق سۆھبەتلىشىش جايىز ئىدى. ھالبۇكى، ئۇلار ياۋايى خەق، خۇددى تۆرەلگەندىن بۇيان، ئىگەرلىنىپ باقمىغان ئاساۋ ئاتقا ئوخشاش. ئاساۋ ئاتنى راسا قامچىلاپ يۇۋاشلاتقاندىلا، ئاندىن ئىگەرلەش مۇمكىن.

— خوش، سىزنىڭ پىكرىڭىز قانداق؟ — دېدى ياڭ جاڭجۇڭ مۇپەتتىشكە قاراپ.

— مەن مۇشاۋىر جاناپلىرىنىڭ پىكرىنى قوللايمەن. بۇ ياۋايىلارنىڭ خورىگى ئۆسۈپ قالدى. راسا كېلىشتۈرۈپ ئەدىۋىنى بېرىپ قويمىساق، بۇ ئۆلكىنى قانداق ئىدارە قىلغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بارىكۆل قوماندانى يىشىڭفۇنىڭ ئىنتىقامىنى ئالمىساق بولامدۇ!

ياڭ جاڭجۇڭ قوللىرىنى ئارقىسىغا تۇتۇپ، سالماق قەدەم بىلەن ئۆيىنى بىر ئايلىنىپ چىقتى-دە، ئۇلارنىڭ ئۇدۇلىدا توختاپ گەپ باشلىدى:

— سىلەرنىڭ مۇشۇنداق دەيدىغىنىڭلارنى بىلىپ تۇراتتىم. زا-

ھېرەن قارىغاندا، سىلەرنىڭ پىكىرىڭلار توغرا. بىرگە قارشى مۇشت كۆتىرىشكە جۈرئەت قىلغان بۇ ياۋايىلارنى قەتئىي ئۇجۇقتۇرۇپ، ھەممىگە ئىبرەت قىلىش، ھېچكىم ھېچيەردە، ھېچقاچان ئىسيان قىلالمايدىغان ۋەزىيەتنى يارىتىش — بىزنىڭ ئالدىمىزدا تۇرغان ئەڭ مۇھىم ۋەزىپە. مېنى ئۇلارغا رەھىمدىللىق قىلىۋاتىدۇ دەپ ئويلامسىلەر؟ ياق، ياق! ھەرگىز ئۇنداق ئەمەس. مەن ئاپەتنى تۈپ يىلتىزىدىن قۇرۇتۇپ تاشلاشنىڭ غېمىنى قىلىۋاتىمەن. شۇنى چۈشىنىڭلاركى، تەدبىر جايىدا بولسا، ئىش مۇۋەپپەقىيەتلىك بولىدۇ، قورال كۈچى بىلەن باستۇرۇش، ئەلۋەتتە، ئەڭ ئۈنۈملۈك چارە. بىراق، قەدىمقى دانىشمەنلەرنىڭ «ئۈچ مىڭ ئادەمنىڭ كاللىسىنى كېسىش ئۈچۈن، سەككىز يۈز باشنى قۇربان بېرىشكە توغرا كېلىدۇ» دېگەن ھېكمەتلىك سۆزىنى ئېسىڭلاردىن چىقارماڭلار. شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن يىشىڭفۇنىڭ ئۇلارغا جىق قورال بېرىپ قويغىنىنىمۇ ئۇنۇتۇپ قالماڭلار. چيەندارىنىنىڭ كۆزىگە ئاتقانلارمۇ شۇلار. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئالدىغا قىلىچىمىزنى پۇلاڭلىتىپ بارغاندىن كۆرە، قىلىچنى چاپاننىڭ پېشىگە تىقىۋېلىپ، يارىشىپ قالايلى دەپ كۈلۈپ بارغىنىمىز تۈزۈك. كۈلۈپ تۇرساڭ يولۋاسمۇ تەگمەيدۇ، دېگەن گەپ بار. قىلىچ ياندا ئېسىقلىق تۇرسا، ھەممە ئادەم كۆرىدۇ. ئۇنى كۆڭۈلدە يوشۇرساڭ، شاياتۇنلارمۇ سېزەلمەيدۇ. مانا بۇنىڭ ئېتى پاراسەت. جەڭدە كۈچكە ئەمەس، پاراسەتكە تايىنىش لازىم، بىر ئادەم كۈچ بىلەن ئون رەقىبىنى يېڭەلمىگەن بىلەن، پاراسەت بىلەن ئونمىڭ رەقىبىنىمۇ تاقابىل تۇرالايدۇ... بايا مۇشاۋىر ئاساۋ ئاتنى مىسال كەلتۈرۈپ، ئۇنى قامچىلاپ تۇرۇپ ئىگەرلەش لازىم، دېدى. مېنىڭچە، ئاساۋ ئاتنى قامچىلاشقا قارىغاندا، دۈمبىسىنى ئاستا سىلاپ تۇرۇپ، ئىگەرلىۋېلىش ئاسانراق. تۈكىنى يېتىشىغا سىلىسا، ئاساۋ ئاتمۇ يۇۋاشلاپ قالىدۇ. مەقسەت ئۇنى ئىگەرلەپ مىنىۋېلىش بولغاندىن كېيىن، ئىشنىڭ ئاسىنىغا تۇرغان ياخشى.

قېرى مۇشاۋىر بىلەن مۇپەتتىش ئۇنىڭ بۇ «دانىشمەنلىگى»گە قايىل بولغاندەك، باشلىرىنى تىنىماي لىڭشىتىپ ئولتۇراتتى.

— شۇنىڭ ئۈچۈن، — دەپ داۋام قىلدى ياڭ جاڭجۈك، — سىز مۇپەتتىشنى ئىككى كۈن ئىچىدە يولغا چىقىشقا بۇيرۇيمەن. بەي ۋىنچاۋ بىلەن شامەخسۇت ۋاڭغا مېنىڭ گەپلىرىمنى ئېنىق چۈشەندۈرۈڭ ۋە ئۆزىڭىز تەشەببۇسكارلىق بىلەن يەرلىكلەردىن لايىق ئادەملەرنى تېپىپ، يارىشىش توغرىسىدا تۆمۈرگە ئەلچىلىككە چىقىرىڭ. قانچە راسخوت كەتسە مەيلى، لازىم تېپىلغاندا، ئۆزىڭىزمۇ چىقىڭ. گەپ ناھايىتى يۇمشاق بولسۇن. قۇرۇت ئۆزىنىڭ يۇمشاقلىغى بىلەن ھەرقانداق قاتتىق ياغاچنى يەۋېتىدۇ ئەمەسمۇ؟ مۇۋاپىق پەيتتە، ھاپىز يىڭجاڭ بىلەن نىياز يىڭجاڭنىڭ چېرىكلىرىنى رەتكە سېلىپ، ئۈچ ئاتلىق باتالىيون ئەۋەتىمەن. بۇ ئۇيغۇر-مۇسۇلمان باتالىيونلىرى تاقىقا يېقىنلاشماي، يىراقتا باراڭ كۆرسىتىپ تۇرىدۇ. ئەگەر تۆمۈر ياخشىلىقچە ئەل بولمىسا، يەنە بىر توپچى ۋە ئىككى پىيادىلەر باتالىيونى يېتىپ بارىدۇ. ئۇ چاغدا، قىلىچىمىزنى قانغا قانچە كۆپ مىلىساق شۇنچە ياخشى.

«ئۇيغۇر-مۇسۇلمان باتالىيونلىرى» دىگەن گەپنى ئاڭلاپ، قېرى مۇشاۋىر بىلەن مۇپەتتىشنىڭ كۆزلىرى چەكچىيىپ كەتتى.

— جاڭجۈك ئالىيلىرى، — دىدى قېرى مۇشاۋىر، — بۇ ئۇيغۇر-مۇسۇلمان چېرىكلىرىگە ئىشەنگىلى بولامدۇ؟ بۇ خەقنىڭ ئۆزىدە «قاغا قاغىنىڭ كۆزىنى چوقۇمايدۇ» دىگەن گەپ بار ئىكەنغۇ؟

— مەنمۇ شۇنداق ئويلايمەن. جاڭجۈك ئالىيلىرىنىڭ ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرىدىن ئەسكەر ئېلىپ، ھەتتا ئۇلارنى مۇستەقىل باتالىيون قىلىپ قويغانلىقلىرىغا بىزنىڭ يۇقۇرى دەرىجىلىك ئەرباپلىرىمىز ئىچىدە پىكىر كۆپ، — دىدى مۇپەتتىش جىددى قىياپەتتە.

ياڭ جاڭجۈك كۈلۈپ كەتتى ۋە ئۆزىنى يۇمشاق دىۋانغا تاشلاپ، خاتىرجەم سۆزلەشكە باشلىدى:

— شۇنداق، بەزى ئەرباپلارنىڭ بۇ مەسىلىدە ماڭا قارشى

پىكىردە ئىكەنلىكىنى بىلىمەن. ئۇلار شىنجاڭنىڭ ئەھۋالىنى بىلى-
مىگەچكە، مېنىڭ ئۇيغۇر-مۇسۇلمان باتالىيونلىرىنى تەشكىل قىلى-
شىمنىڭ مۇھىملىقىنى چۈشەنمەيدۇ. مەن بۇرۇن تەشكىللىگەن بەش
ئۇيغۇر-مۇسۇلمان باتالىيونىنىڭ ئىلى ئىسيانچىلىرىنى باستۇرۇشتا
قانچىلىك مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى سىلەر ياخشى بىلىسىلەر،
سىلەر مېنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك كىشىلىرىم بولغاچقا، سىلەرگە ئوچۇق
ئېيتاي: مېنىڭ ئۇيغۇر-مۇسۇلمان باتالىيونلىرىنى تەشكىل قىلىشتى-
كى بىرىنچى مەقسىتىم شۇلار ئارقىلىق ئۆز خەنزۇلىرىمىزنى تىزگىن-
لەشتىن ئىبارەت. چۈنكى ئىچكىرىدىن چىققان ئەمەلدار، ئەسكەر
ۋە كۆچمەنلەر بۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن، ماڭا قارشى قۇتۇراي-
دۇ. ئاتالمىش سۇڭ جۇڭشەن مەسلىكىنى تەرغىب قىلىپ، پاراكەندى-
چىلىك تۇغدۇرىدۇ. توغرىسى مېنىڭدىن ھوقۇق تالىشىدۇ. مۇنداق
بولغاندا، بۇ ئۆلكىنى ئۇزۇن مۇددەت تىنچ-ئامان ئىدارە قىلغىلى
بولمايدۇ. دېمەك، شىنجاڭغا كېلىدىغان ئاپەت يەرلىك خەلقتىن
ئەمەس، ئىچكىرىدىن ئېقىپ چىققان ئەمەلدار، ئەسكەر ۋە كۆچ-
مەنلەردىن كېلىدۇ ۋە كەلمەكتە. شۇڭا ئۇلارنىڭ ئارىسىغا يەرلىك
خەلقتىن ئېلىنغان ئەسكەرلەردىن تىقىۋەتمىگىچە، شىنجاڭنىڭ
ئامانلىقىنى ساقلاشتىن مەڭگۈ ئۈمىت يوق. ئۇيغۇرلارنى خەنزۇ-
لارغا، خەنزۇلارنى ئۇيغۇرلارغا قارشى قىلىپ قويغاندىلا، بۇ مەق-
سەتكە يەتكىلى بولىدۇ. مەن خەنزۇ، ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل ۋە
باشقا مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ قېلىشىدىن ناھايىتى قورقىمەن.
مائارىپ بىلەن كۆزى ئېچىلىپ قېلىشتىن تېخىمۇ قورقىمەن. مىل-
لەتلەر ئاڭ-سەۋىيىلىك بولۇپ، ئىتتىپاقلىشىۋالسا، ئۇلارنى باشقۇر-
ماق تەس، نادان ھالەتتە بۆلۈنۈپ تۇرسا، ئىدارە قىلماق ئاسان.
شۇڭا قايسى جەھەتتىن بولمىسۇن، كۈچ تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلاش
مۇۋاپىق. ئۇلارنى ھەرگىزمۇ چوڭ ئىتتىپاقلىققا ئىگە قىلدۇرماسلىق
لازىم. شۇنداق بولغاندا، ھەرقايسى ئۆز غېمى بىلەن بولۇپ كېتىپ،
ئىسيان قىلالمايدىغان بولىدۇ. ئىككىنچىدىن، ئۇيغۇرلاردا «ئۆز گۆ-

شىنى ئۆز يېقى بىلەن قورۇش» دېگەن گەپنىڭ بارلىقىنى ئاڭلى-
دىم. دەرۋەقە، قويىنىڭ گۆشىنى ئۆزىنىڭ يېغى بىلەن قورۇسا، ھەم تات-
لىق، ھەم تېجەشلىك بولىدىكەن. ئۇيغۇرلاردا يەنە «سىپى ئۆزىدىن»
دېگەن گەپمۇ بارئىكەن. بۇنىڭ مەنىسى ئادەتتە پالتىنىڭ سىپى
ياغاچتىن بولىدۇ، پالتا بىرىپ ياغاچنى كېسىدۇ دېگەن بولىدىكەن.
دەرۋەقە، پالتىنىڭ سىپى تۆمۈر ياكى باشقا مېتالدىن بولسا، قولنى
قېقىپ ئاغرىتىدۇ، شۇنداق بولغاندىن كېيىن، ئەگەر ئۇيغۇر-مۇ-
سۇلمان پۇقرالار ئىسيان كۆتەرسە، مەسىلەن، قۇمۇلدىكى تۆمۈر
بىلەن تۇرپاندىكى مۆيدىنگە ئوخشاش، ئۇلارنى ئۆز كىشىلىرىنىڭ
قولى بىلەن باستۇرغاندا، بىر چالمىدا ئىككى پاختەك سوقسەن،
يەنى ئۆلگىچىمۇ، ئۆلتۈرگىچىمۇ، شۇلارنىڭ ئۆزى بولىدۇ. سىپىنىڭ قولۇڭغا
قان يۇقمايدۇ. بۇ قەدىمقى دانىشمەنلەرنىڭ «ياتنى ياتنىڭ قولى بىلەن
ئىدارە قىلىش» دېگەن سۆزىنىڭ دەل ئۆزى. دېمەك، ئۇيغۇر-مۇسۇل-
مانلاردىن پايدىلىنىشنى بىلمىسەم، مېنىڭ شىنجاڭدا پۇت تىرەپ تۇرالىشىم
مۇمكىن ئەمەس. سىلەر ئېيتقان ئەرباپلار مەندىن نارازى بولغان
بىلەن ئۇيغۇر-مۇسۇلمانلار مېنى «خاۋجاڭجۈك» دەپ ماختاۋاتى-
دۇ. ئۇ ئەرباپلارمۇ بىر كۈنى بولمىسا، بىر كۈنى چۈشىنىپ قالىدۇ.
شۇ گەپلەردىن ئىككى كۈن كېيىن، مۇپەتتىش جاڭ سەيتىڭ
ياڭ جاڭجۈننىڭ ئامبال بەي ۋىنچاۋ بىلەن شامەخسۇت ۋاڭغا ياز-
غان مەخسۇس خەتلىرىنى ئېلىپ، بىرنەچچە مۇھاپىزەتچى بىلەن
ئالدىراش يولغا چىقتى. ئۇلارنى قۇمۇلغا تېزرەك يېتىپ بارسۇن دەپ،
جاڭجۈن يامۇلدىن ھەربىرىگە ئىككىدىن ياخشى ئات قوشۇپ بېرىلدى.
مۇپەتتىش جاڭ سەيتىڭ يولغا چىقىشتىن بىر كۈن بۇرۇن،
ياڭ جاڭجۈن بەي ۋىنچاۋغا جىددىي تېلېگرامما يوللىۋەتتى. بۇ تې-
لېگراممىدا بىرنەچچە ئېغىز سۆزدىنلا ئىبارەت ئىدى:
«مېنىڭ شەخسى ۋەكىلىم يېتىپ بارغىچە، تۆمۈرنى ئەلچى-
لىك يولى بىلەن گەپكە تۇتۇپ تۇرۇڭلار. ھەرگىز ئۇنىڭ چىشىغا
تېگىپ قويماڭلار!»

ييگىرمە ئالتىنچى باپ

پاجىئەنىڭ باشلىنىشى

ئادەم قانچە كۆچلۈك بولسا، ئۇنىڭ
ھاياتى شۇنچە ئېغىر بولىدۇ.

— «ئىلىيادا»① داستانىدىن.

1

بۇ تېلېگرامما بەي ۋېنچاۋنى ناھايىتى خاپا قىلدى. ئۇ، ئاچچىقىنى ئەپيۇندىن ئالماقچى بولغاندەك، يېنىچە يېتىپ، ئەپيۇن غاڭزىسىنى قاتتىق-قاتتىق شورىدى-دە، «ئەلچى، ئەلچى! يەنە ئەلچى ئەۋەتكىدەكمەن تېخى! بۇ ياۋايىلارغا ئەلچى ئەمەس، ئەمدى ئوقچى ئەۋەتىش لازىم ئىدى!» دەپ كوتۇلداپ كەتتى. ئەمما، نىمە چارە؟ بۇ ياڭجاڭجۈنىڭ پەرمانى. شۇڭا، بەي ۋېنچاۋ

① مىلادىدىن بۇرۇنقى 8-9- ئەسىرلەردە ياشىغان مەشھۇر يۇنان شائىرى ھومېرنىڭ ئەسىرى.

تۆمۈرنى سۆھبەت ئۈستىلىگە دەۋەت قىلىشقا يەنە ئەلچى چىقىرىشقا مەجبۇر بولدى. بىراق، تۆمۈر خەلپە بۇ قېتىمدۇ ئەلچىلەرنى قوبۇل قىلمىدى. بۇ ئەھۋال بەي ۋىنچاۋنىڭ ئوغىسىنى تېخىمۇ قايىنىتىۋەتتى.

بۇ كۈنلەردە تۆمۈر خەلپىنىڭمۇ كۆڭلى پەرىشان ئىدى. چۈنكى ئۆز يېقىنلىرىدىن بولغان سەيپۇك توختىنىڭ نىيىتىنى بۇزۇپ، گاھ ئوچۇق، گاھ يوشۇرۇن قۇتراپ يۈرگەنلىكى تۆمۈرگە مەلۇم ئىدى، سەيپۇك توختىنىڭ: «تۆمۈراخۇن خەلپە بولۇۋېلىپ مۇرادىغا يەتتى، بولمىسا، نىمىشقا شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ شامەخسۇتنى ئۆرۈۋەتمەيدۇ» دىگەن غەرەزلىك گەپلىرىدىگە بىرقىسىم كىشىلەرنىڭ، ھەتتا قارا بوسۇق بىلەن خوجىنىياز پالگانلىگىمۇ ئىشىنىپ قالغانلىقى ھەممىدىن قاتتىقراق ئەلەم قىلاتتى. ئاخىر، تۆمۈرخەلپە سەيپۇك توختى بىلەن يۈزتۇرا سۆزلىشىپمۇ كۆردى. ئەمما ئۇ، مىلىك يەردىن قەسەم ئىچىپ، ئۆدەككە سۇ يۇقمىغاندەك ھېچقايسى گەپنى بوينىغا ئالمىدى. بەش يۈز يىلقا، ئىككى يۈز تۆگە مەسىلىسىگە كەلگەندە، «تىرىكىمۇ پۇل كېرەك، ئۆلۈكىمۇ پۇل، ئۇنداق بولمىسا، نىمىشقا جاندىن كېچىپ بۇ يېغىلىقنى قىلىۋاتىمىز. مەن ئۇنچىلىگىنى ئالغان بولسام، قالغىنى تۇرۇپتۇغۇ! ئىككى چىلەك ئالغانغا دەريانىڭ سۈيى تۈگەپ كېتەمتى» دەپ بېزىرىپ تۇرۇۋالدى. تۆمۈرخەلپە ئاچچىغىدا چىدىماي «ھەي توختى، ھەي توختى! سەن نىمە قىلاي دەيسەن؟ شۇنچە قېرىنداشلىرىمىزنىڭ ئىسسىق قانلىرى مۇشۇنداق ئىشلار ئۈچۈن ئاققانمىدى، مەن باشتا ساڭا ئەجەپ ئىشىنىپ كېتىپتىمەن، ھەممە گۇنا ئۆزۈمدە» دەپ بارمىقىنى چىشلەپ ئۆزىگە كايىيتتى. ئەمما، سەپەرقۇل ئېيتقاندەك، بەدەنگە چىققان بۇكۆيدۈرگىنى ۋاقتىدا داغلىۋەتمىسە، ئاقىۋەتى يامان بولىدىغانلىقىنى بىلىپ تۇرسىمۇ، بۇ ئىشقا پەقەت قولى بارمايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئىنىسى شاكىرنىڭ تۇرپاندىن ئېلىپ كەلگەن خەۋەرلىرىمۇ، تۆمۈرخەلپىنىڭ كۆڭلىنى پەرىشان قىلماقتا ئىدى. شاكىرنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ، تۇرپاندىكى مۆيدىن خەلپىنىڭ ئۆيىدە

ھەلىقى گامازا تۇڭگان بىلەن ئۇچرىشىپتۇ. گامازا تۇڭگان ئۆرۈمچىدىكى بىرمۇنچە ئەھۋاللارنى سۆزلەپ بېرىپتۇ: يېقىن شىكەي جۇڭخۇا مىنگو ۋاقىتلىق مەركىزى ھۆكۈمىتى نامىدىن شىنجاڭدىكى ۋاڭ-گۇڭلارنىڭ بارلىق ئىمتىيازلىرىنى ساقلاش، ئۇلارنى قوغداش توغرىسىدا ياڭ جاڭجۈڭغا بۇيرۇق چۈشۈرۈپتۇ. ياڭ جاڭجۈڭ شامەخسۇتنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن، نۇرغۇن چېرىك توپلاۋېتىپتۇ. دېمەك، شامەخسۇتنى ئۆرۈۋەتكەن تەقدىردىمۇ، ۋاڭلىق تۈزۈم يەنىلا ساقلىنىپ قالىدىكەن. شامەخسۇت تەختتىن چۈشسە، ئورنىغا ئۇنىڭ ئوغلى ۋاڭ بولىدىكەن. شۇڭا، «بۇ قانداق گەپ بولدى؟ — دەپ بىئارام بولاتتى تۆمۈر خەلپە. — مەن ئۆرۈمچىدىكى چاغدا، گامازا تۇڭگاننىڭ ئۆيىدە كۆرۈشكەن ھېلىقى ئادەم: جۇڭخۇا مىنگو قۇرۇلسا، خانلىق تۈگەيدۇ، بىرخان ئۆلسە، ئورنىغا ئوغلى خان بولىدىغان ئىشلار قالمايدۇ، ۋاڭلارمۇ شۇنداق بولىدۇ دېمىگەنمىدى؟ ئەمدى ئۇنىڭ دېگىنىدەك بولماي قالدىغۇ؟ بۇ جۇڭخۇا مىنگونىڭ ئىككى يۈزى بارمۇ نېمە، ئىچكىرىدە بىرخىل، بىزگە بىرخىل قارايدىغان؟! شۇ ئادەم ھازىر نەدىكىن، بۇنى بىر سوراپ باقسام بولاتتى!»

تۆمۈرخەلپە ئەنە شۇنداق كۆڭۈل پەرىشانلىقى بىلەن نېمە قىلىشىنى بىلەلمەي تۇرغان كۈنلەردە، ياڭ جاڭجۈڭنىڭ شەخسىي ۋەكىلى جاڭ سەيتىڭ قۇمۇلغا كېلىپ، دەرھال ئۆز ئىشىغا كىرىشتى. ئۇ، ئامبال بىلەن شامەخسۇتقا ياڭ جاڭجۈڭنىڭ خەتلىرىنى تاپشۇرغاندىن تاشقىرى، «جاڭجۈڭنىڭ دانىشمەنلىكى»نى بىرمۇنچە ماختاپ، تاققا يەنە ئەلچى چىقىرىشنى تەلەپ قىلدى.

بۇ قېتىم ئەلچىلىككە تاللانغان يەرلىك مۆتىۋەرلەر ئىچىدە ئۆلىمالاردىن باشقا، ھەسەن بالاھاجى بىلەن شائەخمەتباي دېگەن كىشىمۇ بار ئىدى. شائەخمەتباي قۇمۇلدا يەرلىشىپ قالغان تاتار سودىگەرلىرىدىن بولۇپ، ئۆزى ئوقۇمۇشلۇق كىشى ئىدى. بۇ، ئوتتۇرا بوي كەلگەن كەڭ پېشانىلىك سېرىق ساقال كىشىنى

قۇمۇل تاغلىقلىرىمۇ تونۇيتتى. چۈنكى، ھەرىيلى تاغ رايونلىرىدىن نۇرغۇن مىقداردا يۇڭ، تېرە، ئۈچەي ئېلىپ، ئۈرۈمچىدىكى رۇس فىرمىلىرىغا ئۆتكۈزەتتى ۋە بۇ فىرمىلاردىن گەزلىمە، قەن، شېكەر، شام-سەرەڭگە، كىرسىن قاتارلىق ماللارنى ئېلىپ، قۇمۇلغا كەلتۈرەتتى. بۇ سودىدا شامەخسۇت، ھەسەن بالاھاجى ۋە شائەخمەتباي بىر شىركەت بولۇپ، ئاساسىي مەبلەغ شامەخسۇتنىڭ ئىدى. ئېنىق بىر ھۆججەتتىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، ۋاڭنىڭ يالغۇز مۇشۇ بىر شىركەتكە قوشقان مەبلىغى سەككىز مىڭ يامبۇ، ئون مىڭ سەركۇمۇش ئاقچىغا يەتكەن. تۆمۈرخەلپە قوزغىلاڭ كۆتەرگەندىن باشلاپ، تاغ يوللىرى ئېتىلىپ قالغاچقا، بۇ شىركەتنىڭ خام مال مەنبەسى ئۈزۈلۈپ قالغان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، شائەخمەتبايمۇ ھەسەن بالاھاجىغا ئوخشاشلا، قوزغىلاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن بىر ياقلىق قىلىنىپ، تاغ يوللىرىنىڭ ئېچىلىشىغا تەقەززا ئىدى.

شۇ سەۋەپتىن، شائەخمەتباي ئەلچى بولۇشقا دەرھال رازىلىق بىلدۈردى. ئەمما، خۇددى ھەسەن بالاھاجى تۇنجى قېتىم ئەلچىلىككە چىقىرىلغان چاغدا، نوشىرۋان تەيجىنىڭ باش ئەلچى بولۇشنى تەلەپ قىلغىنىدەك، شائەخمەتبايمۇ، بۇ قېتىم ئەلچىلەر تەركىۋىگە نورۇز داموللىنىڭ كىرگۈزۈلۈشىنى ئۆتۈندى. چۈنكى، نورۇز داموللىنىڭ «مەھكىمەئى شەرئىيە»دە مۇقىم ۋەزىپىسى بولمىسىمۇ، ئۇزۇن يىللىق مۇدەررىسلىك قىلىش جەريانىدا نۇرغۇن شاگىرت يېتىشتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ ئىلىم-ئەخلاقى بىلەن خەلق ئىچىدە يۇقۇرى ئابرويغا ئېرىشكەنلىكىنى ئۇ ياخشى بىلەتتى. ئۇنىڭ پىكرىچە، تۆمۈر خەلپىگە پەقەت مۇشۇ ئادەملا تەسىر كۆرسىتەلىشى مۇمكىن ئىدى.

مۇپەتتىش جاڭ سەيتىڭ شائەخمەتباينىڭ بۇ ئىزاھلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ تەكلىۋىگە دەرھال قوشۇلدى. بىراق، نورۇز داموللا ھاشىر تەيجىنىڭ سۈيىقەستى بىلەن خېلىدىن بېرى

زىنداندا ياتاتتى. شامەخسۇت ۋاڭ مۇپەتتىش جاڭ سەيتىڭنىڭ گېپىنى يىرالماي، نورۇز داموللىنى زىنداندىن چىقىرىشقا مەجبۇر بولدى ۋە ئۇنىڭدىن كەچۈرۈم سوراپ، ئەھۋالنى چۈشەندۈردى.

— چىڭ گاڭ غوجامنىڭ ئىلتىپاتىدا رەھمەت، — دېدى نورۇز داموللا، مەغرۇر قىياپەتتە، — ئەپسۇسكى، تاغدىكى قېرىنداشلارنىڭ ئالدىغا بېرىپ، قولۇڭلاردىكى ياراقنى تاشلاپ، ياڭ جاڭجۈڭگا ئەل بولۇڭلار دېيىشكە مېنىڭ تىلىم بارمايدۇ.

— ئۇنداق دېمىسىلە داموللام! چىڭ گاڭ غوجام بىلەن ياڭ جاڭجۈڭگا خىزمەت قىلىش — بىز پۇقرالارنىڭ زىممىمىزدىكى قەرز، — دېدى شائەخمەتباي سەل جىددىيلىشىپ.

— ئۆتكەن ئۇلۇغلار: كىمىكى ئۆز خەلقىنىڭ دۈشمىنىگە خىزمەت قىلسا، ئۇ رەھمەت ئورنىغا لەنەت ئاڭلايدۇ، دېگەن. مېنى بۇ ئىشقا زورلىمىسىلا، باي!

— بۇ قانداق گەپ؟ بىز خىزمەت قىلساق، ئۆز پاشايىمىزغا قىلىمىز ئەمەسمۇ؟

— توغرا دەيدىلا، ئەمما، شەيخ سەئدى رەھمەتۇللائەلەيھى مۇنداق دېگەن: «پادىشالارغا خىزمەت قىلىشنىڭ ئىككى تەرىپى بار، بىرى — قوساق تويدۇرۇش، ئىككىنچىسى — ئۆلۈم!» ھالبۇكى، ھازىر مېنىڭدە قوساق تويدۇرۇش تاماسى يوق. يەيدىغىنىمنى يېدىم، ئىچىدىغىنىمنى ئىچتىم. ئەمدى ئۆز نەپسىم ئۈچۈن ئۆز قېرىنداشلىرىمنى ئۆز تىلىم بىلەن باغلاپ بېرىشكە ئاجىزلىق قىلىمەن.

— ئۇنداق بولسا، سىزگە ئۆلۈم جايىز بولۇپ قالدى، — دېدى شامەخسۇت ساقىلىنى سىقىملاپ.

— شۇنداق تەقسىر. شەيخ سەئدى ھەزرەتلىرى يەنە «ئەگەر ئابھاياتنى ئابرويىغا ساتىدىغان بولسا، ئەقىللىق كىشىلەر ئۇنى ئالمايدۇ. چۈنكى پەسكەشلىك ۋە ھاقارەت بىلەن ياشىغاندىن، ئىززەت ۋە ئابروي بىلەن ئۆلگەن ياخشى» دېگەن ئىدى.

سورۇننى جىمجىتلىق باستى. شامەخسۇت ۋاڭنىڭ كۆزلىرى

چانىغىدىن چىقىپ كېتەي دېدى. ھاشىرتەيجى نورۇز داموللىغا ئاستىرىتتىن ئالىيىپ ئۆلتۈراتتى. شائەخمەتباي خىجىل بولۇپ قالغاندەك يەرگە قارىۋالدى. تۆگچى ئارقىلىق ھەممە گەپنى ئاڭلاپ ئولتۇرغان مۇپەتتىش نورۇز داموللىغا دىققەت بىلەن قاراپ «توۋا، بۇ ياۋايى خەق ئىچىدە مۇنداق ئادەملەرمۇ بار ئىكەن. بۇنى تۈنجى قېتىم كۆرۈۋاتىمەن. تۆمۈردىگەن ئىسيانچىمۇ شۇنداق بولسا كېرەك. ئەگەر بۇ خەقنىڭ ھەممىسى، ھەتتا يېرىمى مۇشۇ ئادەملەردەك بولۇپ كەتسە، ئۇلارنى كىم بوي سۇندۇرالايدۇ؟ ياق، بۇنداقلارنىڭ بىرسىنىمۇ تىرىك قويماسلىق كېرەك» دەپ ئويلاپ ئولتۇراتتى.

شامەخسۇت ئورنىدىن چاچراپ قوپۇپ، «مىرغەزەپ!» ① دەپ ۋاقىرىدى. مۇپەتتىش جاڭسەيتىڭ: «سەۋزى قىلىشلىرىنى سورايمەن. ھازىرچە ئۇنىڭ لازىمى بار، كېيىن ئۆلتۈرسەكمۇ كېچىككەن بولمايمىز» دەپ توسۇپ قويدى.

نورۇز داموللا يەنە زىندانغا تاشلاندى.

تۆمۈر خەلپە بۇ قېتىم شائەخمەتباي باشچىلىقىدىكى ئەلچىلەرنى شەخسەن ئۆزى قوبۇل قىلغان بولسىمۇ، سۆھبەتتىن ھېچقانچە نەتىجە چىقمىدى. تۆمۈر خەلپە: «شامەخسۇت ۋاڭنىڭ جاساق تۈزۈمى بىكار قىلىنسۇن، بىزمۇ باشقا مىللەتلەر بىلەن تەڭ ھوقۇقتا ياشايدىغان بولۇشىمىز كېرەك. ئۇنداق بولمايدىكەن، سوقۇشقىنىمىز سوقۇشقان» دەپ تۇرۇۋالدى ۋە پەقەت ئەلچىلەرنىڭ «سودىگەرلەر ئون ئىككى تاغنىڭ قايسىسىغا چىقسا، بۇنىڭغا يول بەر سەڭلار» دىگەن بىرلا تەلىۋىگە دەرھال رازىلىق بىلدۈردى، «بىز شۇ كەمگىچە ھېچكىمنىڭ يولىنى توسقىنىمىز يوق. يولنى توسقانلار ۋاڭنىڭ ئادەملىرى» دېدى تۆمۈر خەلپە.

ئەمىلىيەتتە، بۇ مەسىلىنىڭ ئوتتۇرىغا چۈشكەنلىگىدىن

① مىرغەزەپ — گۇناكارلارنى جازالىغۇچى جاللات بېشى.

تۆمۈر خەلپە ناھايىتى خوشال ئىدى. چۈنكى، بۇ كۈنلەردە قوزغىلاڭچىلار ئاشلىق ۋە باشقا لازىمەتلىكلەردىن قىسىلىپ تۇراتتى. شەھەر ۋە يېزىلاردىن كېلىپ قوشۇلغانلارمۇ ئائىلە ۋە ئۇرۇق-تۇققانلىرى بىلەن خەۋەرلىشەلمەي قالغان ئىدى.

ئەلچىلەر قايتىپ كېلىپ، ئەھۋالنى مەلۇم قىلغاندا، مۇپەتتىش جاڭ سەيتىڭ خوشال بولۇپ كەتتى، ئۇ: بۇ ياخشى باشلىنىش بوپتۇ. سىلەردە مۇسۇلمانچىلىق ئاستا-ئاستا دىگەن ماقال بارلىقىنى ئاڭلىدىم. بۇ، كالا ھارۋىسىدا توشقان تۇتۇش دىگەن گەپكە بىرئاز ئوخشايدىكەن. ھازىرچە، شۇنچىلىك يۇمشىغان بولسا، بۇنى جاڭجۈڭ جاناپلىرىغا دەرھال مەلۇم قىلىش كېرەك،— دىدى. شامەخسۇت ۋاڭمۇ رازى بولدى.

تاغ يوللىرىنىڭ ئېچىلغانلىقى سودىگەرلەردىنمۇ تولاراق دىخانلارنى خوشال قىلدى. چۈنكى ئۇلار تاغدىكى قېرىنداشلىرىغا ئەۋەتىدىغان سوغا-سالاملىرىنى بۇ كەمگىچە ناھايىتى تەسلىكتە، ھەتتا جانىدىن كېچىپ تۇرۇپ، ئاران-ئاران يەتكۈزۈپ تۇراتتى. شۇڭا ئۇلار «ئەمدىغۇ ھاشىر تەيجىنىڭ ئادەملىرى تاغ تەرەپكە نىمىشقا قارىدىڭ دەپ، قامچا بىلەن ساۋاپ يۈرمەس» دىيىشەتتى.

قوغۇن-تاۋۇز پىشىش بىلەن بەزى دىخانلار يوغان سۆكەن، بەزىلىرى تاغار ئارتىلغان ئىشەكلىرىنى ھەيدەپ تاقتا مېڭىشتى، تۆمۈر خەلپىنىڭ يۇرتى «بوغاز» كەنتىدىكى دىخانلار ئون كالا ھارۋىسىدا قوغۇن چىقاردى. يىگىتلەر بۇ قوغۇنلارنى ھارۋىدىن چۈشۈرۈۋاتقاندا، قاسىم قىزىق بىرلا سەكرەپ، ھارۋىنىڭ شوتىسىغا چىقىۋالدى-دە، ئۇلارغا ياردەملىشىۋېتىپ:

خەمەكتۇر، خەمەكتۇر،
خەمەك ئوتتۇز پىلەكتۇر.
ھەرخەمەكنىڭ تەمىلى
بىر بىرىدىن بۆلەكتۇر.

دەپ ۋاقىراشقا باشلىدى. ئەتراپتىكى يىگىتلەرنىڭ بىرى «ھە، تەمىنانىمۇ قوشۇپ ئېيتمامسەن» دىدى. قاسىم قىزىق بىر قوغۇننى قولىغا ئېلىۋېلىپ، گەپ باشلىدى:

— ئاڭلىمىدىم دىمەڭلار، قوغۇننى يالغۇز يىمەڭلار، زىدە قوغۇن — ئۇششۇقنىڭ، تاۋۇز دىگەن سىيگەكنىڭ، قارا كاۋا — ئوساغاقنىڭ، چاقوغۇن — ئوغرىنىڭ، چىلگە دىگەن بەزگەكنىڭ، بىشەكشىن — قارنى يامانىنىڭ، قارىقاش — چىرايلىقنىڭ، كۆكچى — نوچىنىڭ، بېسىۋالدى — پوچىنىڭ، شېكەر سۈيى — خېنىمنىڭ، ئاقناۋات — جېنىمنىڭ، قوتۇر كۆكچى — ئەخمەقنىڭ، پوستى پىياز — قاسساپنىڭ، ئۇمبە - دۇمبە - كاززاپنىڭ...

— خەمەكتۇر - خەمەكتۇر، خەمەك ئۇتتۇز پىلەكتۇر دىگىنىڭ قېنى، ئۇتتۇزغا توشقۇزالمىدىڭغۇ، — دىدى ئاپتاپتا كۆيۈپ، قارىداپ كەتكەن ئەنسارى چاقچاق قىلىپ.

قاسىم قىزىق: «كەم يېرىنى سەن توشقۇز، ھەي ئەنسارى قارا قوڭغۇز» دەپ ھەممىنى كۈلدۈرۈۋەتتى.

چوڭلار ئارىسىدا قاراپ تۇرغان تۆمۈر خەلپىمۇ قاقاقلاپ كۈلۈۋەتتى.

بىراق، بۇ كۈلكە ئۇزۇنغا بارماي قايغۇغا ئايلاندى.

2

ھەسەت — داۋاسىز دەرت
ئۇ بىر ئوتتۇركى، لاۋۇلداپ
يانغاندا، ھۆل - قۇرۇقنى تەڭلا كۆيدۈرەر.

— «كەلىلە - دەمنە» دىن

بۇ كۈنلەردە، سەيپۇڭ توختى قولىغا گەپ خوشياقمايدىغان، گېلىدىن غىزا ئۆتمەيدىغان، كېچىلىرى ئۇخلىيالماي، يىلاندەك

تولغىنىدىغان بولۇپ قىلىنىۋاتاتتى. ئۇنىڭ سوزۇنچاق كەلگەن سىدام يۈزى كۈندىن-كۈنگە سارغىيىپ، پاكا، رەزگى گەۋدىسى تېخىمۇ كىچىكلەپ كېتىۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى. ئۇنىڭ ئۆزىگە بولسا، كىمدۇ بىرسى يۈرىكىنى چىمدىۋاتقاندەك ياكى ئۆمۈچۈككە ئوخشىغان بىر نىمە ئىچىگە كىرىۋېلىپ، يۈرەك-باغرىنى قامالاپ ئالغاندەك سېزىلەتتى. تۆمۈر خەلپىنى ھەر كۆرگەندە، ئۆچىيى ئۈزۈلۈپ كېتىۋاتقاندەك بولۇپ، رەڭگى ئۆڭۈپ كېتەتتى-دە، كىمدۇ بىرسى ئۇنىڭ قۇلىغىغا «چاپسان بول! نىمىنى كۈتۈپ تۇرىسەن؟ ئەمدى پۇرسەتنى ئۆتكۈزۈۋەتسەڭ، كېيىنكى پۇشايمان ئۆزەڭگە دۈشمەن بولۇپ قالمىغاي» دەۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى.

سەيپۇڭ توختى ئاخىر چىدىمىدى. ئۇ، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئەتە تۈرۈك تەرەپكە بارماقچى بولغانلىقىنى ئاڭلاپ، تاڭ سەھەر-دە ھېچكىمگە كۆرۈنمەي، تۈرۈك يولىدىكى قىلىن ئازغانلىققا يوشۇرۇندى.

چاشكا ۋاقتىدا، قورايدىن تۈرۈككە كېلىۋاتقان ئۈچ ئاتلىق كۆرۈندى. ئوتتۇرىدا كۆك بوز ئاتقا مىنگەن تۆمۈر خەلپە، ئوڭدا قارا تورۇققا مىنگەن خوجىنىياز پالگان، سولدا جەدە قاشقىغا مىنگەن ئامانقۇل بىر ھارۋا ماڭغىدەك شىغىرتما يولدا① يانمۇ-يان كېلىۋاتاتتى. تۆمۈر خەلپە نەزىرىنى يىراقلارغا تاشلاپ، قاچاندۇ بىر چاغلاردا ئاڭلىغان ھېكايىسىنى ئېيتىۋاتاتتى، ئامانقۇل بىلەن خوجىنىياز پالگان ئىگەرگە قىڭغىر ئولتۇرۇۋېلىپ، پۈتۈن دىققىتى بىلەن ھېكايە ئاڭلايتتى.

ئۇلار ئازغانلىققا يېقىنلاشقاندا، بىر توپ چىل «پۇر» قىلىپ ھاۋاغا كۆتۈرۈلدى، ئاتلار قاتتىق ئۈركۈپ كەتتى. ئامانقۇل-نىڭ جەدە قاشقىسى ئوڭغا بۇرۇلۇپ، كۆك بوز ئات بىلەن ئۈسۈشۈپ قالدى. دەل شۇچاغدا، سەيپۇڭ توختىنىڭ تىترەپ تۇرغان قولى مىلتىقنىڭ تەپكىسىنى بېسىۋەتتى. ئوق ئامانقۇلنىڭ

① قۇم-شېغىل ئارىلىشىپ كەلگەن، قۇمى جىقراق يول.

سول مۇرىسىنى جىراپ تۆمۈر خەلپىنىڭ ئوڭ كۆكرىگى بىلەن قولتۇغىنى بۆسۈۋەتتى. سەيپۇڭ توختى ئىككىنچى ئوقنى ئاتماقچى بولۇپ، مىلتىقنىڭ چاقمىغىنى قايرىدى. بىراق قولى تىترەپ قايرىيالمىدى. ئۇ، ئەس - ھۇشىنى يوقاتقان ھالدا، مىلتىقنى تاشلاپ قاچتى. خوجىنىياز پالگان دەرھال مىلتىقىنى ئوقلاپ ئاتماقچى بولغاندا، تۆمۈر خەلپە «ئاتما!» دىدى كۆك بوز ئاتنىڭ يايلىغا يېتىپ تۇرۇپ، ئامانقۇل جەدە قاشقا بىلەن بوراندەك بېرىپ، سەيپۇڭ توختىنىڭ ئالدىنى توستى؛ خوجىنىياز پالگان يېتىپ كېلىپ، مىلتىقنىڭ پاينىگى بىلەن گەجگىسىگە بىرنى سالدى، سەيپۇڭ توختى دۈم چۈشتى.

شۇ كۈنى چۈش ۋاقتىغا قالماي، بۇ ۋەقە ھەممىگە پۇركەتتى. يۈزلىگەن ئادەملەر سەيپۇڭ توختى سولاقلىق ئۆينىڭ ئەتراپىنى قورشىۋالدى. تورپاق ئۆز غوجا ئەمەت، ئەنسارى، قاسىم قىزدق باشلىق قوراللىق يىگىتلەر تۆمۈر خەلپىنىڭ بۇيرۇغىغا بىنائەن، ھىچكىمنى بۇ ئۆينىڭ ئىشىگىگە يېقىن كەلتۈرمەيتتى. بەزىلەر: «بۇ قانداق گەپ؟ ئۇنى نىمىشقا ساقلايسىلەر؟» دىسە، بەزىلەر «بۇ مۇرتەتنى تىرىك قويماقچىمۇ سىلەر؟» دەپ ۋاقىرايتتى.

— ئۇنى چىقىرىپ بېرىڭلار، چالما - كېسەك قىلىپ ئۆلتۈرەيمىز! — دەپ ۋاقىرىدى ھۆسنارىخان.

— توغرا، توغرا! — دىيىشتى كۆپچىلىك ئىشىككە تېخىمۇ يېقىنلىشىپ.

— گېپىڭلار بولسا، خەلپەمگە ئېيتىڭلار. بىز بۇيرۇقنى ئادا قىلغۇچى، — دىدى ئۆز غوجا ئەمەت ئۇلارنىڭ ئالدىنى توسۇپ.

شۇنىڭدىن كېيىن، خەلق توپى تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆيى تەرەپكە ماڭدى.

تۆمۈر خەلپە مېھمانخانىسىدا، يەلكىسى تېڭىلغان ھالدا ياستۇققا يۆلىنىپ ياتاتتى. بىر تال چېچى يەلكىسىگە چۈشۈپ تۇرغان كىچىككىنە باست دادىسىنىڭ يېنىدا مۆڭلىنىپ ئولتۇراتتى. نۇرۇل

بوۋا باشلىق چوڭلارنىڭ ھەممىسى دېگىدەك شۇ يەردە ئىدى. نېرىقى ئۆيدە رەۋىخان مومای كۆز يېشىنى يوشۇرۇشقا تىرىشىپ، زورىخانغا «سەۋرى قىلسىلا ئوكام، ھىلىمۇ خۇدايىم ساقلاپتۇ» دەپ كۆڭۈل ئېيتاتتى. ئۇنىڭ يېنىدا ئايقىز ئايسنۇر بىلەن مەستۈرىنىڭ باشلىرىنى سىلاپ جىم ئولتۇراتتى.

تالادا ۋاراڭ - چۇرۇڭ كۆچىيىپ كەتتى. سەپەر قول بىلەن قارا بوسۇق تالاغا چىققاندا، غەزەپلەنگەن خەلق بايىقى گەپلەرنى تەكرارلاپ، مۇشتلىرىنى ھاۋادا پۇلاڭلاتاتتى. بۇ گەپلەر تۆمۈر خەلپىگىمۇ ئاڭلىنىپ تۇراتتى. تۆمۈر خەلپە نۇرۇل بوۋىغا مۇنداق دېدى:

— نۇرۇل ئاكا: ئۆزلە چىقىپ ئەل - جامائەتكە گەپ قىلسىلا. بۇنىڭ ھەممىسى ئاللانىڭ تەقدىرى. مېنىڭ ئۈچۈن توختاخۇننى جازالاشنىڭ نېمە پايدىسى بار؟ قاننى قان بىلەن يۇغىلى بولامدۇ؟ مەن ئۇنىڭ گۇنايىدىن ئۆتتۈم. ئەل - جامائەت مېنى رازى بولسۇن دېسە، بۇ پەيلىدىن يانسۇن! جازاسىنى خۇدايىم ئۆزى بېرەر!

تۆمۈر خەلپە شۇ گەپلەرنى قىلىۋاتقاندا، ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ئىككى تامچە ياش تېمىپ كەتتى. نۇرۇل بوۋا ئۇنىڭغا خېلىغىچە قاراپ تۇردى.

— رەھىمدىللىقىنىڭ ھەممىسىنى خۇدايىم ساڭلا بەرگەنمۇ تۆمۈر ئاكا؟ — دېدى ئامانقۇل، ئۆزىنىڭ تېڭىقلىق يارىسىنى سىلاپ.

يىگىرمە يەتتىنچى باپ

قاپقان

دۈشمەن چوڭ ھىيلىلەردىن ئاجىز
قالغان چاغدىلا، دوستلۇق زەنجىرىنى قىمىر-
لىتىدۇ. ئاندىن دوستلۇق سۈرىتى بىلەن
شۇنداق ئىشلارنى قىلىدۇكى، ھېچقانداق
دۈشمەن ئۇنى قىلىشقا قادىر بولماس.

— شەيخ سەئدى

1

تۆمۈر خەلپىنىڭ يارىلىنىپ يېتىپ قېلىشى بىلەن قوزغىلاڭچىلار خۇددى سەركىسىز قالغان پادىغا ئوخشاپ قېلىۋاتاتتى. ئۇنىڭ يارىسى سوزۇلغانسېرى، بۇ ئەھۋال تېخىمۇ ئەۋج ئېلىشقا باشلىدى. قارا بۇسۇق بىلەن خوجىنىياز پالىگان تۆمۈر خەلپىنىڭ ساقىيىشىنى كۈتمەيلا، شەھەرگە ھۇجۇم باشلاشنى تەشەببۇس قىلاتتى. ئېلى

پالگان بىلەن سەپەرقۇل ۋە ئامانقۇللار بولسا، «خەلپەم ساقايسۇن، سەركىسى بولمىغان پادا يولدىن ئاسان ئازىدۇ» دەپ بۇ پىكىرگە قوشۇلمايتتى. شۇ ۋەجىدىن قارا بوسۇق بىلەن ئىبلى پالگان پات - پاتلا گەپ تالىشىپ، ھەتتا قىزىرىشىپ قالاتتى. شۇنداق چاغلاردا، ئىبلى پالگان قىزىرىپ كەتكەن كىچىككىنە ناسىۋال قاپىغىنى قولىغا ئالاتتى - دە، بىر چېكىم ناسىنى چېكىۋېلىپ جىم ئولتۇرىۋالاتتى. ئەگەر ئىبلى پالگانمۇ «گەپكە گەپ كەلگەندە، ئاتاڭدىن قالما» دەيدىغان بولسا، قارا بوسۇق تىغ كۆتىرىپ قوپۇشتىن يانمايتتى.

شۇنداق تالاش - تارتىشلار بولۇۋاتقان سورۇننىڭ بىرىدە، قارا بوسۇق غاڭزىسىنى شوراپ تۇرۇپ: «خەلپەمنى يېتىپ قالدى دەپ، قاچانغىچە تۇرىمىز؟ توخۇ چىللىسىمۇ تاڭ ئېتىۋېرىدۇ. خەلپەم بولمىسا، مانا مەن بار» دەپ تاشلىدى.

— مېنى خەلپە قىلىپ تىكلەڭلەر دېمەكچىمۇ؟ — دېدى ئامانقۇل ئورنىدىن چاچراپ قوپۇپ.

— ھاي، سەن جىم تۇر، — دېدى سەپەرقۇل ئوغلىنى دۈشكەللەپ، — خەلپەم تېخى ھايات. بۇ ئىشلارنى خەلپەمنىڭ ئۆزىگە قويايلى.

2

تۆمۈر خەلپە تاغ تېرەكلىرىنىڭ سارغىيىۋاتقان يوپۇرماقلىرىغا پەنجىرىدىن قاراپ ئۆزى يالغۇز ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ قەغەز تۇتقان سول قولى سەل تىترىگەندەك كۆرۈنەتتى. بۇ قەغەز مۇپەتتىش جاڭ سەيتىڭ بىلەن ئامبال بەي ۋىنچاۋنىڭ تۆمۈردىن ھال سوراپ يازغان خېتى بولۇپ، خەتنىڭ ئاخىرىدا مۇنداق دېيىلگەن ئىدى:

«سىزگە خۇدا شىپالىق بەرسۇن. سىز قۇمۇل خەلقى ئىچىدىن چىققان بىر

ئاقىل، قەھرىمان ئادەمسىز، تارىختىن بۇيان، ئاقىل ۋە قەھرىمانلارنىڭ بېشىغا كۆپ كۈلپەتلەر كەلگەن. ئۇلارغا ئۆزدىنمۇ، ياتتىنمۇ كۆپ ئازارلار يەتكەن. خۇسۇسەن، سىزنىڭ ئەتراپىڭىزدىكى ئادەملەرنىڭ نادان بولغانلىقى سىزگە مۇندىن كېيىنمۇ جىق ئەلەم - ھەسرەتلەرنى كەلتۈرىدۇ. بۇ قېتىم سىزگە يەتكەن كۆڭۈلسىزلىكنى ئاڭلاپ، ناھايىتى پەرىشان بولدۇق، جاڭجۇڭ جاناپلىرىمۇ سىزدىن ھال سوراپ دىيەنباۋ ئەۋەتتى. بىزنىڭ مەسلىھەتىمىز شۇكى، ئۇنداق نادان ئادەملەر بىلەن ئاۋارە بولماي تېزرەك سولەمگە كېلىڭ، سىزنى شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن ياراشتۇرۇپ قويايلى. بىزنىڭ جاڭجۇڭ جاناپلىرى نامىدىن ئەۋەتكەن سوغاتلىرىمىزنى قوبۇل قىلغايسىز.»

— ھەي توختى، ھەي توختى، ئۆزۈڭگىمۇ قىلدىڭ، كۆپكىمۇ قىلدىڭ، — دەپ ئويلايتتى تۆمۈر خەلپە، — مانا كۆرۈۋاتامسەن؟ دۈشمەنلىرىمىز نىمىلەرنى دەۋاتىدۇ، دوستلىرىمىز نىمە كويلارغا چۈشۈۋاتىدۇ؟ مېنى ئۆلتۈرۈپ نىمە پايدا تاپماقچى بولغىيدىڭ؟ سېنىڭ تاپقىنىڭ دۈشمەنگە كۈلكە، دوستلارغا قايغۇ بولدىغۇ؟ مەن ئۆلسەمغۇ مەيلى. شۇنچە شېھىتلىرىمىزنىڭ قېنى بىكارغا كەتسە، مەھشەر كۈنى خۇدانىڭ ئالدىدا نىمە دەرمەن؟

ئاندىن تۆمۈر خەلپە قوزغىلاڭ باشلىقلىرىنىڭ ھەممىسىنى چاقىرتىپ كېلىپ، ئۇلارغا ھېلىقى خەتنى ئوقۇپ بەردى ۋە مۇنداق دېدى:

— كۆرۈۋاتامسىلەر، دۈشمەنلەر بىزگە قانداق تۇزاق قويۇۋاتىدۇ. «سىزنىڭ ئەتراپىڭىزدىكى ئادەملەرنىڭ نادان بولغانلىقى سىزگە مۇندىن كېيىنمۇ جىق ئەلەم - ھەسرەتلەرنى كەلتۈرىدۇ... سىزنى شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن ياراشتۇرۇپ قويايلى!» دىگىنىنى قارىماەدىغان. ئەمدى ئۇلار بىزنى پارچىلاپ تۇرۇپ يەۋېتىشنىڭ كويىغا چۈشۈپتۇ. شۇنداق بولۇۋاتقاندا، بىز بىر ياقىدىن باش چىقىرالمساق، ئاقىۋىتىمىز نىمە بولىدۇ؟ بىر قىسىمڭلار شەھەرگە دەرھال تېگىش لازىم دەيسىلەر، توغرا، مەنمۇ شۇنداق خىيال قىلىمەن. ئەمما، ئۇرۇمچىدىن قۇمۇلغا ئۈچ يىلىك چېرىك كەلگەنلىگىنى ئۇنتۇپ قالمايلى. ھازىر ئالدى تەرىپىمىزدە ھاپىز يىڭجاڭ بىلەن نىياز يىڭجاڭنىڭ ئالتە يۈز چېرىگى ئاستانە بىلەن توغۇچىدا

بىزنى ماراپ يېتىپتۇ. ئارقا تەرىپىمىزدە مايمۇچاقنىڭ تۆت يۈز چېرىگى تاشۋىلىقتا قىلىچىنى بىلەپ تۇرۇپتۇ. خوش، شۇنداق ۋاقىتتا، قۇمۇلغا تەگسەك ئاخىرى نىمە بولىدۇ؟

— ئۇنداق بولسا، تاققا سولىنىپ ياتىمىدەكمىز ـ دە، — دېدى قارا بوسۇق نارازى بولغان بىر قىياپەتتە.

— ئۇنداقمۇ بولۇپ كەتمەس، — دېدى تۆمۈر خەلپە ۋەزمىنلىك بىلەن.

قاپىقىنى سىلىپ ئولتۇرغان خوجىنىياز پالگان گەپ قىستۇرۇپ:

— دۈشمەنلەرنى جىق دەۋاتامدىلا؟ چېەن دارىننىڭ چېرىگىمۇ ئاز ئەمەس ئىدى! — دېدى.

— ئۆزۈڭنى ئەر چاغلىساڭ، ئۆزگىنى شىر چاغلا دەپتىكەن، — دېدى تۆمۈر خەلپە، — ھەر ئىشنىڭ پەيتى بار، باتۇرلۇقنىڭمۇ ۋاقتى. ھاپىز يىڭجاڭ بىلەن نىياز يىڭجاڭنىڭ چېرىكلىرى بىر خەقتىن ئىمىش. مايىڭجاڭنىڭ چېرىگىنى ئېرىق تۇنگان دەيدۇ. مۇبادا ئۇرۇش بولۇپ قالسا، مۇسۇلمان مۇسۇلماننى قىرىدىغان ئىش بولغىدەك، ئۇلارنىڭ بىز تەرەپكە ئۆتۈشى ناتايىن.

بۇ گەپلەردىن كېيىن، قارا بوسۇق بىلەن خوجىنىياز پالگان سەل بوشىشىپ قالدى.

— ئۇنداق بولسا، قانداق قىلىمىز؟ — دېدى قارا بوسۇق.

— بىزنىڭ ئون ئىككى تېخىمىز بار. بۇ، تاشتىن قوپۇرۇلغان ئون ئىككى قورغان. دۈشمەنلەر ھىچقاچان تاققا ئۇسۇشقا پېتىنالمايدۇ. بىر زامان مۇشۇنداق ئۆتۈپ تۇرساق، قالغىنى ئاللانىڭ ئىرادىسى بىلەن بىر نىمە بولار، — دېدى تۆمۈر خەلپە، ھەممىگە تەكشى قاراپ.

3

مۇپەتتىش جاڭ سەيتىڭ ياڭ جاڭجۇڭنىڭ بۇيرۇغىغا بىنائەن،

قۇمۇل ئەھۋالىنى تەپسىلى مەلۇم قىلىش ئۈچۈن، ئۈرۈمچىگە قايتىپ كەلدى. ئۇ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئۆز ئىچىدە ئىختىلاپ چىقىقانلىقىنى، شۇنداقتىمۇ، تۆمۈرنىڭ يەنىلا تەن بەرمەي، سۆھبەتنى قاتمال ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويغانلىقىنى، ئەمدى تىنچ ئىشلەتمىسە بولمايدىغانلىقىنى ئۆز گېپىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى قىلىپ ئېيتتى.

ياڭ جاڭجۈڭ ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن، بىردەم جىم ئولتۇردى-دە:

— مېنىڭ ئاڭلىشىمچە، تۆمۈر تەقۋادار ئادەم ئىمىشقۇ، بۇ راستمۇ؟ — دېدى.

— ئۇنىڭ خەلىپە دەپ ئاتىلىشى ۋە سەيپۇلڭ توختىنى كەچۈرۈم قىلغانلىقىمۇ شۇنىڭدىن دالالەت بەرسە كېرەك، — دېدى مۇپەتتىش.

— ياخشى، — دېدى ياڭ جاڭجۈڭ، — ئۇنداق بولسا، بىز قىلىچنىڭ ئورنىغا مۇسۇلمانلارنىڭ مۇقەددەس كىتاۋى بولغان قۇرئاندىن پايدىلىنىپ كۆرسەك بولغىدەك. مېنىڭ ئۇقۇشۇمچە، مۇسۇلمانلار قۇرئان تۇتۇپ قەسەم ئىچكەننى ھەرقانداق ھۆكۈمنىڭ ئاخىرقى خۇلاسىسى قىلىدىكەن. بۇ، بىز ئۈچۈن ياخشى ۋاستە. ئەمدى مەن شۇنداق بىر ئىش قىلايكى، يا تۆمۈر ماڭا ئەل بولسۇن، ياكى ئۆزىنىڭ جاھىللىقىدا تۇرۇپ، شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا خۇداسىنىڭ دەرگاھىغا كېتىدىغان بولسۇن.

شۇنىڭدىن كېيىن، ياڭ جاڭجۈڭ گۇچۇڭدىكى مۇسۇلمان باتالىيوننىڭ كوماندىرى لى شۇفۇنى دەرھال ئۈرۈمچىگە چاقىرتتى.

لى شۇفۇ تۇرپاندا تۇغۇلغان بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىنى سۇدەك بىلەتتى؛ دىنىي مەكتەپتىمۇ قۇرئان خەتمىسىگىچە ئوقۇغانلىقىتىن، ئىسلام شەرىئىتىنىڭ ئەھكاملىرىدىن ئوتتۇرا مەلۇماتقا ئىگە ئىدى. دادىسى ئۇنى ئەمەلدار قىلىش نىيىتىدە خەنزۇچە شۆتاڭ (مەكتەپ) دىمۇ ئوقۇتقان ئىدى. لى شۇفۇ ئۆيلۈك-ئوچاقلىق بولغان يىللاردا، ھەربىي خىزمەتتىكى بىر يېقىن تۇققىنىنىڭ يار-

دىمى بىلەن ئۈرۈمچىگە كېلىپ، مەلۇم زامان ھەربى تەلىم كۆرگەچ، پەيجاڭلىق مەرتىۋىسىگە ئېرىشتى. 1911 - يىلىنىڭ ئاخىرى، يۈەن داخۇا ئىلى قوزغىلاڭچىلىرىنى باستۇرۇشقا لەشكەر تارتقاندا، ئالدىنقى سەپكە بېرىپ، خىزمەت كۆرسەتكىنى ئۈچۈن، لەنجاڭلىققا ئۆستۈرۈلدى. ساقال - بۇرۇت قويۇۋالغان بۇ خۇشپىچىم، ئىككى تىللىق، سۆزمەن ئادەمنى ياڭ جاڭجۇڭ ئۆزىنىڭ كېلىچەك پىلانلىرى ئۈچۈن راسا باپ كېلىدىغان كىشى دەپ ئويلاپ، ئۇيغۇر - مۇسۇلمان باتالىيونلىرى تەشكىل قىلىنغان چاغدا باتالىيون كوماندىرى (يىڭجاڭ) قىلىپ ئۆستۈرگەن ۋە شۇندىن بويان، ئۇ، ياڭ جاڭجۇڭنىڭ سادىق كىشىسى بولۇپ قالغان ئىدى.

ياڭ جاڭجۇڭ ئۆزىنىڭ يوغان ئىش ئۈستىلىدىن ئىككى قەدەم يىراقلىقتا ئەدەپ بىلەن تىك تۇرغان لى شۇفۇنى مۇپەتتىش جاڭ سەيتىڭنىڭ يېنىدا ئولتۇرۇشقا ئىشارەت قىلىپ، سورىدى:

— قۇرئاننى ياتقا ئوقۇشنى بىلەمسىز؟

— بىلىمەن.

— مۇسۇلمانلارنىڭ ناماز ئوقۇش قائىدىلىرىنىچۇ؟

— ئۆزۈممۇ ناماز ئوقۇپ تۇرىمەن.

— ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ - ئادەت، قائىدە يوسۇن، مىجەز - خۇلقىنىچۇ؟

— مەن شۇلارنىڭ ئارىسىدا چوڭ بولغان.

— ياخشى، — دېدى ياڭ جاڭجۇڭ. ئاندىن، ھازىرقى ۋەزىيەت بىلەن ئۇنى چاقىرتىپ كېلىشتىكى مەقسەتنى تەپسىلى چۈشەندۈرۈپ كېلىپ مۇنداق دېدى: «سىز تۆمۈر ئىسيانىنى تىنچ ئۇسۇل بىلەن باستۇرۇشتا مېنىڭ ئاخىرقى كۆزىرىم بولىسىز. بۇ كۆزىرنىڭ قىممىتى ئىسلام دىنىدىن پايدىلىنىشنى قانچىلىك بىلىش بىلەن ئۆلچىنىدۇ، ئەگەر قۇرئاننىڭ ۋاستىسى بىلەن تۆمۈرنى ماڭا ئىشەندۈرۈپ، ئۈرۈمچىگە كەلتۈرەلىسىڭىز، ئىككى تەرەپتىن نۇرغۇن

قان تۆكۈلۈشىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، مېنى بىرمۇنچە ئاۋارىگەر-
چىلىكتىن خالاس قىلغان بولسىز. مەن سىزنى بۇ ۋەزىپىنىڭ
ھۆددىسىدىن چىقالايدۇ دەپ ئىشىنىمەن. ئۇ چاغدا، سىزنى يۇقۇرى
مەرتىۋە ۋە پارلاق ئىستىقبال كۈتۈۋالىدۇ. مۇبادا بۇ ۋەزىپىنىڭ
ھۆددىسىدىن چىقالمىسىڭىز، ئەڭ ياخشىسى مېنىڭ ھۇزۇرۇمغا كەل-
مەڭ، قالمىش ئىشلارنى مۇپەتتىش بىلەن مەسلىھەتلىشىپ،
تېزرەك يولغا چىقىشنىڭ تەرەددۇتىنى قىلىڭ! تۆمۈرگە ئەۋەتىلىدى-
غان سوغاتلار جاڭجۇڭ يامۇلىدىن بېرىلىدۇ.»
لى شۇفۇ يول تەييارلىقىنى قىلىش جەريانىدا، مۇپەتتىش
جاڭ سەيتىڭ قۇمۇل ئەھۋالىنى، ھەتتا ئالاقىدار كىشىلەرنىڭ مى-
جەز - خۇلقلىرىغىچە ئۇنىڭغا تولۇق سۆزلەپ بەردى ۋە سۆزىنىڭ
ئاخىرىدا، نورۇز داموللا توغرىسىدا كۆرگەن - بىلگەنلىرىنى ئېيتىپ،
«بۇ ئادەم يەنىلا جاھىللىق قىلسا، ئۇنىڭ نامىدىن تۆمۈرگە بىر
پارچە خەت يازدۇرۇپ، قولىنى قويدۇرۇپ ئېلىڭ - دە، ئاندىن ئۆزىنى
شامەخسۇت ۋاڭنىڭ جاللاتلىرىغا تاپشۇرۇپ بېرىڭ» — دېدى.
لى شۇفۇ يولغا چىقىدىغان چاغدا، ياڭ جاڭجۇڭ ئۆز نامىدىن
شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن تۆمۈر خەلپىگە ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان
ئىككى پارچە خەتنى ئۇنىڭغا تۇتقۇزدى. شامەخسۇت ۋاڭغا يېزىلغان
خەتتە مۇنداق دېيىلگەن ئىدى:

«خاتىرە شېرىپلىرىگە روشەندۇركى، بىز ئىككىمىز شاپتۇللۇق باغدا قەسەميات قىلىشقان ليۇگۇەنجاڭلارغا ① ئوخشاش ئاغا - ئىنى بولۇشقان ئىدۇق. بۈگۈن مەن ئىنىلىق سۆيۈمىم بىلەن جاناپلىرىدىن شۇنى ئىلتىماس قىلىمەنكى، تۆمۈر ئىسيانىنى تىنچ ئۇسۇل بىلەن باستۇرۇش سىياسىتىمنى ماقۇل كۆرگەيلار، ئۇيغۇرلاردا «قوشنىدىن ئالدايدۇ، ئادەمنى سۆز» دېگەن ماقال بارلىقى پېقىر ئىنىلىرىگە مەلۇم. سۆز بىلەن تۈگەتكىلى بولىدىغان دەۋاغا تىغ ئىشلىتىش ئاقىلانىلىق بولمىسا كېرەك. ئۇرۇش دېگەندە، مەغلۇپ تەرەپ، ئەلۋەتتە، كۆپ تالاپەت كۆرىدۇ، ئەمما، غالىپ تەرەپمۇ چىقىمدار بولماي قالمايدۇ. ھازىر تاشقى موڭغۇل ئوغرىلىرى قۇتراۋاتقان بىر چاغدا، ھەربىي كۈچىمىزنى زايا قىلماي، دۆلەت مۇداپىئەسىگە كۆڭۈل بۆلۈشىمىز

---

① بۇيەردە «ئۈچ پادىشالىق توغرىسىدا قىسسە» ناملىق رومانىنىڭ ئاساسلىق قەھرىمانلىرىدىن ليۇبېي، گۇەنيۈڭ، جاڭ فېيلار نەزەردە تۇتۇلغان.

دەركار. قۇمۇلنىڭ شىمال تاغلىرى تاشقى مۇڭغۇلغا تۇتاش، بىز تۆمۈرنى ۋاقتىدا، تىنچ ئۇسۇل بىلەن ئۆزىمىزگە قارىتىۋالمىساق، موڭغۇل ئوغرىلىرىنىڭ ۋەھشىيەسىگە چۈشۈپ، تېخىمۇ چوڭ ئاپەت تۇغدۇرۇشى ۋە ئۇنىڭ پۈتۈن شىنجاڭ سىڭ-غا يېيىلىپ كېتىشى تۇرغان گەپ. ئۇ چاغدا، بۇنى يەنە بېسىقتۇرماق بەسى مۇشكۈلدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھازىرەنلىككە تۆمۈرنىڭ بىر قىسىم مەتلۇپلىرىنى قاندۇرۇپ، بۇ قۇترىغان يولۋاسنى يۇمشاق گەپلەر بىلەن قەپەزگە سولاپ ئىلىشىغا مەدەتكار بولۇشلىرىنى ئۆتۈنۈپ سورايمەن»

تۆمۈر خەلىپىگە يېزىلغان خەتنىڭ مۇھىم قىسمى مۇنداق ئىدى:

«مەن سىزنىڭ ھۆكۈمەتكە ئەمەس، شامەخسۇت ۋاڭنىڭ زۇلمىغا قارشى قوزغىلاڭ قىلغانلىقىڭىزنى چوڭقۇر چۈشىنىپ يەتتىم. مەن سىزگە ۋە سىزنىڭ ھەمرالىرىڭىزغا ھەرگىز گۇنا قويمايمەن. پۇقرالار زۇلۇم چەككەندە ئەلۋەتتە، دات دەيدۇ. دادىنى ئاڭلىغۇچى چىقمىسا، ياكى ئۈستى-ئۈستىگە ئادالەتسىزلىك قىلىنسا، بۇنىڭغا سەۋرى-تەھەممۇل قىلىش مۇمكىنمۇ؟ سىز ئادالەتپەرۋەر، قەھرىمان كىشى ئىكەنسىز. مەن سىزنىڭ باتۇرلۇغىڭىزغا قايىلمەن. قۇمۇل دىيارى سىزگە كىچىكلىك قىلىدۇ. مەن سىزدەك بىر قەھرىمان كىشىنىڭ يېنىمدا بولۇشىنى ناھايىتى ئارزۇ قىلىمەن. ئەگەر بۇ تەكلىۋىمنى مەقبۇل كۆرۈپ ئۈرۈمچىگە كەلسىڭىز، سىزگە چەكسىز ئىلتىپات ۋە ئىززەت-ئىكراملار كۆرسىتىلىپ، ھۆكۈمەت ئىچىدە سىزدەك قەھرىمانغا لايىق ئورۇن تەييار. كېلىڭ، بىللە ئىشلەيلى، ماڭا مۇتلەق ئىشىنىڭ. مېنىڭ ۋەدەم-ۋەدە. جانمۇ ئېغىزدىن چىقىدۇ، سۆزمۇ ئېغىزدىن چىقىدۇ. قالغان گەپلەرنى مېنىڭ شەخسى ۋەكىلىم، سىزنىڭ دىندىشىڭىز لىشۇفۇ يەڭجاڭ سىزگە ئىزھار ئەيلىگەي.»

4

كەچكۈزنىڭ سوغاق شاماللىرى غېرىپ-مىسكىنلەرنىڭ چىرايىدەك سارغىيىپ كەتكەن غازاڭلارنى پەرىشان ئۇچۇرۇپ، كۆڭۈلگە بىر قىسما ئەنسىزچىلىك سېلىپ يۈرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە، لىشۇفۇ ئۆز ھەمرالىرى بىلەن قۇمۇل دىيارىغا يېتىپ كەلدى. ئامبال بەي ۋىنچاۋ باشلىق ئەمەلدارلار بۇ مېھمانلارنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن ئون چاقىرىم يەرگىچە ئالدىغا چىقتى ۋە ئۇلارنى ئامبال يامۇلغا چۈشۈردى.

شۇ ئاخشىمى لىشۇفۇ ئامبال بەي ۋىنچاۋ بىلەن ئۇزۇن

پارالاشقاندىن كېيىن، مۇنداق دېدى:

— قار چۈشۈپ قالغىچە، تاققا بىر قېتىم چىقىپ كېلىشىمىز كېرەك. شۇڭا، ئەتىلا ئوردىغا كىرىپ، ياڭ جاڭجۈننىڭ مەكتۇبىنى ۋاڭغا تاپشۇراي، ئاندىن تاققا چىقىدىغان ئەلچىلەرنىڭ ئىسىملىكىنى قارارلاشتۇرايلى. ھە، ئېيتماقچى، ھېلىقى نۇرۇز داموللا دېگەن توپىلاڭچى زىنداندا قانداقراق يېتىپتۇ؟ بىرئاز يۇمشايدىغاندەكمۇ؟

— نەدىكىنى، — دېدى ئامبال، — تاغدىكى ئوغرىلار كۈچەيگەنسېرى، ئۇ تىزگىنى تېخىمۇ قاتۇرۇۋالدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئىككى كۈندىن بۇيان، شەھەر ۋە يېزىلاردىن بولۇپ مىڭغا يېقىن كىشى «نۇرۇز داموللىنى چىقىرىپ بەرسۇن» دەپ ۋاڭ ئوردىسىنىڭ ئالدىغا كېلىشىۋالدى. ئوردا نەۋكەرلىرى مىلتىق - قىلىچلار بىلەن پوپوزا قىلىپمۇ، ھېچقانداق ئىش چىقىرالمىدى. ھازىر شامەخسۇت ۋاڭنىڭ كۆڭلى بەك پەرىشان.

— سىز ئارىلىشىپ باقمىدىڭىزمۇ؟ — سورىدى لى شۇفۇ.

— ئارىلاشتىم، — دېدى ئامبال، — ھەتتا، چېرىكلەرگە ئوق چىقارغۇزۇپ، ھەيۋەدىمۇ قىلىپ باقتىم. ئەمما قان تۆكۈشكە پېتىنالمىدىم.

— نېمىشقا؟

— مۇبادا، بىردە - يېرىمىنى ئۆلتۈرۈپ قويساق، بالا - قازانىڭ يوغىنى چىقىدىغاندەك قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا بەزى يۈز - ئابرويلۇق ئاخۇنلار، بۇرۇنقى ۋاڭلارنىڭ جەمەتىدىن بولغان بەگلەر، نۇرۇز داموللىنىڭ يۈزلىگەن تالىپلىرى، بەزى سودىگەرلەر، ھەتتا ۋاڭنىڭ تەۋەسىدە بولمىغان خۇيزۇلارمۇ بارئىكەن، شامەخسۇت ۋاڭمۇ «بۇ ھېچقاچان كۆرۈلۈپ باقمىغان ئىش بولدى» دەپ چۆچۈپ قاپتۇ.

— نۇرۇز داموللىنىڭ يۇرت ئىچىدىكى ئابرويى بەك چوڭ ئىكەن - دە!

— شۇنداق، ئۇنىڭ ئۈستىگە، نورۇز داموللىغا ئۇگال بولغىنى راست.

— قانداقسىغا؟ — دەپ قىزىقىپ سورىدى لىشۇفۇ.

ئامبال بەي ۋىنچاۋ كىتاۋىمىزنىڭ ئون يەتتىنچى بابىدا بايان قىلىنغان قارىكۆز ئايىلا پاجىئەسىنى، نورۇز دامولىنىڭ بۇ ئەلەمگە چىدىماي «شاھزادە» نەزەر ئۈستىدىن شامەخسۇتتا ئەرز بەرگەنلىكىنى، ھاشىر تەيجىنىڭ بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ، نورۇز داموللىنى شامەخسۇتقا چىقىپ، زىندانغا سالدۇرغانلىقىنى، بۇ ۋەقەنىڭ پۇقرالار ئىچىدە خېلىدىن بۇيان غەلىيان قوزغاپ، ئاخىر مۇشۇ دەرىجىگە يەتكەنلىكىنى ئۆزىگە مەلۇم دەرىجىدە سۆزلەپ كېلىپ، «ئەگەر تاغدىكى ئىسيانچىلار ئۈستۈنلۈك قازانمىغان بولسا، بۇ ئىش مۇنچىلىك چوڭىيىپ كەتمەس ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئاۋال تاغدىكى ئىسيانچىلارنى تېزرەك تەسلىم قىلدۇرۇش كېرەك» — دېدى.

— خۇداغا شۈكرى، بۇ ياخشى ئىش بوپتۇ. مېنىڭ سەپىرىم ئۇتۇقلۇق بولغىدەك، — دېدى لىشۇفۇ خوشال بولۇپ.

ئامبال بەي ۋىنچاۋ بۇ گەپكە چۈشەنمىگەندەك قىلىپ، لىشۇفۇغا ئەجەبلىنىپ قارىدى. لىشۇفۇ ئورنىدىن تۇرۇپ، قوللىرىنى ئارقىغا تۇتقان ھالدا، مەغرۇر مېڭىپ يۈرۈپ سۆزلەشكە باشلىدى:

— مېنىڭ مەقسىدىم، يولۋاسنى بىر تالمۇ ئوق چىقارماي تۇرۇپ، قەپەزگە سولاپ ئېلىش. ھەممە ئىشنىڭ بېشى تەس دېگەندەك، بۇ ئىشنى نىمىدىن باشلاشنى بىلمەي تۇراتتىم. نورۇز داموللا ۋەقەسى مېنىڭ ئۈچۈن ياخشى ئىرىم بولىدىغان بولدى. سىز تاغدىكى ئىسيانچىلارنى تېزرەك تەسلىم قىلدۇرساق، بۇ ئىش ئۆزلۈكىدىن توگەيدۇ دىمەكچى، شۇنداق ئەمەسمۇ؟ مەن بۇنىڭ تەتۈرىنى قىلىمەن. يەنى ئاۋال نورۇز داموللىنى زىنداندىن بوشىتىپ، ئۇنىڭ تەرەپدارلىرىنىڭ تەلىۋىنى قاندۇرىمەن. ھەتتا نورۇز-داموللىنى قۇمۇل دىيارىنىڭ ئەڭ چوڭ ئاخۇنى قىلىپ بەلگىلەش

توغرىسىدا شامەخسۇت ۋاڭغا تەكلىپ بېرىمەن. نورۇز داموللىغا ئىلتىپات كۆرسەتمەكلىك بىلەن بىزنىڭ بىرتال مويمىزمۇ خوراپ قالمايدۇ. ئۇنىڭ تەتۈرىسىچە، بىرتەرەپتىن، شەھەر-يېزىلار تىنجىپ، بۇ يەردىكى پۈتلىكاشال تۈگەيدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، تاغدىكى يولۋاس بىزنىڭ قاپقىنىمىزغا ئاسانراق چۈشىدۇ. بىر چالمىدا ئىككى پاختەك سوقۇش دېگەن شۇ ئەمەسمۇ! ها...ها...ها...

لىشۇفۇ بۇ گەپلەرنى قىلىۋاتقاندا، «ھەي، بۇ چاشقان بۇرۇت ھىلە-مىكىر كىتاۋىنى مەندىن جىققراق ئوقۇپتىكەن، مۇشۇنداق يوللار بىلەن خىزمەت كۆرسىتىپ، ياڭ جاڭجۈنىڭ ئالدىدا تېخىمۇ يۈز تېپىپ كېتىدىغان بولىدى» دەپ ئويلاپ ئولتۇرغان ئامبالمۇ، «بەللى لىدارىن، ئەقىل-دانىشلىرىغا مەن تەسلىم» دەپ ئۇنىڭ كۆلكىسىگە قوشۇلدى.

شۇ ئارىدا، شامەخسۇت نامىدىن ھاشىر تەيجى بىلەن قىزبەگ غوجا لىشۇفۇدىن ھاردۇق سوراپ ئامبال يامۇلغا كېلىشتى. لىشۇفۇ بىرمۇنچە رەھمەت-ھەشقاللادىن كېيىن، ئەتە ئۆزىنىڭ ۋاڭنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن ئوردىغا كىرىدىغانلىقىنى ئېيتتى.

ھاشىر تەيجى بابا ئامبال ئېيتقاندەك، ئوردا ئالدىدا بولۇۋاتقان ئەنسىزچىلىكنى قىسقىچە بايان قىلىپ، «چىڭ گاڭ غوجام دارىن جاناپلىرىنى بىر-ئىككى كۈن ھاردۇق ئېلىپ تۇرغاي، ئەنسىزچىلىك بېسىلغاندىن كېيىن، ئوردىغا چىللايمەن دېگەن. بىزمۇ ئارقا ئىشىكتىن چىقىپ كەلدۇق» دېدى.

لىشۇفۇ كۈلۈپ تۇرۇپ مۇنداق دېدى:

— مەن ھەممە گەپنى ئۇقتۇم، مەن شۇنداق ئەنسىزچىلىكلەرنى تىنجىتقىلى كەلدىم. ۋاڭ جاناپلىرى خاتىرجەم بولغاي، مەن ئەتە ئالدى دەرۋازىدىن كىرىۋېرىمەن. مېنى ئۇلار ھېچنىمە قىلمايدۇ.

ئەتىسى چاشكا ۋاقتىدا، بېشىغا چىرايلىق سەللە ئورىۋالغان لىشۇفۇ ئامبال بەي ۋىنچاۋ بىلەن پوچىتىغا ئولتۇرۇپ، ئوردا

قوۋۇقتىن ئۆتتۈشى بىلەن ئادەم دېڭىزىنىڭ ئىچىگە كىرىپ قالدى. ئوردا دەرۋازىسى ئالدىدىكى سوزۇنچاق مەيدان ۋە ئەگرى - توقاي كوچىلارنىڭ ھەممىسى ئادەم بىلەن تولغان ئىدى. لېكىن، ئۇلارنىڭ قولىدا بىرەر تال تاياقمۇ كۆرۈنمەيتتى. قوراللىق نەۋكەرلەر بىلەن قورشالغان ئوردا دەرۋازىسى قىيا ئوچۇق تۇراتتى. سېپىل ئۈستىدىكى نەۋكەرلەر مىلتىقلىرىنى پەسكە قارىتىپ، جىم تۇرۇشاتتى. ئامبالنىڭ پوچتىسىنى كۆرۈش بىلەن كىمدۇ بىرى «يول بېرىڭلار!» دەپ ۋاقىرىدى. پوچتا توپنى يېرىپ، دەرۋازا تەرەپكە ئاستا ئىلگىرىلىدى. مەيداننىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلگەندە، لى شۇفۇ پوچتىنى توختىتىپ، ئورنىدىن تۇردى - دە، ئىككى قولىنى كۆكسىگە قويۇپ، «ئەسسالامۇئەلەيكۇم قېرىنداشلىرىم!» دەپ خىتاپ قىلدى. توپ ئىچىدىن گۇدۇڭ - گۇدۇڭ ئاۋاز ئاڭلاندى. «مەن، — دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى لى شۇفۇ، — ئۈرۈمچىدىن ياڭ جاڭجۈڭ جاناپلىرىنىڭ ۋەكىلى بولۇپ كەلدىم. ياڭ جاڭجۈڭ جاناپلىرى قۇمۇلدىكى پۇقرالارغا دۇئايى سالام دېدى. مەن ئاخشام ئامبال جاناپلىرىدىن ھەممە ئەھۋالنى ئۇقتۇم. نورۇز داموللامغا ئۇۋال بوپتۇ. خاتىرجەم بولۇڭلار، نورۇز داموللامنى جەزمەن بوشىتىمىز. ئىنشائاللا!»

خەلق توپى بۇ ناتونۇش كىشىنىڭ يۇمشاق گەپلىرى بىلەن گاڭگىراپ قېلىپ، نېمە دېيىشىنى بىلمەي قالدى. پەقەت بەزىلەرنىڭ شىۋىرلاشلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

— ياتەقسىر، بىزنىڭ گېپىمىزنى سۇدەك بىلىدىكەنغۇ!

— ئۆزىمۇ ئەجەپ كېلىشكەن ئادەم ئىكەن.

— سەللىسىنى قارىمامدىغان، نېمە دېگەن ياراشقان.

— ساقال - بۇرۇتىچۇ، نېمە دېگەن كېلىشەڭگۇ.

شۇ ئارىدا، ئامبال ئورنىدىن تۇرۇپ، باش بارمىقى بىلەن لى شۇفۇنى كۆرسىتىپ، «لى دارېن، لى دارېن!» دېدى.

— ھە ... لى دارېن، لى دارېن، — دەپ گەپ باشلىدى پوچتىغا يېقىنراق تۇرغان بىر مويسىپىت كىشى، — ئۆزلە ئوبدان ۋاقتا كەپ-

تىلا، بىزنىڭ گېپىمىزگە قۇلاق سالسىلا. نورۇز داموللامغا بەك ئۆگال بولدى. ئۇ كىشىنى بوشاتمىسا، بىز بۇ يەردىن ھەرگىز كەتمەيمىز!

— كەتمەيمىز، كەتمەيمىز! — دەپ ۋاقىراشتى كۆپچىلىك.

— خاتىرجەم بولۇشسىلا، داموللام جەزمەن بوشاپ چىقىدۇ، — دىدى لىشۇفۇ ئورنىغا ئولتۇرۇۋېتىپ.

پوچتا ئاستا تەۋرىدى. ئوردا دەرۋازىسى يوغان ئېچىلدى ...

دىگەندەك، بىرەر سائەتتىن كېيىن، دەرۋازا ئالدىدا نورۇز دامولla پەيدا بولدى. ئۇنى ئىككى گۇندىپاي قولتۇغىدىن يۆلەپ تۇراتتى. ئۇنىڭ قويۇق قاشلىرى ئاستىدىكى ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن كۆزلىرىدىن غەزەپ ئۇچقۇنلىرى چاقناپ تۇراتتى ...

بىردەمدىن كېيىن، قىقاس - چۇقانلار بېسىلىپ مەيدان جىم - جىت بولۇپ قالدى.

— مۇنداق خورلۇقنى ھېچقاچان كۆرمىگەن ئىدىم. تۆمۈر دىگەن ئوغرى جېنىمغا زىخ بولۇپ تۇرمىغان بولسا، بۇ بېشى چوڭ تېجىمەللەرنىڭ ئەدىۋىنى راسا بېرىپ قوياتتىم! — دىدى شامەخسۇت خورسىنغان ھالدا.

— شۇنداق، — دىدى لىشۇفۇ، — قولنى كەسمىگىچە قان چىقمايدۇ دىگەندەك، ئاپەتنى يىلتىزىدىن قۇرۇتمىغۇچە، بىزدە ئاچچىقنى ئىچىمىزگە يۇتۇپ تۇرمىساق، بولمايدۇ.

شۇ كۈنى لىشۇفۇ بىلەن ئامبال كەچكىچە شامەخسۇت ۋاڭنىڭ يېنىدا بولۇپ، ئۇنىڭغا ياڭ جاڭجۇڭنىڭ پىلانلىرىنى تەكرار - تەكرار چۈشەندۈردى. شامەخسۇت ياڭ جاڭجۇڭدىن مىننەتدار بولۇپ، لىشۇفۇنىڭ بارلىق ھەركەتلىرىنى قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. شۇنىڭدىن ئىككى كۈن كېيىن، لىشۇفۇ ئۆزىنى پەيغەمبەر ئەۋلادى دەپ جاكالاپ يۈرگەن خۇيزۇ مۇتىۋىرى كۈيباۋ، فىلىك ھاجى، ئۇۋەيس ئەئلەم، زىكىياھاجى، ھەسەن بالا ھاجى، شائەخبەتىباي قاتارلىق يۇرت

چوڭـلىرىدىن تەركىـپ تاپـقان ئەلچىلەر ئۆمىگىنى باشـلاپ تاقـقا ماڭـدى. سوغاتـلار بـېسىلغان ئون ئىككى هـارۋىمۇ، ئۇلار بىلەن تەڭلا يولغا چىقتى. شۇ كۈنى ئـۈرۈمچىدىن بىر پـىيادە تـوپچىلار باتالىيونىمۇ قۇمۇلغا يېتىپ كەلدى.

5

لى شۇفۇنىڭ سىپەھر ـ ئەپسۇنى شۇ كۈنىلا ئۆز كۆچىنى كۆرسـىتىشكە باشلىغان ئىدى، يەنى ئۈرۈمچىدىن كەلگەن لى دارىن نورۇز داموللىنى زىنداندىن چىقىرىپ بېرىپتۇ، دېگەن گەپلەر پۈتۈن شەھەر ۋە يېزىلارغا پۇركەتتى. بۇنى ئاڭلاپ، تاغدىكى قوزغىلاڭچىلارمۇ، خوشال بولۇشتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، تـۆمـۈر خـەلپىلەر لى شۇفـۇنىڭ ئەلچى بولۇپ چىقىدىغانـلىقىدىن خەۋەر تاپـقان هامان ئۇلارنى كۈتۈۋېـلىشقا تەيـيارلىق قىلدى ۋە ئاخـىر ئەلچىلەرنى قائىدە ـ يـوسۇن بويىچە چىرايلىق كۈتۈۋالدى. ناماز پېشىندىن باشـلاپ كەچـكىچە مېهمانلارنىڭ ئالدىدىن داسـتىخان يـىغىلمىدى. ئۇ كـۈنى هال ـ ئەهۋال سورىشىشتىن بۆلەك گەپـمۇ بولۇنـمىدى. لى شۇفـۇ تۆمـۈر خەلپىنىڭ بويىنغا ئېسىقلىق قولىنى ئاستا تۇتۇپ:

ـــ هەر قاچان نامازنى تايامۇم بىلەن ئوقۇۋاتىدىغانلا، ـ دېدى.

ـــ شۇنداق، ـــ دېدى تۆمۈر خەلپە.

ـــ هە راست، ئۆزلەگە قەست قىلغان هېلىقى قارىيۈز هازىر نەدە؟ ـــ دەپ سورىدى لى شۇفۇ.

تۆمۈر خەلپە ئۇنىڭ شۇ كۈندىن باشلاپ، ئەل ـ يۇرت ئىچىدە تۇرالماي، كۆزدىن يوقالغانلىقىنى، ئاڭـلىغان گەپـلەرگە قارىغانـدا، نوم تەرەپتە سەرسان بولۇپ يۈرگەنلىكىنى ئېيتتى.

ئەتىسى ناماز بامداتتىن يانغاندا، لى شۇفـۇ بىرىنچى بولۇپ، «تۇرپاق بېشىغا بېرىپ كەلسەكمىكىن؟» ـ دېدى.

توپ ـ توپ جامائەت دۆڭلۈكتىكى شـېهىتلار قەۋرىستانلىقىغا

قاراپ ماڭدى. لى شۇفۇ قارا تاۋاردىن تاشلانغان ئىپپىز كۆيە-جۈۋىسىنىڭ پەشلىرىنى تىزىغا بېسىپ ئولتۇرۇپ «تابارەك» سۈرىسىنى ئىخلاس بىلەن ئوقۇشقا باشلىدى. بۇ ئۇزۇن سۈرە تۈگىگىچە ھەممە كىشى باشلىرىنى تۆۋەن سېلىپ، جىم ئولتۇردى. بىر خۇيزۇ كىشىنىڭ قۇرئان سۈرىسىنى ئۇيغۇر قارىلىرىدەك مۇنداق راۋان ئوقۇغىنىنى ئۇلار بىرىنچى قېتىم ئاڭلاۋاتقان ئىدى. تۆمۈر خەلپىمۇ «ئەجەپ تولغان قارى ئىكەن!» دەپ ئويلاپ ئولتۇراتتى.

دۇئادىن كېيىن لى شۇفۇ تۆمۈر خەلپىدىن:

— ھەممىسى جەڭدە شېھىت بولغانلارمۇ؟ — دەپ سوراپ قالدى.

— شۇنداق، — دېدى تۆمۈر خەلپە.

— ئاللا مەغپىرەت قىلسۇن، ھەممىسى قانچە كىشى؟ — دېدى لى شۇفۇ.

— ئەللىك ئىككى. بۇنىڭ ئىچىدە ئون توققۇز ياشلىق راجى بالا رەھمەتلىكمۇ بار، — دېدى تۆمۈر خەلپە، ئاندىن راجى بالىنىڭ قانداق شېھىت قىلىنغانلىقىنى سۆزلەپ بەردى.

— ئەستەغپۇرۇللا، شۇنداقمۇ قىلغان بارمۇ؟ خەير، ئاللا ئۇ بالىمىزغا قىيامەت كۈنى ئەڭ ئالىي مەرتىۋە بېرەر، — دېدى لى شۇفۇ دۇئاغا قول كۆتۈرۈپ. ھەممەيلەن تەڭ قول كۆتۈرۈشتى.

ئەتىگەنلىك چايدىن كېيىن، سوغا تەقدىم قىلىش باشلاندى. ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىغا يېيىپ تاشلانغان توپ-توپ گەزلىمىلەر، مۇۋۇت ۋە چىبەرقۇت تونلار، نەچچە ساندۇق ئۆتۈك، مەيسە، كالاچ، قەن-شېكەر، چاي ۋە بىرقانچە تاغار ئۇن-گۈرۈچتىن ئىبارەت بۇ سوغاتلار ھەممىنى دېگىدەك ھەيران قىلىپ تۇرغاندا، لى شۇفۇ تۆمۈر خەلپە باشلىق چوڭلارنى ئۆيگە تەكلىپ قىلدى. ئارقىدىنلا ئۇنىڭ مەھرەملىرى قىزىل تاۋار يېپىلغان پەتنۇسلارنى كۆتۈرۈپ كىردى. لى شۇفۇ پەتنۇسلارنى تۆمۈر خەلپە، قارا بوسۇق، ئېلى پالگان، ئامانقۇل، خوجىنىياز پالگان

ۋە سەپەر قۇلىلارنىڭ ئالدىغا قويۇپ، ئۈستىنى ئاچتى. تۆمۈر خەلپىنىڭ ئالدىدىكى پەتنۇستا بەش، قالغانلىرىدا ئۈچتىن يامبۇ پارقىراپ تۇراتتى.

— ئاز بولسىمۇ ياڭ جاڭجۇڭ جانابلىرىنىڭ ھەر قايسىلىرىغا ئەۋەتكەن سوغىسى، كۆپكە تالىق قىلىڭلار، — دېدى لى شۇفۇ، ئاندىن، — تالادىكى نەرسىلەرنىڭ ئون - گورۇچتىن باشقىسىمۇ، جاڭجۇڭنىڭ سوغىسى، — دەپ قوشۇپ قويدى.

— ئون - گورۇچچۇ؟ — دېدى تومۇر خەلپە.

— بۇ، ئەل - يۇرتنىڭ كۆڭلى، — دېدى ھەسەن بالا ھاجى.

— ئۇنداق بولسا، ئون - گورۇچنى ئالايلى. قالغانلىرى جايىغا قايتسۇن، — دېدى تۆمۈر خەلپە.

— ئۇنداق قىلسا بولمايدۇ، — دېدى فىلك ھاجى ئۇيغۇرچە سۆزلەپ، — سۇلايمان پادىشامۇ، سوغات ئالدۇ ئەمەسمۇ؟ سوغاتنى ئالمىسا، ياڭ جاڭجۇڭنىڭ كۆڭلى ئاغرىيدۇ.

— دەرۋەقە، — دەپ گەپكە ئارىلاشتى ئۇۋەيس ئەئلەم دوست - ئاشنىلارنىڭ سوغا - سالاملىرىنى قوبۇل ئەيلىمەكلىك سۈننەتتۇر. بۇ ياخشى خۇلق پەزىلەتلەرنىڭ جۈملىسىگە كىرىدۇ. ياڭ جاڭجۇڭ جانابلىرىنىڭ ۋەكىلى بولغان بۇ ئەزىز مېھمىنىمىز شۇنچە يىراقتىن ئات ئاتلاپ، تۆگە قوغلاپ كەلگەندە، دىل ئازارلىق بولۇپ قالمىغاي.

— ئەئلەم ئاخۇنۇم توغرا ئېيتتى، — دېدى لى شۇفۇ، — ئۆزلە بۇ سوغاتلارنى ئالمىسلا، مەن جاڭجۇڭ جانابلىرىنىڭ ئالدىغا قايسى يۈزۈمنى كۆتىرىپ بارىمەن؟

شۇندىن كېيىن، قالغان ئەلچىلەرمۇ، سالا قىلىشقا كىرىشىپ كەتتى. تۆمۈر خەلپە بىردەم جىم ئولتۇرغاندىن كېيىن، «ئەمىسە بىز مەسلىھەتلىشىپ كۆرەيلى» دېدى ۋە ھېلىقى يامبۇلارنى باشقا سوغاتلار بىلەن قوشۇپ، «غەزنە» گە ئەپكىرىپ قويۇشنى سەپەر قۇلغا تاپشۇردى. خوجىنىياز پالگان تۆمۈر خەلپىنىڭ سوغاتلارنى

ئېلىشقا مايىل بولغانلىقىنى كۆرۈش بىلەنلا، ئورنىدىن دەس قوپۇپ ئۆيدىن چىقىپ كەتتى،

— بۇ يىگىت كىم بولىدۇ؟ — دەپ سورىدى لى شۇفۇ.

— ناراتىلىق خوجىنىياز پالگان، — دىدى تۆمۈر خەلپە.

— ھە، ھىلىقى چىيەن دارىنىڭ كۆزىگە ئاتقان ئەر شۇمۇ؟ ئېتىنى ئاڭلىغان.

ئەلچىلەر يەنە بىر كۈن مېھمان بولۇشتى. تاغنىڭ كەچكۈزلۈك مەنزىرىسىنى تاماشا قىلدى. مەھەللىلەرنى كېزىپ ئۆيلەرگە پاتنىھە ئوقۇشتى، ياش - قېرى دىگىدەك نۇرغۇن كىشىلەر بىلەن پاراڭلاشتى. قوزغىلاڭچىلارنىڭ باتۇرلۇقلىرىنى ماختاشتى. بىراق خۇددى مەسلىھەتلىشىۋالغاندەك، ھەممىسىلا گەپ ئارىسىدا، «قىش كىرىۋاتىدۇ، ھايت - ھۇيت دىگىچە چىللىمۇ كىرىدۇ. چىللا ئارىسى سوغاق كۈن، قەھرى كەلسە قاتتىق كۈن، ئىلاھىم بۇ قىشتىن ئامان - ئېسەن ئۆتۈشنى نېسىپ قىلغاي، ئەل ئامان، مەنمۇ ئامان دەپتىكەن. ھەممىدىن ئامانلىق ياخشى» دىگەنگە ئوخشاش گەپلەرنى قىلاتتى.

ئەتىسى ئەلچىلەر قايتتى. پەقەت لى شۇفۇ «مەن خەلپەمگە بىرنەچچە كۈن مېھمان بولۇپ كېتىمەن» دەپ، بىرلا مەھرەمى بىلەن قېپقالدى. بۇ مەھرەممۇ پۇقراچە كىيىنگەن ئىدى.

6

لى شۇفۇ ئاپىرىم ئۆيگە جايلىشىۋالغاندىن كېيىن، تاھارەت ئېلىپ ئولتۇردى - دە، «مېنىڭ ئۆزلەگە ئەپكەلگەن يەنە بىر سوغىتىم بار» دەپ قويىنىدىن يېشىل تاۋارغا يۆگەلگەن بىر نەرسىنى چىقاردى. بۇ قويۇن دەپتىرىدەك كېلىدىغان قۇرئان ئىدى. تۆمۈر خەلپە قۇرئاننى «بىسمىللا» دەپ ئىككى قوللاپ ئالدى ۋە لەۋلىرىنى تەككۈزۈپ، كۆزگە سۈرتكەندىن كېيىن، ۋاراقلاشقا باش-

لىدى. بۇ شۇنداق نەپىس، گۈزەل مۇقاۋىلانغان ۋە ھەر بىر بەتىنىڭ چۆرىسىگە ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن رەڭدار نەقىش ئىشلەنگەن قۇرئان ئىدىكى، ھەرقانداق كىشىنى ئۆزىگە ئىختىيارسىز جەلپ قىلاتتى.

— بۇ قۇرئان كېرىمنى جاڭجۇڭ جاناپلىرى بۇلتۇر ھەرەمدىن كەلگەن ھاجىلاردىن سوراتقۇزۇۋېلىپ،ئۆزلەگە سوغات قىلدى، — دېدى لى شۇ فۇ. ئاندىن ئۆزىنىڭ قويۇن دەپتىرىدىن بىر پارچە قېلىن قەغەزنى چىقىرىپ، «جاڭجۇڭ جاناپلىرى مۇسۇلمانلارنىڭ قۇرئانىغا خەنزۇچە خەت يېزىلىپ قالمىغاي دەپ، بۇ مىنپەرنى ئايرىم ئەۋەتتى» دېدى. «مىنپەر»دىگىنى ياڭ جاڭجۇڭنىڭ ئىسىم - پەملە ۋە مەنسەپ ناملىرى بېسىلغان ئاتكىرىتكا بولۇپ، ئۇنىڭ ئارقىسىغا «بۇ قۇرئان بۇرادىرىم تۆمۈرگە ھەدىيە» دىگەن سۆزلەر يېزىلغان ئىدى. «بۇ ياڭ جاڭجۇڭنىڭ ئۆز قەلىمى» دەپ قوشۇپ قويدى لى شۇ فۇ كۈلۈپ تۇرۇپ. ئاندىن «ئۆزلەگە يازغان سالام خېتىمۇ بار» دەپ چوڭ سېرىق لىپاپىنى ئۇزاتتى، لىپاپىغا «ئۇيغۇر-مۇسۇلمانلاردىن چىققان تۆمۈر باتۇرغا» دىگەن سۆزلەر چوڭ قىلىپ يېزىلغان ئىدى.

تۆمۈرخەلپە خەتنى دىققەت بىلەن ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن...

—ياڭ جاڭجۇڭ، مېنى ئۇرۇمچىگە ئەپچىقىپ نىمە قىلدىكەن؟ — دېدى.

— چوڭ مەنسەپ بەرمەكچى، دارىن قىلماقچى، دارىن قىلغاندىمۇ، قۇرۇق ئۆستەڭگە مىراپ ئەمەس، قولىدا چېرىگى بار، دىسە گېپى ئۆتىدىغان، ئاتسا ئوقى يېتىدىغان دارىن قىلماقچى. بۇ خۇدايىمنىڭ ئۆزلەگە بەرگىنى، - دېدى لى شۇ فۇ مۇلايىملىق بىلەن.

—ياق، مەن ئەل - يۇرتۇمدىن ئايرىلمايمەن. مىسىرنىڭ پادىشالىقىدىن كەنئاننىڭ گادالىقى ياخشى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ياڭ جاڭجۇڭ مېنىڭ نىمىشقا قوزغىلاڭ قىلغانلىقىمنى ياخشى بىلىدىكەنغۇ، شۇنچە ئىشنى تەۋرىتىپ قويۇپ، نەگە بارىدىكەمەن!

— مەن ئەلچى، ئەلچىگە ئۆلۈم يوق. مەن ئامانەتنى يەتـ

كۆزدۇم، تەقدىرسىز قىل تەۋرىمەس دەپ، قالغان ئىشلار خۇدانىڭ تەقدىرى بىلەن بولىدۇ، — دىدى لى شۇ فۇ، ئاندىن تۆمۈرگە تېخىمۇ يېقىنىراق سۈرۈلۈپ، — ھازىرقى ئەھۋاللاردىن خەۋەرلىرى بارمۇ؟ — دىدى.

— قايسىنى دەيدىلا؟

شۇنىڭدىن كېيىن، لى شۇفۇ جۇڭخۇا مىنگونىڭ ھازىرقى دا زۇڭتۇڭى يۈەن شىكەينىڭ پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا سۈڭ جۇڭشەن تەرەپدارلىرىغا قارشى يۈرگۈزۈۋاتقان سىياسىتىنى، بولۇپمۇ چېگرا رايونلاردىكى ۋاڭ - گۇڭلارنىڭ ھوقۇقىنى ساقلاپ قېلىش، ۋاڭلارنىڭ ئورنىغا تەگمەسلىك ھەققىدە مەخسۇس بۇيرۇق چۈشۈرگەنلىگىنى، شۇنىڭ ئۈچۈن، شا مەخسۇت ۋاڭنى ئۆرۈۋېتىش دۆلەت سىياسىتىگە خىلاپ ئىكەنلىگىنى، ئەگەر بۇ پىكىردە قاتتىق تۇرسا، قۇمۇلدىكى قوزغىلاڭغا مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭمۇ قول تىقىپ قويىدىغانلىغىنى، ياڭ جاڭجۇڭ «خەلقپەرۋەر» بولغانلىغى ئۈچۈن، يۇقىرالار جاپا تارتىپ قالمىسۇن دەپ، بۇ ئىشنى تېنچلىق بىلەن ھەل قىلىشقا بەل باغلىغانلىغىنى، ئەگەر تۆمۈر خەلپە ماقۇل كۆرسە ھۆكۈمەت تەركىۋىدە ئەمەل تۇتۇپ، ئۆمۈر بويى راھەتتە ئۆتىدىغانلىغىنى، شا مەخسۇت ۋاڭنىمۇ ئىنساپقا كەلتۈرۈپ، ئالۋاڭ - ياساقلارنى زور دەرىجىدە ئازايتىش مۇمكىنلىگىنى ئۇزۇندىن - ئۇزۇن چۈشەندۈردى.

— بۇ ئىشنى تېنچلىق بىلەن تۈگىتەمەن دىگەن ئادەم نىمىشقا ھاپىز يىڭجاڭ، نىياز يىڭجاڭ ۋە ما يىڭجاڭلارنى نۇرغۇن چېرىك بىلەن قۇمۇلغا ئەۋەتىدۇ؟ — دىدى تۆمۈرخەلپە.

— تۆگە قانچە، يېغىرى شۇنچە دەپ، جاڭجۇڭ جانابلىرىنىڭمۇ ئۆزىگە لايىق دەردى بار، ئۈرۈمچىدىكى بەزى ئەمەلدارلار جاڭجۇڭ جانابلىرىنى دا زۇڭتۇڭغا ئەرز قىپتۇ، تۆمۈر قوزغىلىڭىغا يۇمشاق قوللۇق قىلدى دەپ، شۇڭا، دا زۇڭتۇڭ ئەگەر تۆمۈر ئەل بولمىسا، چېرىك چىقىرىڭلار دەپ يارلىق ئەۋەتىپتۇ. جاڭجۇڭ

جاناپلىرى يارلىقنى ئادا قىلمىسا بولامدۇ؟

لى شۇفۇ «چېرىك»، «يارلىق» دېگەن سۆزلەرنى سالماق بىلەن ئېيتتى. ئاندىن مۇنداق دېدى:

— خەلپەم، بىز — دىن قېرىنداش، بىزنىڭ خۇدايىمىز بىر، پەيغەمبىرىمىز بىر، كەئبىمىزمۇ بىر، ئۆزلەنىڭ قاراپ تۇرۇپ، بىزەر پالاكەتكە ئۇچراپ قېلىشلىرىغا چىدىمايمەن. مەن ئۈرۈمچى-دىكى ۋاقتىمدا، بۇ يەردىكى ھەممە ئەھۋاللارنى ئاڭلىدىم. ئۆزلەگە دەسلەپ قول بەرگەن سەيپۇڭ توختىدىن كەلگەن ۋاپا شۇنچىلىك بوپتۇ. قالغانلارنىڭ كۆڭلىدە نىمە جىن بارلىقىنى خۇدايىم بىلىدۇ. مەن ئەلچى بولۇپ كېلىشنى جاڭجۈڭ جاناپلىرىدىن ئۆزۈم سورىدىم، مەقسىدىم، ئۆزلەگە ھەممە گەپنى ئېيتىپ، دىن قېرىنداشلىق مېھرىمىنى بىلدۈرەي، بىر تەقۋادار قېرىندىشىمىز قاراپ تۇرۇپ پالاكەتكە ئۇچىرىشمىسۇن دېۋىدىم. قالغانلارنىڭ ئالدىدا ھەممە گەپنى ئېيتقىلى بولمايدۇ دەپ، ئۇلارنى كەتكۈزۈۋەتتىم. ماڭا ئىشەنسىلە شۇ، ياق دېسىلە ئۇ ئىختىيارلىرى، ئوبدان خىيال قىلىپ باقسىلا. مەن بىرنەچچە كۈن تۇرۇپ تۇراي.

بۇ گەپلەر تۆمۈر خەلپىنى خىيالغا سېلىپ قويدى. لى شۇفۇ ئۆز سېھرىنىڭ ئۇنىڭغا تەسىر قىلغانلىقىنى كۆرۈپ، ئىچ-ئىچىدىن خۇشال بولدى ۋە شۇ كۈندىن باشلاپ، تۆمۈر خەلپىنى ئۆزىگە تېخىمۇ رام قىلىشقا كىرىشتى. ئۇ ھەر كۈنى يېرىم كېچىدە قوپۇپ، ئەستايىدىل ھالدا تاھارەت ئالاتتى-دە، ناماز بامداتقىچە شام يورۇغىدا قۇرئان ئوقۇيتتى. بېشىغا چىرايلىق سەللە ئوراپ، بەش ۋاق نامازنىڭ ھەممىسىدە جامائەت بىلەن مەسچىتتە بولاتتى. «خۇدالىق ئۈچۈن» دەپ ئون پارچە كىگىز سېتىۋېلىپ، مەسچىتنىڭ جەينامازلىرىنى يېڭىلاپ چىقتى. ياش مەھرىمىنى بىر قېتىم ناماز شامغا كېچىككىنى ئۈچۈن جامائەت ئالدىدا تەنبىھلىدى. كۈندۈزلىرى چوڭ-كىچىك دېمەي، ھەممەيلەن بىلەن دوستلارچە ھال-مۇڭ قىلىشىپ، دەردىگە ئورتاقلىشاتتى. خەلق شامەخسۇت ۋاڭدىن

كۆرگەن زۇلۇملىرىنى ئېيتقاندا «ئاينىڭ ئون بەشى قاراڭغۇ، ئون بەشى يورۇق دەپ، ئەمدى يورۇقچىلىق كۆرىسىلەر، ئون ئىككى تاغنى ئۆزۈڭلار سورايدىغان قىلىمىز» دەيتتى. تۆمۈر خەلپىنىڭ ئائىلىسىگە بولسا، ھەر ئىككى كۈندە دېگۈدەك بىر قېتىم كېلەتتى تۆمۈر خەلپىنىڭ باللىرىغا قەن-ناۋات بېرىپ، ئۇلارنى ئەركىلىتەتتى.

بىر كۈنى لى شۈفۇ باستىنى قۇچىقىدا ئوينىتىپ ئولتۇرۇپ «بۇ قىزىمنىڭ چېچى بىر تال ئىكەنغۇ» دېدى. دەرۋەقە زورىخان ئايلا بۇ كۈنلەردە باستىنىڭ بوي تارتىۋاتقىنىنى كۆرۈپ، «يامان كۆزلەر»دىن ئاسراش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا قىز بالىچە پاختىلىق چاپان كىيدۈرۈپ قويغان ئىدى. باستى لى شۈفۇنىڭ ئاغزىدىن چىققان «قىز» دېگەن سۆزنى ئاڭلاش بىلەن ئۇنىڭ قۇچىقىدىن بېلىقتەك سىيغۇرۇلۇپ چىقتى-دە، تالاغا قاچتى. لى شۈفۇ كۈلگەن پېتى قاراپ قالدى. زورىخان ئايلانىڭ ئۆزىدىن قېچىپ يۈرگىنىنى كۆرۈپ، «ئۆزلە مېنىڭدىن بىر ياش چوڭ ئىكەنلا، ئايلامنى يەڭگەم دېسەم بولىدىكەن، بىزنىڭ يۇرتلاردا يەڭگىلەر ئۆز ئىنىلىرىدىن قاچمايدۇ. ئۆزلە بىلەن ھەم قېرىنداش، ھەم جان دوست بولۇپ قالدۇق. ئەمدى يەڭگەم مېنىڭدىن قاچمىسىمۇ بولار» دەپ كۈلدى. تۆمۈر خەلپىمۇ كۈلۈپ قويدى.

ھەپتە ئون كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، لى شۈفۇ شەھەرگە كىرىپ چىقماقچى بولغانلىقىنى ئېيتتى. ئەنسارى باشلىق ئۈچ يىگىت ئۇنى شەھەرنىڭ يېنىغىچە ئۇزىتىپ باردى.

لى شۈفۇ كەتكەندىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن بىرقانچە قېتىم كېڭەش ئۆتكۈزدى. ئۇلار ئاخىر، ۋاقىتلىق تۈزۈمنى يىمىرىپ تاشلاشنىڭ ھازىرچە مۇمكىن ئەمەسلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئەگەر شامەخسۇت ھەممە شەرتلىرىمىزگە ئۇنىسا، ياراشقاق يارىشايلى دېگەن قارارغا كېلىپ قالدى.

1913 - يىلى كىرىپ، يەر - زېمىن قېلىن قار بىلەن قاپلان-غان چىللە كۈنلىرىدە، زېمىستان سوغاقىنىڭ چاپانىدەك چېپىقىپ تۇرۇشىغا قارىماي، لى شۇفۇ بۆرە - تۈلكە جۇۋىلىرىغا مەھكەم ئورالغان ئەلچىلەرنى باشلاپ، يەنە تاقىقا كەلدى. ئەلچىلەر مورا بىلەن ئىسسىتىلغان ئۆيدە، ئوبدان شوزىپىلىنىپ، ھاردۇق ئېلىشىپ بولغاندىن كېيىن، ياڭ جاڭجۇڭ نامىدىن تۆمۈر خەلىپىگە كەلگەن تېلېگراممىنى ئوقۇشقا باشلىدى. تېلېگراممىدا تۆمۈر خەلىپىگە ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق ئۇيغۇر - مۇسۇلمان 3 - ئاتلىق باتالىيونىنىڭ كوماندىرلىق مەنسۆي ۋە ئىككى يۈزدىن - بەش يۈزگىچە چېرىك ساقلاش ھوقۇقى بېرىلگەنلىكى جاكالانغان. جۈملىدىن، شامەخسۇت ۋاڭغا قوزغىلاڭچىلارنىڭ تەلەپلىرىنى قوبۇل قىلىش ھەققىدە مەخ-سۇس مەكتۇپ ئەۋەتكەنلىكى ئەسكەرتىلگەن. لى شۇفۇ تېلېگرام-مىنى ئوقۇپ بولۇش بىلەن ھەممە ئەلچىلەر ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ، تۆمۈر خەلىپىنى مۇبارەكلىدى.

— گۆرۈچىنى خەۋەر يوق، سەۋزە دەم يەپتۇ دەپ، جاڭجۇڭ جاناپلىرى بەك ئالدىراپ كېتىپتۇ. مەن تېخى كۆڭلۈمنى توختات-قىنىم يوق. بۇ گەپنى كېيىن قىلىشايلى، — دېدى تۆمۈر خەلپە مورىغا بىر تال ئوتۇن تاشلاپ.

— بوپتۇ، ئۆزلە نېمە دېسىلە شۇ، — دېدى لى شۇفۇ چىرايىنى قىلچە ئۆزگەرتمەي.

شۇنىڭدىن كېيىن، سۆھبەت باشلىنىپ، تۆمۈر خەلپە قوزغى-لاڭچىلارنىڭ تەلەپلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ھەربىر ماددا ئۈستىدە تالاش - تارتىشلار بولۇپ، ئاخىر ئۈچ كۈنلۈك سۆھبەت نەتىجىسىدە مۇنداق كېلىشىم ھاسىل قىلىندى:

بىرىنچى، ئۆتكەن ئىشلار، جۈملىدىن يى شىڭفۇنىڭ ئۆلۈمى

سۇرۇشتە قىلىنمايدۇ؛

ئىككىنچى، «تۆمۈر چارۋا» تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ، شامەخسۇت ۋاڭ مالچىلارغا تېگىشلىك ھەق تۆلەيدۇ؛

ئۈچىنچى، دىخانلارنىڭ شا مەخسۇت ۋاڭ ۋە ئۇنىڭ بەگلىرىگە ھەر ئايدا يەتتە كۈن ئالۋاڭ قىلىدىغان ياساق مەجبۇرىيىتى ئىككى كۈنگە ئۆزگەرتىلىدۇ. يامۇللارنىڭ باشقا ئالۋاڭ-سەيىسلىرىمۇ ئازايتىلىدۇ؛

تۆتىنچى، ئون ئىككى تاغنى قوزغىلاڭچىلار ئۆزى ئىدارە قىلىدۇ؛ ئۆزىنى قوغداشقا مەلۇم ساندا قورال قالدۇرۇلغاندىن تاشقىرى، قالغان قورال-ياراقلارنى ھۆكۈمەتكە تاپشۇرىدۇ؛

بەشىنچى، شەھەر ۋە يېزىلاردا قوزغىلاڭچىلار بىلەن ئالاقە باغلىغان دەپ، شامەخسۇت ۋاڭ تەرىپىدىن قامالغان ئەللىك تۆت كىشى دەرھال بوشىتىلىدۇ؛

ئالتىنچى، ھاشىر تەيجى مەنسەپتىن قالدۇرۇلۇپ، ئورنىغا باشقا تەيجى قويۇلىدۇ؛

يەتتىنچى، مەزكۇر كېلىشىم ئۇيغۇر-خەنزۇ تىللىرىدا ئۈچ نۇسخە پۈتۈلۈپ، بىرى جاڭجۇڭ يامۇلدا، بىرى شامەخسۇت ۋاڭدا، بىرى تۆمۈر خەلپىدە ساقلىنىدۇ.

بۇ كېلىشىمگە شا مەخسۇت ۋاڭ بىر تەرەپ، تۆمۈر خەلپە بىر تەرەپ بولۇپ قول قويىدىغان بولۇشتى. لى شۇفۇ ياڭ جاڭجۇڭ نامىدىن، بەي ۋىنچاۋ قۇمۇل يەرلىك ھۆكۈمەت نامىدىن ئىككى تەرەپنى ياراشتۇرغۇچىلار سۈپىتىدە، قالغان ئەلچىلەر شاھىتلار سۈپىتىدە قول قويماقچى بولدى.

بىراق، قول قويىدىغان چاغدا، تۆمۈر خەلپە «ئاۋال شا مەخسۇت ۋاڭ قول قويسۇن، زىنداندىكىلەرنى بوشاتسۇن، ھاشىر تەيجىنى مەنسەپتىن قالدۇرسۇن، ئاندىن مەن قول قويىمەن» دەپ تۇرۇۋالدى، لى شۇفۇ بۇ شەرتكىمۇ دەرھال رازىلىق بىلدۈرۈپ، شامەخسۇت بىلەن بەي ۋىنچاۋغا خەت يازدى ۋە خەتنى

كېلىشىم نۇسخىلىرىغا قوشۇپ، ئۆزىنىڭ مەھرىسى بىلەن ئامانقۇل- دىن شەھەرگە ماڭغۇزدى. ئۇلار تۆت كۈندىن كېيىن، شا مەخسۇت بىلەن بەي ۋىنچاۋنىڭ تامغىلىرى بېسىلغان كېلىشىم قەغەزلىرىنى شۇنىڭ بىلەن بىللە، شامەخسۇتنىڭ مەخپىي مەكتۇبىنى ئېلىپ قايتىپ كەلدى. شا مەخسۇت ئۆز خېتىدە زىنداندىكىلەرنى شەرتسىز بوشاتقانلىقىنى، ھاشىر تەيجىنىڭ ئورنىغا ئوردا بەگلىرىدىن يۇسۇپ بەگ دىگەن كىشىنى تەيجى قىلغانلىقىنى جاكالىغان ئىدى. ئامانقۇل بۇ ئىشلارنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلىكىنى ئېيتتى.

شۇنىڭدىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە كېلىشىمگە قول قويدى. ئاندىن، لى شۇفۇ باشلىق ئەلچىلەرنىڭ ھەممىسى تامغا-مۆھۈرلىرى- نى بېسىشتى. نۆۋەت ئۆۋەيس ئەئلەمگە كەلگەندە، ئۇ خۇددى قاتتىق ئۇيقۇدىن چۆچۈپ ئويغانغان كىشىدەك تېڭىرقاپ قېلىپ، ئانار شەكلىدە ئويۇلغان كۈمۈش مۆھۈرىنى تەتۈر بېسىپ قويغىلى تاس قالدى. چۈنكى ھاشىر تەيجىنىڭ ئورنىغا ئوردا بەگلىرى ئىچىدە بىرقەدەر دۇرۇس ئادەم دەپ تونۇلۇپ كەلگەن يۇسۇپ بەگنىڭ تەيجى بولغانلىقى ئۇنى قاتتىق ۋەھىمىگە سېلىپ، پىكرى- خىيالىنى تېرىقتەك چېچىۋەتكەن ئىدى. ئۇنىڭ ئويىچە، ھاشىر تەيجىنىڭ ئورنىغا قېرىدبەگ غوجا تەيجى بولۇشى لازىم ئىدى، ئۇنداق بولغاندا، ئۆزىگە ھېچقانداق توغ يوقمايتتى. ئەمدىلىكتە بولسا، ھەر ئىككى ھىمايىچىسىدىن ئايرىلىپ قالدى. ئەھۋالدىن قارىغاندا، شا مەخسۇت ۋاڭ بۇلتۇر ياز چىيەن دارىسىن ئاقچۇق سېپىدىكى جەڭدە ئۆلگەن چېرىكلىرى ئۈچۈن ھىلىقى بۇتخانىدا ماتەم مۇراسىمى ئۆتكۈزگەن كۈنى يۈز بەرگەن ۋەقەنى ئۇنتۇمىغان ئوخشايدۇ، ئۇ كۈنى چىيەن دارىنىڭ چېرىكلىرى شا مەخسۇتقا ئوق چىقىرىپ، ئېتىشۋازلىق باشلىنىپ كەتكەندە، ھاشىر تەيجى بىلەن قېرىدبەگ غوجا شا مەخسۇتنى قوغداش ئورنىغا، ئۇنى يالغۇز تاش- لاپ، قېچىپ كەتكەن ئەمەسمىدى، شۇندىن بۇيان، شا مەخسۇت بۇ ئىككىيلەنگە تامامەن ئىشەنمەس بولۇپ قالسا كېرەك، دىمەك،

هاشىر تەيجى بىلەن بىللە قىزىبەگ غوجىمۇ، شامەخسۇت ۋاڭنىڭ
نەزىرىدىن چۈشۈپتۇ. بۇ ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى ئەمەس؛ ئۇنىڭ
ئۈستىگە، يۈسۈپ بەگ ئەھلى ئىلىمگە ھۆرمەت قىلىدىغان كىشى،
بولۇپمۇ، نورۇز داموللىنى كۆپرەك ئىززەتلەيتتى. ئەمدى، نورۇز
داموللا ئۆزىنىڭ كېلىنى قارا كۆز ئايلانىڭ قاتىللىرىنى سۈرۈشتۈ-
رۈپ قايتا ئەرز بەرسە، يۈسۈپ تەيجىنىڭ بۇ ئىشقا ئەستايىدىل
قول تىقىپ، ھاشىر تەيجىنىڭ سىرىنى ئېچىپ تاشلىشى، نەتىجىدە
ئۇۋەيس ئەئلەمنىڭمۇ بۇ ئىشقا چېتىلىپ قېلىشى تەبىئى. ئۇ چاغدا،
ئەئلەملىك مەنسۆۋى تۇگۇل، ئۇنىڭ جېنىمۇ خەتەردە قالىدۇ.
ئۇۋەيس ئەئلەم ئەنە شۇلارنى ئويلاپ، ئۆزىنى ھالاكەت گىردابى-
دا ھېس قىلاتتى ۋە شۇ كۈندىن باشلاپ، يۈرەك سانچىغى قوزغى-
لىپ، تاۋى يوق بولۇپ قالدى.

8

ئەمدى لى شۇفۇنىڭ ئالدىدا ئىككى چىگىش تۈگۈن قالغان
ئىدى. بىرى، قورال - ياراقنى قانداق قىلىپ يىغىۋېلىش، ئىككىن-
چىسى، تۆمۈر خەلپىنى ئۈرۈمچىگە چىقىشقا قانداق قىلىپ ئۇنىتىش.
ئۇ، ئىككىنچى تۈگۈن يېشىلسە، بىرىنچى تۈگۈن ئۆزلۈگىدىن يېشى-
لىپ كېتىدۇ دەپ ئويلايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئاخشىمى تۆمۈر
خەلپە بىلەن يەنە پاراڭلىشىشقا پۇرسەت تېپىپ، ئۈرۈمچىگە چىقىش-
نىڭ ئەھمىيىتىنى ئۇزۇندىن - ئۇزۇن چۈشەندۈرگەچ مۇنداق دىدى:
— ئىككى قوشقارنىڭ كاللىسى بىر قازانغا پاتماس، دېگەن
گەپنى ئۇنتۇپ قالمىسىلا. قومۇلدا تۇرىدىغان بولسىلا، بىرىنچىدىن،
شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن ھىچقاچان ئوبدان ئۆتەلمەيدىلا. ئۇ قاچانلا
بولمىسۇن، ئۆزلەنى پاتقۇزمايدۇ. ئۆچ ئېلىشتىنمۇ يانمايدۇ؛ ئىككىن-
چىدىن، يېغا ياندىن، بالا قېرىنداشتىن دەپ، قارا بوسۇقتا ئوخ-
شاش ئادەملەر ئۆزلەنى تېنچ قويامدۇ؟ ئۇركۆنى «ئون ئىككى تاغنى

ئۆزەڭلار سورساڭلار، كىم يۇرت بېشى بولار» دەپ ئۇنى گەپكە
سېلىپ باقسام، «تۆمۈر ئاكام بىلەن مەنچۇ!» دەيدۇ قارىسىلا!
مۇنداق نىمىلەرنىڭ ئارىسىدا جانلىرىنى قىيناپ يۈرگىچە، ئۈرۈمچىگە
بېرىپ، بەشيۈز چېرىكنىڭ بېشى تۆمۈر دارىن بولۇپ يۈرمەمىلا،
نىياز يىڭجاڭ — نىدارىن، ھاپىز يىڭجاڭ ئادارىن بولۇپ يۈرمەمدۇ؟
ئۆزلە دىگەن ئۇلاردىن مىڭ ئارتۇق، كېيىنچە مەنسەپلىرى تېخىمۇ
ئۆسىدۇ.

— مېنىڭ مەقسىدىم مەنسەپدار بولۇش ئەمەس. ئون ئىككى
تاقىقا باش بولۇۋېلىشىمۇ ئەمەس. مەن بىر ياغاچچى، مەنسەپنىمۇ
قاملاشتۇرالمايمەن. ئەل-يۇرت ئوبدان ئۆتسىلا بولدى.

— ھەببەللى، ئەل-يۇرت ئوبدان ئۆتسۇن دىسىلە، ئوتتۇرا
قوۋادەك ئەرلەردىن بىرنەچچە يۈزىنىڭ قولىغا مىلتىق تۇتقۇزۇپ،
ئۈرۈمچىدە تۇرسىلا تېخىمۇ ئوبدان بولمامدۇ؟ قاچانلا بولسا، ياڭ
جاڭجۈڭنىڭ يېنىغا كىرىپ-چىقالايدىلا. ھەرقانداق گەپ بولسا،
ئۇ كىشىگە ئېيتالايدىلا. قۇمۇل خەلقىنىڭ بېشىنى شۇ يەردە تۇرۇپ
تېخىمۇ ئوبدان سىلالايدىلا، ئەل-يۇرتىمۇ، ئۈرۈمچىدە بىزنىڭ
ئاتىمىز بار دەپ، كۆڭلى-قارنىنى توق تۇتالايدۇ، شۇنداق ئەمەس-
مۇ؟ مەن ئۆزلەگە قىيامەتلىك دوست بولغانلىقىم ئۈچۈن، قوسى-
قىمدىكى گەپنى بىرەمۇ ئەپقالماي ھەممىنى ئېيتتىم ئاكا!

تۆمۈر خەلپىنى يەنە خىيال باستى. ئۇ، ئۆز ئادىتى بويىچە،
سول ئېڭىكىنى تاتىلاپ بىردەم جىم ئولتۇردى-دە:

— ھەي، بۇ ياڭ جاڭجۈڭنىڭ گەپلىرىگە ئىشەنگىلى بولارمۇ؟
ياخشى كۈنىنىڭ يامىنىدا گېپىدىن يېنىۋالسا، قانداق قىلخۇلۇق؟ —
دىدى.

لى شۇفۇ ياڭ جاڭجۈڭنىڭ «سىز ئاخىرقى كۆزىرىم بولسىز»
دىگەن گېپىنى يەنە بىر ئەسلەپ، تۆمۈر خەلپىنىڭ بىلگىدىن
تۇتقان پېتى:

— ماڭا ئىشىنەمدىلا-يوقمۇ؟ — دىدى.

— ئۆزلەگە ئىشىنىمەن.
— ماڭا ئىشەنسىلە، ئەزبىرايى خۇدا، ياك جاڭجۇڭغىمۇ ئىشەنـ
سىلە. مەن قۇرئان تۇتۇپ بېرەي!
تۆمۈر خەلپە «قۇرئان» دىگەن سۆزنى ئاڭلاپ لى شۇفۇـ
نىڭ كۆزىگە تىكىلىپ قارىدى. ئاندىن:
— راستىمۇ، راستىنلا قۇرئان تۇتۇپ بېرەلەمدىلا! — دىدى.
— ئەزبىرايى، تەرىتىم بىلەن پاك ئولتۇرۇپتىمەن، ھازىرلا
تۇتۇپ بېرەي! ياق، جامائەت شاھىت بولسۇن دىسىلە، قۇرئاننى
كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدا تۇتۇپ بېرەي!
— ئەمىسە، تاڭ ئاتسۇن، — دىدى تۆمۈر خەلپە رازىلىق
بىرىپ.
ئەتىسى ناماز بامدات ئوقۇلۇپ بولغاندا، بىرىنچى سەپتە
ئولتۇرغان لى شۇفۇ ئورنىدىن تۇرۇپ، مەسچىت مىھراپىنىڭ يېنىدىـ
كى ئويۇقتا تۇرغان چوڭ بىر قۇرئاننى بىسمىللا ئېيتىپ قولىغا
ئالدى ۋە پىشانىسىگە تەككۈزۈپ بولۇپ، كۆپچىلىككە مۇنداق
خىتاپ قىلدى:
— جامائەت! مەن ھازىر ئاللانىڭ ئۆيى بولغان بۇ مەسچىدى
مۇبارەكتە ھەرقايسىلىرىغا ناھايىتى يوجۇك بىر گەپنى ئېيتىمەن.
مەن ئاللاتائالانى بىر، مۇھەممەت مۇستاپا سەللاھۇ ئەلەيھىسسالامنى
ئاللانىڭ بىزگە ئىبەرگەن ھەق رەسۇلى دەپ، دىلىم بىلەن تەسـ
تىق ۋە تىلىم بىلەن ئىقرار قىلىپ، مەھشەر كۈنى جاۋاپ بەرگۈچى
بەندىلىگىم بىلەن شۇنى ئېيتاي: ياك جاڭجۇڭ جاناپلىرىنىڭ تۆمۈر
خەلپەمنى ئۆرۈمچىگە چىللىشىدا قىلچە يامان نىيىتى يوق. ھەممە-
سى ئەل - يۇرتنىڭ ئامانلىغى ئۈچۈن. بۇ گىپىم يالغان بولسا، مانا
قولۇمدا تۇرغان مۇشۇ ئۇلۇغ قۇرئان كىرىم مېنى ئۇرسۇن. قىيامەت
كۈنى ھەممىلىرىنىڭ قىزىل تىرنىغى پېقىرنىڭ ياقىسىدا بولسۇن!
فىلىڭ ھاجى ئورنىدىن تۇرۇپ، لى شۇفۇنىڭ قولىدىن قۇرئاننى
ئالدى ۋە:

— مەن قېرى ئادەم، ئىككى كۆنلۈك ئۆمرۈم قالدى. لى دارىن ھازىر ئېيتقان گەپكە شاھىت بولىمەن. مەنمۇ قۇرئان تۇتۇپ بېرەي، — دەپ قولىدىكى قۇرئاننى پېشانىسىگە تەككۈزدى.

— مەن قۇمۇل مەھكىمەئى شەرئىيەنىڭ ئەئلەمى بولغانلىقىم بىلەن قەسەمىيات قىلىپ ئېيتىمەنكى، لى دارىن جانابلىرىنىڭ ئېيتقانلىرى بەتامامەن ھەقتۇر. مەن بۇنىڭغا ئىمانىم بىلەن شاھىت. شاھىتلىقىم يالغان بولسا، مېنى قۇرئان ئۇرسۇن، — دىدى ئۆۋەيس ئەئلەم، فىڭ ھاجىنىڭ قولىدىن قۇرئاننى ئېلىپ.

قالغان ئەلچىلەرمۇ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ «ھەق، ھەق» دىيىشتى.

شۇنىڭدىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە ئۈرۈمچىگە بېرىشقا رازى بولدى. ئەلچىلەر خۇشال - خۇرام قايتتى. لى شۇفۇ يەنە قېپقالدى. ئۇ، تۆمۈر خەلپىدىن بىر قەدەممۇ ئايرىلماسلىققا تىرىشىپ، خۇددى سالىجىدەك يېپىشىۋالدى.

تۆمۈر خەلپىنىڭ ھەمراھلىرى ئۇنىڭ ئۈرۈمچىگە بېرىشىغا قوشۇلماي، ئۇنى گەپ - سۆز بىلەن توسۇشقا ھەرىكەت قىلاتتى. بىراق، تۆمۈر خەلپىنىڭ قۇلىقىغا گەپ كىرمەيتتى. شۇ ئارىدا چاپارمەنلەر شەھەردىن لى شۇفۇغا تېلېگرامما ئېلىپ چىقتى. بۇ، ياڭ جاڭجۈندىن كەلگەن تېلېگرامما بولۇپ، ئۇنىڭدا تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۈرۈمچىگە چىقىشقا ئۇنىغانلىقىدىن ناھايىتى خۇشال بولغانلىقى ئېيتىلىپ كېلىپ، «دوستلۇق لەۋزىمىنى يەردە قويمىغانلىقىغا كۆپ تەشەككۈر» دېيىلگەن ئىدى. تۆمۈر خەلپە ئەمدى تېخىمۇ خاتىرجەم بولۇپ، لى شۇفۇ بىلەن گاھ ئوۋغا چىقىپ، گاھ مېھماندارچىلىق ئويناپ، چەللىنىڭ چىقىپ كېتىشىنى كۈتۈپ تۇراتتى. قارا بوسۇق بولسا، بېشىنى ئىچىگە تىقىۋېلىپ، ھېچنېمە دېمەي جىم يۈرەتتى.

— تۆمۈر ئاكامغا ئۆزلەمۇ گەپ قىلسىلا بولمامدۇ، — دىدى ھۆسنارىخان، ئىچى پۇشۇپ.

— مەن نېمە دەيتتىم، خەلپەمنىڭ ئەمدى دارىسىن بولغۇسى كەپقاپتۇ، — دېدى قارا بوسۇق، سوغاق كۈلۈپ.

بۇ كۈنلەردە ئايقىزنىڭمۇ ئاي - كۈنى يېقىنلىشىپ قالغاندەك سېزىلەتتى. ئۇ، پات - پاتلا ئامانقۇلنىڭ مۇرىسىگە بېشىنى قويۇپ، «ئۆرۈمچىگە سىزمۇ بارامسىز؟» دەپ سوراپ قوياتتى. ئامانقۇل بولسا، نېمە دېيىشىنى بىلمەي، ئۇنىڭ ياداڭغۇراپ قالغان مەڭزىنى سىلاپ، «ئەستەغپۇرۇللا» دەپ جىم قالاتتى.

لى شۇفۇنىڭ بەختىگە، بۇ يىل قىش تېز چىقىپ كەتتى. شەمسىيە ھېساۋى بىلەن مارت ئېيى كىرە - كىرمەيلا تۆمۈر خەلپە ئىككى يۈزدىن ئوشۇق تاللانغان يىگىتلىرى بىلەن يولغا چىقماقچى بولدى. تورپاق ئۆز غوجائەمەت، قاسىم قىزىق، ئەنسارىلارمۇ شۇلارنىڭ ئارىسىدا ئىدى. تۆمۈر خەلپە ئامانقۇلنىمۇ بىللە ئېلىپ ماڭماقچى بولغاندا، رەۋشخان موماي: «كېلىن ئايلا كۆز يورۇۋالغاندىن كېيىن، ئارقىلىرىدىن بارغاي» دەپ ئۆتۈندى.

تۆمۈر خەلپە يولغا چىققىدىغان كۈنى بالىلىرىنى ئاخىرقى قېتىم سۆيۈپ خوشلىشىۋاتقاندا، زورىخان ئايلا كۆز يېشى قىلىپ تۇرۇپ، «خۇدايىم شۇ بالىلارنىڭ بەختىگە بولسىمۇ، باشلىرىنى ئامان قىلغاي!» دېدى. تۆمۈر خەلپە «خۇدا بۇيرۇسا، ئۇزۇنغا قالماي، ھەممىڭلارنى ئۆرۈمچىگە ئالدۇرۇپ چىقىمەن» دېدىيۇ، ئۆزىنىڭمۇ كۆزىدە ياش ئەگىپ كەتتى.

سەپەرقۇل بىلەن ئېلى پالگان باشلىق بىرنەچچە يۈز كىشى تۆمۈر خەلپىلەرنى تۆرۈككىچە ئۇزىتىپ كەلدى. جامائەت خوشلىشىپ بولغاندا، نۇرۇل بوۋا قول كۆتىرىپ، «يولۇڭلار ئاق يول بولسۇن، كۆرۈشكىچە ئامان بولۇڭلار!» — دەپ دۇئا قىلدى.

سىزىلىپ ياتقان ئاقچۇق سېيىدا چاڭ - توزاڭ بېسىلىپ قالغان بولسىمۇ، تۆرۈك تەرەپتىكى دۆڭنىڭ بېشىدا بىرمۇنچە كىشىلەرنىڭ قارىسى كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

ئەتىسى، پېشىن كېتىۋاتقان باھار قۇياشىنىڭ ئاخىرقى نۇرلىرى ئۇپۇقنى قاندەك قىزارتىپ تۇرغاندا، قۇمۇل شەھرىنىڭ يەتتە-سەككىز چاقىرىم شەرقىي - شىمالىدىكى سايدا قويۇق چاڭ - توزاڭ نامايەن بولدى. سەپنىڭ ئالدىدا تۆمۈر خەلپە بىلەن لى شۇفۇ يانمۇ - يان كېلىۋاتاتتى. مىڭدىن ئارتۇق كىشى ئۇلارنى داقا - دۇمباق، ناغرا - كانايلار بىلەن قىزغىن كۈتۈۋالدى. قۇمۇلنىڭ ھەربىي مۇلكىي ئەمەلدارلىرى بىلەن يۇرت چوڭلىرىنىڭ ھەممىسى شۇيەردە ئىدى. پەقەت شا مەخسۇت ۋاڭ كۆرۈنمەيتتى. يۇسۇپ تەيجى ئۇنىڭغا ۋەكىل بولۇپ كەلگەن ئىدى.

تۆمۈر خەلپە ئۆز يىگىتلىرى بىلەن قۇمۇلدا ئۈچ كۈن مېھمان بولۇپ، تۆتىنچى كۈنى يەنە داقا - دۇمباق ۋە ناغرا - كاناي سادالىرى ئىچىدە ئۈرۈمچىگە قاراپ يولغا چىقتى. ئۇلار يولغا چىقىشتىن بىر كۈن بۇرۇن، لى شۇفۇ «ئۈرۈمچىگە بارغاندا، لازىم بولىدۇ» دەپ ئامبال يامۇلنىڭ تەرجىمانى سايىت تۇڭچىنى ئۇنىڭغا قوشۇپ بەردى. قىرىق ياشلاردىن ئاشقان بۇ ئادەم شۇ كۈندىن باشلاپ تۆمۈر خەلپىنىڭ شەخسىي كاتىۋى ۋە تەرجىمانى بولۇپ قالدى.

ئاق بوز ئاتقا مىنگەن تۆمۈر خەلپە سەپنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېتىۋېتىپ، ئارقىسىغا پات - پاتلا قاراپ قوياتتى.

ئۇنىڭ يۈرىگى ئېچىشىۋاتقاندەك بولۇپ، «ئاھ، بۇ تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يەرلەرنى يەنە كۆرىدىغان كۈنلەر بولارمۇ؟» دەپ ئويلايتتى ئۇ، ئۇلۇق - كىچىك تىنىپ.

دەل شۇ چاغدا، لى شۇفۇ بىلەن بەي ۋىنچاۋ شامەخسۇت ۋاڭنىڭ مېھمانخانىسىدا قاقاقلاپ كۈلمەكتە ئىدى.

شۇ ئارىدا، ئوردا قوۋۇق تەرەپتىن يىغا ئاۋازى كەلدى، مېيىت ئۇزاتقۇچىلار ئالتۇنلۇق تەرەپكە كېتىۋاتاتتى.

— كىم تازا قىپتۇ؟ — دىدى شا مەخسۇت ۋاڭ، يۇسۇپ تەيجىگە قاراپ.

— ئۆۋەيس ئەئلەم.

— ئەمدى كىمنى ئەئلەم ئاخۇنلۇقتا تەيىنلىسەك بولىدىكىن؟ — دەپ سورىدى شا مەخسۇت.

— نورۇز داموللىدىن مۇناسىپراق كىشى يوق، — دېدى يۇسۇپ تەيجى، ئۇنىڭغا دىققەت بىلەن قاراپ.

— ئەقلىڭىز دۆمبىڭىزگە ئۆتۈپ قاپتۇ، — دېدى شا مەخسۇت، يۇسۇپ تەيجىدىن يۈزىنى ئۆرۈپ.

يىگىرمە سەككىزىنچى باپ

پادىشەنىڭ ئاخىرى

كىشىلەر ... تەقدىردىن نالە قىلىشىدۇ،
تەقدىردە نىمە گۇنا؟ ھەركىم ئۆزىگە ئۆزى تەقدىر.

— ماكسىم گوركى

1

— مېنىڭ قازاق كېلىنچىكىم ئوغۇل تۇغۇپ بەردىمۇ - قىزمۇ؟

— ئوغۇل.

— خۇدا مۇبارەك قىلغاي، رەۋشەن ئايىلاراپام - زە، «مەككىدە بىر جاي بار يالىپاقىنا، خۇدايىم ئوغۇل بەرسۇن ئاپپاقىنا» دەپ يۈرۈپ، تىلىگىنىگە يېتىپتۇ، يېڭى جاننىڭ ئېتىنى نىمە قويدۇڭلار؟

— ئارمانبەگ.

— ئارمانبەگ؟

— ھەئە، ئارمانبەگ.
— بۇ، يوچۇنلا بىر ئات بوپتۇغۇ؟ كىم قويۇپ بەردى؟
— دادام.
— نىمىشقا مۇنداق ئات قويىدۇ؟
— ئارمانلىق كۈنلەردە تۇغۇلغان ئوغۇل بولغاندىكىن، ئېتى ئارمان بولسۇن دىدى.

تۆمۈر خەلپە چىرايلىق بېزەلگەن ئازادە بىر ئۆينىڭ سۇپىسىدىكى يۇمۇلاق شىرە يېنىدا ئولتۇرۇپ بىرەر سائەتتىن بۇيان ئامانقۇل بىلەن ئەنە شۇ قېلىپتا پاراڭلىشىپ ئولتۇراتتى. ئامانقۇل شىرەدىكى نازى-نېمەتلەرگە ئانچە-مۇنچە باققاچ، تامدىكى چىرايلىق زىلچە-گىلەملەرگە، ماشىرەڭ سوكنو كېتىل (ئوفىتسېرلار كىيىدىغان قىسقا چاپان)، قاسقانلىق شەپكە، پارقىراق بەل تاسما ۋە ئۆزىگە تونۇش بولغان ھىلىقى ئىسىل قىلىچقا نەزەر سالاتتى. سۇپىنىڭ بىر بۇلۇڭىدا يۆلەكلىك تۇرغان چىرايلىق قەشقەر دۇتارى ئۇنىڭ دىققىتىنى ھەممىدىن كۆپرەك جەلپ قىلاتتى. ئۇلار پاراڭلىشىپ ئولتۇرغاندا، ئالتۇن قاداقلىق كۇچار دوپپىسى بىلەن بۆرەك ياقىلىق قىزغۇچ نىمچە چاپان ۋە يېشىل تاۋار كۆينەك كىيگەن زىلۋا بويلۇق ياش بىر ئايال كىرىپ، چىرايلىق ئورۇس چىنىلىرىگە چاي قۇيۇپ تۇراتتى. سۇمبۇل چاچلىرى ساغرىسىغا چۈشۈپ تۇرغان بۇ ئايال تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۈرۈمچىدىن ئالغان خوتۇنى قەمەرنىساخان ئىدى.

تۆمۈر خەلپىنىڭ بۇ ئايالغا ئۆيلىنىشىمۇ قىزىق بولغان ئىدى: تۆمۈر خەلپە ئۈرۈمچىگە كېلىپ، ئىككىنچى كۈنى ياڭ جاڭجۈنىڭ ئۇنى ئىززەت-ئىكرام بىلەن قوبۇل قىلغاندا، ئاندىن-مۇندىن گەپ سوراپ، «خانىمىڭىزنى بىللە ئېلىپ كەلمىدىڭىزمۇ؟» — دىدى. «جاڭجۈڭغا خىزمەت قىلغىلى كەلگەن كىشى بالا-چاقىسىنى سۆرەپ يۈرسە قانداق بولغىنى؟» دەپ جاۋاپ بەردى تۆمۈر خەلپە. بۇ جاۋاپ ياڭ جاڭجۈڭغا ناھايىتى ياقتى بولغاي، ئۇ قاقاقلاپ

كۆلۈپ كەتتى. ئەتىسى تۆمۈر خەلپىنىڭ شەرىپىگە تەنتەنىلىك زىياپەت ئۆتكۈزدى. بۇ زىياپەتكە ئەمەلدارلاردىن تاشقىرى، ئۇيغۇر، ئۆزبەك، تاتار، خۇيزۇ بايلىرىنىمۇ چاقىردى. شۇندىن باشلاپ، قاتارى مېھماندارچىلىق قىزىپ كەتتى. شۇنداق چايلارنىڭ بىرىدە، ياڭ جاڭجۇڭ بايلارغا قاراپ، «تېپى دارىنى ئۆيلەپ قويماسىلەر، خانىمى كەلگۈچە يالغۇز ياتامدۇ؟» دەپ چاقچاق قىلدى.

بۇ گەپ ئويۇندىن، چىڭغا چىقىپ، بايلار ئىككى كۈن ئىچىدىلا بىر ئۆينى جابدۇشتى - دە، ئۇنى ھاپىز يىڭجاڭنىڭ تۇل ئولتۇرغان سىڭلىسى قەمەرنىساخانغا ئىكالاندۇرۇپ قويدى. ئەمدى ئۇنىڭ ئۈلپەتلىرىمۇ كۆپىيىپ، كۈندە دىگىدەك ئويۇن - تاماشا بىلەن گەزەرمىگە بېرىشقىمۇ چولىسى تەگمەيدىغان بولۇپ قالدى. قەدىمقى يۇنان شائىرى ھومېرنىڭ «بۈگۈن توي - تاماشا، ئەتىلىككە چاي - زىياپەت بولىۋەرسە، كىشىنىڭ كۆڭلى ۋەيران بولىدۇ» دىگىنىگە ئوخشاش، ئۇنىڭ ئۆزىمۇ، خۇددى خېمىردەك بوشىشىپ كەتتى. تالاغا چىقسا «دارىن»، ئۆيگە كىرسە «غوجام» دەپ جاراڭلايدىغان نازلىق تاۋۇشلار خۇددى بىر سېھىرلىك ئەللەيدەك ئۇنىڭ كۆڭلىنى بۆشۈككە بۆلەپ ئۇخلاتىۋاتقىنا ئىدى.

كۈنلەر ۋە ئايلار شۇنداق ئۆتىۋاتقاندا، ئامانقۇل ئىككى ھەمرىيى بىلەن كېلىپ قالدى. ئۇ، ئۆز ھەمرالىرىنى گەزەرمىگە جايلاشتۇرۇپ قويۇپ، دەرھال تۆمۈر خەلپىنىڭ يېڭى تۇتقان ئۆيىگە كەلگەن ئىدى.

يۇقۇرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، تۆمۈر خەلپە سەپەر قولىنىڭ نەۋرە بالىسىغا «ئارمانبەگ» دەپ يوچۇن ئات قويغانلىقىنىڭ سەۋەۋىنى ئاڭلاپ بىردەم جىم ئولتۇرغاندىن كېيىن:

— قالغان قېرىنداشلارمۇ شۇنداق ئويلامدىغاندۇ؟ — دەپ سورىدى.

— ئەمىسچۇ، — دىدى ئامانقۇل مەيۈس قىياپەتتە، — سەن

يولغا چىقىپ ئەتىسلا خوجىنىياز پالگان «ئەمدى بولمىدى، مەن بۇ ئىشلارغا ئارىلاشمايمەن» دەپ ئىچكىرى تاققا كىرىپ كەتتى. نۇرۇل بوۋام بىر ھەپتە يېتىپ «ۋاي ئىست، ۋاي ئىست، خەلپەمنى خۇدايىمغا تاپشۇردۇم» دەپ جان ئۈزدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە...
گەپ شۇ يەرگە كەلگەندە، ئامانقۇلنىڭ كۆڭلى بۇزۇلغاندەك بولۇپ، يەرگە قاراپ جىم ئولتۇرۇۋالدى.
— ھە، گېپىڭنىڭ ئايىغىنىمۇ ئېيتمامسەن؟ — دېدى تۆمۈر خەلپە.
— ئېيتاي تۆمۈر ئاكا، سەن ماڭا ھەم ئاكا، ھەم ئاتا، سېنىڭدىن گەپ يوشۇرسام بولماس. ئەل - يۇرتنىڭ نىمە دەۋاتقانلىغىنى بىلەمسەن؟
— مەن نەدىن بىلەي، سەن ئېيتساڭ بىلمەمدىمەن.
— سەن كېتىپ ئارقاڭدىنلا مۇنداق قوشاقلار چىقتى:

تۆمۈر خەلپە ئەر قويۇپ،
ئوخشاتمىدى ئىشنى،
تەكەببۇرلۇق دەستىدىن،
تەڭ كۆرمىدى كىشىنى.

تۆمۈر خەلپە كەتتىغۇ،
ئۈرۈمچىگە يەتتىغۇ.
ئوڭ يېنىغا ئوت قويۇپ،
زەردە بىلەن كەتتىغۇ.

ئۈرۈمچىنىڭ يولىدا،
ئاتمىش يەردە بۇلاق بار،
تۆمۈرنى ئېلىپ چىقسا،
ھەر كۆڭلۈگە سوراق بار.

ئالەمگە پاتمىغان سەركە،
كۆندۈككە قانداق پاتقانسەن؟
پاتقان سەنۇ - پاتقان سەن،
ئاغزىنى قانداق ياپقانسەن؟

ئۆينىڭ ئىچىنى جىمجىتلىق باستى. بىردەمدىن كېيىن:

— يەنچۇ؟ — دېدى تۆمۈر خەلپە.

— ھىلىقى لى دارىن دېگەن تۈلكە سەن كېتىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا، يەنە تاقىقا چىقىپ، ھەممە ئىشقا چات كىرىۋالدى. بوسۇق ئاكامنى قارىمامدىغان تېخى! ئون ئىككى تاقىقا باش قىلىمىز دەپ دولىسىغا قېقىپ قويسا، خۇددى بىلىمەي ھەممىگە قول شىلتىيدىغان بولۇۋالدى. لى دارىن بىلەن ئىككىسى گېپىنى بىر قىلىپ، ھىلىقى توختى دېگەن قارىيۈزنى تېپىپ كېلىشكە ئادەم ئەۋەتمەكچى بوپتۇدەك تېخى! بۇ ۋاقىتچە ئۇنى قورايغا ئەپكېلىۋالغان بولمىسىمۇ! مۇشۇنداق ئىشلارغا چىدىماي، ئېلى پالگان ئاكام «نېمە قىلساڭلار قىلىڭلار!» دەپ ھېچ ئىشقا ئارىلاشماس بولۇۋالدى. بەزىلەر بىرلەپ - ئىككىلەپ، بېشى قايغان تەرەپلەرگە كەتكىلى تۇردى. داداممۇ نېرىنكىرىغا كېتىپ، ئۆز ئوقتىمىزنى قىلاقمىكىن دېۋىدى، مەن «تۆمۈر ئاكامدىن بىر ئۇچۇر بولغىچە تۇرۇپ تۇرايلى» دەپ توختىتىپ قويدۇم. قىسقىسى بىر بۆرە تەككەن پادىغا ئوخشاش چېچىلىپ كېتىۋاتىمىز.

— ئۆزۈڭلاردا قالغان مىلتىقلارنى نېمە قىلدى؟

— نېمە قىلاتتى دەيسەن؟ جاھان تىنچىدى، ئەمدى بۇ كۆسەينىڭ سىلەرگە نېمە لازىمى بار؟ كەتمەن - گۆرجەكڭلارنى ئېلىپ، تېرىقچىلىق قىلامسىلەر، يا بولمىسا، پاداڭلارنى باقامسىلەر، سىلەرگە شۇ ياخشى دەپ، بىر - بىرلەپ يىغىۋاتىدۇ. قورال تاپشۇرغانلارغا شاڭ بېرىۋاتىدۇ.

تۆمۈر خەلپە بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ، ئورنىدىن دەس قوپتى ۋە ساقىلىنى سىقىمداپ، ئۇياقىغا-بۇياقىغا ئىتتىك-ئىتتىك مېڭىشقا باشلىدى. ئۇ شۇ تاپتا، بىھوش ھالەتتە قەپەزگە چۈشۈپ قېلىپ، بىر ھازادىن كېيىن ھوشىغا كەلگەندە ئۆزىنى ھەر تەرەپكە ئۇرۇشقا باشلىغان يولۋاسقا ئوخشايتتى. بىراق ئۇ، بارار-بارا قەدىمىنى ئاستىلىتىپ، ئامانقۇلنىڭ ئالدىدا توختىدى-دە:

— تەقدىردىن كەلسە، قېچىپ قۇتۇلغىلى بولماس دېگەن گەپ بار. بۇنىڭ ھەممىسى تەقدىر ئوخشايدۇ ئۇكام! — دېدى.

— تەقدىرمۇ، ئەمەسمۇ، بۇنى مەن بىلمەيمەن. ئەمما زەئەل-يۇرتنى قويۇپ، ئۈرۈمچىگە چىقمايدىغان ئىش ئىدى، — دېدى ئامانقۇل.

2

يۈرىكىمنى ئېچىشتۇۋاتقان خاتالىرىمنى
يۇيۇشقا كۆز يېشىم كەملىك قىلىدۇ.

— تىمۇر مەلىك

ئامانقۇلنىڭ كېيىنكى سۆزى قورايدىكى چاغدىلا يۈزلەرچە قېتىم تەكرارلانغان گەپ بولسىمۇ، بۈگۈن تۆمۈر خەلپىگە خۇددى تۇنجى قېتىم ئاڭلىنىۋاتقاندەك تۇيۇلدى. كىمدۇ بىرى بايىقى قوشاقلارنى قۇلىقىنىڭ تۈۋىدىلا يەنە ئېيتىۋاتقاندەك يۈرىكى چىمىلداپ، چىرايى تاتىرىپ كەتتى. «لىي شۇفۇنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشۈپ كەتتىمۇ-نېمە!» دەپ ئويلايتتى ئۇ. شۇ چاغدا، قايسى بىر يىلى گامازا تۇنگانىنىڭ ئۆيىدە كۆرۈشكەن ھىلىقى ئادەمنىڭ بىرەر ئاي بۇرۇن ئېيتقان گەپلىرى يادىغا كەلدى. سايىت تۆگىچى ئۆرۈپ بەرگەن بۇ گەپنىڭ مەزمۇنى

مۇنداق ئېدى: «سىز ئۈرۈمچىگە كېلىپ خاتا قىلدىڭىز، بىزنىڭ كىتاپلىرىمىزدا ‹يولۋاسنى تاغدىن ئايرىۋېتىش› دېگەن بىرگەپ بار. ياڭ جاڭجۇڭ سىزنى تاغدىن ئايرىلغان يولۋاس قىلىپ قويدى. سىز تاغدا تۇرسىڭىز بۇلار سىزدىن قورقاتتى، ئەمدى قورقمايدۇ. ياڭ جاڭجۇڭ كېيىن يەنە قىلغۇلۇقىنى قىلىدۇ. چۈنكى ئۇ، ئىنقىلاپقا قارشى، خانلىقنى ياقلايدۇ. ھازىرمۇ، يۈەن شىكەينى قوللاپ، سۇڭ جۇڭشەن ئەپەندىگە قارشى تۇرۇۋاتامدۇ!؟ ئەمما يۈەن شىكەي چوقۇم مەغلۇپ بولىدۇ. جۇڭگو خەلقى خانلىقتىن بىزار بولغان. يېقىندا يەنە ئىنقىلاپ بولىدۇ. سىز شۇڭغىچە، تاغدا تىركىشىپ تۇرسىڭىز ئوبدان بولاتتى.»

تۆمۈر خەلپە ئۈرۈمچىگە كەلگەندە، ھەيدەر ئەپەندىمۇ «ھەي بۇرادەر، سىزنىڭ دارىن بولغانلىقىڭىزنى تەبرىكلەشكە تىلىم بارمايدۇ. سىزنى ئۆزىگە باش قىلغان نەچچە مىڭلىغان خەلق توپىدىن ئايرىلىپ، بۇ يەردە تۇرۇشىڭىزنىڭ قانچىلىك پايدىسى بولاركىن؟ بېلىق دەريا ـ دېڭىزلاردىلا ئەركىن ئۈزەلەيدۇ ئەمەسمۇ» دېگەن ئېدى.

تۆمۈر خەلپە ئۇ چاغلاردا بۇ گەپلەرگە ئانچە پىسەنت قىلمىغان ئېدى. ئەمدى ئامانقۇلنىڭ ئېيتقانلىرىنى ئاڭلاپ، ئۆزىنى قويىدىغان يەر تاپالماي قالدى.

شۇ كۈندىن باشلاپ، بايلار ۋە ئەمەلدارلارنىڭ ئۆيلىرىدىكى بەزمە ـ مەشرەپلەرمۇ، قەمەرنىساخانىنىڭ دۇتارنى چېكىپ ئولتۇرۇپ ئېيتىدىغان شوخ ناخشىلىرى بىلەن قاش ـ كۆزلىرىنى سۈزۈپ ئەركىلەشلىرىمۇ، ئۇنىڭغا خوشياقماس بولۇپ قالدى. ئۇ پات ـ پاتلا گەزەرمىگە بېرىپ، ياڭ جاڭجۇڭ ئەۋەتكەن ھەربىي تەلىم مۇئەللىملىرى (ساۋگۇەنلەر)نىڭ يىگىتلەرگە ھەربىي مەشق ئۆگىتىشلىرىنى كۆرۈش بىلەن كۈن ئۆتكۈزەتتى، ياكى ئۇلانباي تەرەپكە ئۆدەك ئوۋلاشقا كېتەتتى ۋە ياكى ئۆزىگە ئوخشاش ياڭ جاڭجۇڭغا ئەل بولۇپ تۇرپاندىن ئۈرۈمچىگە چىقىپ كېيىن، يىڭجاڭلىق مەرتىۋىسىگە

ئېرىشكەن مۆيدىن خەلپىنىڭ ئۆيىگە بېرىپ، ھال ـ مۇڭ قىلىشاتتى. گايى كۆڭۈللىرى گەزەرمىدە قونۇپ قالاتتى.

بىر ئاخشىمى، قەمەرنىساخان ئۇنىڭ بۇلۇتلۇق ئاسماندەك تۇتۇلۇۋالغان چىرايىغا قاراپ، «مەندىن زېرىككەن بولساڭ، خىتىمنى بەرسىلە» دەپ تاشلىدى. تۆمۈر خەلپە خۇددى شۇ گەپنى كۈتۈپ تۇرغاندەك، دەرھال رەسمىيىتىنى ئادا قىلدى ـ دە، بىر قۇر يوتقان ـ كۆرپىسىنى ئامانقۇلغا كۆتەرتىپ گەزەرمىگە كۆچۈپ كەتتى.

ھازىرقى ئۈرۈمچى شەھەرلىك يىگىرمىنچى باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئورنى سېپىل بىلەن قورشالغان بىر گەزەرمە بولۇپ، تۆمۈر خەلپە ئۈرۈمچىگە چىققاندا، ئۆزىنىڭ ئىككى يۈز نەچچە يىگىتى بىلەن شۇ گەزەرمىگە جايلاشقان ئىدى. ياڭ جاڭجۇڭ تۆمۈر خەلپىسىنى ئالاھىدە ئەتىۋارلاپ، ئۇنىڭ ئايلىق مائاشىنى ئادەتتىكى باتالىيون كوماندىرلىرىنىڭ مائاشىدىن بىر ھەسسە ئارتۇق قىلىپ، بىر يۈز ئاتمىش سەر كۈمۈش بەلگىلىدى. قول ئاستىدىكى يىگىتلەرگىمۇ، دەرىجىلىرىگە قاراپ، ئوتتۇز سەردىن ئون سەرگىچە مائاش تارقىتاتتى.

بىراق، يىگىتلەرنىڭ قورسىقى توق، بويى پۈتۈن بولغان بىلەن كۆڭلى يېرىم ئىدى. ئۇلار ئۈرۈمچىگە نېمە ئۈچۈن چىقىرىلغىنىنى، نېمە ئۈچۈن بىكار مائاش ئېلىپ كوچىلاردا لاغايلاپ يۈرگىنىنى، ھەربىي مەشىقنىمۇ نېمە ئۈچۈن قىلىۋاتقانلىقىنى چۈشەنمەيتتى. ئۆي ـ يۇرت ۋە قوۋم ـ قېرىنداشلارنى سېغىنىش دەردى ئۇلارنى خۇددى يامان بىر ئاغرىقتەك قىيناشقا باشلىدى. شۇڭا بەزىلىرى ئىچ پۇشۇغىنى تۆت ئوشۇق بىلەن چىقىرىشقا تىرىشسا، بەزىلىرى شوپاڭ ياقىلايدىغان بولۇۋالدى. بولۇپمۇ ئامانقۇللاردىن يۇرتىنىڭ ئەھۋالىنى ئاڭلىغاندىن بۇيان، بۇ ئەھۋال تېخىمۇ كۈچىيىپ كەتتى. بەزىلەر «خەلپەمگە تۈزۈكرەك ئېيتماپسەن، بولمىسا، بىر نېمە دەيتتى» دەپ ئامانقۇلنى جىملەيتتى. تورپاق

ئۆز غوجا ئەمەت بولسا، ئۆز ئادىتى بويىچە غىجەكنى قولىغا ئېلىپ، كۆڭلىنى مۇقام بىلەن بەزلەيتتى. قاسىم قىزىق بىلەن ئەنسارى قوللىرىغا داپ ئالاتتى - دە، ناخشا بىلەن دەردىنى باسماقچى بولاتتى.

تۆمۈر خەلپە قەمەرنىساخاننىڭ خېتىنى بىرىۋېتىپ، گەزەرمىگە كۆچۈپ كەلگەن ئاخشىمىۋ يىگىتلەرنىڭ بىر قىسمى ئوچۇق - ئايدىڭ مەيدانىدا، تورپاق ئۆز غوجا ئەمەت بىلەن قاسىم قىزىقنى چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ ناخشا ئاڭلاۋاتاتتى. تۆمۈر خەلپە يۇتىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ كېلىپ، ئۇلارنىڭ يېنىدىكى قارنىياغاچىنىڭ ئارقىسىغا ئۆتۈۋالدى. قاسىم قىزىق ناخشىسىنى داۋام قىلدۇردى.

يۇقۇرى بارغۇم تولا،
باراي دىسەم كارىم تولا.
شۇ غېرىپلىق شەرىدە
جېنىم قەپەزگە مۇپتىلا.

ھۆل پاختا، بۇزۇق چىغرىق،
چىگىت چاقىتانىنى ئېيتايمۇ،
كىشىنىڭ يۇرتىغا كېلىپ،
غېرىپ بولغاننى ئېيتايمۇ.

پەدە يۆتكىلىپ، يەنە بىر ناخشا باشلاندى:

مەن ئۆلسەم، ئۆلۈگۈمنى تاغدا قويۇڭلار،
تاغ يولى يىراق كەلسە، باغدا قويۇڭلار.
يۈزۈمنى قىبلە سايان ئاچىپ قويۇڭلار
بېشىمغا بىردەستە گۈل سانچىپ قويۇڭلار.

چالا مەس بىر يىگىت دەلدەڭشىپ كېلىپ قاسىم قىزىقنىڭ قولىغا ئېسىلدى:

— قويىچۇ ئاداش، بۇ ناخشاڭنى، مېنى يىغا تۇتۇۋاتىدۇ. كۆڭۈلنى كۆتەرگىدەك باشقا ناخشاڭ يوقمۇ؟

— نېمىشقا كۆڭۈلنى كۆتىرىدۇ؟ مەن كۆڭلۈمنى قومۇلدا قويۇپ كەلگەن، — دېدى قاسىم قىزىق.

— ھەي قىزىق گەپ قىلدىڭغۇ، كۆڭلۈمنى قويۇپ كەلدىم دېگىنىڭ نېمىسى؟

— خەلپەمنى دېمەيمەن، تۆمۈرنىمۇ قويۇپ كېلەر ئىدىم، — دېدى قاسىم قىزىق. ئاندىن كۆپچىلىككە قاراپ، «راست ئەمەسمۇ؟» دەپ كۈلدى.

— راست، — دېدى تۆمۈر خەلپە قارىياغاچنىڭ ئارقىسىدىن چىقىپ، — سىلەرنى مۇشۇ كۈنلەرگە قويغان مەن، مېنى جازالاڭلار.

ھەممەيلەن ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى. تۆمۈر خەلپىنىڭ كىرپىكلىرىدىكى ياش دانىچىلىرى ئاي نۇرىدا خۇددى مەرۋايىتتەك پارقىراپ تۇراتتى. بۇ ياش دانىچىلىرى يىگىتلەرنىڭ كۆزىگە گوياكى بۇلۇتلار ئارىسىدىن پارقىراپ چىقىۋاتقان ئۈمىت يۇلتۇزىدەك كۆرۈنۈپ كەتتى.

3

ئوقيانىڭ ھېرىپ قالغان ئوقى
شايىنىمۇ تېشەلمەيدۇ.

— جۇگېلياڭ①

ئەمدى، تۆمۈر خەلپە، بۆلەكتىن ئىش باشلىماقچى بولدى.

① قەدىمقى جۇڭگو تارىخىدىكى ئۈچ پادىشالىق دەۋرىدە، مىلادى 181 - 234 - يىللىرى ياشىغان مەشھۇر سىياسىيون ۋە ھەربى ئىشلار ئالىمى.

بۇنىڭ ئۈچۈن، ھەممىدىن ئاۋال قەپەزدىن چىقىپ، پۇت - قولىنى بوشىتىشى لازىم ئىدى. يىگىتلەرنىڭمۇ دەۋاتقىنى شۇ. بىراق، بۇ قەپەزدىن قانداق چىقىپ كەتكىلى بولىدۇ؟ بۇ — ئۇرغانغا چېقىلىدىغان، تەپكەنگە سۇنىدىغان ياغاچ قەپەز ئەمەس، بۇ — تۆمۈر قەپەز. بۇ تۆمۈر قەپەزدىن قانداق قۇتۇلۇش كېرەك؟ بۇنىڭ چارىسىنى ھېچكىم بىلمەيتتى. «توختا، ھېلىقى ئادەم بىلەن بىر گەپلىشىپ كۆرەي، بىرەر ياخشى مەسلىھەت بېرەرمىكىن» دىدى تۆمۈر خەلپە ئامانقۇلغا. ئەنسارى شۇ ئاخشىمىلا گامازا تۇنگانىنى تېپىپ كەلدى. بىراق، گامازا تۇنگان: «ئۇ ئادەم سەن بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۈچ كۈندىن كېيىن يوق بولدى. نەگە كەتتى، مەن بىلمەيدۇ» دەپ جاۋاپ بەردى.

— خەير، — دىدى تۆمۈر خەلپە، — بىز ئۈرۈمچىدىن كېتىشنىڭ يولىنى تاپقىچە، يۇرتتا بىرەر ئادەم ئەۋەتىپ تۇرايلى. ئۇ ئالدىمىزدا بېرىپ، ئەلنىڭ كۆڭلىنى تىنجىتىپ تۇرسۇن.

بۇ پىكىرگە ئامانقۇللار دەرھال قوشۇلدى. ئەمدى كىمنى ئەۋەتىش كېرەك دىگەن مەسىلە قويۇلغاندا، ئەنسارى ئۆز سەپداشلىرىدىن مەمەت قۇلى دىگەن كىشىنىڭ قۇمۇلدا قېرى ئانىسى بارلىقىنى، يېقىندىن بۇيان، ھەر كۈنى دىگىدەك ئانىسىنى چۈشەپ قىلىۋاتقاچقا، ئۇنىڭ كۆڭلى بىئارام بولۇپ، «خەلپەمدىن رۇخسەت سورايمىكىن» دەپ يۈرگىنىنى ئېيتتى.

مەمەت قۇلى قىرىقلارغا يېقىنلىشىپ قالغان دوغىلاق بىركىشى ئىدى. تۆمۈر خەلپە ئۇنىڭغا ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈپ، «ئاپىلىرىنى يوقلاپ بولغاندىن كېيىن، دەرھال قورايغا چىقىپ، ئېلى پالگان بىلەن سەپەرقۇل ئاكاملارغا ئېيتسىلا، توزۇپ كەتمەي، سەۋرى قىلىپ تۇرسۇن» دىدى. ئىككى كۈندىن كېيىن، مەمەت قۇلى بىر مۇنچە يىگىتلەرنىڭ سوغا - سالاملىرىنى ئېلىپ يولغا چىقتى.

مەمەت قۇلى ماڭغان كۈنى، ئەنسارى گەزەرمىنىڭ باش دى-

ژۈرنىسى ئىدى. ئۇ، چىراق ئۆچۈرۈپ يېتىشقا كاناي چېلىنىپ بولغان بىر چاغدا، سايىت تۈگچىنىڭ ياتىقىدا چىراق يېنىپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، پەنجىرە تۈۋىگە كەلدى. كېچىنىڭ تىنچىقلىقىغا قارىماي، پەنجىرە ھىم يېپىپ قويۇلغان ئىدى. ئەنسارى پەنجىرە يوچۇقىدىن قاراپ، سايىت تۈگچىنىڭ كىرىسىن لامپا يورۇقىدا، يۇڭ قەلەم بىلەن بىرنىمە يېزىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قالدى. ئۇ پات-پاتلا ئىشىككە قاراپ قوياتتى. ئۇنىڭ ئەندىشىلىك قاراشلىرىدىن خۇدۇكسىرەپ تۇرغانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى.

— سايىت ئاكا، تېخى ياتماپلاغۇ؟ — دىدى ئەنسارى.

— مانا ئۇكام، مانا، ھازىر ياتىمەن، — دىدى سايىت تۈگچى، يېزىۋاتقان نەرسىسىنى دەرھال يوشۇرۇپ. ئۇنىڭ بۇ ھەركىتى ئەنسارىغا غەلىتە بىلىندىيۇ، ئەمما، «ئۆيىگە خەت يېزىۋاتىدىغاندۇ» دەپ ئويلاپ، گەپ قىلماي كېتىپ قالدى.

شۇ ھەپتىنىڭ جۈمە كۈنىسى ھەيدەر ئەپەندى تۇرپان سەپىرىدىن قايتىپ كېلىپ، تۆمۈر خەلپىنى ياڭخاڭ مەسچىت ئالدىدىن تاپتى ۋە تېچلىق-ئامانلىق سورىشىپ بولغاندىن كېيىن، «بۈگۈن بىزنىڭ ئۆيدە سىز ياخشى كۆرىدىغان ياپما دىگەن تاماق بولىدۇ، بارمىسىڭىز خاپا بولىمەن» دىدى. تۆمۈر خەلپىمۇ بىرەر ئايدىن بۇيان، كۆرۈشمىگەن بۇ دوستىنى سېغىنىپ قالغاچقا، دەرھال ماقۇل بولدى.

ھەيدەر ئەپەندى ئۆزىنىڭ ئاددى سەرەمجانلانغان پاكىزە ئۆيىدە تۆمۈر خەلپىنى مېھمان قىلىپ ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭ غەمكىن چىرايىغا پات-پات قاراپ قوياتتى. غىزادىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە ئۇلۇق-كىچىك تىنىپ ئولتۇرۇپ، ھەممە ھەسرىتىنى تۆكتى. ھەتتا ھىلىقى قوشاقلارنىمۇ ئېيتىپ بەردى ۋە ئەمدى قانداق قىلىش كېرەكلىگى ھەققىدە مەسلىھەت سورىدى. ھەيدەر ئەپەندى ئۆتكەن ئىشلارنى بىرقۇر ئەسلەپ ئۆتكەچ مۇنداق دىدى:

— تۇرپان خەلقىمۇ، مۆيدىن خەلپىدىن بەك خاپا ئىكەن،

پۇل-مەنسەپكە ئالدىنىپ ئۆزىنگىمۇ قىلدى، بىرگىمۇ قىلدى، دەيدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ «كېيىنكى پۇشايمان ئۆزۈڭگە دۈشمەن» دېگەن ماقالى بەك ئورۇنلۇق ئېيتىلغان سۆز. ھىندى خەلقىنىڭ «دەريا بويىدا ياشىساڭمۇ، تىمساھ بىلەن دوستلىشالمايسەن» دېگەن ماقالى بار. ياڭ جاڭجۇڭ بىلەن قانداق دوستلىشىش مۇمكىن؟

ئاندىن، ئورۇس يازغۇچىسى ئا. ئى. كىرىلوفنىڭ «بۆرە بىلەن قوزىچاق» دېگەن مەشھۇر مەسەلىنى سۆزلەپ بېرىپ، ئاخىرىدا «ئىش ئۆتتى، خىش قېلىپىدىن چىقتى. ئەمدى مەن سىزگە قانداق كېڭەش بېرەلەيمەن» دېدى.

تۆمۈر خەلپە بىردەم خىيالغا چۆمگەندىن كېيىن مۇنداق دېدى:

— بىزدە يېتىپ قالغىچە، ئېيتىپ قال دېگەن ماقال بار. بايىقى قوزىچاقتەك جىم تۇرۇپ ئۆلگىچە، يەنە تىپىرلاپ باقىمەن. ئۆمىدسىز شەيتان، دەپتىكەن. قالغىنىغا ئاللا كېپىل.

ھەيدەر ئەپەندى تۆمۈر خەلپىنىڭ ئوتتەك يېنىپ تۇرغان يوغان كۆزلىرىگە قاراپ، ئۇنىڭ غەيرىتىگە قايىل قېلىۋاتقاندەك بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى.

بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە خۇسەيىن چانىشىق دېگەن تاتار بېيىدىن ئەللىك تال مىلتىق سېتىۋالدى. ئۇنىڭ يىگىتلىرى ئاتلارغا ئوت ئورۇپ كېلىش ئۈچۈن ھەر كۈنى ئولانبايغا چىقىپ تۇراتتى. ئۇلار شۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، بۇ مىلتىقلارنى ئاز-ئازدىن ئولانبايغا مەخپىي ئەپچىقىپ، ئەپلىك يەرلەرگە يوشۇرۇپ تۇردى. تۆمۈر خەلپە شەھەردىن چىقىپ ئالساق، تاغ يولى بىلەن قۇمۇلغا كېتىۋېلىش مۇمكىن، دەپ ئويلايتتى. شۇ ئارىدا تاشقى موڭغۇل بىلەن شىنجاڭ چېگراسىدىكى قوراللىق توقۇنۇش كۈچىيىپ قالدى. تۆمۈر خەلپە بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، شەھەردىن چىقىۋېلىش ئۈچۈن، ياڭ جاڭجۇڭغا ئۆزد-

نىڭ ئاشۇ توقۇنۇش بولۇۋاتقان يەرلەرگە ئەۋەتىلىشىنى سوراپ،
«مېنىڭ سىزگە خىزمەت كۆرسىتىش ۋاقتىم كەلدى» دەپ ئىل-
تىماس قىلدى. بىراق ياڭ جاڭجۇڭ جاسۇسلار بەرگەن مەخپى
مەلۇماتلار ئارقىلىق تۆمۈرنىڭ مەقسىدىدىن ئاللىقاچان خەۋەردار
بولۇپ تۇرغاچقا، «سىزدەك مۇھىم كىشىمىزنى قوراللىق توقۇنۇش
بولۇۋاتقان يەرگە ئەۋەتسەم، قولۇمدىكى ئىسىل شەمشەرنى پاشا
ئۆلتۈرۈشكە ئىشلەتكەندەك ئىش بولىدۇ، يېنىمدا تۇرۇپ ماڭا ئە-
قىل كۆرسىتىپ تۇرغىنىڭىز تۈزۈك» دەپ ئۇنىمىدى ۋە شۇ كۈن-
دىن باشلاپ، ھەركۈنى دىگىدەك «ھەربىي كېڭەش» ئۆتكۈزۈش
بانىسى بىلەن ئۇنى ئۆز نازارىتى ئاستىغا ئېلىۋالدى. بۇ «ھەر-
بى كېڭەش» دىگىنى چېرىكلەرگە بولغان تەلىم-تەربىيىنى كۈچەي-
تىپ، جەڭ تېخنىكىسىنى ياخشىلاش مەسىلىسىنى مۇھاكىمە قىلىش
مەزمۇنىدىكى ئايىغى چىقمايدىغان بىر يىغىن بولۇپ، ئۇنىڭغا ياڭ
جاڭجۇڭنىڭ يېقىنلىرىدىن مافۇشىڭ (يەنى كېيىنكى چاغلاردا قەش-
قەر خەلقى تۇلۇم چاشقان دەپ ئاتىغان ماتىتەي) رىياسەتچىلىك
قىلاتتى. تۆمۈر خەلپە بىرقانچە ھەربى باشلىقلار بىلەن بىرقاتار-
دا كۈندە دىگىدەك شۇ تۇلۇم چاشقاننىڭ گەپلىرىنى ئاڭلاپ ئول-
تۇرۇشقا مەجبۇر ئىدى.

رامىزان ئېيى كىرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە، گامازا تۇنگان
بىر كىشىنى گەزەرمىگە باشلاپ كىردى، ئۇ، يىراق سەپەردىن كەل-
گەنلىگى بىلىنىپ تۇرغان بىرجۇپ ئاتنى يېتىلىۋالغان ئىدى. ئە-
گەر ئۇ كىشى تۆمۈر خەلپىنى كۆرۈش بىلەنلا، ئاتلارنىڭ چۇلۇۋۇ-
رىنى تاشلاپ، «ئاكا» دەپ ئالدىغا كەلمىگەن بولسا، تۆمۈر
خەلپە ئۆزىنىڭ ئىنىسى شاكىرنى تونۇيالمىغان بولاتتى. شاكىر
شۇنچىلىك ئۆزگىرىپ كەتكەن ئىدىكى، ئۇنىڭ يۇمۇلاق يۈزلىرى
يادىغۇراپ قارىداپ كەتكەن، قوي كۆزلىرى بولسا، ئىچىگە
ئولتۇرۇشۇپ غەلىتە بولۇپ قالغان ئىدى.

شاكىرنىڭ ئېلىپ كەلگەن خەۋەرلىرى بىردىن-بىرى يامان

ئىدى. قارا بوسۇق بىلەن سەيپۇڭ توختىنىڭ ئەلىمىگە چىدىماي،
سەپەرقۇل باشلىق بىرمۇنچە نېرىنكىرلىقلار ئۆز يۇرتىغا كۆچۈپ
كېتىپتۇ. مەمەت قۇلى قۇمۇلغا بارغان كۈنىلا، شامەخسۇتنىڭ قو-
لىغا چۈشۈپ قاپتۇ. ئازراق قىيىن-قىستاققا چىدىماي، ئۆزى
بىلگەن ھەممە سىرنى ئېيتىپ، خائىنلىق قىپتۇ. بۇنىڭ بەدىلىگە
«قورماللىق»① مەنسۇپىگە ئېرىشىپتۇ. ئۇ شۇ كۈنى خوشاللىقىدىن
بىر ئاغىنىسى بىلەن ئاشپۇزۇلدا جىقراق ئىچىپ تاشلاپ، «ئەمدى
تۆمۈر خەلپىنىڭ ئىشى تۈگىدى، شا مەخسۇت ۋاڭ ئۇنى ئۆلتۈر-
تىۋېتىدۇ» دەپتۇ. تۆمۈر خەلپىنىڭ كونا دوستلىرىدىن سالى تاڭ-
جاڭ بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ، شۇ كېچىسىلا ئۆزىنىڭ ئىنىسىنى قو-
رايغا ماڭدۇرۇپ، شاكىرغا خەۋەر قىلدۇرۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن شاكىر
كېچە-كۈندۈز دېگۈدەك يول مېڭىپ، ئۈرۈمچىگە چىقىپتۇ.

بۇ خەۋەر تۆمۈر خەلپىنى قاتتىق ئەندىشىگە سالدى. چۈن-
كى، شامەخسۇت ۋاڭ مەمەت قۇلىدىن ئۇققانلىرىنى ياڭ جاڭجۈڭ-
غا مەلۇم قىلغان بولسا (بەلكى بۇ كەمگىچە مەلۇم قىلىپ بولغان-
دۇ)، مۇشۇ بىرنەچچە كۈن ئىچىدە چوڭ بىر پالاكەتنىڭ يۈز
بېرىشى كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇرغان گەپ ئىدى. ئەمدى قانداق قى-
لىش كېرەك؟ بىردىن-بىرچارە شەھەردىن دەرھال چىقىپ كې-
تىش لازىم. بىراق، قانداق چىقىپ كەتكىلى بولىدۇ؟ بىرەر باڭ
تېپىلسا ياخشى بولاتتى. نىمە بانا بار؟ تەۋەككۈل دەپ، بىر
كېچىدە باشنى تولغاپلا ماڭسىچۇ، بۇ قانداق بولار؟

تۆمۈر خەلپە ئۆزىنىڭ يېقىنلىرى بىلەن ئەنە شۇ مەسىلە
ئۈستىدە باش قاتۇرۇپ تۇرغاندا، شاكىر بىلەن تورپاق ئۆز غوجا
ئەمەت ھەممەيلەن تەڭ ماڭماي، بۆلۈنۈپ-بۆلۈنۈپ مېڭىشنى،
ئاۋال تۇرپان تاغلىرىغا بېرىۋېلىپ، ئاندىن قۇمۇل تەرەپكە كې-
تىشنى تەكلىپ قىلدى. ئامانقۇل بىلەن قاسىم قىزىق ئاۋال تۇر-
پان تەرەپكە بېرىش دېگەن پىكىرگە قوشۇلسىمۇ، بىرنەچچىگە بۆ-

---

① قورمال—ئورمان-زىرائەتلەرنى قوغدىغۇچىلارنىڭ باشلىقى.

لۇنۇپ كېتىشنى خەتەرلىك دەپ ھېساپلىدى. ئاخىر، تۆمۈر خەلپە «ھازىرچە ئازراق ئادەم ئالدىمىزدا مېڭىپ تۇرسۇن» دېدى. شۇنىڭ بىلەن شاكىر باشلىق ئون نەچچە يىگىت ئۆلانبايغا يوشۇرۇپ قويۇلغان مىلتىقلارنى ئېلىپ، بىر كېچىدىلا كۆزدىن غايىپ بولدى①. تۆمۈر خەلپىلەر ئىككى-ئۈچ كۈن ئىچىدە ئاي قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ، يېرىم كېچىدە شەھەردىن چىقىپ كەتمەكچى بولۇشتى.

شاكىرلار يولغا چىقىپ، ئەتىسى ئەتىگەندە، جاڭجۇڭ يامۇلدىن تۆمۈر خەلپىنى يەنە «ھەربى كېڭەش»نىڭ يىغىنىغا چاقىرغان ئۇقتۇرۇش كېلىپ قالدى. بۇ ئۇقتۇرۇشتا: «چېگرا توقۇنۇشى جىددىيلىشىپ قالدى. بۇ قېتىمقى يىغىندا مەخسۇس شۇ مەسىلە مۇھاكىمە قىلىنىدۇ. تېيىپ دارىن چوقۇم قاتنىشىشى لازىم» دېيىلگەن ئىدى. تۆمۈر خەلپە گۇمان تۇغدۇرۇپ قويماسلىق ئۈچۈن، بۇرۇنقىدەكلا سايىت تۇڭچىنى ئېلىپ يىغىنغا بارماقچى بولدى. ئامانقۇل «بۇ قېتىم مەنمۇ ساڭا يولداش بولاي» دېدى. ئۇلار ئاتلانغاندا، ھېلىقى ھەربى تەلىم بەرگۈچى ساۋگۇەنلەر يىگىتلەرنى مەشىق قىلدۇرۇۋاتاتتى. تۆمۈر خەلپە دەرۋازىدىن چىقىپ كېتىۋېتىپ، نىمىشقىدۇ يىگىتلەرگە بىر قارىۋالغۇسى كەلدى-دە، كۆك بوز ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تارتتى. كۆك بوز ئات ئىگىسىنىڭ كۆڭلىدىكىنى سەزگەندەك، دەرھال ئارقىغا بۇرۇلدى ۋە تىزگىن سېرىپ، ئېغىل تەرەپكە ئەپقاچتى. تۆمۈر ئۇنى توختاتماقچى بولاتتى. كۆك بوز ئات بولسا، ئېغىزدۇرۇقىنى چىشلىۋېلىپ، ھەدەپ ئېغىل تەرەپكە چاپاتتى. ھەممىنىڭ دىققىتى ئاتقا بۇرۇل-

① تارىخىي ماتېرىياللاردا يېزىلىشىچە، شاكىر ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن تۇرپان ئاستانىگە بېرىپ، مۆيدىن خەلپىنىڭ سەپداشلىرىدىن ئەمەت بىلەن بىرلىكتە يەنە ئىش باشلىغان. بەختكە قارشى 1914 - يىلى مارتنىڭ ئاخىرى دۈشمەن قولىغا چۈشۈپ ھالاك قىلىنغان. ئەمەت قوزغىلاڭنى يەنە داۋاملاشتۇرۇپ، ياڭ زېڭشىن ھاكىمىيىتىنى ئالاقزادە قىلىپ تۇرغاندا، قوزغىلاڭچىلار ئىچىگە كىرىۋالغان تاجى بىلەن سېيىت دېگەن خائىنلار تەرىپىدىن 1914 - يىلى 16 - دېكابىر كۈنى سۇيىقەستكە ئۇچرىغان.

دى. كۆك بوز ئات يولىنى توسقانلارنىڭ قىقاس-چۇقانلىرىغا
جاۋابەن ئالدى پۇتلىرىنى ئېگىز كۆتىرىپ، قاتتىق كىشنەپ تاش-
لىدى-دە، ئاندىن ئېگىسىگە بوي سۇنۇپ ماڭدى. بۇ ئەھۋال تۆ-
مۈر خەلپىنىڭ كۆڭلىدە بىر ئاز غەشلىك پەيدا قىلدى. چۈنكى، بۇ
سۆيۈملۈك ئېتى ئۇنىڭغا ھېچقاچان مۇنداق ئىتائەتسىزلىك قىلىپ
باقمىغان ئىدى.

تۆمۈر خەلپىلەر يىغىنغا كەتكەندىن كېيىن، ساۋگۇەنلەر
مىلتىقلارنى ئۇندىن-ئۇندىن جۈپلەپ قويۇپ، پوبۇغا يۈگۈرۈشكە
قوماندا بەردى. يىگىتلەر مەيداننى بىر ئايلىنىپ بولغاندا، بىر
ساۋگۇەن سەپنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ ئۇلارنى يۈگۈرتكەن پېتى
سىرتقا ئەپچىقىپ كەتتى. يېرىم سائەتلىك يۈگۈرۈشتىن يانغان
يىگىتلەر مەيداندا بىر تالمۇ مىلتىق قالمىغانلىقىنى كۆرۈپ ھەي-
ران قېلىشتى. شۇ ئارىدا «ياتاقلارغا تارقال» دېگەن ئاۋاز ئاڭ-
لاندى. گەزەرمە سېپىلىنىڭ ئۈستىدە يۈزدەك چېرىك ئۇلارغا
مىلتىقلىرىنى تەڭلەپ، ھەيۋە قىلىپ تۇراتتى.

مۇشۇ مىنۇتلاردا تۆمۈر خەلپە ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن ھىلىقى
«ھەربىي كېڭەش» مەجلىس زالىنىڭ كۈتۈمخانىسىدا ئولتۇراتتى.
بۇ ئۆيدە ئۇلاردىن باشقا ھېچكىم كۆرۈنمەيتتى، بىر چاغدا، تۆر
تەرەپتىكى ئىككى ئىشىك تەڭلا ئېچىلدى-دە، ئون نەچچە چې-
رىك تەڭلا يۈگۈرۈپ چىقىپ، نەيزىلىك مىلتىقلىرىنى تۆمۈر خەل-
پىلەرگە تەڭلەپ «كۆتەر قولۇڭنى!» دەپ ۋاقىراشتى. تۆمۈرخەلپە
بىلەن ئامانقۇل ھاڭ-تاڭ قېلىپ بىر بىرىگە قاراشتى. ھىلىقى
ئاۋازلار يەنە تەكرارلاندى. شۇ ئارىدا مافۇشاڭ دېگەن تۈلۈم
چاشقان پەيدا بولۇپ، يان قورالىنى پۇلاڭلاتقان پېتى «قوراللىڭ-
لارنى تاپشۇرۇڭلار!» دەپ ۋاقىرىدى. چېرىكلەر تەرەپ-تەرەپتىن
يوپۇرۇلۇپ كېلىپ، تۆمۈر خەلپە بىلەن ئامانقۇلنىڭ يان قوراللى-
رىنى تارتىۋالدى. ئارقىدىنلا كويزا-كىشەنلىرىنى شاراقلىتىشقا
باشلىدى.

ئامانقۇل قونچىدىن پىچىقنى ئېلىشقا ئۈلگۈرۈپ، كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە ئىككى چىبۇرىكنىڭ قارنىنى يېرىپ تاشلىدى ۋە ئۈچىنچى بولۇپ تۇلۇم چاشقانغا يولۋاستەك ئېتىلدى. بىراق، تۇلۇم چاشقاننىڭ قولى تەپكىنى ئارقا - ئارقىدىن ئۈچ قېتىم بېسىۋەتتى. ئامانقۇل دەلدەڭشىپ قالدى. تۆمۈر خەلپە ئېتىنىڭ بېرىپ ئۇنى قۇچاقلاپ ئالغىچە، ئۆزىنىڭ قولىغا كويزا چۈشۈپ قالدى. ئامانقۇل قانغا مىلىنىپ يەردە ياتاتتى. تۆمۈر خەلپە ئۇنىڭ يېنىغا تىزلاندى.

ئامانقۇل تۆمۈر خەلپىگە قاراپ، «را... زى... بول... ئاكا!» دېدى - دە، كۆزىنى يۇمدى. ئىككى چىبۇرىكنىڭ قارنىنى يارغان قازاق پىچىقى ئۇنىڭ يېنىدا پارقىراپ ياتاتتى. تۆمۈر خەلپە ئۇنىڭ پېشانىسىگە بىرنى سۆيۈپ، ئورنىدىن تۇرۇۋاتقاندا، سايىت تۇڭچىغا كۆزى چۈشۈپ قالدى. سايىت تۇڭچى ئۆزىنى تۆمۈر خەلپىنىڭ كۆزىدىن قاچۇرۇپ، ھېلىقى تۇلۇم چاشقاننىڭ ئارقىسىغا يوشۇرۇنۇشقا ئالدىرىدى.

4

كىشى ئاخىر ئۆلىدۇ، بەزىلەرنىڭ
ئۆلۈمى تەيشەن تېغىدىنمۇ قەدىرلىك
بولىدۇ، بەزىلەرنىڭ ئۆلۈمى ھاڭگىرت
پېيى...دىنمۇ قەدىرسىز بولىدۇ.

— سىماچيەن①

بوۋامنىڭ بوۋىسى ئۆزىنىڭ ۋىجدانىغا مۇقەددەس دەپ ھېساپلىغان

① غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، تەخمىنەن مىلادىدىن 145 يىل بۇرۇن ياشىغان مەشھۇر تارىخشۇناس، مۇتەپەككۇر، ئەدىب.

يولدىن قايتماي، جازا مەيدانىدا
ئۆلگەن ئىدى.

— ئا. س. پۇشكىن

تولۇق ھەربى فورما كىيگەن ياڭ جاڭجۇڭ بىلەن تولۇم چاشقان مافۇشىڭ تاملىرى كۆك خىشتىن قوپۇرۇلغان كىچىك بىر زالدا بىر سائەتتىن بۇيان، تۆمۈر خەلپىسىنى سوراق قىلىۋاتاتتى. مەمەت بەگ دىگەن ئالغاي تۇڭچى ئۆرە تۇرۇپ تەرجىمانلىق قىلاتتى.

— بۇ گەپچە، سەندە زادى گۇنا يوق ئىكەن-دە! — دىدى ياڭ جاڭجۇڭ.

— سىلەرنىڭ ھىيلە-مىكىرىڭلارغا ئالدانغىنىمدىن بۆلەك گۇنايىم يوق.

— گىبلاۋخۇيچىلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، مىنى ئۆلتۈرمەكچى بولغىنىڭچۇ؟

— يالغان.

— قۇمۇلدا ئىسيان چىقىرىشقا ئادەم ئەۋەتكىنىڭچۇ؟

— يالغان.

— خۇسەيىن بايدىن يۈز تال مىلتىق سىپتىۋالغىنىڭمۇ يالغانمۇ؟

— يۈزتال ئەمەس، ئەللىك تال.

— بۇ گۇنا ئەمەسمۇ؟

— سىلەر بىزنىڭ قىنىمىزنى تۆكسەڭلار گۇنا بولماي، بىز ئۆزىمىزنى قوغداشقا ھەركەت قىلساق گۇنا بولامدۇ؟

— سىلەرنى نىمە قىلغان بولسا، شا مەخسۇت ۋاڭ قىلدى. مەن ئارىغا چۈشۈپ، پۇقرانىڭ يۈكىنى يىنىكلەتتىم. قان تۆكۈلمىسۇن دەپ، سىلەرنى ياراشتۇردۇم. ئەمدى قايسى يۈزۈڭ بىلەن

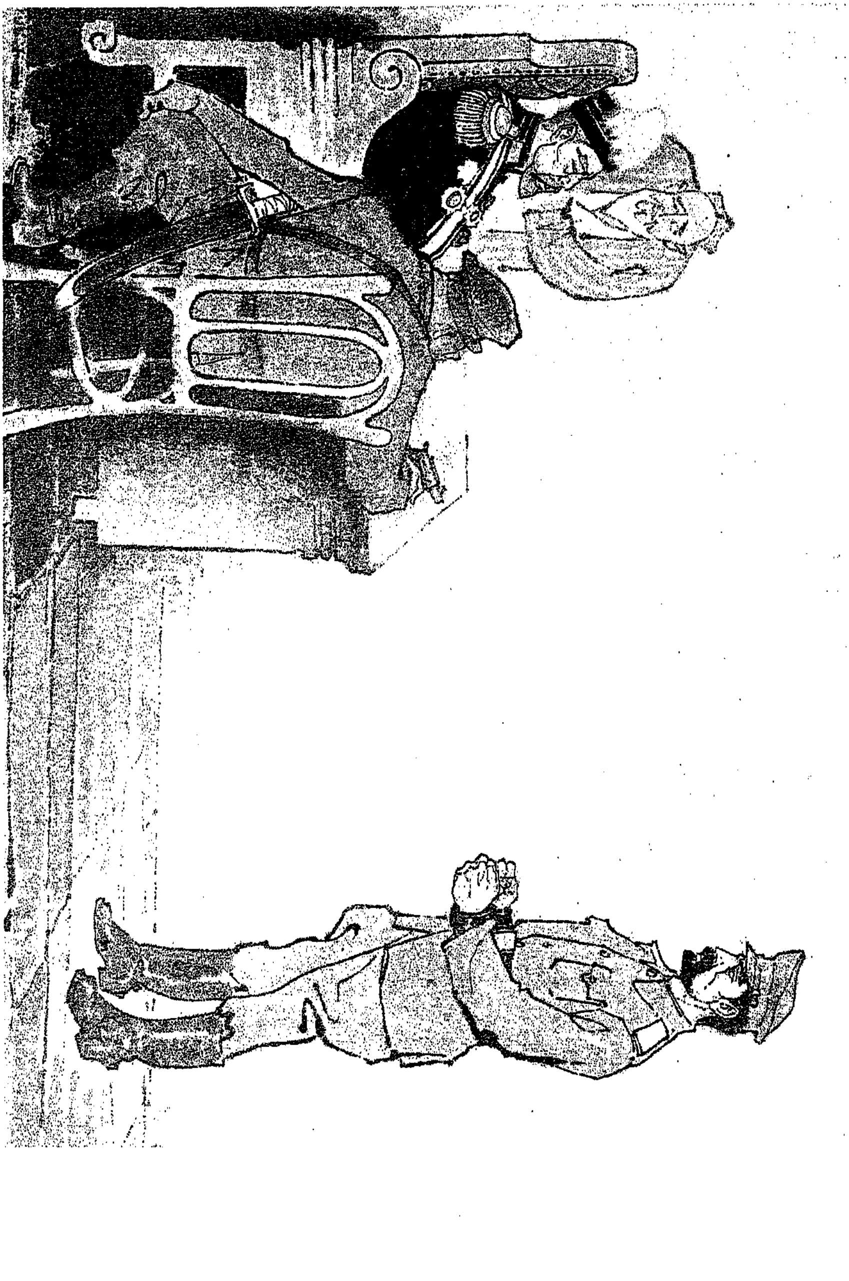

مېنى ئەيىپلەيسەن؟

— توغرا، شا مەخسۇت بىزنى قىلىچ بىلەن قىرماقچى ئىدى. ياڭ جاڭجۇڭ جاناپلىرى قىلىچنىڭ ھاجىتى يوق، ئاۋال پۇت-قولنى چۈشەپ ئالساق، پىچاق بىلەنلا بوغۇزلىغىلى بولىدۇ، دەپ، ئىشنى ئاسانلاتتى. جاڭجۇڭ جاناپلىرى جاللاتلىقتا شا مەخسۇتتىن ئۈستىراق ئىكەنلا، شۇنداق ئەمەسمۇ؟

ياڭ جاڭجۇڭ ئۆزىنى ئورۇندۇقنىڭ يۆلەنچۈكىگە تاشلاپ، پىشانىسىدىكى تەرلىرىنى سۈرتۈشكە باشلىدى. تولۇم چاشقان ئورنىدىن دەس قوپۇپ، تاپانچىنى ئوقلىدى. ياڭ جاڭجۇڭ ئۇنى قول ئىشارىتى بىلەن توختىتىپ، سوراقنى يەنە داۋام قىلدۇردى:

— كۆرۈپ تۇرۇپسەنكى، مەن ئىنسانپەرۋەر، يۇمشاق كۆڭۈل ئادەممەن، بولمىسا، سېنىڭ ئىشىڭ بىرتال ئوق بىلەن تۈگەيتتى. مەن سېنىڭ باتۇرلۇغىڭغا ھېلىمۇ قايىلمەن. ئەگەر ئۇرۇمچىگە كېلىپ تاپقان شېرىكلىرىڭنىڭ ھەممىسىنى ئېيتىپ، گۇناھىڭنى تىلىسەڭ، سېنى كەچۈرىمەن. يەنە دارىن بولۇپ يۈرىسەن.

— رەھمەت، — دېدى تۆمۈر خەلپە مەسخىرە بىلەن كۈلۈپ، — جاڭجۇڭ جاناپلىرى راستىنلا ئىنسانپەرۋەر، يۇمشاق كۆڭۈل ئادەم ئىكەن، بولمىسا، چېرىكلىرىم ئۆلۈپ تۈگىمىسۇن دەپ، لى يىڭجاڭغا قۇرئاننى كۆتەرتىپ قومۇلغا ئەۋەتەمدۇ؟ ئۇرۇمچىدىكى شېرىك-لىرىڭنى ئېيتىپ بەرسەڭ، يەنە دارىن قىلىمەن دەمدۇ؟ ئەلھەمدۇ-لىللا شۈكرى، مېنىڭ بىرلا جېنىم بار، بىرجانغا بىرتال ئوق يېتىدۇ. جاڭجۇڭ جاناپلىرىدىن تىلىگىدەك گۇناھىم يوق.

— گۇناھىڭنى بويۇنۇڭغا قويۇپ بەرسەم نېمە دەيسەن؟

— ئىختىيار ئۆزۈڭدە.

ياڭ جاڭجۇڭنىڭ ئىشارىتى بىلەن يان ئىشىك ئېچىلىپ، يەڭلىرىنى جەينىكىگىچە تۈرۈۋالغان ئىككى چېرىك بىر ئادەمنى سۆرەپ كىردى. ئۇنىڭ باش-كۆزلىرى يېرىق، پۇت-قوللىرىدا كىشەن-زەنجىر شاراقلاپ تۇراتتى. بۇ، گامازا تۇنگانىنىڭ ئۆيىدە

تونۇشقان ھەلىقى ئادەم ئىدى.

— بۇ ئادەمنى تونۇمسەن؟ — دېدى ياڭ جاڭجۇڭ، تۆمۈرگە قاراپ.

— تونىمايمەن.

— سەنچۇ، سەن بۇنى تونۇمسەن؟ — دېدى ياڭ جاڭجۇڭ ھەلىقى كىشىگە تۆمۈرنى كۆرسىتىپ.

ئۇ كىشىمۇ بېشىنى چايقىدى. ياڭ جاڭجۇڭ قاقاقلاپ كۈلۈپ، تولۇم چاشقانغا قارىدى. تولۇم چاشقان ئىككىنچى ئىشىكنى ئاچتى. بىر چېرىك سايىت تۇڭچىنى باشلاپ كىردى. ئۇ، قوللىرىنى ئىككى يانغا سېلىپ يەردىن ئۇستۇن قارىماي تۇراتتى. ئۇنىڭ ئىككى زانغىغا چۇشۇپ تۇرغان چاشقان قۇيرۇغىدەك ئىنچىكە بۇرۇتى تىترەۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى.

— ھە، ئېيتە، — دېدى ياڭ جاڭجۇڭ ئۇنىڭغا چەكچىيىپ، — بۇ ئىككىيلەن نىمە دېيىشكەن؟

سايىت تۇڭچى ھەلىقى ئادەمنىڭ بىر-ئىككى ئاي بۇرۇن تۆمۈر خەلپىگە ئېيتقان گەپلىرىنى تەكرارلىدى.

تۆمۈر خەلپە كىشەن-زەنجىرلىرىنى شاراقلىتىپ ئورنىدىن تۇردى-دە، «تۇفى! مۇناپىق، دەۋزەخى! سەندىن كەلگەن ۋاپا شۇمۇ؟» دېدى. سايىت تۇڭچى بىر قەدەم ئارقىغا داجىپ تامغا يۆلىنىپ قالدى. ئىككى چېرىك ھەلىقى ئادەمنى ئەپچىقىپ كەتتى.

— مۇنۇ يازغانلىرىڭنىڭ ھەممىسىنى ئېيت! — دېدى ياڭ جاڭجۇڭ، ئالدىدىكى بىردەستە قەغەزنى ئۇستەلگە ئۇرغان پېتى، سايىت تۇڭچىغا ۋاقىراپ.

سايىت تۇڭچى، دۇدۇقلاپ سۆزلەشكە باشلىدى. ئۇ، پات-پاتلا يېڭى بىلەن پېشانىسىنى سۈرتۈپ قوياتتى. ئۇنىڭ ئەپيۇنكەشنىڭكىگە ئوخشايدىغان قانسىز يۈزى تامدەك تاتىرىپ كەتكەن ئىدى.

— خوش، تېپ دارىن، ئۆزىڭىزنىڭ يۇرتدىشىڭىز، دىندىشىڭىز

ھەممىنى ئېيتتى، ئەمدى نېمە دەيسىز؟ — دېدى ياڭ جاڭجۇڭ، سايىت تۇڭچىنىڭ گېپى تۈگىگەندىن كېيىن.

— مېنىڭ مۇنداق يۇرتدىشىم يوق، بۇ مەلئۇن مېنىڭ دىندىشىمۇ ئەمەس. ئۇ مېنىڭ ئىچىمگە كىرىۋالغان چايان، ئۇنىڭ ئېيتقانلىرى مېنىڭ گۇنايىم بولالمايدۇ. مەن پەقەت شا مەخسۇت بىلەن ساڭا ئوخشاش بۆرە-تۈلكىلەرنى ئەزىز يۇرتىمىزدىن تازىلاپ، پۇقرالارغا تەگكىنىڭ، ئەركىنلىك ئېلىشقا ئاتلانغان ئۇۋچىمەن. بۆرە-تۈلكىلەرنى ئېتىپ يوقىتىش ئۇۋچىغا گۇنا ئەمەس، ساۋاپ! ئەمدى قانداق قىلساڭ شۇنداق قىل!

تۇلۇم چاشقان يەنە چاچراپ قوپۇپ، تۆمۈر خەلپىگە ئېتىلماقچى بولدى. ياڭ جاڭجۇڭ ئۇنى تۇستى ۋە تۆمۈرگە قاراپ مۇنداق دېدى:

— سەن شا مەخسۇت ۋاڭ بىلەن مېنى يوقاتماقچى بولغان ئىكەنسەن، ئەمدى بىز سېنى تىرىك قويماسلىقىمىز كېرەك، شۇنداق ئەمەسمۇ؟

— شۇنداق، سىلەرگە قارشى قانلىق جەڭگە ئاتلانغان خەلقنىڭ بېشى بولۇپ تۇرۇقلۇق، قۇرۇق ۋەدە-قەسەملەرگە ئىشىنىپ، قورالنى سىلەرگە ياندۇرۇپ بەرگەن، ئالدىڭلارغا ئۆز ئايىغىم بىلەن كەلگەن مەندەك ھاماقەتكە بىر ئەمەس، مىڭ ئۆلۈممۇ ئازلىق قىلىدۇ. قېنى، جاللاتنى چاپسانراق قىچقار، مېنىڭ ئىسسىق قېنىم ھېچبولمىسا، كېيىنكىلەرگە ئاچچىق ساۋاق بولۇپ قالار. ئەمما، بىر تال تاشنى قومۇرۇۋېتىش بىلەن بوغدا تېغىنى غۇلىتىۋەتكىلى بولمىغانغا ئوخشاش، مېنى ئۆلتۈرۈۋېتىش بىلەن ئىش تۈگىمەيدۇ. پۈتۈن بىر خەلقنى قىرىپ تاشلاش قولۇڭلاردىن كەلمەيدۇ.

ياڭ جاڭجۇڭ بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ، ئالا-سېرىق بولۇپ كەتتى. ئەمما، دەرھال يۈزىگە كۈلكە يۈگۈرتۈپ، مۇنداق دېدى:

— سەن كىتابقا يېزىپ قويغۇدەك گەپلەرنى قىلىشنىمۇ

بىلىدىكەنسەن. باتۇرلۇغۇڭ بىلەن بىللە ئەقلىڭگىمۇ قايىلمەن.
ئەمما، ئۆلۈمىڭنى مەندىن كۆرمە، ئۆز كىشىلىرىڭدىن كۆر. مەسىلەن، سېنىڭ شەخسى كاتىۋىڭ بولغان سايىت تۇڭچىدىن ساڭا كەلگەن ۋاپا شۇنچىلىك بولدى. مەن ۋاپاسىزلىقنى يامان كۆرىمەن. تۇزۇڭنى يەپ، دۆلىتىڭنى كۆرگەن بۇ ئادەم ئەرزىمەس پۇلغا سېنىڭ بېشىڭنى بىرگە ساتتى. ۋاقتى-ۋاقتى كەلگەندە، بىرگە خىيانەت قىلىپ، مېنىڭ بېشىمنىمۇ بىراۋلارغا سېتىشى چوقۇم، مۇنداق ئادەملەردىن ھېچكىمگە ۋاپا كەلمەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئاۋال ئۇنى جازالىشىم كېرەك.

شۇنىڭدىن كېيىن، ياڭ جاڭجۇڭ يېنىدا تۇرغان چېرىككە پىچىرلىدى. چېرىك بىرتال ئاغامچا ئېلىپ كىردى. ياڭ جاڭجۇڭ يەڭلىرى شىمىرىلگەن ھېلىقى ئىككى چېرىككە قاراپ، «قېنى ئەزىمەتلەر، بىلىگىڭلارنىڭ كۈچىنى بىر سىناپ كۆرۈڭلار» دېدى. ھايت-ھۇيت دېگىچە، ئىككى چېرىك ئاغامچىنى سايىت تۇڭچىنىڭ بوينىغا سىرتماق قىلىپ سالدى. تىزلىنىپ ئولتۇرغان سايىت تۇڭچى ئۆلۈكتەك قېتىپ قالغان ئىدى. ئاغامچىنىڭ ئىككى ئۇچى تەڭلا تارتىلىش بىلەن ئۇنىڭ كۆزلىرى چاچراپ چىقتى-دە، ئۆزى يەرگە دۈم يىقىلدى. چېرىكلەر ئىتنىڭ ئۆلۈكىنى سۆرىگەندەك، ئۇنى بويىنىدىن سۆرەپ ئەپچىقىپ كەتتى. تۆمۈر خەلپە بىر نىجاسەتنى يىرگەنگەندەك تەتۈر قارىۋالدى.

— ئەمدى مېنىڭدىن رازى بولغانسىز. خۇدايىڭىزنىڭ دەرگاھىغا بارغاندا، مېنىڭدىن شىكايەت قىلماڭ، — دېدى ياڭ جاڭجۇڭ قاقاقلاپ كۈلۈپ، ئاندىن ئورنىدىن تۇرۇۋېتىپ، تولۇم چاشقانغا مۇنداق دېدى: «تېپى دارىن سىزگە قالدى. ھەرھالدا بۇرۇنقى دوستلىقىمىزنىڭ يۈز-خاتىرىسى ئۈچۈن، ئۇنىڭ جېنىنى تولا قىينىماي بىر ئىش قىلىڭ.»

ئەتىسى، ياڭخاڭ مەسچىت جامائەتلىرى بامداتتىن يانغان

چانىدا، مەسچىت ھويلىسىغا ئۈستى يېپىق بىر ھارۋا كىرىپ كەلدى. قېرى ھارۋىكەش چىرىك كۆز يېشىنى سۈرتۈپ، ئىمام- مەزىنگە بىر نىمىلەر دەپ پىچىرلىدى.

پېشىن نامىزىدىن كېيىن، بىر توپ جامائەت ئىككى تاۋۇتنى كۆتىرىپ، خانىقادىكى قەۋرىستانلىققا ماڭدى. ئالدىنقىسى تۆمۈر خەلپىنىڭ، كېيىنكىسى ئامانقۇلنىڭ تاۋۇتى ئىدى. تۆمۈر خەلپە- نىڭ تاۋۇتىنى كۆتەرگەنلەر ئىچىدە، ھەيدەر ئەپەندى بىلەن گامازا تۇنگانمۇ بار ئىدى.

1913 - يىلى 8 - سېنتەبىر كۈنى يەنى تۆمۈر خەلپىلەر دەپنە قىلىنغان كۈننىڭ ئەتىسى ئۈرۈمچى كوچىلىرىغا ياڭ جاڭجۈڭ نامىدىن خەنزۇ - ئۇيغۇر تىللىرىدا يېزىلىپ، يوغان تۆت بۇر- جەكلىك قىزىل تامغا بېسىلغان ئېلان چاپلاندى. ئېلاننىڭ باش قىسمىدا تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆتكەن يىلى ئەتىيازدىن باشلاپ قۇمۇلدا ئىسيان قوزغاپ، يۇرتنىڭ ئامانلىغىنى بۇزغانلىغى، ھەتتا بارىكۆل ھەربى قوماندانى يى شىڭفۇ باشلىق بىرمۇنچە چېرىك- ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈرگەنلىگى، شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ياڭ جاڭجۈڭنىڭ «ئىنسانپەرۋەرلىك» بىلەن ئۇنىڭ گۇنايىدىن ئۆتۈپ، ئۇنى ئۆلكە مەركىزىدە تۇرۇشلۇق ئۈچىنچى ئاتلىق باتالىيوننىڭ باشلىغى قىلىپ ئۈرۈمچىگە چىللاپ چىققانلىغى، ئەمما، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۈرۈمچىدىمۇ تىنچ تۇرماي، يەنە ئىسيان قىلماقچى بولغانلىغى ئېيتىلىپ كېلىپ مۇنداق دېيىلگەن: «شۇ ۋەجىدىن، ئاپەتنى تۈگىتىپ، يۇرتنىڭ ئامانلىغىنى ساقلاش مەقسىدىدە، 6 - سېنتەبىر كۈنى ھەربى سوت تۆمۈرنى ئېتىپ تاشلاشقا ھۆكۈم چىقاردى.

بۇ ھۆكۈم شۇ كېچىسى ماتۇڭلىك① تەرىپىدىن ئىجرا

① تۇلۇم چاشقان ماتىتەينى دېمەكچى. تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا، تۇلۇم چاشقاننىڭ جاللاتلىرى شۇ كېچىسى مۆيدىن خەلپىنىمۇ مەخپى بوغۇپ ئۆلتۈرگەن. 1914 - يىلى مارتتا، تۇرپان ئاستانە خەلقى مۆيدىن خەلپىنىڭ سۆڭگىكىنى تېپىپ ئۆز يۇرتىغا يۆتكەپ كەتكەن.

قىلىندى ... قومۇل تاغلىرىدىكى ئۇيغۇر پۇقرالاردا گويا يوق، ئۆتكەن ئىشلار سۈرۈشتە قىلىنمايدۇ. تۆمۈرنىڭ ئۈرۈمچىدىكى نەۋكەرلىرى خالىسا بۇرۇنقىدەك ئەسكەر بولۇپ تۇرسۇن، خالىسا، يۇرتىغا قايتىپ بېرىپ، ئۆز تىرىكچىلىكىنى قىلسۇن. ئەسكەر ۋە پۇقرالار ئەھۋالنى بىلمەي، ئەنسىرەپ يۈرمىسۇن دەپ، مەزكۇر ئېلان چىقىرىلدى. ۋاقىپ بولغايسىزلەر».

5

ئۇلارنىڭ ۋەھشىيانە قىرغىنچىلىقى
«ھەددىدىن ئېشىپ، شۇ دەرىجىگە
بېرىپ يەتتىكى، ھەتتا قۇرام
تاشلارمۇ، بۇنىڭغا دات دەپ
تاشلايدۇ.①»

— لېنىن

بۇ ئېلان چىقىرىلىپ، ئۈچ كۈن ئۆتكەندە، ئىككىدىن ئات قېتىلغان يىگىرمىدەك ھارۋا ئۈرۈمچىدىن گۇچۇڭغا قاراپ يولغا چىقتى. ھارۋىلارنىڭ ھەممىسى ئادەم بىلەن تولغان ئىدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى بېشىنى ساڭگىلىتىپ ئولتۇراتتى، بەزىلىرى غاڭزا تارتاتتى، بەزىلىرى غەمكىن كۆزلىرىنى بۇلۇتلۇق ئاسمانغا تىكىپ، نىمىندۇر ئويلاپ ئولتۇراتتى. دائىم ئويۇن-چاقچاق بىلەن ئۆتىدىغان قاسىم قىزىقىسۇ، ئۆز دىمىتى بولغان كەم سۆزلۈك ئەنسارنىڭ يېنىدا، تورپاق ئۆز غوجا ئەمەتنىڭ ئاتلارغا قامچا ئۇرۇشىغا قاراپ جىم ئولتۇراتتى.

— بۇ مېڭىشىمىزدا قومۇلغا قاچان يېتىپ بارارمىز؟ — دىدى

① ۋ. ئى. لېنىن ئەسەرلىرى، خەنزۇچە نەشرى، 5 - توم، 258 - بەت.

توپراق ئۆزغوجا ئەمەت.

— قامچاڭنى تولا تاراسلاتما، ئاۋۇ جانىگەرنىڭ كىرپىدەك تۈگۈلۈپ كېتىۋاتقىنىنى كۆرۈۋاتامسەن، — دېدى قاسىم قىزىق.

— تولا ۋالاقلاشماي، ھارۋاڭنى ھەيدە، — دېدى ئاتلىق چېرىك زەردە بىلەن.

تۆمۈر خەلپە قەتل قىلىنغاندىن كېيىن، يىگىتلەرنىڭ تەلۋى بويىچە، ياڭ جاڭجۇڭ ئۇلارنى قومۇلغا ماڭدۇرغان ۋە قوغداپ بېرىشقا ئاتمىش چېرىك قوشۇپ بەرگەن ئىدى. ئۇلار يولغا چىقىدىغان كۈنى، چېرىكلەرنىڭ باشلىقى ياڭ جاڭجۇڭنىڭ شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن لى شۇفۇغا يازغان خېتىنى ئوقۇپ بەردى. خەتتە «ئۇلاردا گۇنا يوق، بار بولسىمۇ، گۇنايىدىن ئۆتتۈم. ئۆز يۇرتىغا بېرىپ تىرىكچىلىكىنى قىلسۇن. ئۇلارغا ھەرگىز تېگىلمىسۇن» دېيىلگەن. شۇڭا، يىگىتلەر كەلگۈسىدىن ھەرھالدا خاتىرجەم ئىدى.

ئۇلار گۇچۇڭنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى ئۇلانئۇسۇ دېگەن ئېقىزدىن جىلغىغا كىرگەندە، چېرىكلەرنىڭ باشلىقى: «ئاتلار ھېرىپ قالدى، مۇشۇ يەردە بىر كۈن دەم ئالىمىز» دېدى. بۇ جىلغا دېگەندەكلا دەم ئالغۇدەك يەر ئىدى. تاغنىڭ يان باغرىلىرىدا پىشىپ يېتىلگەن ئوت-چۆپلەرنى كۆرۈپ، ئات-ئۇلاقلارغىمۇ جان كىرىپ قالدى. قازانلار ئېسىلىپ، ھەممەيلەن بىرقۇر تويۇشقاندىن كېيىن، ئېزىلىپ قېلىشتى. چېرىك باشلىقى تىك يار تۈۋىدىكى دالىدا بىر يەرنى كۆرسىتىپ، «مۇشۇ يەردە تۈنەڭلار» دېدى. بۇ يەر ھەقىقەتەنمۇ كېيىملىرى يېلىڭ يىگىتلەرنىڭ شامالدىن دالدىلىنىشىغا ئەپلىك ئىدى. ھەممەيلەن يوتقان-كۆرپىلىرىنى شىغىللىققا يېيىپ سوزۇلۇشتى ۋە ئۇزاققا بارماي ئۇيقۇغا كېتىشتى. ئالاڭلاپ قالغان ئاسماندا، ئۈزۈپ يۈرگەن تولۇن ئاي قانداقتۇ بىر دەھشەتنىڭ يۈز بېرىشىنى سەزگەندەك، بۇلۇتلار ئارىسىغا يوشۇرۇنۇشقا ئالدىرايتتى.

شۇ ئارىدا جىلغىنىڭ نېرىقى بېشىدا قارا سايىلەر كۆرۈنۈشكە باشلىدى ۋە بىردەمدە ھارۋىلارنى يالاپ كېلىۋاتقان چېرىكلەر بىلەن قوشۇلۇپ ئۇيقۇدىكى يىگىتلەرنى ئۈچ تەرەپتىن قورشاپ ئالدى. كىمدۇ بىرىنىڭ «ئات!» دېگەن قوماندىسى ئاڭلىنىش بىلەن يىگىتلەرنىڭ ئۈستىگە ئوق يامغۇرى يېغىشقا باشلىدى. تەخمىنەن ئون بەش مىنۇتتىن كېيىن، ئوق ئاۋازلىرى بىلەن دات-پەريات ۋە قىيا-چىيالار توختاپ، جىلغىنىڭ ئىچى جىمجىت بولۇپ قالدى.

ئەتىسى، چېرىكلەر يار ئۈستىدىن قىسقا ساپلىق گۈرجەك-لىرى بىلەن توپا تاشلاپ، ئۆلۈكلەرنى كۆمدى ۋە ئانچە ھەيەل بولمايلا، ئات-ھارۋىلىرى بىلەن ئۈرۈمچى تەرەپكە راۋان بولدى. چۈشكە يېقىن، ئاز كەم ئىككى يۈز يىگىتنىڭ جەسەدى كۆمۈلگەن بۇ دۆڭلۈكنىڭ بىر چېتىدە قانداقتۇ بىر نەرسىنىڭ قىمىرلاۋاتقىنى بىلىندى. بىردەمدىن كېيىن، ئاۋال ئىككى قول، ئاندىن يۈز-كۆزىگە توپا ئارىلاش قان ئۇيۇپ قالغان بىر ئادەمنىڭ بېشى كۆرۈندى، ئۇ كۆزلىرىنى يوغان ئېچىپ، ئەتراپقا ۋەھىمە بىلەن قارىۋېلىپ، ئاستا سۇغۇرۇلۇپ چىقىشقا ھەرىكەت قىلدى. بىر ھازادىن كېيىن، سول پۇتىنى سۆرىگەن پېتى ئۇدۇلدىكى قارىغاي تۈۋىگىچە ئۆمىلەپ كېلىپ، شۇ يەردە يېتىپ قالدى. بۇ، كېچە بولۇپ ئۆتكەن بايىقى دەھشەتلىك قىرغىننىڭ بىردىن-بىر تىرىك قالغان شاھىدى ئەنسارى ئىدى.

مۇشۇ قىرغىن كۈنلىرىنىڭ بىرىدە، قۇمۇل شەھىرىنىڭ شامەخسۇت ۋاڭ ئوردىسىغا تۇتاش تۇرغان ئوردا قوۋۇق دەرۋازىسىغا كېسەك باشلار سېلىنغان بەش قانلىق قەپەز ئېسىپ قويۇلدى. ئۇنىڭ بىرى، ئۇزۇن ساقاللىق ئېلى پالگان؛ ئىككىنچىسى، قويۇق بۇرۇتلۇق قارا بوسۇق؛ ئۈچىنچىسى، كوسا ساقال، ياداڭغۇ چىراي سەيپۇڭ توختى؛ تۆتىنچىسى، سېرىق ساقاللىق تۆمۈرچى

هوشۇر ئۇستا؛ بەشىنچىسى، قايرىلما بۇرۇتلۇق نىيازنىڭ بېشى ئىدى. دەرۋازىنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئۇچتىن ئالتە چېرىك قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ، ئۆتكەن-كەچكەنلەرگە ھومىيىپ قاراپ تۇراتتى. ئادەملەر بۇ دەرۋازىدىن ئۆتۈپ بولغىچىلىك، رەڭگى-روپى ئۆڭۈپ، خۇددى سوغاقتىن بەدىنى شۈركىنىپ كېتىۋاتقاندەك، تىترىشىپ كېتەتتى. بەزىلەر كۆز ياشلىرىنى يوشۇرۇشقا تىرىشاتتى. خوتۇنلار يۈزىدىكى روماللىرىنى تارتىشتۇرۇپ، ئۇششاق باللىرىنى يېتىلگەن پېتى قەدەملىرىنى تېزلىتەتتى.

شۇ ئارىدا، شەھەر ئىچىدىن، جاكاچىنىڭ قاتتىق ئاۋازى بىلەن جاڭ ساداسى ئاڭلاندى. كۆتەك ھارۋا ئۈستىگە ئورنىتىلغان ياغاچ قەپەز ئىچىگە بىر ئايال كىشى ئۆرە تۇرغۇزۇپ قويۇلغان ئىدى. ئۇنىڭ بېشى قەپەزدىن چىقىرىپ قويۇلغان بولۇپ، چۇگۇلۇپ كەتكەن چاچلىرى يۈزىنىڭ يېرىمىنى توسۇپ تۇراتتى. بوينىدىكى زەنجىرنىڭ بىر ئۇچى قەپەز شادىلىرى ئارىسىدىن ئۆتكۈزۈلۈپ، ھارۋىنىڭ شوتىسىغا باغلاپ قويۇلغان ئىدى. قەپەزنىڭ ئىچىدە ئۈستىۋېشى توپىغا مىلەنگەن ئىككى قىزچاق دۈگدىيىپ ئولتۇراتتى. بۇلار تۆمۈر خەلپىنىڭ بالا-چاقىلىرى ئىدى. جۇلجۇل بولۇپ كەتكەن تونىنىڭ پەشلىرىنى پۇتىسىغا قىستۇرۇۋالغان چاساقال ھارۋىكەش قولىدىكى تاياق بىلەن قارا ئۆكۈزنىڭ بىقىنىنى پات-پات نوقۇپ قوياتتى. ھارۋىنىڭ كەينىدە ئۈستىۋېشىنى چاڭ باسقان ئىككى چېرىك قىلىچلىرىنى يالىڭاچلىغان ھالدا، ئۈن-تىنسىز كېلىۋاتاتتى. ھارۋىنىڭ ئالدىدا قايرىلما قالپاق كىيىپ، قىسقا چاپان ئۈستىدىن بېلىنى قارا پوتا بىلەن باغلىۋالغان ئوردا جارچىسى ھەر يۈز قەدەمدە دىگىدەك قولىدىكى مىس جاڭنى ئىككى-ئۈچ قېتىم سوقۇپ، جار سېلىپ ماڭاتتى:

ئەييۇ ھەنناس،
ئەي ئاۋام خاس!

ئاڭلىمىدىم دىمەڭلار،
كېيىن پۇشمان يېمەڭلار،
كىمكى گاڭ غوجامغا
مۇش كۆتەرسە تۆمۈردەك،
ئۆزى تۇرماق ئەۋلادى
تىرىك گۆرگە كىرىدۇ.
ئۆلۈمدىنمۇ قاتتىقراق،
قارا كۈننى كۆرىدۇ!

جاڭ ... جاڭ ... جاڭ ...

كۆتەك هارۋا ئەگرى - توقاي كوچىلاردىن ئۆتۈپ، دەرۋازا سىرتىغا چىقتى. هارۋىكەش بوۋاي چېرىكلەرنىڭ بۇيرۇغى بىلەن هارۋىنى دەرۋازىنىڭ ئۇ ۋۇلىدىكى مەيدانغا توختىتىپ قويۇپ، قارا ئۆكۈزنى ئوتلاتقىلى ئېلىپ ماڭدى. بازار، ئالتۇنلۇق ۋە شىمال تەرەپتىكى يېزىلاردىن كېلىپ، شەهەر ئىچىگە كىرىدىغان ياكى شەهەردىن چىقىپ، شۇ تەرەپلەرگە بارىدىغانلارنىڭ هەممىسى ئەنە شۇ مەيداندىن ئۆتەتتى. بۇ مەيدان ئوردىنىڭ ئېگىز راۋىقىدىن قارىغان كىشىگىمۇ ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇراتتى. مەيداندىن ئۆتكەن - كەچكەنلەر بىردەم دەرۋازىغا ئېسىقلىق قانلىق قەپەزلەرگە، بىردەم هارۋىنىڭ ئۈستىدىكى ياغاچ قەپەز ئىچىدە تۇرغان زورىخان ئايلا بىلەن قىزچاقلارغا قاراپ، ئۇلۇق - كىچىك تىناتتى، «تووا» دەپ ياقىلىرىنى تۇتۇشاتتى. بولۇپمۇ خوتۇن - قىزلار ئۆزىنى تۇتالماي پىخىلداپ يىغلايتتى. چېرىكلەر بولسا، هېچكىمنى قەپەزنىڭ يېنىغا كەلتۈرمەيتتى. يېقىنلاشقانلارغا قىلىچلىرىنى شىلتىپ، «ئۆلگۈڭ كەلدىمۇ؟» دەپ هەيۋە قىلاتتى.

— رەهمەتلىك تۆمۈر خەلپىنىڭ بەش - ئالتە ياشتا باسىت دەيدىغان بىر ئوغلىمۇ بار ئىدى. ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن ئوخشىمامدۇ؟ —

دىدى ئىشەكلىك بىر بوۋاي يېنىدىكى ھەمرىيىغا.

— خۇدادىن قورقماي، شۇنداق قىلغانمىدۇ، ئۇ نارسىدىدە نىمە گۇنا؟! — دىدى بوۋاينىڭ ھەمرىيى ئاستا پىچىرلاپ.

— قىزىق ئىكەنلا، — دىدى بوۋاي، — ئۇلار خۇدادىن قورقامدۇ؟ خۇدادىن قورققان كىشىزە، مۇشۇنداق ئىشلارنى قىلامدۇ؟

دەرۋەقە، رەھىمسىز ئەجەلنىڭ تەلۋە قويۇنلىرى كېچىككىنە باستىنىۇ بىر تال يوپۇرماقتا ئوخشاش ئۇچۇرۇپ كېتىشكە تاس-تاماس قېلىۋاتاتتى. چۈنكى، تۆمۈر خەلپىنىڭ قەتل قىلىنغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر قۇمۇل دىيارىنىڭ ھەممە يەرلىرىگە ئۇقتۇرۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، لى شۇفۇ بىلەن شا مەخسۇت ۋاڭ ئەمدى تۆمۈر خەلپىنىڭ تاغدىكى ھەمراھلىرىنى يوقىتىشنىڭ كويىغا چۈشتى ۋە بۇ ئىشنى ئىككى قەدەمگە بۆلۈپ، بىرىنچى قەدەمدە قارا بوسۇق بىلەن سەيپۇڭ توختىنىڭ قولى ئارقىلىق تۆمۈرنىڭ سادىق ھەمراھلىرىنى يوقىتىش، ئىككىنچى قەدەمدە، قارا بوسۇقلارنىڭ ئۆزىنى ئۇجۇقتۇرۇش قارارىغا كېلىشتى. شۇ پىلان بويىچە لى شۇفۇ قارا بوسۇق بىلەن سەيپۇڭ توختىغا مەخپى خەت يازدى (بۇ كۈنلەردە، ياڭ جاڭجۇڭنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن بەي ۋىنچاۋ ئۈرۈمچىگە يۆتكىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا لى شۇفۇ قۇمۇلنىڭ ئامبالىقىغا تەيىنلەنگەن ئىدى). لى شۇفۇنىڭ خېتىدە مۇنداق دېيىلگەن ئىدى: «مەن سىلەرنىڭ ياڭ جاڭجۇڭ بىلەن شا مەخسۇت ۋاڭغا سادىق بولۇش بەدىلىگە ئون ئىككى تاغنى ئۆزۈڭلار سورىشىڭلارغا كېپىللىك قىلىمەن. ئەمما، تۆمۈرنىڭ ئېلى پالگانغا ئوخشاش كىشىلىرى ھايات تۇرىدىغان بولسا، سىلەرگە تىنچلىق بولمايدۇ. شۇ ۋەجىدىن ئېلى پالگان باشلىق تۆۋەندە ئىسمى يېزىلغان كىشىلەرنى دەرھال تۇتۇپ شەھەرگە ماڭدۇرۇڭلار. ئاندىن، تۆمۈرنىڭ تۇخۇمىنى قۇرۇتۇۋېتىش ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئەركەك ئەۋلادىدىن ھېچكىمنى تىرىك قالدۇرماڭلار. خوتۇن-قىزلىرىنى دەرھال شەھەرگە ئەۋەتىپ بېرىڭلار! بۇ، ياڭ جاڭجۇڭ جانابلىرىنىڭ بۇيرۇقى.»

لى شۇفۇ بۇ خەتنى ئۆزىنىڭ ھېلىقى ياش مەھرىمىدىن چىقارماقچى بولۇپ، ئۇنىڭغا مۇشۇ ئىشلارنىڭ قانداق ئورۇنلانغانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ كېلىشىنىمۇ تاپشۇردى. ياش مەھرەم ۋاڭ ئوردىسىدىن بىرەر تۆكچىنىڭ ھەمرا بولۇپ چىقىشىنى ئۆتۈندى. شۇنىڭغا بىنائەن، ئوردىدىن قاسىم تۆكچى ئۇنىڭغا ھەمرا بولۇپ ماڭدى.

بۇ مەھرەم لى شۇفۇ بىلەن قورايدا تۇرغان مەزگىللىرىدە باستىنى ياخشى كۆرۈپ قالغان ئىدى: باستىنى ھەر كۆرگەندە، ئۆرۈمچىدە قالغان ھامىلدار ئايالىنىڭ باستىقا ئوخشاش بىر ئوغۇل تۇغۇپ بېرىشىنى خۇدادىن تىلەيتتى. بولۇپمۇ، باستىنىڭ ھېلىقى بىر تال چېچى ئۇنىڭ كۆزىگە بەكمۇ يېقىملىق كۆرۈنەتتى. مانا ئەمدى شۇ كىچىككىنە باستىمۇ، چوڭلار قاتارىدا بوغۇزلىنىپ تاشلىنىدىغان بولدى. قانداق قىلىش كېرەك؟

— سىزنىڭ قانچە بالىڭىز بار؟ — دېدى مەھرەم، قاسىم تۆكچىگە يولدا كېتىۋېتىپ.

قاسىم تۆكچى ئىگەرگە قىڭغىر ئولتۇرۇۋېلىپ، تۆت بالىلىق بولغانلىقىنى، لېكىن بىرەرسىنىڭمۇ تۇرمىغانلىقىنى، بۇنىڭ ئۈچۈن، خەير-سەدىقە بېرىپ، مازار-ماشايىخلاردىن جىق تىلىگەن بولسىمۇ، ھېچقانداق نەتىجە چىقمىغانلىقىنى ئېيتىپ، «بۇ ئالەمدىن پەرزەنتسىز ئۆتىدىغان ئوخشايمەن» دەپ كۆڭلىنى يېرىم قىلدى. مەھرەم بىردەم ئويلانغاندىن كېيىن:

— خۇدا يولىدا بىرەر ساۋاپ ئىش قىلسىڭىز، مۇرادىڭىز ھاسىل بولۇپ قالار، — دېدى.

قاسىم تۆكچى ئەگەر مۇندىن كېيىن پەرزەنتلىك بولۇپ، ئەۋلادى قالىدىغانلا بولسا، ھەرقانداق ئىشنى قىلىشقا تەييار ئىكەنلىكىنى ئېيتتى.

— مەن بىر گەپ ئېيتسام، سىر ساقلاشقا قەسەم ئىچەلەمسىز؟ — دېدى مەھرەم، قاسىم تۆكچىنىڭ كۆزىگە قاراپ.

— پەرزەنت توغرىلىقمۇ؟ — سورىدى قاسىم تۇگچى سەگەكلىشىپ.

— ھەئە، پەرزەنت توغرىلىق.

قاسىم تۇگچى چوقۇم سىر ساقلاشقا قەسەم ئىچتى. مەھرەم تۆمۈر خەلپىنىڭ باسىت دېگەن نارسىدە بالىسىنى ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇپ قېلىش نىيىتىنى ئېيتىپ، «بۇنىڭدىن ئارتۇق ساۋاپ ئىش بولمايدۇ. مەن بېرىپ، باسىتنىڭ ئاپىسىغا ئېيتىپ قوياي دېسەم، تىل بىلمەيمەن» دېدى. قاسىم تۇگچى بۇ ئىشنى قىلىشقا ۋەدە بەردى.

ئۇلار قورايغا كەلگەندە، بەختكە يارىشا، قارا بوسۇق بىلەن سەيپۇڭ توختى قورايىنىڭ ئۇستۇنكى تەرىپىدىكى ئىرغايتۇ دېگەن مەھەللىگە كەتكەن ئىكەن. قاسىم تۇگچى تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆيىگە كىردى. زورىخان ئايلا كىچىككىنە باسىتنى باغرىغا بېسىپ، يىغلاپ ئولتۇراتتى. ئۇ، ئوردا كىشىلىرى قىياپىتىدىكى تۇگچىنى كۆرۈپ قورقۇپ كەتتى. قاسىم تۇگچى ئىشىكنى ياپتى-دە، زورىخان ئايلاغا مۇنداق دېدى:

— قورقمىسىلا! — مەن ئۆزلەگە يوجۇڭ بىر گەپنى ئېيتىپ قويغىلى كەلدىم. خەلپەمنىڭ بىرلا ئوغلى بار دەپ ئاڭلايمەن. ھە، مۇشۇ ئاخۇن بالام شۇ ئوخشايدۇ، ئۆزلە يىغىنى قويۇپ، چاقتان بۇ بالىنى كۆزدىن نېرى قىلسىلا. بولمىسا، بۇ نارسىدىدىنمۇ ئايرىلىپ قالىدىلا. مەن خۇدادىن قورقۇپ، ئۆزلەگە بۇ گەپنى دەپ قويدۇم. ئېغىزلىرىدىن چىقىپ كەتسە، مېنىڭمۇ بېشىم كېتىدۇ!

قاسىم تۇگچى ئۆيدىن چىقىپ كېتىۋېتىپ، «ئىلدام بولسىلا جۇمۇ» دېدى. زورىخان ئايلاغا غىزا-تاماق ئەپكېلىۋاتقان ھۆسناردخان بۇ ناتونۇش ئادەمنى كۆرۈپ، قاتتىق دەگدىدى ۋە ئالدىراپ كىرىپ ئەھۋالىنى سورىدى. زورىخان ئايلا خۇددى بىھۇش ئادەمدەك بىر دەم جىم ئولتۇردى-دە، ھۆسناردخاننىڭ تىزىغا بېشىنى قويۇپ يىغلاپ تاشلىدى ۋە ئەھۋالنى چۈشەندۈردى.

ھۆسنارىخانمۇ كۆز يېشى قىلدى. ئاندىن ئىككىيلەن باستىنى قانداق قىلىش توغرىسىدا مەسلىھەتلىشىپ، ئاخىر، نىيرىنىكىرغا، يەنى سەپەرقۇل بىلەن ئايقىزنىڭ يېنىغا ئاپىرىۋېتىش قارارىغا كەلدى. شۇ ئاخشىمى ئەل ياتار چاغدا، ھۆسنارىخان بىلەن شەرۇللا بوۋىنىڭ نەۋرىسى ئون ئۈچ ياشلىق گالى كىچىككىنە باستىنى ئېلىپ، نىيرىنكىر تەرەپكە ئاتلاندى.

بۇ كۈنلەردە رەۋىخان مومايمۇ ئالەمدىن ئۆتۈپ، سەپەرقۇل ئۆزىنىڭ كېلىنى ئايقىز ۋە نەۋرىسى ئارمانبەگ بىلەن يالغۇز قالغان ئىدى. سەپەرقۇل ھۆسنارىخاندىن ئەھۋالنى ئاڭلاپ، «زورىخانغا دەپ قويسىلا، ھەرگىز غەم يېمىسۇن، كېلىنى بالام بىلەن ئىككىمىزنىڭ بېشى ئامان بولسا، تۆمۈر خەلپىنىڭ تۇخۇمىنى ئۇلار قۇرۇتۇۋېتەلمەيدۇ» دىدى. ھۆسنارىخانلار كېتىشكە ئالدىرىدى. سەپەرقۇل ئۇنىڭغا قاراپ:

— كۆڭلى قارا بوسۇق نەگە باردىڭ دىسە، نىمە دەرلا؟ — دىدى.

— ئاقتاشتىكى تۇققانلارنى يوقلاپ كەلدىم دەرمەن. يامىنى كەلسە، بىر - ئىككى قامچا يەرمەن، — دىدى ھۆسنارىخان.

ھۆسنارىخانلار كەتكەندىن كېيىن، سەپەرقۇل ئايقىزغا مۇنداق دىدى:

— ئالتۇن قىزىم، ئەمدى بۇ يۇرتتا تۇرغۇچىلىكىمىز قالمىدى. ئۆزلە رازى بولسىلا، قالماق يۇرتىغا كېتەيلىمىكىن، مەن يولىنى ئوبدان بىلىمەن.

ئايقىز قۇمۇل تەۋەسىدە تۇرۇشنىڭ ئىنتايىن خەۋپلىك ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ، بۇ يەردىن كېتىشكە دەرھال قوشۇلدى. ئەمما: «تاشقى موڭغۇلغا كىتكىچە، بىر تەرەپكە كەتمەك ياخشى بولمامدۇ، ئەمدى بىرگە مېنىڭ ئېلىم ئەسقاتىدۇ» دىدى. سەپەرقۇل

بىر چاغلاردا ئايقىزنىڭ بېشىغا قارا كۈنلەرنى سالغان ھېلىقى ئوكۇردايىنى يادىغا كەلتۈرۈپ، «ئەگەر ئۇلار تونۇپ قالسا، قانداق قىلىمىز» دېدى.

— ئەلنىڭ قۇچاغى كەڭ، خۇدا بۇيرۇغاننى كۆرەرمىز، — دېدى ئايقىز.

ئىككى كۈندىن كېيىن، ئۇلار باسىت بىلەن ئەمدىلا ئالتە ئايلىق بولغان ئارمانبەگنى ئېلىپ، بىر تۆگە، ئىككى ئات بىلەن يولغا چىقتى. «قارا يىلپىز»مۇ، ئايقىزنىڭ كۆرەڭ قاشقىسىدىن قالماي، دىڭگاكلاپ يولغا چۈشتى.

قارا بوسۇقلار قىزدىلىيازدىن قايتىپ كەلگەندە، مەھرەم بىلەن قاسىم تۆگىچى ئۇلارنى ئىككى كۈندىن بۇيان ساقلاپ تۇرغانلىقىنى ئېيتىپ، لى شۇفۇنىڭ ھېلىقى خېتىنى تاپشۇردى. قارا بوسۇق خەتنىڭ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولغاچ، «ئەمدى ئون ئىككى تاغ ئۆتكىچىگە ماڭسا قالدىغان بولدى» دەپ ئويلاپ، دەرھال ئىشقا كىرىشمەكچى بولدى. سەيپۇڭ تەۋختى بولسا، «مېنىڭ تۆمۈرنى ئۆلتۈرمەكچى بولغانلىقىم لى دارىن بىلەن چىڭگاڭ غوجامغىمۇ مەلۇم. ئۇنداق بولغاندىكىن، ماڭا تېخىمۇ چوڭراق مەنسەپ بېرەر» دەپ تېرىسىگە پاتماي قالدى-دە، قارا بوسۇققا ياردەملىشىپ، ئېباي پالگان باشلىق كىشىلەرنى شۇ كېچىلا ئوغرىلىقچە تۇتقۇن قىلىپ، تاڭ بىلەن تەڭ شەھەرگە ماڭغۇزدى. ئاندىن قارا بوسۇق بىلەن ئىككىسى زورىخان ئايىلانى «ئوغلۇڭ قېنى؟» دەپ قىيناشقا باشلىدى. زورىخان ئايىلا بىرنەچچە قېتىم ھوشىدىن كەتكىچە «مېنىڭ بىرمۇ ئوغلۇم تۇرمىغان، ئىككى نارسىدە قىزىمدىن بۆلەك بالام يوق» دەپ تۇرىۋەردى. بەختكە يارىشا، خالايىق ئىچىدىن ئۇنلىغان كىشىلەر تۆمۈر خەلپىنىڭ ئوغلى تۇرمىغانلىقىغا گۇۋالىق بېرىپ، «يوق ئوغۇلنى بار قىلىشقا نىمانچە كۈچەپ كېتىسىلەر» دەپ تۇرىۋالغاندىن كېيىن، قارا بوسۇقلارمۇ ئىلاجىسىز قالدى. شۇنىڭدىن كېيىن، زورىخان ئايىلا

بىلەن ئۇنىڭ ئىككى نارىسىدە قىزىنى كۆتەك ھارۋىغا ئولتۇرغۇزۇپ، ئۆزلىرىمۇ ھىلىقى مەھرەم قاسىم تۇڭچىلار بىلەن بىللە شەھەرگە قاراپ ئاتلاندى. ئۇلار ئۆزلىرىچە، لى شۇفۇ بىلەن شامەخسۇتىنى زىيارەت قىلماقچى ۋە يەنە قانداق تاپشۇرۇقلار بارىكىن دىمەكچى ئىدى.

لى شۇفۇ قارا بوسۇق بىلەن سەيپۇڭ توختىنىڭ ئۆز ئايىغى بىلەن كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ خوشال بولدى-دە، كەچلىك زىياپەتكە چاقىردى ۋە زىياپەت داۋامىدا، ئون ئىككى تاغ بويىچە تۆمۈر خەلپىگە ئىخلاس باغلىغان يەنە كىملەرنىڭ بارلىقىنى بىرمۇ-بىر سوراپ يېزىۋالدى. بۇ زىياپەت قارا بوسۇق بىلەن سەيپۇڭ توختىنىڭ پۇت-قوللىرىغا كىشەن-زەنجىر چۈشۈش بىلەن ئاياقلاشتى ۋە ئىككى كۈندىن كېيىن، ئىبلى پالگانلار بىلەن تەڭلا، بۇ ئىككىيلەننىڭمۇ بېشى تېنىدىن جۇدا قىلىندى.

قوللىرى ئارقىسىغا باغلانغان قارا بوسۇق دەستىسىگە قىزىل شەلپەر ئورالغان جاللات قىلىچى ئۆزىنىڭ بېشىدا ئويناپ تۇرغان مىنۇتلاردىلا، دۇنيانىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ قالدى ۋە «باسىتنى سەن قاچۇرۇپسەن» دەپ خوتۇنى ھۆسنارىخاننىڭ بىقىنلىرىغا تېپىپ، ئۈچ ئايلىق بالىسىنى بويىدىن ئاجرىتىۋەتكىنىگە پۇشايمان يىدى.

شۇ كۈندىن باشلاپ، بىرەر ئاي ئىچىدىلا، كىچىككىنە قۇمۇل دىيارىدا نەچچە ئونلىغان باشلار كېسىلىپ، يۈزلىگەن جانلار تىرىك كۆمۈلۈپ، بىرنەچچە يۈز كىشى نومغا پالىنىپ، يۇرتنىڭ ئۈستىنى ھىچقاچان كۆرۈلۈپ باقمىغان ئېغىر مۇسىبەت بۇلۇتلىرى قاپلاپ كەتتى.

بىراق، بۇ قارا بۇلۇتلار تېخىمۇ قاتتىق بىر گۈلدۈرمامىنىڭ باشلىنىشىدىن دېرەك بېرىپ تۇراتتى.

خاتىمە

دەرەخلەر قۇرۇماس، چۈشسىمۇ ياپراق،
دۇنيانىڭ كەلگۈسى ئۆتمۈشتىن كۆپراق.

— غاپۇر غۇلام

1

دەرۋەقە، ئون سەككىز يىلدىن كېيىن، يەنى 1931 - يىلى ئەتىيازدا، قۇمۇل تاغلىرىدا يەنە قاتتىق گۈلدۈرماما باشلىنىپ، هايت - هۇيت دېگىچە، پۈتۈن قۇمۇل ئاسمىنىنى غەزەپ چاقماقلىرى قاپلاپ كەتتى.

شامەخسۇت ۋاڭ بۇ غەزەپ چاقماقلىرىدا كۆيۈپ كەتكىچە، ئۆز ئىززىتىم بىلەن كېتىۋالاي دېگەندەك قىلىپ، ئۈچ يىل بۇرۇن، يەنى 1928 - يىل 10 - ماي كۈنى سەكسەن بىر يېشىدا ئۇ-دۇنياغا كېتىۋالدى. ئارقىدىنلا، شۇ يىلى 7 - ئىيۇل كۈنى ياڭ جاڭجۇڭنىڭ ئۆز يېقىنلىرى ئۇنىمۇ بىرتال ئوق بىلەن يولغا سېلىپ قويدى. ئەمدى ئۇنىڭ ھەيۋەتلىك جاڭجۇڭ يامۇلى بىلەن تۆت بۇرجەكلىك يوغان تامغىسى گەنسۇلۇق جىڭ شۇرېن دېگەن

ئۈزۈنتۈرا-قاقىر بويۇنغا قىپقالدى. ياڭ جاڭجۇڭ تىكەنلىك قولىغا
يۇمشاق پەلەي كىيىپ، «تۆكنى يىپتىشىغا سىلاش» بىلەن خەلقنى
پۈپىلەپ ئەللەي ئەتكەن بولسا، بۇ ئۈزۈنتۈرا-قاقىر بويۇن
كىرپە پەلەي بىلەن تۆكىنى تەتۈرىگە سىلاپ، ئاران تۇرغان
ئەلنىڭ ئاچچىغىنى كەلتۈرۈپ قويدى. ئارسلان ھۆكىرەپ تاشلىدى.
بۇ غەزەپلىك نىدا ئەنە شۇ گۈلدۈرماما ئىدى، ئۇنىڭ ھەيۋەتلىك
ئاۋازى شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىگە ئاڭلىنىپ، ھەممە يەردىن ئەكس
سادالار ياڭراپ، يەر-جاھان تىترەپ كەتتى. ئالاقىزادە بولۇپ
كەتكەن ئۈزۈنتۈرا جىڭ شۇرېننىڭ قۇمۇل دىيارىنى قانغا پاتۇرۇ-
ۋېتىش ئۈچۈن قوللانغان ھەممە ۋاستىلىرى، ھەتتا ياپونىيە
قۇرۇقلۇق ئارمىيە مەكتىۋىدە تەلىم ئالغان «ھەربى مۇتەخەسسىس»
شىڭ شىسەي قوماندانلىقىدا، توپ-زەمبىرەك، بۇرۇنۇۋلىك (زەرەھلى
ماشىنا)، ئايرۇپىلان بىلەن قوراللانغان ۋە تەركىۋى قىسمىدا
بىرىنچى جاھان ئۇرۇشىغا قاتناشقان ئاق ئورۇس سولداتلىرى
بولغان قۇدرەتلىك قوشۇنمۇ كارغا كەلمىدى. شىڭ شىسەي خۇددى
تاقىتا تۇمشۇغىنى ئۇرۇۋالغان ياۋا چوشقىدەك پەرىشان ھالدا
ئۈرۈمچىگە قاچتى.

بىر چاغلاردا، تۆمۈر خەلپە ئۆز دىنداشلىرىنىڭ قۇرئان
تۇتۇپ ئىچكەن قەسەملىرىگە ئىشىنىپ كەتكەندە، پېشىنى قېقىپ
چىقىپ كەتكەن ھىلىقى خوجىنىياز پالگان دىگەن يىگىت، شۇ
كەتكىنىچە، كۆن پېتىشتا مېڭىۋېرىپ، ئىلى تاغلىرى بىلەن قازا-
قىستان داللىرىدا بىرقانچە يىل ئوۋ ئوۋلاپ يۈردى ۋە ئاخىرى
يىراق ئەرەبىستانغىچە بېرىپ ھەج قىلىپ كەلدى. ئەمدى
ئەڭەكلىرىنى قويۇق قارا ساقال باسقان، قاپ-قارا قوي كۆزلىرى
خۇددى بۈركۈتنىڭ كۆزىدەك ئۆتكۈر قارايدىغان مۇشۇ ئادەم
بۇ قېتىمقى گۈلدۈرمامىنىڭ بايراقدارى بولۇپ قالغان ئىدى.

1933-يىلى كىرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە، تۆلكە قۇلاقچىسىنى
چۆكۈرۈپ كىيىۋالغان بۇ ئادەم بىرنەچچە مىڭ كىشىلىك قوشۇن

بىلەن ئۈرۈمچى چېرىكلىرىنى قوغلاپ، مورى داللىرىغا كىرىپ
كەلدى. ئۇ مىلتىق ئاۋازىدىن قۇلاقلىرى سالپىيىپ كەتكەن يوغان
تورۇق ئېتىنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرۇپ، ھەممە ئەتراپقا تەكشى
قاراپ ماڭاتتى. بىردىنلا تاغ باغرىدىن ئوتۇن يۈدۈپ كېلىۋاتقان
بىر كىشىگە كۆزى چۈشۈپ قالدى. ياغاچ جۈۋىسىنىڭ ئۈستىدىن
قىل ئاغامچا بىلەن بېلىنى باغلىۋالغان بۇ قەددى-قامەتلىك
قارا ساقال كىشىنىڭ سول پۇتى خېلىلا ئاقسايتتى. ئۇ قارلىق
دالىدا چوڭقۇر ئىزلارنى قالدۇرۇپ ئۆتۈۋاتقان ئاتلىق قوشۇننىڭ
كىيىم-كېچەكلىرى، چىراي-شەكلى، بولۇپمۇ دۈشالقلىق مىلتىقلىرىغا
قاراپ ھەيران بولغاندەك، يولنىڭ چېتىدە جىم تۇراتتى. خوجە-
نىياز ھاجى ئۇنىڭ ئۇدۇلىغا كەلگەندە، سالپاڭ قۇلاق ئېتىنىڭ
تىزگىنىنى تارتتى-دە، ئۇنىڭغا دىققەت بىلەن قاراشقا باشلىدى.
ئاقساق ئوتۇنچىمۇ كۆزلىرىنى يوغان ئېچىپ، ھاجىغا قاراپ قالدى.
ھاجىنىڭ يۈرىكى نىمىشقىدۇ قاتتىق-قاتتىق سوقۇشقا باشلىدى
ۋە ئىختىيارسىز ھالدا، «مەن سېنى تونۇۋاتىمەنغۇ، سەن...»
دەپ تاشلىدى. ئاقساق ئوتۇنچى ھاجىنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاش
بىلەن دۈمبىسىدىكى ئوتۇنىنى تاشلاپ، «ئاكا، مەن، مەن»
دىگىنىچە ئۇنىڭ ئالدىغا ئاقساقلاپ يۈگۈردى. بۇ، ھەلىقى
ئۇلانئۇسۇ جىلغىسىدىكى دەھشەتلىك قىرغىننىڭ بىردىن بىر
تىرىك قالغان شاھىدى ئەنسارى ئىدى.

ھاياجاندىن تىترەپ كېتىۋاتقان قوللارنىڭ بىر بىرىنى
قاتتىق قىسىشلىرى، يېنىپ-يېنىپ قۇچاقلىشىشلار، كۆز ياشلىرى
بىلەن نەملىشىپ كەتكەن مەڭىزلارنىڭ بىر بىرىگە چاپلىشىپ
كېتىشلىرى قاراپ تۇرغان يىگىتلەرنى ھەيران قالدۇردى.

يېرىم سائەتتىن كېيىن، يول ئۈستىگە جايلاشقان مەھەللىنىڭ
چېتىدىكى كىچىككىنە تام ئۆيدە «تۆمۈر خەلپە يېڭىلىشى» دا
ھايات قالغان بۇ ئىككى سەپداش ئۆزلىرىنىڭ يىگىرمە يىللىق
سەرگۈزەشتىلىرىنى ھېكايە قىلىشىپ ئولتۇراتتى. شۇ كۈندىن باشلاپ،

ئەنسارى يەنە قولىغا قورال ئېلىپ سەپكە قوشۇلدى. بوراندەك
ئۇچقۇر جەڭ تۇلپارىغا مىنىپ، جۇڭغار ئويمانلىقى بىلەن تارىم
بويلىرىدا چوڭقۇر-چوڭقۇر ئىزلارنى قالدۇرۇپ، پامىر ئېتەك-
لىرىگىچە قىلىچ ئوينىتىپ باردى.

بۇ چاغلاردا، ھىلقى ئۇزۇنتۇرا جىڭ شۇرېن سوۋېت
ئىتتىپاقىنىڭ زېمىنى ئارقىلىق ئاللىقاچان تيەنجىنگە قېچىپ
كەتكەن ۋە ئۇنىڭ ئورنىغا سۆرۈن چىراي، بۆرىكۆز بىر ئادەم
ئولتۇرۇۋالغان ئىدى. بۇ، ئۆزىنى شېڭدۇبەن دەپ ئاتاپ، ئون
يىللىق ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە دەريا-دەريا قانلارنى ئاققۇزغان
جاللات شىڭ شىسەي ئىدى. بىراق، ئۇ كۈنلەردە بۇ يېڭى
مۇستەبىتنىڭ بېشىدا خوجىنىياز ھاجى بىلەن ماجۇڭيىڭنىڭ
قىلىچى ئويناپ تۇراتتى. ئۇ، ئۆز بېشىدىكى بۇ ئىككى خەۋپتىن
تېز قۇتۇلۇش ئۈچۈن، ياپون سامۇرايلىرىدىن ئۆگەنگەن جادۇگەر-
لىك نەيرىڭى بىلەن شۇنداق چىرايلىق بىر تون تىكىپ كېيى-
ۋالدىكى، بۇ تونىنىڭ «ئىلغارلىق» گۈللىرى خۇددى ئالتۇن
بېلىقنىڭ تەڭگىلىرىدەك پارقىراپ، ھەتتا ستالىندەك مەشھۇر
ئەرباپنىڭمۇ كۆزىنى قاماشتۇرۇۋەتتى-دە، ئۇنى ماجۇڭيىڭنىڭ
چاڭگىلىدىن قۇتقۇزۇۋالدى. سوۋېت دىپلوماتلىرى دەرھال ئىشقا
چۈشۈپ، شىڭ شىسەي بىلەن خوجىنىياز ھاجىنى دوستلاشتۇرۇپ
قويدى ۋە خوجىنىياز ھاجى شۇ چاغدا قۇرۇلغان شىنجاڭ ئۆلكىلىك
ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى دەپ ئېلان قىلىندى. بۇ، شىنجاڭ
زېمىنىدا 1884-يىلى ئۆلكە تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، توپ-توغرا
يېرىم ئەسىر ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارغا تۇنجى قېتىم مۇئاۋىن
رەئىسلىك تەككەن كۈن ئىدى. بۇ كۈنلەردە خوجىنىياز ھاجى
ئاقسۇدا ئىدى. سوۋېت كونسۇلى ئاقسۇغا بېرىپ، ئۇنى تەبرىكلىدى
ۋە ئۈرۈمچىگە بېرىشقا تەكلىپ قىلدى. ھاجىم تۆمۈر خەلپە
پاجىئەسىنى ئېسىدىن چىقارمىغاچقا، خېلى ئۇزۇنغىچە ئارىسالدىلىقتا
تۇردى-يۇ، ئاخىر، خەنزۇ، ئۇيغۇر، رۇس تىللىرىدا پۈتۈلگەن

گەنتەنىلىك كاپالەت شەرتنامىسىنى كۆرۈپ، 1934-يىل ئاۋغۇستنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئاپتوموبىل بىلەن ئاقسۇدىن ئۈرۈمچىگە ماڭدى.

ئاپتوموبىللار توختىغان كۈنى ئەنسارى خوجىنىياز هاجىنىڭ يېنىغا كىرىپ:

— خوش هاجى ئاكا! ئۆزلەرنى خۇدايىمغا ئامانەت، — دېدى.

— هە؟ مەن بىلەن ئۈرۈمچىگە بىللە بارماسەن؟ — دېدى هاجى هەيران قىلىپ.

— مەن يۇرتقا كېتىۋالاي، ئۈرۈمچىنى تولا كۆرگەن، ئەمدى بارمايمەن.

— قوي بۇ گېپىڭنى، مەن بىلەن بىللە بارىسەن!

— ياق، بارمايمەن. تۆمۈر ئاكاملارنىڭ قان ئارىلاش كۆز ياشلىرى بىلەن زەيلىشىپ ياتقان قەۋرىسىنى كۆرمىگىنىم تۈزۈك!

خوجىنىياز هاجىنىڭ يۈرىگى «جىغ» قىلىپ كەتتى، ئۇنىڭ كەڭ قاسقانلىق هەربى شەپكىسى بىلەن تېخىمۇ سالاپەتلىك كۆرۈنگەن چىرايىدا چۈشىنىكسىز بىر ئۆزگىرىش نامايەن بولدى. ئۇ، ياقىسىغا گېنېرال مايورلۇق ئالتۇن چەن قادالغان ناس رەڭ نېپىز شېرىس هەربى فورمىسى ئۈستىدىن باغلىۋالغان يالتىراق تاسما كەمىرىنى تۇتقان پېتى جىم ئولتۇرۇپ قالدى ۋە بىردەملىك جىمجىتلىقتىن كېيىن مۇنداق دېدى:

— ئۇنداق بولمىغۇر خىياللارنى قىلما، ئۇ، ئۆتۈپ كەتكەن ئىشلار. شېڭ دۇبەن بىلەن ئارىمىزدا توختام پۈتۈلگەنلىكىنى بىلىسەنغۇ، بۇ توختامغا چوڭ بىر دۆلەت كېپىل بولغان.

— هاجى ئاكا! مەن ئاقسۇدىكى چېغىمىزدىلا ئېيتتىمغۇ، بۇ توختام ئاللانىڭ كالامى بولغان قۇرئان كېرىمدىنمۇ ئۇلۇغمۇ! ئەمدى بولدى. ئۆزلە بېرىۋەرسىلە، مەن يۇرتۇمنى تېپىۋالاي.

خوجىنىياز هاجى يەنە ئىچىنى تىنىشاپ قالدى. شۇ ئارىدا،

كونسۇل ئافرىسسىق باشلىق ئەرباپلار كىرىپ، ماشىنىلارنىڭ تەييار بولغانلىقىنى ئېيتتى...

ئەنسارى چاڭ-توزاڭلار ئىچىدە ئۈرۈمچى تەرەپكە كېتىۋاتقان ماشىنىلارنىڭ ئارقىسىدىن ئۇزاققىچە قاراپ تۇردى ۋە ئەتىسىلا بىر سودا كارۋىنىغا قوشۇلۇپ، قۇمۇلغا كەتتى. (ئېنىق مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇ ئۆز يۇرتى ئىدىر دىگەن تاغدا ئاتمىشىنچى يىللارنىڭ ئاخىرىغىچە ياشاپ، ئالەمدىن ئۆتكەن.)

1937-يىلى كۈزدە، سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى خوجىنىياز ھاجىنى ئۇلۇغ ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋىنىڭ يىگىرمە يىللىقىنى تەبرىكلەش مۇراسىمىغا قاتنىششقا تەكلىپ قىلدى. ئۇ يولغا چىقىشقا جىددى تەييارلىق كۆرۈۋاتقاندا، بىردىنلا تۆمۈر خەلپە پاجىئەسى يەنە يۈز بەردى. ئۈچ تىلدا يېزىلغان ھىلىقى مەشھۇر شەرتنامە يىرتىپ تاشلىنىپ، خوشنا ئەللەرگىچە داڭقى كەتكەن خوجىنىياز ھاجى شۇ يىلى 12-ئۆكتەبىر كۈنى چوڭ سىياسى مەھبۇس سۈپىتىدە قولغا ئېلىندى.

ئۇ تۈرمىگە تاشلىنىپ، بىر ھەپتە ئۆتكەندە، ئۆزى بىلەن كۆرۈشكىلى كىرگەن باش مەھرىمى زىياۋۇدۇن ئاخۇن ئارقىلىق كونسۇل ئافرىسسىقا: «مەن كونسۇل جانابلىرىنىڭ سۆزى بىلەن كاپالىتىگە ئىشىنىپ، ئۈرۈمچىگە كەلگەن ئىدىم. ئەمدى بۇ نىمە بولغىنى؟» دەپ ئېيتقۇزۇۋەتتى. كونسۇل ئافرىسسىق زىياۋۇدۇن ئاخۇنغا: «بۇ ئىشتىن خەۋىرىمىز يوق ئىكەن، سۈرۈشتۈرۈپ كۆرەيلى» دىدىيۇ، ئىككى كۈندىن كېيىن، بۇ ئەرباپمۇ يۆتكىلىپ كەتتى. ھاجىم ئۆزى بىلەن تەڭ قولغا ئېلىنغان بىر نەچچە يۈز سىياسى مەھبۇس قاتارىدا چۈشىگىمۇ كىرىپ باقمىغان «جىنايەت»لىرى ئۈچۈن سوراققا تارتىلىپ، قاراڭغۇ كامىردا ئايلار ۋە يىللارنى ھەسرەتتە ئۆتكۈزۈۋەتتى. ياپون سامۇرايلىرىنىڭ قولىدا فاشىزىم تەربىيىسىنى كۆرگەن شىڭ شىسەي ئەمدى خوجىنىياز ھاجىنى «ياپون ئىشپىيونى» دەپ، قىيىن-قىستاققا

ئېلىۋاتاتتى.

1939 - يىلىنىڭ كۈز كۈنلىرىدە، خوجىنىياز ھاجىغا بىر ئىشكە چىقتى. ئاددى قارا سوكنودىن شىم - پەشمەت كىيگەن بوغداي ئۆڭلۈك بىركىشى تەپەككۇر ئۇچقۇنلىرى يېنىپ تۇرغان خىيالچان كۆزلىرىنى بىر نۇقتىغا تىكىپ، شىلڭ شىسەيىنىڭ كەڭ، يوروق قوبۇلخانىسىدا قوللىرىنى شىلتىپ - شىلتىپ سۆزلەپ ئولتۇراتتى. ئۆزىنى يۇمشاق دىۋانغا تاشلاپ ئولتۇرغان شىلڭ شىسەيىنىڭ بۆرىكۆزلىرى ئۇنىڭغا دەھشەت بىلەن قادىلىپ تۇراتتى.

— مەن، — دىدى ھىلىقى كىشى، — 8 - ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئىش باشقۇرۇش ئورنى ۋە شەخسەن يولداش چېىلىڭ تەنچيۇنىڭ نامىدىن شۇنى جاكالايمەنكى، بىز فېئودالىلىق ئېكسىپىلاتاتسىيىگە ۋە يەرلىك مىللىتارىستىلارنىڭ جەۋرى - زۇلۇملىرىغا قارشى كۆتىرىلگەن دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ يولباشچىسى خوجىنىياز ھاجىمغا نىسبەتەن مۇنداق يولسىزلىق قىلىنىشىغا چىداپ تۇرالمايمىز. خوجىنىياز ھاجىمغا قىلىنىۋاتقان ئادالەتسىزلىك شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئارزۇ - ئۈمىتلىرىگە خىلاپ. بۇ، دىخانلار قوزغىلىڭىغا قىلىنغان ئىغۋاگەرچىلىك، بۇ بىزنىڭ سىزگە ئۈچىنچى قېتىم بىلدۈرگەن نارازىلىقىمىز. بۇ مەسىلىگە سالماق قارىشىڭىز لازىم.

بۇ گەپلەرنى قىلىۋاتقان كىشى ئىنقىلاۋىي قۇربان لىن جىلۇ ئىدى.

شىلڭ شىسەي رەڭگى ئۆڭگەن ھالدا ئورنىدىن تۇردى - دە، كۈل رەڭ كوۋىركوتتىن تىكىلگەن گەلەپى شىمىنىڭ يانچۇقلىرىغا قوللىرىنى سېلىپ، ئىسسىل خوتەن گىلىمى ئۈستىدە ئۇيان - بۇيان مېڭىشقا باشلىدى. بىر ھازادىن كېيىن، قوپۇق بۇرۇتىنى سىلاپ قويۇپ:

— كونكرىت ئەھۋالنى سىلەرگە ھەر قېتىم ئېيتىپ كەلدىم. شۇنداق بولسىمۇ، يەنە تەكشۈرۈپ كۆرەي، — دەپ گەپنى ئۈزۈۋەتتى.

1942 - يىلى، 1 - سېنتەبىر كۈنى ئۈرۈمچى ئاسمىنىدا ئامېرىكىدا ياسالغان بىر چوڭ ئايروپىلاننىڭ موتورلىرى گۈكىرەپ قالدى. شىڭ شىسەي ئۆزىنىڭ خوتۇنى چۇيۇيفاڭ ۋە باشقا بىرقىسىم ئەرباپلىرى بىلەن ئايرودۇرومغا چىقىپ، غەلىتە بىر مېھماننى كۈتۈۋالدى. بۇ مېھمان ناھايىتى پۇزۇر كىيىنگەن زىلۋا بويلۇق چىرايلىق بىر «خانىم» ئىدى. ئۇ ئاپپاق يىپەك پەلەي سالغان قولىنى شىڭ شىسەيگە ئۇزىتىۋېتىپ، ئۇنىڭغا ئاجايىپ بىر ناز-كەرەشمە بىلەن كۈلۈپ قويدى. شىڭ شىسەي ئىككى پۈكۈلۈپ، تازىم بىجا كەلتۈرگەچ، ئۇنى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن «زىس» ماركىلىق ئۆزۈن قارا پىكاپقا تەكلىپ قىلدى. بۇ «خانىم» جياڭ جىيېشىنىڭ خوتۇنى سۇڭ مېيلىڭ ئىدى.

بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، يەنى 1942 - يىلى سېنتەبىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چىڭ تەنچيۇ، ماۋزېمىڭ، لىن جىلۇ ۋە دۇچۇڭيۈەن قاتارلىق ئەرباپلار قولغا ئېلىنىپ، قاراڭغۇ كامېرغا تاشلاندى؛ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق سوۋېت كىشىلىرى چېگرىدىن قوغلاپ چىقىرىلدى. ئەمدى جاللات شىڭ شىسەي «ئىلغارلىق» گۈللىرى ئالتۇن بىلىقنىڭ تەڭگىلىرىدەك پارقىراپ، كىشىلەرنىڭ كۆزىنى قاماشتۇرۇۋەتكەن ھىلقى چىرايلىق تونىنى سېلىۋېتىپ، ئۆزىنىڭ ئالۋاستىلىق قىياپىتىنى ئاشكارىلاشقا باشلىغان ئىدى. ئارىدىن بىر يىل ئۆتۈپ، يەنى 1943 - يىلى سېنتەبىردە، چىڭ تەنچيۇ باشلىق ئىنقىلاۋىي قۇربانلار بۇ جاللاتنىڭ قانلىق چاڭگىلىدا ھالاك بولدى. خوجىنىياز ھاجىنى بولسا، بۇنىڭدىن بىر يىل بۇرۇن بوغۇپ ئۆلتۈرگەن ئىدى.

2

1949 - يىل، ياز بېشى. ئۆركەشلەپ ئېقىۋاتقان ئىلى دەرياسى بويىدا، گۈللۈك قارا يېشىل دۇخاۋا دوپپا، قارا كۆك

باستۇندىن تىكىلگەن يازلىق شىم-كاستيۇم كىيگەن قويۇق بۇرۇتلۇق، خۇشپىچىم بىر كىشى ئىككى يىگىتنى قىلتۇقلىۋېلىپ، سالماق قەدەملەر بىلەن قىزىق پاراڭلىشىپ كېلىۋاتاتتى. بۇ، ئەخمەتجان قاسىمى ئىدى. ئوڭ تەرەپتىكىسى سەل پاكارراق كەلگەن، بۇغداي ئۆڭلۈك، كۆزلىرى كۈلۈپ تۇرىدىغان يىگىت بولۇپ، ئۇمۇ ئوچۇق ئەتىرەڭ كوۋىركوتتىن يازلىق شىم-كاستيۇم كىيىۋالغان ئىدى. ئۇنىڭ قاپ-قارا چاچلىرى قۇياش نۇرىدا قۇندۇزدەك پارقىراپ تۇراتتى. بۇ، ئابدۇكېرىم ئابباسوپ ئىدى. سول تەرەپتىكىسى قىزىل يۈزلۈك، زىلۋا بويلۇق بىر ئوفىتسېر بولۇپ، ئۇنىڭ مەيدىسىدىكى ئوردېن-مېداللىرى بىلەن مۈرىسىدىكى پاگونلىرى كۆزنى قاماشتۇرۇپ تۇراتتى. بۇ، سوپاخۇن پولكوۋنىك ئىدى.

— شۇنداق قىلىپ، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئوغلى ھىلىمۇ ھايات ئىكەن دە!— دېدى ئەخمەتجان قاسىمى، سوپاخۇنغا مۇلايىم قاراپ، ئاندىن «سىز ئۇنى ئۆزىڭىزمۇ كۆرگەنمۇ؟» دەپ سورىدى.

— مەن كۆرمىگەن، خوجىنياز ھاجىمنىڭ ئىنقىلاۋىدىن كېيىن، دادام كۆرۈپتىكەن.

— دادىڭىز سۇۋۇراخۇن ئاكا تۆمۈر خەلپىنىمۇ كۆرگەن بولغىيدى.

— شۇنداق، دادام رەھمەتى ياش چاغلىرىدا تۆمۈر خەلپىنىڭ يىگىتلىرى ئارىسىدا بولغانلىقىنى بىرگە ھېكايە قىلىپ بېرەتتى.

— سىز نېمە دېگەن بەختلىك ئادەم، دادىڭىز تۆمۈر خەلپىنىڭ قوزغىلىڭىغا قاتنىشىپتىكەن. ئۆزىڭىز خوجىنياز ھاجىمنىمۇ كۆرۈپتىكەنسىز، ئەمدى شۇلارنىڭ ئىزىنى بېسىپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى مىللىي ئازاتلىق كۈرىشىگىمۇ بىر كىشىلىك ھەسسە قوشۇپ، ھەممىگە تونۇلدىڭىز. سىزنى يەنە بىر قېتىم تەبرىكلىسەك بولىدىكەن. ئەمما، سۇۋۇراخۇن

ئاكىنىڭ ئېيتىپ بەرگەنلىرى بويىچە، تۆمۈر خەلپىنىڭ قىياپىتىنى بىزگە تەسۋىرلەپ بېرىشىڭىز كېرەك. ئاباسوپ رەسسام يولداشلارنى يىغىپ بېرىدۇ. ئۇلار ھېچبولمىغاندا، تۆمۈر خەلپىنىڭ تەخمىنىي سۈرىتىنى بولسىمۇ سىزىپ چىقالايدۇ، قانداق دەيسىز؟

— ئەپسۇسكى، مەن يازغۇچى ئەمەسمەن. مىلتىق ئېتىش، ئات ئۈستىدە قىلىچ چېپىشتىن بۆلەك ئىشنى بىلمەيمەن، — دېدى سوپاخۇن كەمتەرلىك بىلەن.

— قۇمۇل ناخشىلىرىنى ئېيتىپ، ئۇسۇلنىمۇ قالتىس ئوينايسىزغۇ، — دەپ چاقچاق قىلدى ئاباسوپ، ھەممەيلەن كۈلۈشۈپ كەتتى.

ئاندىن سوپاخۇن مۇنداق دېدى:

— ئەگەر ئەپەندىم بىلەن ئاباسوپنىڭ ۋاقتى بولسا، مەن بىر كۈنى كومزىۋوت① ئامانتۇلۇپ ئارمانبېكنى باشلاپ كېلەي، ئۇ، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئوغلى باسىت بىلەن بىر ئۆيدە چوڭ بولغان. باسىتنىڭ چىراي-شەكلىنى ئەلۋەتتە تولۇق تەسۋىرلەپ بېرەلەيدۇ. دادامنىڭ ئېيتىشىچە، باسىت دادىسىغا قۇيۇپ قويغاندەك ئوخشايدىكەن.

— ئەمىسە، ئەتىلا بىزنى ئارمانبېك بىلەن ئۇچراشتۇرۇڭ، قازاق ئانىدىن تۇغۇلۇپ، ئۇنىڭ ئات سۈتى بىلەن ئۆسكەن بۇ يىگىتنىڭ ئۆز ئاغزىدىن گەپ ئاڭلايلى، — دېدى ئاباسوپ قىزغىنلىق بىلەن.

— بۇ ياخشى مەسلىھەت بولدى، — دېدى ئەخمەتجان قاسىمى، ئاندىن نەزىرىنى يىراقلارغا تاشلاپ، گېپىنى داۋاملاشتۇردى، — باياتىن سوپاخۇن پولكوۋنىك ھېكايە قىلىپ بەرگەن ھېلىقى سەپەرقۇل دېگەن رەھمەتلىك بوۋاي ياكى ئارمانبېكنىڭ ئاپىسى ئايقىز ھايات بولغان بولسا، بىزگە تۆمۈر خەلپە ۋە ئۇنىڭ سەپداشلىرى ھەققىدە تېخىمۇ كۆپ

① كومزىۋوت — زىۋوت كوماندىرى، پەيجاڭ.

ئەرسىلەرنى ئېيتىپ بەرگەن بولاتتى. تۆمۈر خەلپىنىڭ سۈرىتىنى سىزىشىمۇ تەس بولمايتتى. خەير، ئۇلارمۇ قارا يىللارنىڭ سوغاق قېيىندا ھەسرەت بىلەن ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. ئەمما، قۇمۇلدا تۆمۈر خەلپىلەرنى كۆرگەن بوۋاي-مومايلار ئەلۋەتتە كۆپ تېپىلار. ئېزىلگەن قۇمۇل خەلقىنىڭ ئازاتلىق كۈنلىرىمۇ يېقىنلىشىپ قالدى. تۆمۈر خەلپىنىڭ پارلاق ئوبرازى قۇمۇل خەلقىنىڭ قەلبىدە كۈندەك روشەن ساقلىنىپ تۇرغانلىقى تەبىئىي.

— ئۇ چاغدا، — دېدى ئابباسوپ، — تۆمۈر خەلپىنىڭ سۈرىتىنىلا ئەمەس، بېسىپ ئۆتكەن ئىزلىرىنىمۇ ئەبەدىي كۆمۈلمەس قىلىپ، ئەۋلادلارغا قالدۇرغىلى بولىدۇ. بۇ، كېيىنكىلەر ئۈچۈن چوڭقۇر تارىخىي ساۋاق بولاتتى.

— شۇنداق، — دەپ تەستىقلىدى ئەخمەتجان قاسىمى ئىككى ياندىكى ھەمراھلىرىنى مۈرىسىدىن مەھكەم قۇچاقلاپ، — تەڭلىك، ئەركىنلىك ۋە خەلقنىڭ ئىنسانىي تۇرمۇش يارىتىش يولىدا كۆرەش قىلغان خەلق قەھرىمانلىرىنىڭ ئىزلىرى ھېچقاچان كۆمۈلمەيدۇ. بۇ كۆمۈلمەس ئىزلارنى بىزگە قالدۇرغان خەلق تارىخىنى ھېچكىم ئۆزگەرتەلمەيدۇ، خۇددى ئالدىمىزدا ئۆركەشلەپ ئېقىۋاتقان ئىلى دەرياسىنىڭ سۈيىنى قىلىچ بىلەن ئىككى بۆلەك قىلىپ ئۆزگەرتىش ھەرگىز مۇمكىن بولمىغانغا ئوخشاش!

1984 - يىل، سېنتەبىر، ئۈرۈمچى

探索者的足迹（维吾尔文）
（历史长篇小说）
乌铁库尔 著
责任编辑：阿不都瓦力
责任校对：阿达来提

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市解放路306号）
新疆新华书店发行 新疆新华印刷厂印刷
850×1168毫米 32开本 13.25印张 7插页
1985年1月第1版 1986年3月第2次印刷
印数：27,001——54,000

书号：M10098·973 定价：（精）2.70元 （平）1.85元